

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση
Κέκροπος 2, Άθήνα, 10558, τηλ. 3239645 και 3226692
τεύχος 63, Οκτώβριος 1983
τιμή τεύχους 120 δρχ.

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Μαριάννα Δήτσα, Άγγελος Έλεφάντης, Κώστας Ζουράρις,
Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καρράς, Λεωνίδας Λουλούδης, Άριστείδης Μπαλτάς
Μιχάλης Παπαγιαννάκης, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Άριστείδη Μπαλτά	Εύχαριστήριο 2
Άννας Φραγκουδάκη	Γλώσσα και κρίση των ιδεών 3
Γρηγόρη Μανιαδάκη	Ή αλήθεια για τον Σαββόπουλο 6
Γιώργου Καρρά	και ή αλήθεια για τό τζάμπο 6
Παντελή Μπουκάλα	Καλογρέζα μου σου λέω, τ' όνομά μου έπιθυμώ 8
Παύλου Κρέμου	«Άν τό δηλώσεις μπορείς νά τό σώσεις» 11
Κάρελ Μπάρτοζεκ	Θά διασωθούμε ως έθνική κοινότητα 15
Παντελή Μπασάκου	Φιλοσοφία, θεολογία, κοινοτοπία 21
Κοσμά Ψυχοπαίδη	Ύπεράσπιση του Όρθολογισμού II 26
Άριστείδη Μπαλτά	Γιά τό οικολογικό κίνημα: έπιστήμη και διεπιστημονικότητα 30
Συζήτηση Έλλήνων ιστορικών για την ιστορική έρευνα	47
Άντόνιο Νέγκρι	Τά Grundrisse: ένα έργο άνοιχτό 56
Λουί Άλτουσέρ	Γιά τούς άναγνώστες του «Πρώτου Βιβλίου» του Κεφαλαίου 67
Βλαντιμίρ Πρόπ	Μορφολογία του παραμυθιού 79
Άλέξη Δημαρά	Δημήτρη Γληνού, «Άπαντα» 83
Δημήτρη Κυρτάτα	Ζάν-Μισέλ Παλμιέ, «Λακάν» 86
Ίόλης Πατέλλη	Παραινέσεις ενός έπιστημολόγου 89
Άγγελου Έλεφάντη	Ή έκθεση βιβλίου στο Πεδίο του Άρεως 92

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ — ΝΕΑ ΒΙΒΛΙΑ — ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ

Κυκλοφορεί ειδικό τεύχος
του ΠΟΛΙΤΗ αφιέρωμα στην

ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ 1920-1980

Εισαγωγή, μελέτες, άρθρα, βιβλιογραφία
Άνθολογία πεζογράφων

Σέ όλα τά βιβλιοπωλεία ή στα
γραφεία του περιοδικού, Άθήνα, Κέκροπος 2,
τηλ. 3239645

ΜΙΑ ΧΡΗΣΙΜΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑ

Στόν έαυτό σας και τούς φίλους σας
χαρίστε

ΜΙΑ ΣΕΙΡΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

τεύχος 1 έως 56
τό περιοδικό από τό 1976 έως τό 1982
μόνο με 3.000 δρχ.

Μπορείτε νά παραγγείλετε τή σειρά
στά βιβλιοπωλεία ή στα γραφεία μας

Έκδότης, Νίκος Πολίτης, Βορρά 9, Άγία Παρασκευή, • Ίδιοκτησία «Σ. Δελέγκας και Σία Ο.Ε.» • Διευθυντής,
Άγγελος Έλεφάντης • Φωτοστοχειοθεσία ΠΟΛΙΤΗΣ, Κέκροπος 2, τηλ. 3226692 • Έκτύπωση, Π. Μυτιληναίος,
Σκούφου 6, Άθήνα, τηλ. 3227919 • Διόρθωση, Παντελής Μπουκάλας • Κεντρική διάθεση για τή Θεσσαλονίκη
και Β. Έλλάδα, Βιβλιοπωλείο Κοτζιά, Τσιμισκή 78, τηλ. 279720.

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Εύχαριστήριο

Με τά παρακάτω, ανεπαρκή όπωςδήποτε, λόγια θά ήθελα νά εύχαριστήσω τούς φίλους Τάκη Μαστραντώνη, Γιάννη Μηλιό και Δημήτρη Ψαρρά γιά τή συμβολή τους «Στήν Ύπηρεσία τής Άλλαγής», *Σχολιαστής*, τεύχος 7, 1η Όκτωβρίου 1983. Είμαι σίγουρος ότι ή σχηματική έκθεση των λόγων πού μέ ώθησαν στή διατύπωση του παρόντος εύχαριστηρίου άδικει τή συμβολή των τριών φίλων. Δυστυχώς όμως, άλλες ασχολίες μου άπαγορεύουν νά ενδιατρίψω στή συμβολή αυτή όσο πραγματικά τής αξίζει.

1. Εύχαριστώ, λοιπόν, πρώτα άπ' όλα τούς τρεις φίλους εκ μέρους έμου προσωπικώς. Οί τρεις φίλοι είχαν τό τάκτ νά μέ προστατεύσουν από δημόσιο διασυρμό άποσιωτώντας τή συμμετοχή μου ως συν-συγγραφέως στό άρθρο του τεύχους 39 του *Πολίτη*, κατάλληλο άπόσπασμα του όποιου μεταγράφουν στή συμβολή τους. Ή προστασία, τήν όποία έτσι άφειδώλευτα και μέ δική τους πρωτοβουλία οί τρεις φίλοι μου παρέχουν, έχει ιδιαίτερη σημασία γιά μένα: Σύμφωνα μέ τή συμβολή τους, τό άρθρο αυτό, ή τουλάχιστον τό άπόσπασμα πού άντιγράφουν, συνιστά τήν καθοδηγητική, τελικά, άντίληψη πού συνέχει τήν πολιτική θέση όσων άριστερών «ένσωματώθηκαν στήν πολιτική έξουσία». Οί εύθνες μου είναι, άρα, ιδιαίτερα μεγάλες και ή ιδεολογική άβαρία πού οί τρεις φίλοι ύφίστανται προφυλάσσοντάς με συνιστά μεγάλη θυσία γιά τούς ίδιους. Εύχαριστώ άκόμη τούς τρεις φίλους γιατί είχαν τήν καλοσύνη νά αναγνωρίσουν, έστω μόνον έμμεσα μέσω εκείνου του λατινοφανούς¹ et als, ότι τό ένλόγω άρθρο είχε ως άντικείμενο όχι τό χαρακτήρα του κυρίαρχου στήν Έλλάδα κεφαλαίου και τό είδος άνάπτυξης πού άκολουθήθηκε άλλά ειδικά τό σημερινό Πανεπιστήμιο² (ή λατινοφανής ύποκατάσταση του όνόματός μου δέν μπορεί παρά νά θέλει νά ύπαινηχθεί ότι τό ένλόγω άρθρο αναφέρεται σέ έναν χώρο κατά τεκμήριο έθισμένο στίς συμβάσεις πού επικρατούν διεθνώς γιά τίς βιβλιογραφικές παραπομπές).

2. Εύχαριστώ, κατόπιν, τούς τρεις φίλους εκ μέρους του περιοδικού *Ό Πολίτης* στού όποιου τή συντακτική επιτροπή μετέχω. Ή συμβολή τους, μέ τό προσήκον και έδω τάκτ, άπλως ύπαινίσσεται και δέν καταγγέλλει ότι *Ό Πολίτης* ύπήρξε ένα περιοδικό τό όποιο, περισσότερο από πολλά άλλα — μή κατονομαζόμενα άλλωστε — όμοειδή περιοδικά, φιλοξένησε και γαλούχησε τίς άπόψεις των «άριστερών πού ένσωματώθηκαν στήν πολιτική έξουσία». Ή καθοριστική εύθύνη του *Πολίτη* στή διαμόρφωση του φαινομένου πού έξετάζει ή συμβολή των τριών φίλων έλέγχεται άυστηρά μέσω σειράς δλόκληρης άχρονολόγητων (γιά νά φανεί έναργέστερα, ύποθέτω, τό διηνεκές του πράγματος) αναφορών σέ διαφορετικά τεύχη του ένω ή όπωςδήποτε φιλική διάθεση των τριών φίλων άναδεικνύεται από τό ότι αυτοί, στή συμβολή τους, άποσιωπούν τό γεγονός ότι τό «ένα προεκλογικό μανιφέστο τό όποιο προσυπογράφουν πολλοί ειδικοί σύμβουλοι» ύπήρξε κι αυτό, δυστυχώς, άποτέλεσμα μιάς πολιτικής πρωτοβουλίας πού άνέλαβαν, μαζί μέ άλλους, και όλα τά μέλη τής συντακτικής επιτροπής του *Πολίτη*. Όφείλω έδω όπωςδήποτε νά προσθέσω, πάντοτε εκ μέρους του *Πολίτη*, ότι ή έμμεση πλύν σαφώς φιλική, άυστηρή επισήμανση των τριών φίλων ότι ή σημερινή δυσπραγία του *Πολίτη* όφείλεται έν πολλοίς στο γεγονός ότι αυτός φιλοξένησε και γαλούχησε τίς άπόψεις των «άριστερών πού ένσωματώθηκαν στήν πολιτική έξουσία» είναι γιά τόν *Πολίτη* ιδιαίτερα πολύτιμη. Από δω και πέρα αύτός θά προσέχει περισσότερο. Γιά νά ενισχύσω, μάλιστα, περισσότερο τήν εκτίμηση αυτή των τριών φίλων, θά τολμούσα νά ύποθέσω ότι ή διαφαινόμενη σήμερα εύπραγία του *Σχολιαστή* ίσως όφείλεται στο ότι αυτός δέν φιλοξένησε και δέν γαλούχησε τέτοιες άπόψεις.

3. Θεωρώντας τόν έαυτό μου άριστερό και έστω μέ κίνδυνο νά χαρακτηρισθώ μεγαλομανής, θά ήθελα, τέλος, νά εύχαριστήσω τούς τρεις φίλους και εκ μέρους τής άριστεράς συνολικά. Τό πράγματι μείζον γιά τήν άριστερά (και όχι μόνον γιά αυτήν) θέμα πού πραγματεύεται ή συμβολή τους, γιά νά άντιμετωπιστεί όσο σοβαρά του αξίζει,³ άπαιτεί νηφαλιότητα, ιδεολογική καθαρότητα, μόχθο, θεωρητική έπάρκεια, άπουσία άθέμιτων γκοπιμοτήτων και άλλα πολλά. Ένώ τώρα ή συμβολή των τριών φίλων, μέ τό νά περιορίζεται νά βγάλει στή φόρα ένα — όπως οί ίδιοι τό χαρακτηρίζουν — «κοινό μυστικό», μέ τό νά άρκείται, δηλα-

1. Άλήθεια, άπ' όσο ξέρω, et als δέν σημαίνει τίποτε άπολύτως. Στίς παραπομπές χρησιμοποιείται συχνά ή συντομογραφία et al. ή όποία άντικαθιστά ένα εκ των: et alii (άρσενικό: και άλλοι), et aliae (θηλυκό: και άλλες) ή et alia (ουδέτερο: και άλλα).

2. Τά πλήρη βιβλιογραφικά στοιχεία του άρθρου είναι: Μ. Γέραλη, Τ. Μοροπούλου, Α. Μπαλτάς «Γιά τό Πανεπιστήμιο, *Πολίτης*, 39, Δεκ. 1980 - Ίαν. 1981, σσ. 13-23.

3. Σχέσεις ιδεολογικής δέσμευσης και πολιτικής ένταξης, όπως διαμορφώθηκαν ιστορικά και όπως λειτουργούν σήμερα στα πλαίσια τής άριστεράς, βαθμός και μορφή τής σχετικής άυτονομίας του πολιτικού στοιχείου στή σύγχρονη νεοελληνική κοινωνία πού προσδιορίζει αυτές τίς σχέσεις, άλλαγές στίς ιδεολογικές και πολιτικές σχέσεις πού έπέφερε ή μεταπολίτευση, σημασία και συνέπειες τής άνόδου του ΠΑΣΟΚ στήν έξουσία ως προς αυτές τίς σχέσεις κλπ. κλπ.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

4. Σκάνδαλον: γεγονός προκαλούν κοινή αγανάκτησιν ή κατάκρισιν. Σύγχρονη εγκυκλοπαίδεια Έλευθερουδάκη, έκδοση πέμπτη, Νίκας και Σία, Αθήνα, τόμος 22ος, σ. 522. Έπομένως, άριστέρο σκάνδαλο: γεγονός προκαλούν κοινή αγανάκτησιν ή κατάκρισιν άριστερών.

5. "Όπως παρουσιάζει ο Σχολιαστής τά αποτελέσματα της περί τήν Όρθοδοξία συμβολής του στην εισαγωγή του τεύχους τό όποιο δημοσιεύει τή συμβολή των τριών φίλων.

6. "Όπως άκριβώς αφήνεται νά ώριμάσει και τό ζήτημα της Όρθοδοξίας από τήν ίδια εισαγωγή στό ίδιο τεύχος του Σχολιαστή.

δή, στή θήρευση και τό σερβίρισμα ενός δεύτερου, μετά τήν Όρθοδοξία, άριστεροϋ σκανδάλου⁴ άπαλλάσει, τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα, τους άριστερούς από τό βάρος νά καταπιαστούν σοβαρά μέ τό ζήτημα. Γιατί, βέβαια, είναι πολλαπλά δύσκολη ή νηφάλια αντιμετώπιση ενός ζητήματος όταν αυτό έχει μετατραπεί ή επιδιώκεται νά μετατραπεί σέ θέμα πού «άπασχολεί πιά τό σύνολο του τύπου»⁵ — του τύπου εκείνου ό όποιος τόσο συχνά έχει καταγγεληθεί από πολλούς άριστερούς γιά τόν σκανδαλοθηρικό, άκριβώς, χαρακτήρα του. Οί άριστεροί, λοιπόν, μπορούν νά ξεκουράζονται, ένόσω κι αυτό τό ζήτημα ώριμάζει.⁶ Καί αυτό στις μέρες μας δέν είναι άσήμαντο.

Τίποτε άλλο. Εύχαριστώ και πάλι.

Άριστείδης Μπαλιτᾶς

Γλώσσα και κρίση τών ιδεών

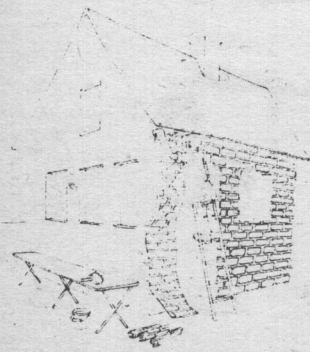
Στίς σύγχρονες άνεπτυγμένες οικονομικά κοινωνίες ή έξουσία είναι όλο και πύ «όρθολογική», στηρίζεται στή γνώση και στό νόμο. Διαθέτει μηχανισμούς γιά τήν επιβολή του θελήματός της, πού είναι παντοδύναμοι, τους μηχανισμούς πού επιβάλλουν τή συναίνεση.

Ή άσκηση της έξουσίας, πού γίνεται μέ τρόπους όρθολογικούς, όλο και περισσότερο σέ χρήση στην εποχή μας, μελετήθηκε από τους θεωρητικούς της Σχολής της Φραγκφούρτης. Ό Μαρκούζε πρώτος και ό Χάμπερμας κυρίως άνέλυσαν μέ ποιόν τρόπο γίνεται στις δυτικές βιομηχανικές κοινωνίες ό έλεγχος της γνώμης, και μάλιστα δίχως οί έλεγχόμενοι πολίτες νά τό καταλαβαίνουν πάντοτε ή πλήρως. Άπό τή μελέτη του ίδιου φαινομένου, σύγχρονοι κοινωνιολόγοι κατασκεύασαν τήν έννοια «συμβολική βία», πού σημαίνει έλεγχος, επιβολή, βία, πού όμως άσκειται όχι άμεσα, πού χρησιμοποιεί μέσα όχι άστυνομικά, αλλά άσκειται έμμεσα και χρησιμοποιεί μέσα άόρατα. Συμβολική βία, κατά τίς ίδιες αναλύσεις άσκοϋν διάφοροι θεσμοί, όπως π.χ. τό σχολείο, τά μέσα μαζικής επικοινωνίας, ό τύπος κτλ. Ή βία αυτή άσκειται κυρίως μέ τό λόγο, επιβάλλεται πριν άπ' όλα μέσα από τό λόγο. Έναν όρισμένο λόγο — άς τόν όνομάσουμε ιδεολογικό.

Τά λανθάνοντα μηνύματα

Λανθάνουσες «προϋποθέσεις» τά όνομάζει ή γλωσσολογία. Στο κεφάλαιο γιά τα λανθάνοντα μηνύματα ό Γάλλος γλωσσολόγος Όσβάλντ Ντυκρό (στό βιβλίο του: *Λέγεται δέ λέγεται*) γράφει ότι «ή σαφής διατύπωση μιᾶς ιδέας είναι τό πρώτο βήμα γιά τήν άμφισβήτησή της». Γι' αυτό και κάθε πίστη, κάθε ιδεολογία έχει ανάγκη από τήν άσάφεια και από τά έμμεσα ή λανθάνοντα μηνύματα γιά νά προστατευτεί από τήν αντίρρηση.

Κάθε λεκτικό μήνυμα έχει δύο σημασίες, μία κυριολεκτική (πού μᾶς τή δίνει τό λεξικό) και μία λανθάνουσα (πού μᾶς τή δίνει ή γνώση των κοινωνικών συνθηκών μέσα στις όποιες εκπέμπεται τό μήνυμα). Ή πρόταση π.χ. «ή ώρα είναι πέντε και μισή» στην κυριολεξία της σημαίνει ότι ό πομπός πληροφορεί τό δέκτη πώς ή ώρα είναι πέντε και μισή. Άν όμως πομπός είναι ή μητέρα και δέκτης τό δεκάχρονο παιδί της πού έχει αφήσει άνοιχτά τά σχολικά του τετράδια στό τραπέζι γιά νά παίξει μέ τή γάτα, τότε τό λανθάνον και άλλωστε πλουσιότατο μήνυμα είναι τελείως άλλο (π.χ. ή ώρα περνάει μέ παιχνίδια και δέ θά προφτάσει νά μελετήσει γιά αύριο).

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Ἡ «ἐξατομίκευση»

Σύμφωνα με τήν ιδιότητα αὐτή τῆς γλώσσας δίνεται ἡ δυνατότητα κατασκευῆς ἑνός κώδικα μέ τόν ὅποιο τά μέλη μιᾶς κοινωνικῆς ομάδας διαφοροποιούνται ἀπό ἄλλες ομάδες. Τέτοιοι κώδικες ὑπάρχουν πολλοί. Τέτοιος κώδικας μπορεῖ νά εἶναι κάθε λαϊκότερο ἢ κάθε λόγια μορφή τῆς γλώσσας, ἀπό τή μιᾶ ἄκρη ὅπου βρίσκεται ἡ λαϊκή συνθηματική γλώσσα (ἄργκό) μέχρι τήν ἄλλη ὅπου βρίσκεται τό ἐπιστημονικό ἰδίωμα. Γιά παράδειγμα, στή δεκαετία 1950-60 στήν Ἑλλάδα ἡ χρήση τῆς δημοτικῆς ἀποτελεῖ ἐξατομίκευση. "Ἐνάς φοιτητής, πού μιλώντας χρησιμοποιεῖ τήν κατάληξη «φοιτητές - καθηγητές», ἀντί «φοιτηταί - καθηγηταί», θεωρεῖται ἀμέσως (συχνά εἶναι κιόλας) φορέας ἀριστερῶν ἰδεῶν. Τήν ἴδια δεκαετία, ἡ χρήση ὀρισμένων ὄρων καί μόνο, ὅπως π.χ. προτσές, ὑπερδομή ἢ οικονομική βάση, ἀρκεῖ γιά νά μεταδώσει τό μήνυμα ὅτι ὁ ὁμιλητής εἶναι κομμουνιστής.

"Ἐνα ἀπό τά πιό ἐνδιαφέροντα παραδείγματα εἶναι ἡ λόγια μορφή τῆς γλώσσας. Ἡ χρήση τῆς ἀποτελεῖ κώδικα ἀναγνωριστικό, πού πληροφορεῖ ὅτι ὁ ὁμιλητής εἶναι κάτοχος μιᾶς ὀρισμένης παιδείας. Ἡ χρήση τῆς λόγιας γλώσσας ἀποδεικνύει τή δυνατότητα τοῦ χρήστη τῆς νά τή χειρίζεται. Ἡ μορφική σπανιότητα πού τή χαρακτηρίζει κατατάσσει τόν ὁμιλητή σέ μιᾶ μορφώτικη μειωψηφία, καθῶς ξεχωρίζει τούς κατόχους ἑνός γλωσσικοῦ ἀποθέματος πλουσιότερου ἀπό τό κοινό, ἀσυνήθιστου καί δύσκολου. Ἡ χρήση τῆς ξεχωρίζει αὐτόματα τούς μορφωμένους ἀπό τούς ὑπόλοιπους.

Ἐἴτε τῆ λόγια γλώσσα χρησιμοποιεῖ κανεῖς εἴτε τήν ἄργκό ἢ ὅποιοδήποτε ἀπό τά κοινωνικά ἰδιώματα, μεταφέρει τό μήνυμα μιᾶς ταυτότητας, μεταδίδει τήν ἐμμεση πληροφορία κάποιων ἰδιαίτερων χαρακτηριστικῶν. Τό μήνυμα τῆς ἰδιαιτερότητας *βρίσκεται στή μορφή καί ὄχι στό περιεχόμενο*. "Ἐν γιά παράδειγμα κάποιος λέει (ἢ γράφει): «οἱ συνιστώσες τοῦ ἑλληνικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ μεταβάλλονται ποιοτικά», ἀντί (ἄς ποῦμε) τά χαρακτηριστικά (ἢ ἔστω τά βασικά χαρακτηριστικά) τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας..., δίνει μέ τή μορφή καί μόνο τό μήνυμα ὅτι ὁ ὁμιλητής ἀνήκει στή μορφωτική μειωψηφία πού κινεῖται στό χώρο τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνιολογίας καί κατέχει τή μαρξιστική θεωρία.

Ἡ ἐξουσία

Ἡ μορφική σπανιότητα καί τό δυσνόητο περιεχόμενο χαρακτηρίζουν τή γλώσσα τῆς ἀριστερᾶς καί μάλιστα τῆς, ἄς ποῦμε, μή παραδοσιακῆς ἀριστερᾶς στήν Ἑλλάδα σήμερα. Τό λαθάνον μήνυμα τῆς γλωσσικῆς αὐτῆς μορφῆς (ὄχι καί τόσο προοδευτικό) εἶναι ἡ ἀνωτερότητα τοῦ πομποῦ καί ἡ κατωτερότητα τῶν δεκτῶν. Ἡ γλώσσα αὐτή, καθῶς μάλιστα δέν ἀποτελεῖ ἰδιοτυπία ὀρισμένων ἀτόμων ἀλλά κοινωνικό φαινόμενο, κατασκευάζει χάρη στή μορφή τῆς τήν ἀπρόσιτη γιά τόν μέσο ἄνθρωπο ἀνωτερότητα τῶν προοδευτικῶν διανοουμένων πού τή χρησιμοποιοῦν καί λειτουργεῖ τρομοκρατικά πάνω στούς δέκτες (ἀκροατές ἢ ἀναγνώστες). Γι' αὐτό καί ὄχι μόνο ἡ διάδοσή τῆς ἀλλά καί ἡ ἀποδοχή τῆς εἶναι τόσο γενική. "Ὅσοι τήν καταλαβαίνουν, τήν ἀποδέχονται γιάτί ἀναγνωρίζουν τόν ἑαυτό τους στούς λίγους ἐκλεκτούς στούς ὁποίους καί ἀπευθύνεται. Ἡ ἀποδοχή τῆς ἀπό τούς ἄλλους, τούς πολλούς, ὀφείλεται στήν παγίδα πού ἡ γλώσσα τούς στήνει: τή νομίζουν φυσική γλώσσα τῶν «εὐφυῶν», στή σπανιότητά τῆς ἀναγνωρίζουν τήν ἀνεπάρκειά τους καί ὑποκρίνονται ὅτι καταλαβαίνουν, γιάτί (ἐνοχοποιημένοι ἀπό τόν ρήτορα) παίρνουν ὄλη τήν εὐθύνη τῆς ἐπικοινωνίας ἐπάνω τους καί φοβοῦνται πῶς ἡ ὁμολογία ὅτι μισοκαταλαβαίνουν θά εἶναι δημόσια ἀπόδειξη τῆς κατωτερότητάς τους. "Ἐτσι, ἀποποιοῦνται μέ τή θέλησή τους τό δικαίωμα νά κρίνουν αὐτά πού ἀκοῦνε καί διαβάζουν.

Ἡ πληθωριστική καί δυσνόητη αὐτή γλώσσα γίνεται ὄπλο γιά ἕναν ἀθέμιτο μονόλογο. Ἐπιπλέον προστατεύει τά προνόμια τῶν διανοουμένων. "Ὅχι μόνο τά κοινωνικά καί οικονομικά προνόμια πού προσδίδουν τά διανοητικά ἐπαγγέλματα στήν κοινωνία πού χαρακτηρίζει ὁ καταμερισμός χειρωνακτικῆς καί διανοητικῆς ἐργασίας. Ἀλλά τό κύρος καί τήν ἐπιβολή σέ ὄλο τόν κοινωνικό χώρο καί γιά ὄλα τά ζητήματα. Πέρα ἀπό τό κοινωνικό προνόμιο τῶν μορφωτικῶν τίτλων πού κατέχουν καί τούς δίνει τό νόμιμο δικαίωμα νά μιλοῦν καί νά γράφουν γιά ἕναν ὀρισμένο τομέα, ἐπιτρέπουν στόν ἑαυτό τους νά ἀποφαίνεται

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

για πληθος θεματα πολυ απομακρυσμενα απο την τυπικα αναγνωρισμενη ειδικευση τους. Μετατρεπονται ετσι σε κατοχους των απαντησεων για όλα τα ζητηματα που αφορουν την κοινωνια και τις ιδεες. Η γλωσσα αυτη, με αλλα λογια, η πληθωριστικη, τελετουργικη, ευφημιστικη, περιπλοκη και δυσονητη γλωσσα των προοδευτικων διανοουμενων αποτελει κωδικα που προσδιδει μοναδικότητα, ανωτεροτητα και κυρος. Διαφοροποιει αξιολογικα τον πομπο και πιστοποιει την αυθεντια. Από την αλλη μερια, απαγορευει τον αντιλογο. Οριζει αυτόματα τους δεκτες σαν κατωτερους, τους παγιδευει με την ασαφεια της και τους εμποδιζει να κρινουν. Παίζει δηλαδη σπουδαιο κοινωνικο ρολο, ενισχυτικη της εξουσιας που στην εποχη μας ασκειται ολο και περισσοτερο μεσα απο τον αποκλεισμο των πολιτων απο το δικαιοωμα να εχουν γνωμη για ο,τι αφορα τη ζωη τους και τις αναγκες τους.

Η κρίση των ιδεών

Ωστόσο, το σπουδαιότερο είναι ότι πρόκειται για μία γλώσσα χωρίς αποδοτικότητα, αν αποδοτικότητα ονομάσουμε την ποσότητα των πληροφοριών που μεταδίδεται με τό λόγο. Μπορεί συγκεκριμένα να αποδειχθεί ότι η γλώσσα αυτή δεν έχει στόχο τη μετάδοση άμεσων μηνυμάτων, δεν προσθέτει πληροφορίες, δεν αποκαλύπτει σημασίες, δεν απευθύνεται στους δέκτες προσφέροντας ιδέες για να τις επεξεργαστούν, να κρινουν και να αμφισβητήσουν ή να πεισθούν. Γι' αυτό και λέει την Αλήθεια.

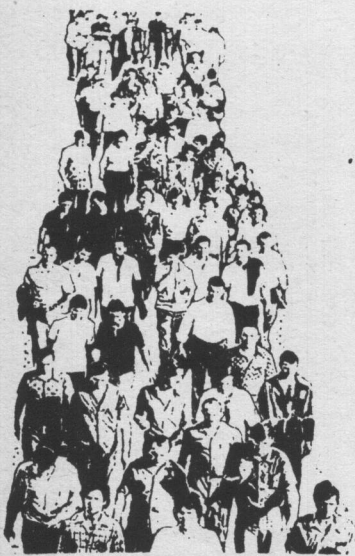
Επειδή δεν έχει στόχο τη μετάδοση μηνύματος συγκεκριμένου και επειδή λέει την Αλήθεια, γι' αυτό στο χώρο της μη παραδοσιακής άριστερας ανάμεσα στους διανοουμένους έχει τελείως καταργηθεί ο διάλογος, ή οποια σύγκρουση των ιδεών. Εκπέμπονται παράλληλα διάφοροι μονόλογοι. Κανείς δεν διαφωνεί με κανένα, παρόλο που κανείς δεν συμφωνεί έστω με άλλον ένα για να υπάρξει συλλογική άποψη. Κανείς δεν προσπαθεί να πείσει κανένα. Και ό καθένας λέει την Αλήθεια του, μόνος και δυσνόητος σαν σύγχρονος ιππότης, υπερκοινωνικό φερέφωνο της Γνώσης, αντιμέτωπος μονάχα με τα υψηλά ερωτηματικά που του θέτει ο Άνθρωπος, ή Επιστήμη ή ο Θεός.

Τό σπουδαιότερο, με άλλα λογια, είναι η κρίση των ιδεών. Η σύγκυση, ή απώλεια (έξαιτίας της κρίσης) της δυνατότητας να δίνονται έρμηνειες στα κοινωνικά φαινόμενα, να αποκαλύπτονται άγνωστες πτυχές της πραγματικότητας, ώστε να γίνεται κατανοητό τό κοινωνικό παρόν, μόνος τρόπος να έφευρεθούν όράματα για τό μέλλον. Η κατάκτηση όμως νέων γνώσεων δέ γίνεται δίχως την επεξεργασία τους, την αμφιβολία, τό διάλογο, την αμφισβήτηση, τη σύγκρουση των ιδεών. Κάθε νέο συμπέρασμα, κάθε καινούργια ιδέα προσθέτει ένα κομμάτι γνώσης και ή εξέλιξη είναι δυνατή μόνο μέσα από τον έλεγχο, την επαλήθευση, την αμφισβήτηση. Η Αλήθεια είναι τό τέλος, δέ χωράει αμφιβολία, δέν επιδέχεται ανάιρεση, δέν επιτρέπει αμφισβήτηση. Δέν υπάρχει τίποτα μετά και πέρα από την Αλήθεια.

«Η σαφής διατύπωση μιās ιδέας είναι τό πρώτο βήμα για την αμφισβήτηση της», πράγματι. Η γλώσσα που λέει την Αλήθεια είναι πάντα ιερατική. Η γλώσσα των θρησκείων, πολυ περισσοτερο απ' όσο τά άμφια των ιερέων, είναι εκείνη που χριζει κάθε μέλος του κλήρου με τό δικαιοωμα να μιλάει έξ όνόματος της υπέρτατης Αλήθειας.

Η γλώσσα των προοδευτικων διανοουμενων, ιερατική και δυσνόητη, υπερασπίζεται στο τέλος της γραφής μια όρισμένη δομή έξουσιών, όπου όλοι ασκούν ένα ρολο. Από τη μία μερια ή παραδοσιακή άριστερά χρησιμοποιει τά μαρξιστικά εργαλεία της ανάλυσης σαν ξόρκια για τό ανάθεμα των άπιστων. Κι από την αλλη μερια, οι άλλοι, άρκούμαστε στη δυσνόητη ρητορεία, που αμφισβητώντας παραβιάζει ανοιχτές θύρες και μέσα από παράλληλους έκφοβιστικούς μονολόγους πληροφορεί άπλως και μόνο για την επαναστατική αξία των ρητόρων.

Άννα Φραγκουδάκη

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

'Η ἀλήθεια γιά τόν Σαββόπουλο

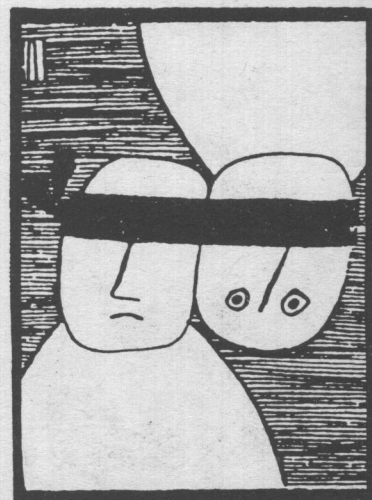
Ο Σαββόπουλος; Άλλο θέμα δέν ἔχετε ρέ παιδιά; Ὁ Σαββόπουλος μᾶς πουλάει καί μᾶς ἀγοράζει δλους. Ὁ Σαββόπουλος πέθανε. Ὁ Σαββόπουλος εἶχε κακά μεγάφωνα στό Ὀλυμπιακό. Ὁ Σαββόπουλος πρόδωσε τή γενιά τοῦ 114. Ὁ Σαββόπουλος μπήκε στό ἀερόστατο καί κάτι ἔγινε. Ὁ Σαββόπουλος βασίζεται στή διαφήμιση. Ὁ Σαββόπουλος φορᾶει τιράντες γιά νά κάνει ζάνρ. Ὁ Σαββόπουλος εἶναι τρελός. Ὁ Σαββόπουλος πήγε στό Ἅγιο Ὄρος. Ὁ Σαββόπουλος δέρνει τά παιδιά του. Ὁ Σαββόπουλος εἶναι νεοορθόδοξος. Ὁ Σαββόπουλος τά ἔχει τετρακόσια. Ὁ Σαββόπουλος χρηματοδοτεῖται ἀπό ὑποπτες πηγές. Ὁ Σαββόπουλος εἶναι φιλοεσωτερικός. Ὁ Σαββόπουλος τόν παίρνει. Ὁ Σαββόπουλος μᾶς κάνει τόν περιθωριακό. Ὁ Σαββόπουλος μᾶς κάνει τόν μπαμπά. Ὁ Σαββόπουλος ποτέ δέν συγχώρησε στόν ἑαυτό του πού δέν εἶναι Θεοδωράκης. Ὁ Σαββόπουλος εἶναι πολύ λίγος. Ὁ Διονύσης Σαββόπουλος; Ὁ Διονύσης Κοεμτζόπουλος, θές νά πεις. Ὁ Σαββόπουλος ἔχει φαλάκρα. Τόν Σαββόπουλο τόν ξέρουμε τόσα χρόνια, δέ θά μᾶς πουλήσει τώρα μούρη. Ὁ Σαββόπουλος τήν πάτησε μέ τά τραπεζάκια ἔξω. Ὁ Σαββόπουλος λέει ὅτι δέν εἶναι Πασόκα, ἀλλά νά δοῦμε ποιός θά τοῦ δινε τό Ὀλυμπιακό νά κάνει τίς ἀηδίες του. Ὁ Σαββόπουλος ἀρνεῖται τούς ἐργατικούς ἀγῶνες. Ὁ Σαββόπουλος γράφει τραγούδι γιά τόν Παπαχρόνη. Τόν Σαββόπουλο, πού τόν χάνεις, πού τόν βρίσκεις, στή Δεξαμενή. Ὁ Σαββόπουλος εἶχε ντυθεῖ Ἄραβας σέ ἓνα ἀποκριάτικο πάρτυ πέρυσι. Ὁ Σαββόπουλος χρωστάει λεφτά στόν Φαληρέα ἀπό τό 1963. Ὁ Σαββόπουλος εἶναι ἀναρχικός ὅσο ἐγώ εἶμαι Κινέζος. Ὁ Σαββόπουλος εἶναι ὑπέρ τοῦ Γιανναρά. Τόν Σαββόπουλο θά τόν θάψει τό ἴδιο τό κοινό του. Ὁ Σαββόπουλος τό παίζει φρικιό, ἀλλά ἔχει βίλα στό Ψυχικό. Ὁ Σαββόπουλος παραπάχυνε τελευταῖα. Ὁ Σαββόπουλος εἶχε πάει στό Πήλιο. Ὁ Σαββόπουλος ἔχει κάνει μόνο ἓνα δίσκο: Τό Φορτηγό. Ὁ Σαββόπουλος δέ συγκινεῖ κανένα πιά. Ὁ Σαββόπουλος φορᾶει ἀθλητικά παπούτσια. Ὁ Σαββόπουλος πάντα θά καταφέρνει νά ξεγελάει τόν κόσμο. Ὁ Σαββόπουλος βασίζεται στόν Δαβάρακη. Ὁ Σαββόπουλος ἔχει προδώσει τά πάντα. Ὁ Σαββόπουλος δέν ξέρει μουσική ὁ ἄνθρωπος. Ὁ Σαββόπουλος μᾶς τά ἔχει πρήξει πιά. Ὁ Σαββόπουλος εἶναι Παναθηναϊκός. Ὁ Σαββόπουλος ἔχει λεφτά στήν Ἑλβετία. Ὁ Σαββόπουλος πατρονάρει τόν Βαγγέλη Γερμανό. Ὁ Σαββόπουλος εἶναι πολύ ξύπνιος. Ὁ Σαββόπουλος εἶναι ἀνακατεμένος στήν ὑπόθεση Σόφτεξ. Ὁ Σαββόπουλος εἶναι ἀπολιτικός. Ὁ Σαββόπουλος παντρεύτηκε γιά τά λεφτά. Ὁ Σαββόπουλος ἔχει κατακλέψει τόν Ντύλαν. Τόν Σαββόπουλο τόν πατρονάρει ὁ Χατζηδάκις. Ὁ Σαββόπουλος εἶναι ἐθνικιστής. Ὁ Σαββόπουλος βολεύτηκε. Ὁ Σαββόπουλος δέν διαθέτει φωνή. Ὁ Σαββόπουλος παίζει τό παιχνίδι τῆς ἀντίδρασης. Ὁ Σαββόπουλος παίζει μέ τόν πόνο μας.

Ὁ Σαββόπουλος εἶναι κι αὐτός μιά κάποια λύσις.

Γρηγόρης Μανιαδάκης

...καί ἡ ἀλήθεια γιά τό τζάμπο

Οἱ ἀναγνώστες τῆς *Αὐγῆς* εἶχαν πολύ καιρό νά ἀνταμώσουν τόν Λεωνίδα Τζεφρώνη στίς στήλες τῆς. Ὡσπου, τήν Τρίτη, 4 Ὀκτωβρίου, μίλησε «Μέ ἀφορμή τό τζάμπο». Κάτι πολύ σοβαρό θά συνέβη, πρέπει νά σκέφτηκαν οἱ ἀναγνώστες. Πράγματι: τό ΚΚΕ ἐσ., διά στόματος Γιάννη Μπανιά, στό Φεστιβάλ τῆς *Αὐγῆς*, εἶχε καταδικάσει «ἀνεπιφύλακτα» τή Σοβιετική Ἐνωση. Καί αὐτό εἶναι πολύ σοβαρό.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Κατά τή γνώμη μου είναι καί ἀπολύτως ὀρθό. Σέ ἀντίθεση μέ τή διάκριση φυσικοῦ (ΕΣΣΔ) καί ἠθικοῦ (ΗΠΑ) αὐτουργοῦ πού ἔκανε παλιότερα ὁ Στ. Καρᾶς. Ἀκόμα καί ἠθικός αὐτουργός νά εἶναι ἐν προκειμένῳ οἱ ΗΠΑ, ἀκόμα καί νά ἔπαιξαν στά ἴσα μέ τά νεῦρα τῶν σοβιετικῶν, οἱ λαοί πρέπει πρὶν ἀπ' ὅλα νά πολεμοῦν σήμερα ἐκείνους μέ τά ἀδύνατα νεῦρα. Τοῦς φυσικοῦς αὐτουργούς. Ἄν σέ κάποιο ἄλλο ἐπεισόδιο ἀντιστραφοῦν οἱ ρόλοι, ἰσχύουν τά ἴδια. Ἔτσι ἀκούστηκαν ἀπό τό κόμμα του τὰ περί «ἀπάνθρωπης ἐνέργειας» καί «πράξης ὠμῆς βίας» πού σοκάρισαν τόν Λ. Τζεφρώνη.

Ἡ στάση του εἶναι ἀπλή. Τό Κακό ὑπάρχει. Ὅρίζεται ἀπό τή λογική τῶν ἐξοπλισμῶν καί τόν ἀνταγωνισμό τῶν ὑπερδυνάμεων. Ἀλλά, διακρίνεται σέ δύο μέρη: τό καλό καί τό κακό Κακό. Τό κακό Κακό τό λένε τά ἐγχειρίδια. Τό ἄλλο εἶναι πιό περίεργο, ἀφοῦ «ἡ σκληρότητα πού ἔχει ὁ ἀνταγωνισμός» μοιραῖο εἶναι «νά ἐπισκιάζει καί νά θολώνει τό ἰδεολογικό ὑπόβαθρο». Τό καλό Κακό ἔχει καί κακές πλευρές: π.χ. ὀρισμένα προβλήματα «σχετικά μέ τό σοσιαλιστικό μοντέλο πού υἱοθετεῖ» ἢ τίς «τάσεις κηδεμονίας». Προβλήματα, ἀκόμα, πού σχετίζονται μέ «κάποιες» (!) στρατιωτικές ἐπεμβάσεις, καί μάλιστα «ἄλλες δικαιωμένες ἴσως ἀπό τή λογική τῆς σύγκρουσης καί ἄλλες ἀδικαιώτες».

Μπορεῖ, λοιπόν, «τό κόμμα μας» νά διαφωνεῖ μέ τό «σοβιετικό μοντέλο σοσιαλισμοῦ», νά «διαφωνεῖ ἐπίσης μέ κάποιες (πάλι αὐτό τό κάποιες) στρατιωτικές ἐπεμβάσεις». Αὐτά, ὅμως, ἀπλῶς «ἀνάγονται στίς μορφές τοῦ σοσιαλισμοῦ πού πηγάζουν ἀπό μιά δογματική καί στατική ἐρμηνεία τοῦ μαρξισμοῦ». Τό σίγουρο πάντως εἶναι ὅτι «οἱ δύο ὑπερδυνάμεις ἐκφράζουν καί ἀντιπροσωπεύουν στή σύγκρουσή τους δύο ριζικά ἀντίθετες κοσμοαντιλήψεις, πού, ἔτσι κι ἄλλιῶς, ὑπῆρχαν καί συγκρούονται σέ ὅλα τὰ μήκη καί πλάτη τῆς γῆς. Καί αὐτό τό στοιχεῖο δίνει στή σύγκρουση τῶν ὑπερδυνάμεων ἰδεολογικό ὑπόβαθρο καί οἰκουμενικό χαρακτήρα».

Μέχρι, λοιπόν, τήν «ἀνάδειξη τοῦ τρίτου καί τοῦ τέταρτου πόλου», αὐτά τά δύο ὑπάρχουν. Ἡ καλή πλευρά τοῦ Κακοῦ δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι, ἐλλείψει ἄλλου, τό ἴδιο τό Καλό: οἱ ἐντάσεις μας «δέν σημαίνουν πῶς ἡ Σοβ. Ἐνωση ἀπομακρύνθηκε ἀπό τή μαρξιστική κοσμοαντίληψη». Στή σύγκρουση τῶν ὑπερδυνάμεων «ἡ Σοβ. Ἐνωση ἐκφράζει ὀπωσδήποτε, ἔστω καί μέ τά λάθη καί τίς παραμορφωτικές εἰκόνας, τή μαρξιστική κοσμοαντίληψη».

Φιλοσοβιετισμός καί ἀντικομμουνισμός

Αὐτά. Νά ἐπιχειρήσουμε νά τά ἀνατρέψουμε; Μά ἐδῶ — στά μυαλά πολλῶν — δέν τά ἀνέτρεψαν κινήματα, τάνκς καί διασπάσεις, θεωρητικές ἀνατροπές καί πολιτικές δομές, Ἀλληλεγγύες καί Γιαρουζέλσκηδες, Πράγες καί ψυχιατρεῖα, ἤττες καί ἀνακατατάξεις, εὐρωκομμουνισμοί καί ἀνανεώσεις, ἱστορίες δάκρυες. Ἐμεῖς θά τά ἀνατρέψουμε;

Θά ἔχε, πάντως, νόημα νά κάνουμε λίγες σκέψεις. Γιατί ὁ Λ. Τζεφρώνης δείχνει νά αἰσθάνεται μόνος στόν ἀγῶνα, ὕστατος ὑπερασπιστής στό μετερίζι, σαλπικτής χωρίς στράτευμα, βοῶν ἐν τῇ ἐρήμῳ. Νομίζει, καί μέ ἀντίστοιχη ὀρολογία μιλάει, ὅτι βρισκόμαστε σέ περίοδο πού ἀντισοβιετισμός ἀκόμα σημαίνει ἀντικομμουνισμός. Δέν ξέρει ὅτι τά πράγματα ἔχουν ἄρδην ἀλλάξει. Ὅτι τό μεγάλο μέρος τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος, πλὴν τῶν ὀρκισμένων δεξιῶν, εἶναι σήμερα, ἀνεξάρτητα ἐν πολλοῖς ἀπό τό τί ψηφίζει, φιλικό πρὸς τή Σοβιετική Ἐνωση. Ὅτι ἡ κοινή γνώμη εἶναι σήμερα διάχυτα φιλοσοβιετική. Ὅτι τό «κονσερβοκούτι», ἔστω κι ἂν βρῆται πιά στό ἀσυνείδητο, ὑπῆρξε ἐδῶ, ἐνῶ ἡ Ὀκτωβριανή Ἐπανάσταση ἐκεῖ. Ὅτι, δηλαδή, μπορεῖ κάλλιστα νά εἶναι σήμερα φιλοσοβιετικός καί συνάμα ἀντικομμουνιστής. Ὅτι αὐτά συμβαδίζουν μὲν μέ μιά αὐξηση τῆς συμπάθειας πρὸς τό ΚΚΕ, ἀλλά τά δύο φαινόμενα, ἐπ' οὐδενί λόγῳ ταυτίζονται, γιατί τό ΚΚΕ, ὅσο φανατικά καί προσκηνυμένα φιλοσοβιετικό, περιλαμβάνει μεταξύ ἄλλων καί τήν ντόπια μασκλασαρία, κι αὐτῆς — φοβοῦνται πολλοί — μπορεῖ καμιά ὥρα νά τῆς τῆ δώσει. Γιατί εἶναι, μέ δύο λόγια, ἀπλῶς κόμμα ἐνῶ ἡ Σοβιετική Ἐνωση εἶναι κράτος.

Κράτος, μάλιστα, χωρίς πλέον στρατιωτικά ντυμένους κομισάριους, κράτος κανονικό, μέ ὑπουργούς γραβατωμένους πού ἔχουν φάτσες ἴσως σλάβικα βλαχαδερές καί τρόπους ἀδέξιους, πάντως ντοῦρες, σοβαρές. Πού ἐμπνέουν ἐμπιστοσύνη.

Δια γυμνου οφθαλμου Δια γυμνου οφθαλμου

Ἡ ἄνοδος ἀντιδεξιῶν δυνάμεων στήν ἐδῶ ἐξουσία, μέ τόν τρόπο πού ἐγινε, ἡ σύγκρουση ἐναντία στόν δεξιό κρατικό μηχανισμό, μέ τίς συντεχνίες (ἀλλά καί μέ τό λαό), ἔφερε στήν ἐπιφάνεια τήν ἀνάγκη νά μολιαστεῖ ἡ κυβερνητική πρακτική μέ σοβιετικῆς χροιάς χειρισμούς. Ὁ «φιλοσοβιετισμός» ὑποβάσταξε τόν πασοκισμό ἢ ὁ τελευταῖος, καί μάλιστα ἐν ἐξουσία, νομιμοποίησε τόν φιλοσοβιετισμό; Ἡ καί τά δύο;

Ταυτόχρονα, θά διακινδυνεύαμε νά ποῦμε ὅτι ὁ μὴ ἄμεσα ἐκ τοῦ ΚΚΕ προερχόμενος φιλοσοβιετισμός (ἀλλά καί αὐτός ἐν μέρει), σχετίζεται ἄμεσα μέ τίς ἀνάγκες τμημάτων τοῦ πληθυσμοῦ πού λέγονται συνήθως μικροαστικά. Ἀπό τή σοβιετική παρουσία, μιά παρουσία μακρινή, αὐτό πού μποροῦν σήμερα ἐπιλεκτικά νά κρατοῦν δέν εἶναι βέβαια ἡ Πολωνία καί τό Ἀφγανιστάν· οὔτε τόσο ἡ λειτουργία τῆς ὡς ἔρειμα ἀντιαμερικανισμοῦ. Εἶναι κυρίως αὐτή ἡ ἐμπιστοσύνη πού ὑπαινεχθήκαμε, ἡ σοβαρότητα, ἀκόμα καί ἡ ἠθικότητα (ναρκωτικά, πορνεία, χούλιγκανς). Ἡ τάξη. Κανείς, μά κανείς τους, δέν ὄνειρεύεται βέβαια νά πάει νά μείνει ἐκεῖ. Ἐκεῖ οἱ «ὄροι τοῦ παιγνιδιού» εἶναι ἀσφυκτικά, πινηγρά, δεδομένοι. Ἐδῶ εἶναι εὐνοϊκότεροι, ὑπάρχει ὅμως ρευστότητα καί ἀνασφάλεια. Γιατί τάχα νά μὴν μπορεῖ κανείς νά μείνει καί νά παλεύει τά «ὀράματά» του ἐδῶ, ἀλλά μέ τά μάτια στραμμένα ἐκεῖ;

Ὁ Λ. Τζεφρώνης γράφει, λοιπόν, εὐθέως φιλοσοβιετικά σκοτεινοῖς ρήμασι πιθόμενος. Ἄλλοι, ἄλλοῦ, φτιάχνουν τούς δικούς τους φιλοσοβιετισμούς. Ἄν πάντως ὁ ἀντισοβιετισμός ἦταν πράγματι ἕνα ἀπό τά σκληρά ἐμπόδια πού συναντοῦσε παλιότερα ἢ ἄριστέρα, σήμερα βρίσκεται ἀντιμέτωπη μέ ἕναν πολύμορφο καί πολλῶν προελεύσεων καί χρήσεων φιλοσοβιετισμό. Αὐτός εἶναι ὁ ἐχθρός τῆς. Ἴδιως ὅταν βγαίνει ἀπό μέσα τῆς.

Γιώργος Καρῆς

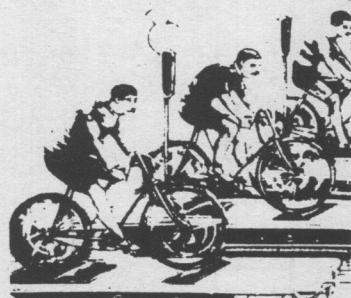
Καλογρέζα μου σοῦ λέω, τ' ὄνομά μου ἐπιθυμῶ

Ἀπό τή Βουλιαγμένη τοῦ Κηληδῶνη στίς δεκαεπτὰ ἡμέρες τιμῆς τῆς ἐξέγερσης τοῦ Πολυτεχνείου: Μιά διαδρομή διόγκωσης τῶν μεγεθῶν — κάπως σάν καρκινικός πολλαπλασιασμός. Ἄν τό μικρό ἦταν ὁμορφό, τό *τεράστιο* μοιάζει προικισμένο μέ κάποια παγιδευτική σαγήνη. Ἐκμαυλιστικό ἀκριβῶς μέσα ἀπό τόν τρόπο—τῆς—ἀπουσίας ἀπ' τή γιορτή, τρόπο πού καλλιεργοῦν ἐντέχνως τά μέσα μαζικῆς διάπλασης.

Στό τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ, τό καλλιπλάστικο τῆς Καλογρέζας στάθηκε τόπος *πολιτισμοῦ*. Κατ' ἀρχήν ἀπόδειξη, ἡ παρουσία τῆς ἐπί τοῦ θέματος ὑπουργοῦ Μελίνας Μερκούρη *καί στίς τρεῖς πράξεις τοῦ θεάματος* πού διεκτραγωδήθη ἐκεῖ: Σαββόπουλος καί Ὀλυμπιακός καί Νταλάρας.

Ἡ ἐναρξη: Ὁ Διονύσης Σαββόπουλος. Μέ λείζερ καί Βέγγο. Μέ ἀερόστατο καί τή σημαία τῆς ΕΦΕΕ. Γιά νά φέρει ἐπιτέλους τόν κόσμο ἐπί σκηνῆς, ὅπως χρόνια ὄνειρεύεται. Καί γιά νά μπαλώσει τήν ἀμηχανία τῆ δική του ἀλλά καί τῶν ἀσπονδῶν φίλων του. Αὐτῶν πού, σάν τούς «ἀναρχοκομμουνιστές τῆς Νέας Σμύρνης», τόν ἐγκαλοῦν καί τόν «ἐπαναφέρουν στήν τάξη» τελειώνοντας τήν προκήρυξή τους μέ ... δικά του λόγια. Γιατί τόν ἔχουμε κομματιάσει πιά. «Βρήκαμε» τίς περιόδους καί τούς κύκλους του. Μετρήσαμε τά στρώματα τῆς ἰδεολογικῆς του ἐξέλιξης καί καταδυθήκαμε στήν ἰλύ τῶν βιωμάτων του. Στιγμές τόν φοβόμαστε, ἴσως ἐπειδὴ μᾶς καταλαβαίνει ἀρκοῦντως. Τόν μισοῦμε τήν ἴδια ὥρα πού ζητιανεύουμε ἕνα στιχάκι του γιά νά ὑποστυλώσουμε τή δυσθυμία μας. Κι ἄλλοτε πάλι τόν ἀγαπᾶμε, γιατί ἀποτελεῖ σημεῖο ἀναγνώρισής μας κι ὄλο καί δροσιζονται τά μέσα μας, ὅταν (στό στρατό π.χ., ἢ στήν καινούργια δουλειά) καί κάποιος ἄλλος τόν ὑπομνηματίζει. Μόνο πού δέν εἶναι δλόκληρος. Δέν εἶναι πιά ἕνας, ἔτσι πού φαντάζει σάν ἅγιος προστάτης πότε τῶν χούλιγκανς, πότε τῶν ραδιοπειρατῶν, πότε τῶν καμικάζι, πότε τῶν ἀστεγῶν, ποτέ τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἐτσι πού ὁ σουρεαλισμός του δέν γίνεται νά βρῖσκει πάντα εὐτυχῆ ὀμοιοκαταληξία.

Διαμαρτύρεται ὁ ἴδιος πού ὄλο τοῦ ζητᾶνε, κι ἀπό παντοῦ, συνεντεύξεις. Κι ὄλο ἀφήνεται καί ἐνδίδει. Καί ταυτίζεται ἔτσι μέ ὅ,τι οἱ δημοσιογράφοι τῶν

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

θέλουν και τόν καλουπώνουν: γνώστη και έξηγητή παντός του έπιστητού, κερματισμένο άφηγητή της ζωής του.

Έτσι και στό στάδιο. Άλλος ό Σαββόπουλος με τίς άκτινες κι άλλος με τό κλαρίνο. Κι άλλος ό θεατής πού τόν ήθελε νά εξακτινώνεται ή νά χάνεται στους καπνούς, άλλος εκείνος πού γοητευόταν με τίς ρόκ κορυφώσεις του μάλου. "Ήμασταν όλοι εκεί, αλλά *όχι όλοι μαζί*, ούτε ό και ό. *Άπροσδιόνυσο* τό γήπεδο. *Άπαγορεύει* τήν κίνηση. *Άσστηρως* καθορισμένος ό χώρος σου και *όχι επίπεδος*: πώς νά σου λύσει τό κορμί. *Έξισου* άσστηροί οί τοποτηρητές-άστυνόμοι.

Έξου και ή σχέση άπόμεινε *τηλεοπτική*. *Στά* μάτριξ τόν βλέπαμε, *όπως* ήρωα κάποιου σήριαλ. *Μακρινό* και *ξένο*. *Μόνο*. Και τό γιγανταιώρημά του άφησε μιάν άνάπρη γεύση.

Τό παιγνίδι: *Όλυμπιακός* - *Άγιαξ*: 2-0. *Ίσες* οί χιλιάδες, *ίδιοι* οί «έπίσημοι». *Πρίν* άπό τόν άγώνα, συγκροτήματα μπαλετοσολιάδων έσυραν λεβέντικους χορούς σταλάζοντας περηφάνια *στά σπλάχνα* τών θεατών, *στό βωμό* της έσαεί έλληνικότητας. *Ίδου* ή *έκβαση*:

«Ό πρόεδρος του Όλυμπιακού Σταύρος Νταϊφάς, ό ΓΓΑ, Κίμωνας Κουλούρης, πού έζησε σάν μικρό παιδί όλο τό παιγνίδι, και πεταγόταν όρθιος σέ κάθε χαμένη εύκαιρία, ή Μελίνα Μερκούρη, νά ανεμίξει ένα κόκκινο σάλι, γιά τά παιδιά του Πειραιά οί ύπουργοί και οί βουλευτές νά άγκαλιάζονται με τόν άνώνυμο κόσμο... Πραγματικά ήταν κάτι τό ανεπανάληπτο.

"Όλος ό πολιτικός και ποδοσφαιρικός κόσμος της χώρας μας ένώθηκε μέσα άπό τό δράμα της πρόκρισης του Όλυμπιακού».

Ή λυρική δημοσιογραφική περιγραφή δέν κατορθώνει νά ιστορήσει τό «μέγα πάθος του μεγάλου πλήθους». Τό μήνυμα πάντως εύανάγνωστο: «*είμαστ' άδέρφια* γι' αυτό και δέν πρέπει...». *Έπιτέλους*, ή ΕΑΔΕ, ή ΕΛΕ και ή πάσα ένότητα άρμολογούνται. Συγκολλητινογόνο ό «*Θρύλος*». Κι ό *άνώνυμος* κόσμος μετετόν άρμέ.

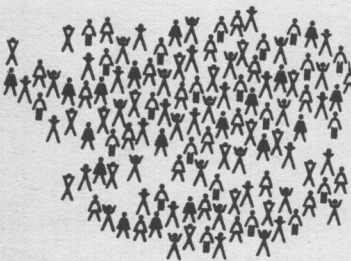
Άνώνυμος κόσμος — σοφή κουβέντα. *Ή* θεία *μάζα*. *Ή* βορά της *Ίστορίας*. *Ό* κοσμάκης πού, επί έθνικων έξάρσεων, παίζει τό ρόλο του καθρέφτη: οί πεντακοσιομέδιμνοι μπορούν ακόμα και νά τόν άσπαστούν, χωρίς τόν κίνδυνο νά μολυνθούν. *Νά* κοιταχτούν στην επιφάνειά του και νά πειστούν πώς είναι οί καλύτεροι — *γιατί* είναι οί πιό φιλολαϊκοί, *ότι* συμπαίζουν με τό λαό.

Ή Μελίνα δέν πρωτοτύπησε. *Άπό* τόν Βιντέλα στη Δέσποινα κι άπό κει στον Περτίνι και στους σοβιετικούς όλυμπιοκλάτορες, *ή* *πολιτική* είναι *άθλητισμός*. *Γιατί* οί *μάζες*, τά *άτομα*, είναι (πιά) οί *άπόψεις* τους. Κι *όταν* τό *όποιοδήποτε* κράτος (της πολιτικής έξουσίας, της βιοτικής ανάγκης, της αρχής της πραγματικότητας, της ειδικής γνώσης κ.λπ.) τούς *έγκλωβίζει* *στά* *όρια* του *διπόδου* - πού - *δουλεύει* - *τρώει* - *κοιμάται*, *λυτρώνονται* *στό* *γήπεδο*. *Έκει* *τους* *έπιτρέπεται* *νά* *έχουν* *γνώμη* *και* *άπόψεις*. *Και* *τίς* *βιώνουν* *στό* *επακρο*. *Έκει* *μπορούν* *και* *κρίνουν*. *Και* *βρίζουν*. *Άνεβάζουν* *και* *κατεβάζουν* — *και* *άδειάζουν*. *Και* *έκει*, *έντέλει* *έχουν* *σώμα*: *Μέσα* *τους* *τρέχουν*, *σουτάρουν*, *άποκρούουν*, *αναπαριστώντας* *τίς* *κινήσεις* *των* *παικτών* *στην* *τέλεια* *μάλιστα* *έκδοχή* *τους*. *Έκει* *κλέβουν* *τό* *δνομά* *τους* — *για* *δύο* *ώρες*. *Έκει* *νιώθουν* *μαζί* *με* *τους* *ύπόλοιπους* — *και* *πάλι* *για* *δύο* *ώρες*.

Κάτι *ανάλογο* συνέβη και στις συναυλίες του Νταλάρα. *Ένα* *κορφολόγημα* *άπό* *έπιτυχημένα* *τραγούδια* *όδήγησε* *τους* *θεατές* *νά* *βιώσουν* *άκριβώς* *τά* *όρια* *του* *σώματός* *τους*. *Γιατί* *ήταν* *αναγκασμένοι* *νά* *χορεύουν* *άπό* *μέσα* *τους*, *ή* *στά* *έλάχιστα* *έκατοστά* *μιάς* *καρέκλας*. *Και* *ή* *συν-μετοχή* *παρέμεινε* *λειψή*. *Πώς* *νά* *συγκινηθείς* *άν* *δέν* *κινήθεις* *μαζί* *με* *τό* *διπλανό*, *άν* *δέν* *τόν* *άνταμώνεις* *στον* *ίδιο* *ρυθμό*;

Ή *έξοδος*: Τό βασιλικό ποτό της Καλογρέζας τό *λένε*: *Γκρέκα* *Κόλα*.

Παντελής Μπουκάλας

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

ΜΙΑ ΕΞΗΓΗΣΗ ΓΙΑ ΤΟΝ «ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟ ΠΟΛΙΤΗ»

Όπως ήδη αναγγείλαμε στο προηγούμενο τεύχος μας, στις 4 Νοεμβρίου θα κυκλοφορήσει ο ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ.

Η αναγγελία της νέας έκδοσης προκάλεσε, όπως ήταν φυσικό, ποικίλα σχόλια, ενθαρρυντικές προτροπές, ερωτηματικά, ανησυχίες αλλά και επικρίσεις. Οι ανησυχίες κι επικρίσεις αναφέρονταν κυρίως, στην τύχη του ΠΟΛΙΤΗ που γνώριζαν οι αναγνώστες μας και του είχαν ποικιλότροπα συμπαρασταθεί. Μήπως ή έκδοση του ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟΥ, αναρωτήθηκαν πολλοί, σημαίνει ότι ο ΠΟΛΙΤΗΣ θα σταματήσει την έκδοσή του;

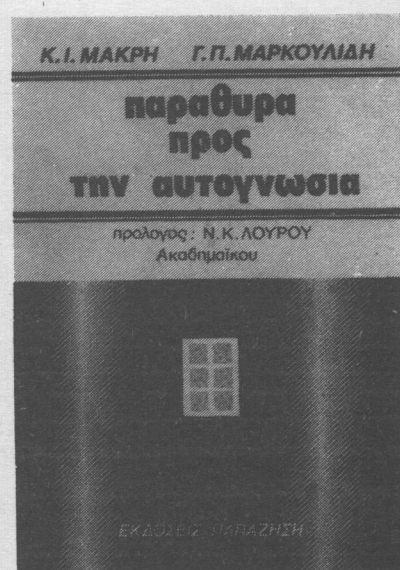
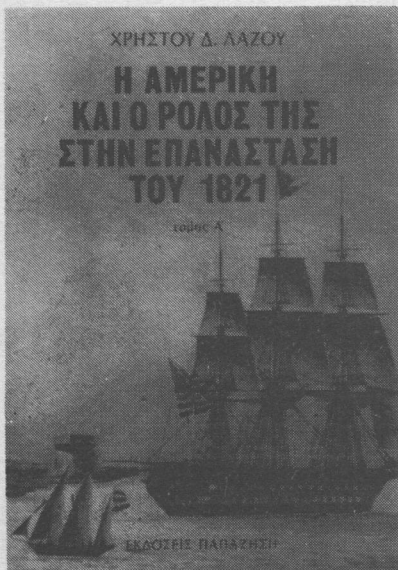
Όμολογουμένως, οφείλουμε μία εξήγηση. Ο ΠΟΛΙΤΗΣ δεν θα σταματήσει. Αν οι λόγοι που έκθέσαμε στο προηγούμενο τεύχος μας ώθησαν στην έκδοση του ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, οι ίδιοι λόγοι συνηγορούν στη συνέχιση του ΠΟΛΙΤΗ. Επιβάλλουν, δηλαδή, τη συνέχιση της προσπάθειάς μας, σε ένα επίπεδο πιο συνθετικό, με μιά απόσταση από την επικαιρότητα. Έτσι ο ΠΟΛΙΤΗΣ που γνωρίζατε θα εξακολουθήσει την έκδοσή του αλλά *δίμηνος*. Για τις νέες ανάγκες του, θα ανασυγκροτηθεί και η Συντακτική του Έπιτροπή μέχρι το επόμενο τεύχος, παραμονές Χριστουγέννων.

Τά υπόλοιπα, τά δύσκολα και τά δυσεπίλυτα, εναπόκεινται στους συνεργάτες μας και τους αναγνώστες.

Η ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Νικηταρά 2, Αθήνα, τηλ. 36.22.496 - 36.38.020

“Αν τό δηλώσεις μπορεῖς νά τό σώσεις

Εἶναι ζήτημα τιμῆς γιά κάθε ὑπουργό, συνήθως στίς προεκλογικές περιόδους, νά προβάλλει μιά νέα ρυθμιστική πολιτική γιά τήν αὐθαίρετη δόμηση. Τό πρόβλημα, μεγάλο καί δύσκολο, δέν εἶναι αὐτοτελές οὔτε μπορεῖ νά συνοψισθεῖ σέ ἕνα ἄρθρο. Ἡ ἱστορία του πάει μαζί μέ τήν ἱστορία τοῦ σύγχρονου ἑλληνικοῦ κράτους, τό παρόν του ἀποτελεῖ σπαζοκεφαλιά γιά κάθε πολιτικό ἢ πολεοδομικό ἐγχείρημα, τό μέλλον του εἶναι τόσο ἀβέβαιο ὅσο καί τό μέλλον τῶν μή αὐθαίρετων ἑλληνικῶν πόλεων ἐγγένει.

Οἱ νέες ρυθμίσεις τοῦ μεταβατικοῦ νόμου ποιές ἐγγυήσεις προσφέρουν γιά «ἀνθρωπινότερη» ζωή στίς πυκνοδομημένες καί ἐκτός σχεδίου περιοχές πού ἐπαγγέλλεται τό ΥΧΟΠ; Πόσο θ' ἀλλάξει ἡ κατάσταση μέ τή νομιμοποίηση τῶν αὐθαιρέτων καί τῆς αὐθαρεσίας; Μήπως, ἀπλά καί μόνο, ὁ νόμος καί οἱ ἐμπνευστές του ρητορεύουν μπροστά στά προβλήματα;

Οἱ ὅροι τοῦ προβλήματος οἱ προοπτικές τοῦ ΥΧΟΠ

Τό «αὐθαίρετο» εἶναι ἕνα φάντασμα πού πλανιέται πάνω ἀπ' τήν Ἑλλάδα καί προπάντων πάνω ἀπ' τήν Ἀθήνα. Πρόκειται κυρίως γιά τά κτίσματα πυκνοδομημένων ἢ μή περιοχῶν πού γεννήθηκαν καί ἐτράφησαν ἀπό τίς μεγάλες διαφορές τῆς ἐγγείου προσόδου μεταξύ τῶν «ἐντός» καί «ἐκτός» σχεδίου ιδιοκτησιῶν. Ἡ ὑπαρξή τους βόλευε τοὺς «ἐντός» ιδιοκτῆτες (διότι ὅσο τά «ἐξω» ἦταν φτωχά καί ὑποβαθμισμένα τόσο τά «μέσα» διατηροῦσαν τήν ἀνοδική πορεία τῶν ἀξιῶν τους), βόλευε τοὺς «ἐκτός» (πού μέ

λίγα χρήματα στέγαζαν τή ζωή τους), βόλευε καί τό κράτος, πού ποτέ δέ γνοιάστηκε γιά μιά κοινωνική στεγαστική πολιτική. Γενικά μᾶς βόλευε ὅλους μέχρι πού οἱ διαστάσεις τοῦ προβλήματος ἀρχίζουν νά ἐπηρεάζουν ἀρνητικά τή ζωή τῆς μεγαλούπολης πού στό μεταξύ σχηματίστηκε. Ὅσο ἐπεκτεινόταν ἡ πόλη τόσο ἔπρεπε νέες περιοχές νά μπουδν στό σχέδιο, συνήθως πρὸς ὄφελος τῶν οἰκοπεδοφάγων καί ἐμποροσπιτάδων. Ἀλλά μέ ποιό τρόπο; Πρὸς τά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '60 τό θέμα πέρασε στήν ἡμερήσια διάταξη ὅλων τῶν κυβερνητικῶν προγραμμάτων καί ἔφερε στήν ἐπιφάνεια τή χρόνια ἑλλειψη μῆς εὐρύτερης οἰκιστικῆς πολιτικῆς, ἰ-

κανῆς νά προγραμματίσει τή δημογραφική καί οἰκονομική ἀνάπτυξη τῆς πόλης. Ἡ λύση τῆς νομιμοποιήσεως αὐθαιρέτων, ὅπως τήν ἔκανε τό '38 ὁ Μεταξᾶς, δέν ἔφτανε πιά· καί τά μεγέθη καί ὁ κόσμος εἶχαν ἀλλάξει.

Τό πρόβλημα τίθεται οὐσιαστικά γιά πρώτη φορά ἐπὶ ὑπουργίας Μάνου μέ τήν ψήφιση τοῦ νόμου 947/79, τοῦ πρώτου στήν Ἑλλάδα μετά τό 1923 νόμου μέ τόν ὁποῖο θεσμιζόταν ἕνα εὐρύτερο πλαίσιο καί δινόταν στό κράτος οἱ δυνατότητες, μέσω τῆς εἰσφορᾶς γῆς καί χρημάτων, ἑνός νέου σχεδιασμοῦ.

Οἱ πρόσφατες πρωτοβουλίες τοῦ ΥΧΟΠ ξεπερνοῦν ἐπίσης τό ἐπίπεδο ἐξαγγελιῶν καί ὑποσχέσεων καί συνιστοῦν ἕνα εὐρύτερο πλαίσιο οἰκιστικῆς πολιτικῆς μέσα στό ὅποιο ἐντάσσεται ὡς ἀποφασιστικός ὁρος καί τό ζήτημα τῶν αὐθαιρέτων. (Πρόκειται γιά τό μεταβατικό νόμο 1337/83, τήν ἐκστρατεία γιά τίς νομιμοποιήσεις, τό ἄρθρο 10 τοῦ 1221/80 γιά τίς πυκνοδομημένες περιοχές, τίς προσπάθειες γιά τήν ἀνάπλαση καί τόν ἐξωραϊσμό τῆς Ἀθήνας, τή διοικητική ἀποκέντρωση, τήν ἐπιχείρηση πολεοδομική ἀνασυγκρότηση, ΕΠΑ 1982-84, καί πολλά ἄλλα ζητήματα).¹

Γιά τά αὐθαίρετα ποτέ δέν ὑπῆρξε σοβαρή ἔρευνα ὥστε νά μποροῦν νά τεθοῦν μέ σαφήνεια οἱ ὅροι τοῦ προβλήματος.

Ἡ ἑλλειψη ὑποδομῆς (ἀεροφωτογράφιση, κτηματολόγιο, γενικές πολεοδομικές μελέτες), δυσκολεύει ἐπίσης τά πράγματα. Πόσα εἶναι; Πού ἀκριβῶς βρίσκονται; Ποιός τά κατοικεῖ; Ποιές εἶναι οἱ συνθήκες τῆς ζωῆς τῶν κατοίκων καί τί ζητοῦν ἀπ' αὐτά; Πρέπει νά παραδε-

1. Βλ. τό ἄρθρο τῶν Κ. Γκάρτζου, Μ. Ἰωάννου, Ε. Πορτάλιου, «Ἐνα βῆμα μπροστά - ἕνα βῆμα πίσω», *Αὐγή*, 27.2.1983.

2. Γιά τίς ΕΠΑ, ἀπό τήν ἐποχή τῆς προκήρυξής τους δέν νομίζω ὅτι ἔχει ἀλλάξει τίποτε τό οὐσιαστικό. Βλ. γιά τίς ἀδυναμίες τοῦ μέτρου: Βάσω Κιζήλου, «Ἐπιχείρηση πολεοδομική ἀνασυγκρότησης», *Πολίτης*, τεύχος 55, Ράνιας Κλουτσινιώτη, Λ. Λεοντίδου, Τ. Σιέτη, «ΕΠΑ», *Ἀντί* 219, 20.11.83, καί Κ. Ρόκκου «Ἡ ἀνάγκη γιά σχεδιασμό τῆς πολεοδομικῆς ἀνασυγκρότησης», *Πολίτης*, τ.61, Ἰούλ. 1983. Οἱ κριτικές τῶν προηγούμενων ἀρθρογράφων ισχύουν. Οἱ μελετητές ἀγωνίζονται μέ ἐλάχιστα χρήματα καί βαριά καρδιά νά φέρουν τό ἔργο σέ πέρας.

χθούμε ότι, ανεξάρτητα από τον τρόπο που προπαγανδίστηκε — γελοίες προτροπές από ραδιόφωνο και τηλεόραση — και τις ασάφειες που περιείχε ή έκστρατεία του ΥΧΟΠ «άν τό δηλώσεις μπορείς νά τό σώσεις», τά νέα μέτρα αποτελούν σοβαρό βήμα γιά τήν περιγραφή τής κατάστασης.

Ἡ κάλυψη μέρους τής ύποδομής (μέσω τών ΕΠΑ πού ἀρχίσανε, μετά τή σισύφεια πορεία τους)² θά μᾶς βοηθήσει ἀναμφισβήτητα νά γνωρίσουμε ἕνα σημαντικό μέρος τοῦ προβλήματος. Ἄς ἀφήσουμε λοιπόν, τό ζήτημα τών προθέσεων, τόν τρομοκρατικό χαρακτήρα τής ἐκστρατείας νομιμοποιήσεως, τίς φωτογραφίες γυναικῶν πού παλεύουν μέ μπουλντόζες, τίς φωνασκίες τής δεξιᾶς πού ὄψιμα βάλθηκε νά υπερασπίσει τούς φτωχοῦς. Ὅπως καί νά ᾄξει τό πράγμα, τώρα στό χαρτοβασιλείο τοῦ ΥΧΟΠ καί τών σχετικῶν ὑπηρεσιῶν συγκεντρώθηκε ἕνα πολύτιμο ὑλικό φακέλων πού περιέχουν γενικής φύσεως πληροφορίες γιά τή κατάσταση τών ἐνλόγω οἰκημάτων. Ὅχι εὐκαταφρόνητο καί τό χρηματικό ποσό πού συγκεν-

τρώθηκε ἀπό τίς δηλώσεις νομιμοποιήσεως. Καί κοινωνικά δίκαιο ἄλλωστε, ἐκτός ἂν ἡ φορολογία δέν πρέπει νά ἰσχύει γιά ὄλους.

Ὡστόσο, ἂν σκοπός αὐτῶν τών πρωτοβουλιῶν ἦταν ἀπλῶς ἡ συγκρότηση μιᾶς τράπεζας στοιχείων, τότε τό σημεῖωμα αὐτό δέν θά γραφόταν. Εἶναι ὁμως εὐνόητο ὅτι ὁ σκοπός εἶναι πολύ πῖο σοβαρός: Στοιχεῖα, χρήματα καί μελέτες ὑποδομής θά χρησιμοποιηθοῦν γιά τή σύνταξη κάποιων γενικότερων πολεοδομικῶν σχεδίων ὥστε ἡ ζωή στίς τέως αὐθαίρετες περιοχές «νά γίνει ἀνθρωπινότερη», ὅπως μᾶς λέει καί ἡ σχετική διαφήμιση.

Εἶναι ὁμως ἀλήθεια ὅτι ἡ ζωή θά γίνει ἀνθρωπινότερη ὅταν τό κράτος θέσει ὑπό ἔλεγχο τό φαινόμενο τής αὐθαίρετης δόμησης;

Τό ἐρώτημα αὐτό ἀναλύεται σέ τρία μερικότερα ἐρωτήματα πού τίθενται ὡς ἑξῆς:

α. Οἱ προϋποθέσεις (νομικές καί ἄλλες) εἶναι τέτοιες πού νά ἐξασφαλίζουν τήν ἐξυπηρέτηση τοῦ κοινωνικοῦ συμφέροντος;

β. Ἄν οἱ προϋποθέσεις εἶναι καταρχήν οἱ σωστές πῶς θά ἐφαρμοστοῦν τά νέα μέτρα καί πῶς θά διαφυλαχθοῦν οἱ περιοχές ἀπό τά ἰδιωτικά συμφέροντα;

γ. Τί σημαίνει ἀνθρωπινότερη ζωή, ὅταν ἀφορᾷ τό κτισμένο περιβάλλον;

Οἱ νομικές προϋποθέσεις δυστυχῶς χωλαίνουν. Ἀπό τή στιγμή πού ὁ νόμος 947 βρέθηκε ἀντιμέτωπος μέ ὄλα ἀνεξαιρέτως τά πολιτικά κόμματα (μηδὲ τής Ν. Δημοκρατίας ἐξαιρουμένης) ἔγινε σαφές ὅτι τό κράτος δέν εἶναι σέ θέση νά λάβει μέτρα πού ἐνώ στήν πραγματικότητα δουλεύουν γιά τό συμφέρον τῶν κατοίκων (ἐννοῶ τήν ὑψηλή ἀναλογική φορολογία γιά τήν ἀπόκτηση κοινόχρηστων καί κοινωφελῶν χώρων) θίγουν ὡστόσο τά μικροσυμφέροντα καί τήν ἀντίληψη «τό οἰκοπεδάκι μου νά ᾄναι καλά καί ὅ,τι θέλει ἄς γίνει». Τό «γενικό λαϊκό συμφέρον» παρερμηνεύτηκε ἀπ' τίς πολιτικές δυνάμεις ὡς «εἰδικό ἀτομικό συμφέρον», ἐκλογές ἐν ὄψει, καί ὁ νόμος ἀκολούθησε μιά πτωτική πορεία. Ἀπό τότε καί ὡς τή ψήφιση τοῦ 1337/83 ἀναιρέθηκαν οὐσιαστικά οἱ προϋποθέσεις πού θά ἐξασφάλιζαν στό κράτος τούς ἀναγκαίους πόρους γιά τό σχεδιασμό. Αὐτό ἔγινε μέ τό ἄρθρο τοῦ νόμου 10/1221/81 (ἐπί ΠΑΣΟΚ), τό ὁποῖο ἐνσωματώθηκε ἀργότερα στόν ἰσχύοντα νόμο 1337/83 (ἄρθρο 2, 8), ἄρθρο πού ἀφορᾷ τήν ἐνταξη πυκνοδομημένων περιοχῶν στό σχέδιο χωρίς καμιά εἰσφορά σέ γῆ καί ἐλάχιστη εἰσφορά σέ χρήμα, χωρίς ἐπομένως νά ἐξασφαλίζονται οἱ προϋποθέσεις γιά τή δημιουργία κοινόχρηστων καί κοινωφελῶν χώ-

3. Τό ἄρθρο 10 ἀναλύθηκε διεξοδικά στά πλαίσια τής πρῖν καί τότε ὑφιστάμενης νομοθεσίας ἀπό τόν Γρ. Διαμαντόπουλο, «Τό ἄρθρο 10 - τό συμφέρον τοῦ κατοίκου καί οἱ ὑποχρεώσεις τής πολιτείας», *Δελτίο ΤΕΕ*, 1195, 1.3.82. Παραθέτω ἕνα ἀπόσπασμα:

«Μέ τήν πίεση κατά τήν προεκλογική περίοδο (φυσικά!) δημιουργήθηκε τό ἄρθρο 10, πού χώθηκε ἐμβόλιμο, σέ ἕνα ἄσχετο νόμο, τό Ν.Δ. 1221/1981 περί γκαράζ! Μέ αὐτό ἐπεκτείνεται ἡ ἐπαναφορά στό νόμο τοῦ 1923 καί γιά ὅσες περιπτώσεις σχεδίων ἐπεκτάσεων εἶχαν ἤδη ἐγκριθεῖ ἀπό δημοτικά συμβούλια (ἐκτός δηλαδή ἀπό ὅσα εἶχαν περάσει ἀπό τό Συμβούλιο Δημοσίων Ἔργων ὅπως ἔλεγε τό ἄρθρο 62).

Στό ἄρθρο 10 καθορίζονται καί εἰσφορές. Ὅχι σέ γῆ. Μόνον χρηματικές. Ἐνῶ παράλληλα καταργοῦνται ὅλες οἱ ἀντίστοιχες εἰσφορές τοῦ Νόμου τοῦ 1923. Συγκεκριμένα:

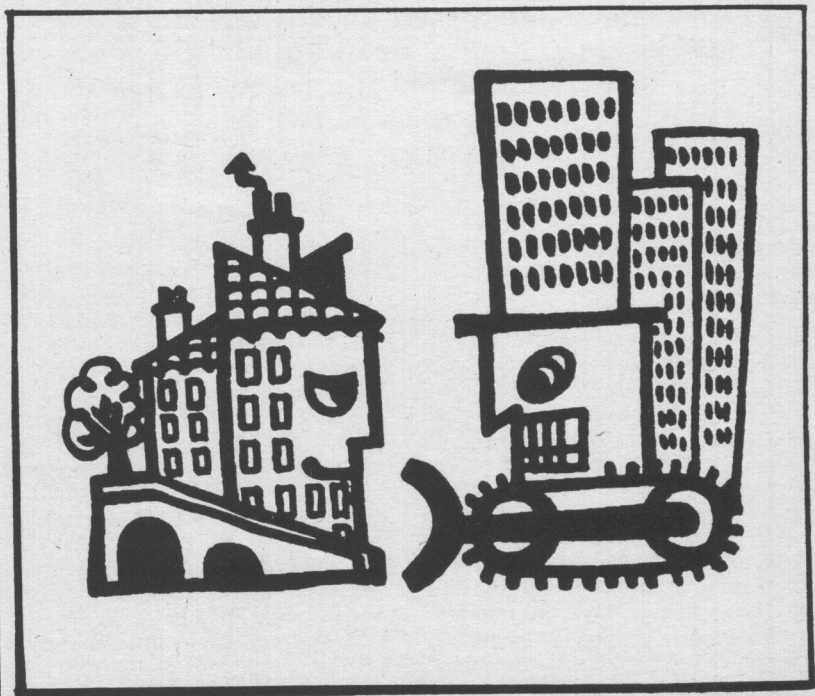
Γιά τό τμήμα ἰδιοκτησίας ἐμβαδοῦ μέχρι καί 200 τ.μ. 1% ἐπί τής ἀξίας αὐτῶν.

Γιά τό τμήμα ἰδιοκτησίας πλέον τῶν 200 τ.μ. ἕως καί 1.000 τ.μ. 15% τής ἀξίας αὐτῶν.

Γιά τό τμήμα ἰδιοκτησίας πλέον τῶν 1.000 τ.μ. ἕως καί 5.000 τ.μ. 20% τής ἀξίας αὐτῶν.

Γιά τό τμήμα ἰδιοκτησίας πλέον τῶν 5.000 τ.μ. 25% τής ἀξίας αὐτῶν.

Ἐνα παράδειγμα: ἂν ἔχεις οἰκοπέδο 250 τ.μ., εἰσφέρεις 1% γιά τά πρῶτα 200

ρων. Πώς όμως θα γίνει ή ζωή ανθρώπινη αν δεν υπάρξουν δρόμοι, πλατείες, σχολεία, παιδικές χαρές, και τουλάχιστον τόσα όσα προβλέπουν τα σταθερότυπα και οι όροι δομήσεως όπως όρίζονται από οποιαδήποτε στοιχειώδη αρχιτεκτονική και πολεοδομική αντίληψη;³ Αυτά συνιστούν μία σοβαρή άπορία. Η δεύτερη άπορία σχετίζεται με τις προθεσμίες.

Σχεδόν παράλληλα με την εκστρατεία γνωριμίας οι μελετητές ΕΠΑ έχουν ήδη προσδιορίσει τις περιοχές αυθαιρέτων των μεγάλων πόλεων που θα μπουν στο σχέδιο ως «πυκνοδομημένες» δηλαδή, όπως είδαμε, χωρίς ουσιαστική εισφορά.⁴ Πώς γίνεται να φτιάχνονται ειδικά σχέδια μαζί ή πριν από τα γενικά παρά μόνον διά της μεθόδου «περίπου έτσι θα 'ναι»; Πώς θα μπουν στο σχέδιο αυθαίρετες περιοχές βασισμένες σε μία «περίπου» επιλογή; Πώς θα προστατευτούν απ' την ιδιωτική ασυδοσία κάθε είδους κατασκευαστών;

Οι αντιφάσεις είναι ολοφάνερές. Η άποσιώπησή τους βολεύει την κυβέρνηση (ή περίοδος προεκλογική), ή πόλη δεν προστατεύεται ενώ καμιά έγγυση δεν υπάρχει όταν ή τελική απόφαση έναπόκειται στην «πολιτική βούληση» και άρμοδιότητα του ύπουργού, που ο νόμος (του) τόν έξουσιοδοτεί να λύνει όλα

τά προβλήματα με άπλά ύπουργικά διατάγματα (1337/83 άρθρο 3 § 6 και άρθρο 13 § 2).⁵

Και έρχόμαστε στο δεύτερο έρώτημα σχετικά με τή διαφύλαξη των προϋποθέσεων, έφόσον φυσικά δεχθούμε ότι παρ' όλα αυτά θα ξεπεραστούν οι αρχικές αντιφάσεις που έντοπίσαμε.

Αν ή Πολιτεία άποφάσιζε πριν τή «νομιμοποίηση» μία περίοδο προετοιμασίας και συζήτησης με τόν κόσμο, αν τά σχέδια καταρτίζονταν πριν και όπως πρέπει (χωρίς δηλαδή χρονικές πιέσεις και πληρώνοντας κάτι παραπάνω), αν έξασφαλιζόταν από πριν ή δυνατότητα επενδύσεων για κοινόχρηστα, τότε οι κάτοικοι θα είχαν στά χέρια τους κάτι συγκεκριμένο και ή στάση τους άπέναντι στην όποια φορολογία ή τό όποιο σχέδιο θα μπορούσε να είναι θετική.

Η σοβαρότερη περιφρούρηση θα ήταν ή επαναφορά άκριβώς αναλογικών ύψηλων φορολογιών στις εισαγόμενες στο σχέδιο περιοχές, πράγμα άλλωστε όχι αντίλαϊκό, αν είχε προετοιμαστεί σωστά, μία που όπως είναι γνωστό απ' τή στιγμή τής ένταξης στο σχέδιο ή αξία τής γής πολλαπλασιάζεται διότι τό άγροτικό άκίνητο μετατρέπεται σε άστικό. Όσον άφορά τή διαφύλαξη από τά ιδιωτικά συμφέροντα, τό κράτος νομιμοποιώντας ταχύτατα

τά αυθαίρετα με τόν τρόπο που περιγράψαμε μοιάζει να λέει: Έγώ θα διαμορφώσω τις προϋποθέσεις για να επενδυθούν χρήματα στην οικοδομή (άύξηση έγγείου προσόδου μεγάλων περιοχών, δάνεια κατασκευής και άγοράς κατοικίας, όροι δομήσεως, πολεοδομικά σχέδια και άλλα). Τέρμα ή αυθαιρεσία, ίδου οι κανόνες του παιγνιδιού. Έσεις άγοράστε. Κάτι τέτοιο λέγεται «ανάθερμανση τής οικονομίας διά τής

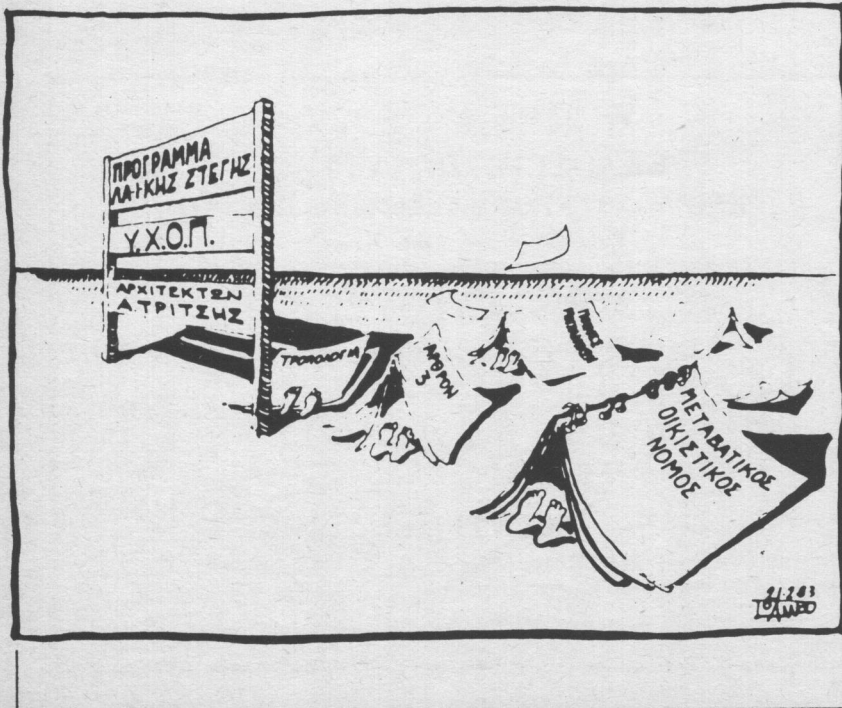
τ.μ. και τό 15% τής αξίας των 50 τ.μ., δηλαδή τό 1% + 3% = 4% τής αξίας του οικοπέδου σου.

Τό παράδειγμα δεν είναι τυχαίο. Είναι γεγονός ότι, άκριβώς αυτές οι περιχές αυθαιρέτων για τις όποιες γίνεται λόγος να μπουν στο σχέδιο, άποτελούνται από μικρά οικόπεδα, μεγέθους γύρω στα 200 τ.μ. Έύκολα υπολογίζεται τί έκταση για κοινόχρηστα μπορεί να άγοραστεί με τήν εισφορά σε χρήμα ίση με τό 1% ή τό 4% των οικοπέδων αυτών! Είναι φανερό ότι, άκριβώς σ' αυτές τις προβληματικές περιοχές υπάρχουν τά μικρά οικόπεδα, και σ' αυτές τις ίδιες υπάρχει ανάγκη από πολύ περισσότερη γή για κοινόχρηστα και κοινωφελή. Ένώ πολύ λιγότερη ανάγκη υπάρχει στις περιοχές όπου υπάρχουν μεγάλα οικόπεδα τά όποια παράλληλα δίνουν και παραπάνω εισφορά. Έκεί λοιπόν που υπάρχει μεγαλύτερη ανάγκη σε γή θα υπάρχει εισφορά ελάχιστη, αν όχι μηδαμινή. (Οι ύπογραμμισεις δικές μου).

4. Και ίδου ο νυμφίος, εν τώ μέσω τής νυκτός:

«Σε περιοχές πυκνοδομημένες, του άρθρου 8, παρ. 2 του παρόντος νόμου, είναι δυνατό, μετά από σχετική πρόταση του οικείου δημοτικού ή κοινοτικού συμβουλίου, ή έγκριση τής πολεοδομικής μελέτης να προηγηθεί τής έγκρισης του γενικού πολεοδομικού σχεδίου, έφόσον θα έχει έκπονηθεί στα πλαίσια των κατευθύνσεων αυτού, όπως αυτές θα προκύπτουν κατά τήν πρόοδο τής μελέτης του. Στις περιπτώσεις αυτές, μετά τήν έγκριση τής μελέτης και πρό των πράξεων εφαρμογής είναι δυνατή ή χορήγηση οικοδομικής άδειας έφόσον είναι διαμορφωμένοι οι κοινόχρηστοι χώροι». Άρθρο 43, § 10, νόμου 1337/83. Σάν όλα να ήταν προγραμματισμένα, τό ΥΧΟΠ κάλεσε τήν 29.9.83 σε συνάντηση τους μελετητές ΕΠΑ μεγάλων πόλεων για να τους άνακοινώσει ότι πρέπει να έπισπευσθούν οι προσδιορισμοί τέτοιων περιοχών. Έμεις τό καταλαβαίνουμε έτσι: Με τις εύλογίες των μελετητών να βγει και καμιά άδειούλα. Ό κόσμος θέλει να βλέπει έργα, και τά έργα είναι άδειες... και τσιμέντο.

5. Για τήν άσάφεια τής μεταβατικότητας του νόμου, ο Κ. Ρόκκος τονίζει χαρακτηριστικά: «Η δικαιολόγηση τής μεταβατικότητας του νόμου που γίνεται στο όνομα τής «παρούσας δυναμικής ιστορικής στιγμής» φανερώνει τή σύγχυ-

οικοδομής».⁶ "Αν τελικά ή βασική μέριμνα είναι τούτη και όχι ή προστασία του κατοίκου, τότε προς τί οί ΕΠΑ, οί δηλώσεις, οί ανακοινώσεις κι όλο τό τρεχαλιτό των τελευταίων μηνών; Προς τί αν άπλως αυτό που ως τώρα γινόταν αυθαίρετα θά γίνεται τώρα νόμιμα;

Τά υπόλοιπα, και κυρίως όσα λανσάρονται από τον φιλοκυβερνητικό τύπο περί περιφρούρησης, είναι τουλάχιστον δημαγωγικά αν όχι εύτελη. (Αναφέρομαι στην παρουσίαση ως «συμμετοχικής διαδικασίας» της εικόνας κατοίκων που αυτοδικούν γκρεμίζοντας κάποιους φράκτες στις άκτές ή στις φωτογραφίες αυθαίρετων βιλών που καταγγέλλονται δημοσίως). "Όπως δημαγωγική ήταν και ή πολιτική της μπουλντόζας που γκρέμισε κοτέτσια και τσιμεντοκολόνες αφήνοντας άθικτα τά αυθαίρετα, μικρά ή μεγάλα.

Τό τελευταίο ερώτημα περί ανθρωπινότερης ζωής απαιτεί όρισμένες διευκρινίσεις. Απαιτεί καταρχήν μία πολιτική που θά δείχνει ότι πόλη δεν είναι άπλως τό άθροισμα σπιτιών, δρόμων και πολλών αυτοκινήτων. "Ότι πολεοδομία δεν είναι αναγκαστικά μόνον ή χωροθέτηση λειτουργιών, ανεξάρτητα άπ' τή μορφή και τήν τέχνη της αρχιτεκτονικής, ότι τέλος ό λόγος των πολιτών δεν εξαντλείται στην άποδοχή προτύπων κατοικίας και χώρου όπως διαμορφώθηκαν ως τώρα από τους έμποροσπιτάδες.

Μία εικόνα από τό παρελθόν έναν φόβο για τό μέλλον

Κανείς δεν έχει στην τσέπη μία ανθρωπινότερη ζωή να προτείνει, ούτε ό ύπουργός ΧΟΠ. "Όμως κάτι έχει να προτείνει δυστυχώς τό δομημένο περιβάλλον που μās περισφίγγει όλο και περισσότερο. Τό περιβάλλον που παρήγαγε τήν Αθήνα του 1983. "Όχι αυθαίρετα μέν, άπάνθρωπα δέ. "Όπου κτίστηκαν άφθονα σπίτια για να εξαφανιστούν οί έλεύθεροι χώροι, όπου κτίστηκαν δεκάδες υπόγεια parking για να μεγαλουργεί έπιγείως ή νέα τέχνη της διακόσμησης (modern ή post modern κατά προτίμηση), όπου τά άδεια οικόπεδα άσφυκτιούν ανάμεσα στους όμορους τυφλούς τοίχους του συνεχούς συστήματος. Τί άλλαγή σε λίγα χρόνια, και «νόμιμη» μάλιστα! Κι αυτά τόσο στό κέντρο της πόλης όσο και στην πε-

ριφέρεια, στην Άγία Παρασκευή, τό Χαλάνδρι, τό Φάληρο, τήν Κηφισιά, που σιγά σιγά πέρασαν στο σχέδιο. Στην περιφέρεια όπου τώρα ή γή είναι πιο άκριβή μήπως είναι και ή ζωή ανθρωπινότερη; Δέ νομίζω. "Όλοι ξέρουμε ότι κι αυτές οί περιοχές κτίστηκαν χωρίς κοινόχρηστους χώρους, με σταθερά τά κριτήρια του κέρδους.

Σήμερα, ή «νομιμοποίηση» έρχεται να καθαγιάσει άπλως μία χρόνια παρανομία των πολιτών και να απαλλάξει τό κράτος από μία χρόνια ευθύνη. Η κατάσταση δεν πρόκειται να αλλάξει. Γιατί ούτε οί προϋποθέσεις, όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε, αλλάζουν ούτε καμία συγκεκριμένη άπάντηση έχει δοθεί από πολίτες και κράτος στό περιβόητο πρόβλημα της «ανθρωπινότερης ζωής». Άπλως ό νόμος και οί έμπνευστές του ρητορεύουν μπροστά στό πρόβλημα. Τίποτε δεν προμηνύει τήν άλλαγή των παγιωμένων νοοτροπιών, συμπεριφορών και (μικρομεγάλων) συμφερόντων: ή εξαθλίωση της παράγκας θά αντικατασταθεί από τήν εξαθλίωση του διαμερίσματος, έστω «πανταχόθεν έλευθερου». Γιατί «ανθρωπινότερη ζωή» σημαίνει γνώση και κριτική του πολιτισμού εντός του όποιου ζούμε, σημαίνει άλλαγή του πολιτισμού, για τήν όποία ό τελευταίος άρμόδιος είναι τά Ρυθμιστικά Διατάγματα του ΥΧΟΠ.

ση που διέπει τό νομοθέτημα... "Έτσι ή «μεταβατικότητα» του θεσμικού πλαισίου που θά στηρίζει τον έπιχειρούμενο σχεδιασμό, δεν καλύπτει παρά τήν ανεπάρκεια του ή τήν πρόθεση για σχεδιασμό άπαλλαγμένο από τήν κοινωνική κριτική και τήν καταξίωση της σε συγκεκριμένες νομοθετημένες λύσεις». (Κ. Ρόκκος, «Η άνάγκη για σχεδιασμό...», *Ο Πολίτης*, 61, Ιούλιος - Ιούλιος 1983).

"Όπως εξελίσσονται τά πράγματα, ιδιαίτερα όσον άφορά τήν ένταξη των αυθαίρετων, φαίνεται άκριβώς ότι ό νόμος λειτουργεί ως ιδεολογική κάλυψη για να ένταχθούν άπλως περιοχές στό σχέδιο. Τούτο όμως δέ θά χρειαζόταν όλοκληρο νόμο, τό μόνο που στην πραγματικότητα χρειάζεται είναι χρήματα για κοινόχρηστα και κοινωφελή έργα.

6. "Ο νόμος 1337/83, όπως άλλωστε και ό 947, προβλέπει τις λεγόμενες ζώνες *ένεργου πολεοδομίας* και *άστικού άναδασμού*. Αυτές είναι περιοχές όπου «βάσει πλήρους πολεοδομικού σχεδιασμού και διά της έπεμβάσεως του κράτους» θά μπορεί να γίνει «ανάμρφωση ύφιστάμενων ή δημιουργία νέων πολεοδομικών συγκροτημάτων». "Όραία πράγματα δηλαδή, και μάλιστα με συμμετοχή των δήμων, των κατοίκων κ.λπ. "Ο 1337, προοδευτικότερος, καταργεί τή δυνατότητα ύπαρξης εταιρειών χωρίς συμμετοχή δημοσίου. "Όστόσο αυτά άκριβώς πρέπει να εφαρμοστούν για τή δόμηση, ή αναδόμηση, *σχεδόν όλων* των περιοχών. Πάμε ή δεν πάμε για τό σοσιαλισμό; Ποιός όμως θά τά εφαρμόσει και που; Αντιθέτως στις περισσότερες υπόλοιπες περιοχές, θά ισχύσουν όροι δομήσεως, έλεύθερη δηλαδή ή ιδιωτική πρωτοβουλία του μικροεργολάβου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΠΟΛΥΤΥΠΟ» ΣΕΙΡΑ «ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ»

Επιμέλεια σειράς: Τάκης Κασετζής

ΛΟΥΓ' ΑΛΤΟΥΣΕΡ Στοιχεία αυτοκριτικής

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ

ΑΘΗΝΑ: Έκδόσεις «ΝΕΦΕΛΗ» Μαυρομιχάλη 9, Τηλ. 3607744 — 3639962
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: Μ. Κοτζιά και Σια ΟΕ, Τσιμισκή 78, Τηλ. 279.720

Θά διασωθούμε ως έθνική κοινότητα τό έρώτημα πού βασανίζει τούς Τσεχοσλοβάκους

του Κάρελ Μπάρτοζεκ

Ο Κάρελ Μπάρτοζεκ, ιστορικός, 52 χρονών, είχε διωχθεί από τό καθεστώς του Χούζακ στην Τσεχοσλοβακία· τόν έπασαν από τό Πανεπιστήμιο, ύστερα τόν έστειλαν σε καταναγκαστικά έργα. Χάρη στη διεθνή κινητοποίηση, κι ύστερα από απόφαση τών συγκρατούμενων συντρόφων του, κατέφυγε στο Παρίσι, αυτοεξόριστος. Έκει τόν συνάντησε η Ροσάνα Ροσάντα τόν Αύγουστο του '83 και του πήρε τή συνέντευξη πού δημοσιεύτηκε στο Manifesto (23.8.83).

Πάνε δεκαπέντε χρόνια από τότε πού είδωθήκαμε και μέ ρωτάς πώς τά πέρασα, τί έκανα και τί ένιωσα. Ξέρεις ώστόσο πώς τά πέρασα στη χώρα μου, στην Τσεχοσλοβακία της «όμαλοποίησης», μετά την έξεγερση και την κατάληψη του '68. Δέν είναι εύκολο νά σου άπαντήσω σύντομα γιατί δεκαπέντε χρόνια είναι πολλά σε μία ζωή, ιδιαίτερα όταν πλησιάζεις στο τέλος της νεότητας.

Θ' άρχισω λοιπόν από δω, άπ' ό,τι έζησα. Πολλά έχουν σχέση με την πολιτική, τις ιδεολογίες, την ιστορία των ανθρώπων και των κοινωνιών κι εγώ, ως άνθρωπος επίσης πολιτικός, πάντα προσπάθησα νά κάνω κάτι πριν, κατά τή διάρκεια και μετά από κείνη την περίοδο. Όστόσο ζούσα συγχρόνως μία δική μου ιστορία, πολύ προσωπική, πού έχει σχέση με τούς ερωτές μου, τά παιδιά μου, τά προβλήματα πού είχα μαζί τους, μία ιστορία πολύ ιδιωτική.

Συχνά έτυχε νά σκεφτώ για τά όρια ενός αστυνομικού όλοκληρωτικού συστήματος πού επιδιώκει όχι μόνον νά τιμωρήσει αλλά νά έλέγξει και νά χειραγωγήσει τόν άνθρωπο ως τό βάθος της ψυχής του. Όστόσο αυτό δέ θά τό μπορέσει ποτέ.

Γιατί είμαστε πλασμένοι από πολλά πράγματα, φανερά και μυστικά, τραγωδίες και δράματα, πάθη και χαρές. Είμαστε τόσο διαιρεμένοι πού ούτε ο ικανότερος καταπιεστής δέ θά μπορούσε νά εισδύσει στον έσωτερικό μας κόσμο άν εμείς δέν του τό επιτρέπαμε. Έτσι ποτέ δέν παύει νά υπάρχει μία πολυφωνία άκόμη και σ' ένα σύστημα σαν της Τσεχοσλοβακίας. Αυτό τό επανέλαβα πολλές φορές στον έαυτό μου. Είναι ή πολυμορφία του συγκεκριμένου του βίου των ανθρώπων όπου δέ μπορεί νά δικαιωθεί ούτε ή πιο έκλεπτυσμένη χειραγωγήση. Δέ νομίζω ότι αυτάπατώμαι. Πάρε για παράδειγμα τό 1977, χρόνος άποφασιστικός για μάς της αντιπολίτευσης. Ο χρόνος της «Χάρτας», των ύπογραφών και των διώξεων. Κι όμως για μένα περισσότερο από κάθε άλλο πράγμα ήτανε ο χρόνος πού πέθανε ή μητέρα μου, μ' ένα θάνατο άργό πού κράτησε κάμποσους μήνες... δέ θέλω νά μιλήσω γι' αυτό. Θέλω μόνο νά επαναλάβω πώς ούτε σ' ένα σύστημα σαν τό δικό μας μπορούν νά υποβιβαστούν οι ιστορίες σε μία άναγνωση έξ όλοκληρου και μόνον πολιτική. Οι διαστάσεις είναι πολλές όπως σε κάθε κοινωνία.

Η πιο όμορφη εβδομάδα

Σήμερα ώστόσο μιλάμε με μία συγκεκριμένη άφορμή, την επέτειο της 21ης Αύγουστου 1968. Άς ξεκινήσουμε λοιπόν άπ' την 21η Αύγουστου. Τί αντιπροσώπευσε για μένα εκείνη ή μέρα πού, καλώς ή κακώς, δέν ξέρω, έτυχε και λόγω ηλικίας, νά μίν είμαι μόνο θεατής αλλά και δράστης.

Θά φανεί ίσως παράξενο αλλά ή εβδομάδα πού άρχισε στις 21 Αύγουστου ήταν ή πιο όμορφη εβδομάδα της ζωής μου. Και πέρα άπ' την τραγωδία, αυτό ισχύει: όχι μόνο για μένα προσωπικά. Γιατί ή πιο όμορφη; Μά γιατί ήταν μία εβδομάδα κενού έξουσίας. Σε πολλούς από μάς συνέβησαν έξαιρετικά πράγματα. Σε μένα πού ήμουν ένας άπλος άνθρωπος πού δέ μετρούσε ιδιαίτερα, έτυχε νά πρέπει νά συντάξω μία άπ' τις άποφάσεις του 14ου συνεδρίου του Κ.Κ.Τ., την πρώτη μάλιστα. Έχω άκόμα τά χειρόγραφα. Έπειτα, θυμάμαι την άρχή και τό τέλος της άπόφασης της συνέλευσης πού καταδικάζε την κατάληψη (της χώρας). Ήμουν στο συνέδριο, στο ραδιόφωνο, έγγραφα στις έφημερίδες. Ήταν γεμάτες ήμέρες, δέν κοιμόμαστε κι ο καθένας έδωσε νομίζω τόν καλύτερο έαυτό του. Ήταν για μένα μία γιορτή της ιστορίας.

Κι έπειτα, στα δεκαπέντε χρόνια πού άκολουθούν; Έγώ δέν είμαι άπ' τούς ανθρώπους πού όταν σκέπτονται τις άτυχίες τους κατασκευάζουν κάποια θεωρία. Ήταν ή μοίρα μου και προσπάθησα νά τή ζήσω, ως πούμε, με τόν καλύτερο τρόπο. Μέ είχαν ήδη διώξει άπ' τό Πανεπιστήμιο μετά τό 20ό συνέδριο γιατί είχα υποστηρίξει κάποιες θέσεις λίγο προκλητικές. Τό 1960 κατάφερα ώστόσο νά μέ δεχτούν στο τμήμα της ιστορίας στην Άκαδημία Έπι-

στημών, όπου έμεινα ως τις αρχές του 1970. "Όταν, τότε, με έδιωξαν αρχίσα να κάνω μεταφράσεις έτοιμάζοντας, με κάποιο ψευδώνυμο, μιά ανθολογία σχετικά με την Παρισινή Κομμούνια. Με συνέλαβαν άμέσως. Με καταδίκασαν σ' ένα χρόνο αλλά έκανα φυλακή μόνον έξι μήνες — λίγο, ευτυχώς, χάρη στη διεθνή αλληλεγγύη που τότε στάθηκε αποφασιστικής σημασίας — γιατί θά με είχαν ήδη καταδικάσει σέ κάποια βαρύτερη ποινή. Τέλος αναγκάστηκα να άρχισω χειρωνακτική εργασία. Πρώτα ταχυδρόμος — ξέρεις, τό να φέρνεις δέματα δέν είναι πάντα ευχάριστο, ιδίως όταν ζυγίζουν καμιά τριανταριά κιλά και πρέπει να παραδοθούν στον έκτο όροφο. "Επειτα μου ανέθεσαν τή θέρμανση ενός σχολείου, όχι μακριά άπ' τό σπίτι μου, ενός σχολείου όπου πήγαιναν και τά παιδιά

μου. Σηκωνόμουνά στις 3.30 τό πρωί, νύκτα άκόμη, και άναβα τή θέρμανση με τήν ιδέα ότι στό κάτω κάτω ζέσταίνα και τά δικά μου παιδιά. "Η θέρμανση αυτή δούλευε με μεθάνιο, έπρεπε, λοιπόν, να επιβλέπω και να συντηρώ τούς καυστήρες για όλη τήν ύπόλοιπη ήμέρα. "Αλλά να πού ό μισθός μου δέν έφτανε να ζω και έπρεπε να εργάζομαι και για κάποιον ιδιώτη, θέρμανση με κόκ, να κουβαλάς τό κάρβουνο είναι πιο σκληρό. (Για τή δουλειά αυτή χρειάστηκα και κάποιο δίπλωμα, είμαι ξέρεις πολύ καλός). Τέλος δούλευα και σ' ένα συνεργείο αυτοκινήτων. Αυτά ως τό 1976. Σηκωνόμουνά, έτρεχα από καυστήρα σέ καυστήρα, τέλος γύριζα στό σχολείο να επιβλέπω. Είχα στό ύπόγειο κι ένα τσίγκινο τραπέζι όπου διάβαζα τις έφημερίδες που έρχονταν στό σχολείο — ποτέ στη ζωή μου δέ

διάβασα τόσες έφημερίδες — μελετούσα και έγγραφα. Τό 1976 με στείλανε σέ μιά δουλειά που ή γυναίκα μου με κομψότητα όνόμαζε «επίβλεψη του ύπογειου άρδευτικού συστήματος». "Ημαστε μιά ομάδα εργατών που μεταφερόμαστε συνεχώς μ' ένα τροχόσπιτο από μέρος σέ μέρος για να τοποθετήσουμε αντλίες, να δημιουργήσουμε νέες παροχές και τέτοια. Πολλές φορές δέν ήταν άσχημη δουλειά, στά δάση ή κοντά σέ κάποιο εργοστάσιο, αλλά τό χειμώνα, με τήν παγωνιά και τό χιόνι, ήταν σκληρή. "Ετσι γυρίσαμε σχεδόν όλη τή Βοημία. Φυσικά κάτω από άυστηρή επίβλεψη, μιά που στην ομάδα μας βρίσκονταν κάμποσοι διανοούμενοι, ιδιαίτερα ιστορικοί, κοινωνιολόγοι και φιλόσοφοι. "Ο ήγέτης του συνδικάτου έλεγε ότι ποτέ δέν ύπήρξε μιά τόσο ειδικευμένη εργατική τάξη. Αυτά γίνανε ως τό 1982.

"Ωστόσο δέν ήταν εύκολο. "Αλλά είχα τήν τύχη να ανακαλύψω μέσα μου άντισώματα που έφερνα μαζί μου λόγω καταγωγής. "Ήδη όταν αισθάνθηκα τήν καταπίεση πάνω μου, θυμάμαι πώς έλεγα στον έαυτό μου: «'Ανάμεσα στους ταπεινούς και τούς κολασμένους της γής γεννήθηκες, ανάμεσα σ' αυτούς θά γυρίσεις». Στά τσέχικα ή παροιμία ηχει κάπως χυδαία, τήν άποδίδω έδώ ποιητικά. Και γιατί όχι; "Ο πατέρας μου, άν και πολύ έξυπνος άνθρωπος, ήταν τό εβδομο παιδί μιάς εργατικής οικογένειας. Στό σχολείο πήγε μόνο μέχρι τήν τέταρτη τάξη και για όλη του τή ζωή δούλευε εργάτης σ' ένα εργοστάσιο ύποδημάτων, όπως και ή μητέρα μου. "Ο πατέρας μου πήρε μέρος στην άντίσταση. Τό 1945 θέλησε να μπει στό κόμμα αλλά του τό άρνήθηκαν γιατί ήταν σοσιαλδημοκράτης της άριστερας. Αυτός με έσπρωξε να μω στό κόμμα. "Ήταν και άρρωστος. Φυματίωση, ή άσθένεια των φτωχών. Πέθανε σαράντα χρόνων. Κι εγώ σαν παιδί, μέχρι να πάω στό Πανεπιστήμιο, δέν ήξερα τί είναι διακοπές. Τό καλοκαίρι μου δίνανε κάθε μέρα ένα καλάθκι και έπρεπε να μάζεψω μύρτα, κάπου δυόμισι κιλά. Αυτά φέρναν στό σπίτι λίγα χρήματα. Τέτοια ήταν ή ζωή των γονιών μου. Γιατί δέ θά μπορούσε να είναι και ή δική μου; Τήν κούραση τήν γνώριζα και έτσι είπα στον έαυτό μου «έδώ κράτα γερά».

"Ωστόσο είχα και αυταπάτες. Νόμιζα ότι τό χειρότερο δέ θά κραταγε πάνω από πέντε χρόνια. Μετά

εκδόσεις
πλέθρον

Έκδόσεις: Μπουμπουλίας 14, τηλ. 364507
Βιβλιοπωλείο: Τσιτσία 14, τηλ. 8834692

Με τόν τίτλο **ΠΡΟΣΩΠΑ** και **ΙΔΕΕΣ** έχουμε στόχο να δημιουργήσουμε μιά νέα σειρά από χρηστικά βιβλία τόσο από άποψη μορφής, όσο και από άποψη περιεχομένου.

Μέσα από τά βιβλία αυτά παρουσιάζονται **ΠΡΟΣΩΠΑ** και **ΙΔΕΕΣ** που χαρακτήρισαν τήν εποχή τους και που, άμεσα ή έμμεσα, επηρεάζουν ακόμα τις σύγχρονες τάσεις και ρεύματα.

Με τήν παράθεση βιογραφικών στοιχείων, εργογραφίας, τήν παρουσίαση αντιπροσωπευτικών κειμένων καθώς και συνοπτικών αναλύσεων, ή νέα μας σειρά φιλοδοξεϊ να καλύψει ένα μεγάλο κενό της Έλληνικής Βιβλιογραφίας.

Σέ μικρό σχήμα και προσιτή τιμή, αλλά διατηρώντας παράλληλα τήν ίδια ποιότητα με τις ύπόλοιπες εκδόσεις μας, πιστεύουμε ότι ή σειρά αυτή θά άποκτήσει πολλούς και φανατικούς αναγνώστες.

Μέχρι τό τέλος του χρόνου θά κυκλοφορήσουν βιβλία για:

ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟ
ΧΙΤΣΚΟΚ—ΒΑ'ΓΝΤΑ—ΦΕΛΙΝΙ
ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ
ΜΠΡΕΤΟΝ—ΡΕΜΠΩ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΜΠΑΚΟΥΝΙΝ

Κυκλοφορεί

ΧΙΤΣΚΟΚ

Παρουσίαση και άνάλυση όλων των ταινιών του, κείμενα και συνεντεύξεις του Χίτσκοκ, κείμενα άλλων για τό έργο του, πλήρης φιλμογραφία, πάνω από 100 φωτογραφίες.

ΜΕΧΡΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ 1983
ΘΑ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΟΥΝ

ΡΕΜΠΩ
ΦΕΛΙΝΙ
ΒΑ'ΓΝΤΑ
ΜΠΡΕΤΟΝ
ΜΠΑΚΟΥΝΙΝ

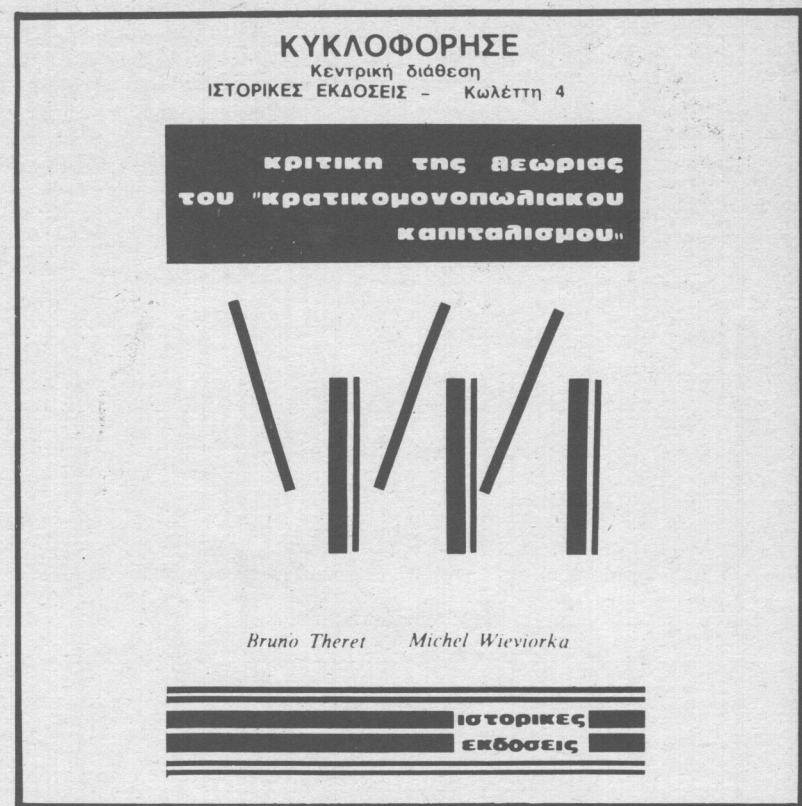
θά χαλαρώναν τὰ σκοινιά, έπρεπε καί νά διοικήσουν τή χώρα. Λάθεψα όμως. Τό ήμερολόγιο πού κράτησα μαρτυρεί αυτές τίσ λαθεμένες προβλέψεις μου. Καί δέν ήταν οί μόνες. Τέλος πάντων, είχα τήν τύχη νά κατανοήσω αυτά πού μου έτυχαν ως πεπρωμένο καί έπρεπε νά τό ζήσω τό πεπρωμένο μου.

Ή φιλία, ή φυλακή

Έναν ίσολογισμό των δεκαπέντε αυτών χρόνων μπορώ νά τόν κάνω από διαφορετικές πλευρές. Πρώτα απ' όλα τί μου έδωσαν αυτά τά χρόνια; Υπαρξιακά, θέλω νά πώ. Μου έδωσαν πολλά καί έμαθα πολλά. Έμαθα τί είναι ή άληθινή φιλία. Στην άρχή της «έξομάλυνσης» κι όταν βγήκα απ' τή φυλακή πολλοί, πού τούς νόμιζα γιά φίλους, πήραν δρόμο, έγιναν πιά προσεκτικοί μαζί μου ενώ άλλοι βρέθηκαν ξαφνικά στο πλευρό μου, φίλοι, άλληλέγγυοι, άνθρωποι πού ποτέ δέν τούς πίστευα γιά τέτοιους. Ήταν σάν ό κόσμος νά γινε έξαφνα πιά διαφανής καί οί άνθρωποι πιά γυμνοί.

Ή δεύτερη ύπαρξιακή ανακάλυψη άφορά τή φυλακή. Έγώ έμεινα μέσα λίγο αλλά είμαι πεισμένος πώς στον είκοστό αιώνα γίνεσαι άληθινός άνθρωπος μόνον άν υποστείς τήν πολιτική φυλακή. Κι είναι βέβαιο ότι αυτές τίσ στιγμές βλέπεις βαθιά μέσα σου, άγγίζοντας αυτό πού είσαι. Γιά μένα φυσικά (ποιός ξέρει γιατί λέω φυσικά;) ήταν ή πρώτη φορά αλλά στάθηκε μιά έξαιρετική έμπειρία. Ότανμίλαγα γι' αυτό στή γυναίκα μου πληγόθηκε βαθιά καί έκλαψε λέγοντάς μου πώς γιά κείνους πού περιμένουν έξω δέν είναι καθόλου περίφημα τά πράγματα.

Στή φυλακή ή στά καταναγκαστικά έργα βρίσκεις κι άλλους κολασμένους τής γής. Γνώρισα καθολικούς ή, καλύτερα, άς πούμε άνθρωπους πού έχουν κάποιο θρησκευτικό αίσθημα, ανθρώπους πού σάν μαρξιστής καί κομμουνιστής ιστορικός δέ θά συναντούσα ίσως ποτέ. Γνώρισα εκείνους πού ήταν μέσα απ' τή δεκαετία του '50, όταν έγώ ήμουν άκόμη ένας μικρός σταλινικός. Όχι ότι τότε είχα έξουσία αλλά μέσα μου σκεφτόμουνα ότι γιά καλό αυτοί βρίσκονταν στή φυλακή. Καί νά πού βρισκόμαστε τώρα στήν ίδια βάρκα καί άναγνωρίζουμε ό ένας τόν άλλον, όχι μόνο από τίς αντίπαλες ιδεολογίες μας άλ-

λά τό ότι ήμαστε αυτοί πού προσπάθησαν κάτι νά αλλάξουν.

Ή εργασία, ή έλευθερία

Ή εργασία, σάν εργάτης. Δούλεψα εργάτης όταν ήμουν στή φυλακή καί μετά έξω, μέχρι πού έφυγα τό 1982. Θά σοϋ πώ τώρα γι' αυτό όπως τό έζησα. Υπάρχουν στιγμές πού νιώθεις τί σημαίνει ταξικό μίσος. Μιλώ σοβαρά. Όταν αισθάνεσαι ότι είσαι λιγότερο κι από τό τίποτα τότε θέλεις νά τά σπάσεις όλα, νά τελειώνουμε. Κι όταν έκανα τόν χειρώνακτα στίς θερμάνσεις καί μέ τίσ ιδιωτικές δουλειές πού μου είχαν επιτρέψει. Ήταν τότε μιά τύπισσα πού είχε μείνει τέσσερα χρόνια στήν Κούβα καί γύρισε νά αντικαταστήσει στο Πανεπιστήμιο έναν απ' τούς συναδέλφους μου πού είχε συλληφθεί. Μέ καλοϋσε κάθε στιγμή, μέρα ή νύκτα, γιά νά παραπονεθεί μέ ύπεροψία ότι θερμαινα πολύ ή δχι άρκετά. Εϋτυχώς, στο τέλος μόρεσα νά τήν διαολοστειλώ.

Καί μετά ή έλευθερία. Καταλαβαίνεις γρήγορα ότι ή έλευθερία είναι μιά ύπόθεση δική σου πού άφο-

ρά κυρίως έσένα. Όχι μόνο γιατί συνέβαινε, σε μένα καί στους φίλους μου, νά νιώθουμε παραδόξως πιά έλεύθεροι απ' τούς διανοούμενους πού λύγισαν από τό βάρος των θεσμών του συστήματος αλλά κυρίως γιατί τό σπουδαιότερο ήταν νά προσπαθείς νά μή γίνεις ολοκληρωτικά θύμα του συστήματος τιμωρίας, νά μή σοϋ γίνει έμμονη ιδέα μόνον αυτό πού σοϋ κάνανε καί πού θά μπορούσαν νά σοϋ κάνουνε.

Τό ίδιο καί στά καταναγκαστικά έργα. Έπρεπε νά μή σκέφτομαι μόνον τή μείωσή μου σε χειρώνακτα. Νά μήν τή δέχομαι ως άκρωτηριασμό. Νά μπορώ νά σκέφτομαι καί νά είμαι κάτι άλλο, νά μή μέ κυριεύσει τό άδιέξοδο τής καθημερινότητας στή φυλακή.

Δέν είμαι δά καί κανένας ήρωας. Από τήν άρχή ένιωσα τήν άγωνία καί δέ μέ άφησε ποτέ πιά. Ακόμα καί τώρα στο Παρίσι, στή σιγουριά, κάθε τόσο μέ κυριεύει άγωνία, ίδιος όταν είμαι μόνος. Γιατί ή άγωνία σε κυριεύει τή νύκτα, όταν είσαι μόνος. Τό τροχόσπιτο, γιά παράδειγμα, τή νύκτα γινόταν κελί. Είναι κάτι πού τό έζησα, τελείωσε, αλλά μά τήν άλήθεια, μου μένει άκόμα μέσα, λίγο ή πολύ δέν ξέρω.

Τήν άλλη πλευρά αυτών των χρό-

νων θά τήν ἔλεγα πολιτικοκοινωνική. Μίλησα γιά τήν ἐργασία. Θά 'θελα τώρα νά προσθέσω ὅτι νομίζω πῶς κατάλαβα τί πράγμα εἶναι ἡ κατάσταση τοῦ ἐργάτη σ' αὐτό τό σύστημα κι ὄχι μόνον σ' αὐτό.

Κατάλαβα πάνω ἀπ' ὅλα ὅτι ἡ δουλειά εἶναι ἀκριβῶς ἀγγορεία· ἡ χειρωνακτική δουλειά δέν εἶναι εὐχαρίστηση. Μπορεῖ βέβαια νά σοῦ

προσφέρει κάποιες στιγμές ἱκανοποίησης γιατί κατάφερες νά φτιάξεις κάτι, μαζί μέ ἄλλους, σέ εὐχαριστεῖ καί ἀναπληρώνει τό αἶσθημα τῆς κούρασης. Ἀλλά ἡ καθημερινότητά της δέν ἔχει τίποτα τό θετικό. Τότε καταλαβαίνεις ὅτι δέν εἶσαι παρά ἓνας ἀνάμεσα σέ ἑκατομύρια ὀνομαζόμενους «ἐργάτες, ἐργαζόμενους» ὑποχρεωμένους νά

πυλοῦν τήν ἐργατική τους δύναμη. Φυσικά τό ἥξερες ἤδη ἀπ' τά βιβλία καί τή θεωρία ἀλλά ὅταν τό νιώσεις τά μάτια σου βλέπουν τά πράγματα διαφορετικά.

Κατάλαβα γιά παράδειγμα γιατί ὁ ἐργάτης δουλεύει μόνον ὅταν εἶναι πραγματικά ὑποχρεωμένος καί μόνον γιά ὅσο χρόνο εἶναι, προσπαθώντας ὅσο μπορεῖ, τόν ὑπόλοιπο χρόνο, νά ἐξοικονομήσει δυνάμεις. Εἶπα πολλές φορές στόν ἑαυτό μου ὅτι ἂν ἀπ' τά δεκατέσσερα δέν εἶχα ἄλλη ἐπιλογή παρά νά δουλεύω ἐργάτης στό ἐργοστάσιο ὡς τά ἐξήντα, τότε θά 'κανα ὅ,τι ἦταν δυνατόν γιά νά οἰκονομήσω χρόνο καί δυνάμεις, νά κουραστώ μόνον ὅσο εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητο.

Κατάλαβα ἐπίσης γιατί οἱ ἐργάτες κλέβουν. Γίνεται μεγάλη συζήτηση γι' αὐτό τό ζήτημα στήν Τσεχοσλοβακία, ὅτι δηλαδή οἱ ἐργάτες κλέβουν ἐκεῖ πού δουλεύουν. Ἦδη πρὶν ἀπό τό '68 ἔγραψα ὅτι ὁ Τσέχος ἐργάτης κλέβει πάνω ἀπ' ὅλα χρόνο ἐργασίας γιά νά μπορεῖ νά ἔχει δυνάμεις γιά κάποια «μαύρη ἐργασία» τό ἀπόγευμα, τό Σάββατο καί τήν Κυριακή. Ἔτσι μόνον μπορεῖ νά βγάξει κάποια χρήματα. Κατάλαβα ὅτι κλέβει γιά νά ἰσοσκελίσει τόν προϋπολογισμό του πού δέν τοῦ τό ἐπιτρέπει τό ἐργοστάσιο καί ὅτι δέν μπορούμε νά ἀντιμετωπίσουμε τό ζήτημα μέ ἠθικολογίες γιατί, κακά τά ψέματα, ὁ μέσος μισθός τῶν 2.500 κορόνων εἶναι πολύ χαμηλός καί ὁ ἐργάτης ἂν δέν κάνει ὑπερωρίες δέν τά βγάξει πέρα, οὔτε στήν Τσεχοσλοβακία ἀλλά οὔτε ἄλλου, ἴσως.

Κατάλαβα ὅτι πολλά λέγονται σχετικά μέ τήν αὐθόρμητη ἀλληλεγγύη τῶν ἐργατῶν κατά τή διάρκεια τῆς δουλειᾶς. Ὁ ἐργάτης ὡστόσο εἶναι ἓνα ἄτομο ἀπομονωμένο, φτάνει τό πρωί στή δουλειά ἤδη κουρασμένος καί κλεισμένος στόν ἑαυτό του, χολιασμένος.

Στήν ἀρχή πέρασα στιγμές ἀρκετᾶ σκληρῆς ἀπογοήτευσης καί εἶπα στόν ἑαυτό μου πῶς εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι γιά τόν ἄνθρωπο λύκος. Σ' αὐτές τίς στιγμές κατανοεῖς τή σημασία αὐτῆς τῆς ταξικῆς ἀλληλεγγύης ἡ ὁποία δέν γεννιέται μόνη της, ἀλλά, ἀντίθετα, τήν εἶχε δημιουργήσει τό ἐργατικό κίνημα καί τό σημερινό σύστημα τήν κατέστρεψε, καταδικάζοντας τόν κάθε ἐργαζόμενο σέ μιά φρικτή ἀπομόνωση.

Κατάλαβα ὅτι ἡ καθημερινότητα τῆς ἐργασίας πλάθει ὑποχρεωτικά τό ρυθμό τῆς ζωῆς. Σκεφτόμουν

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ τον Οκτωβριο

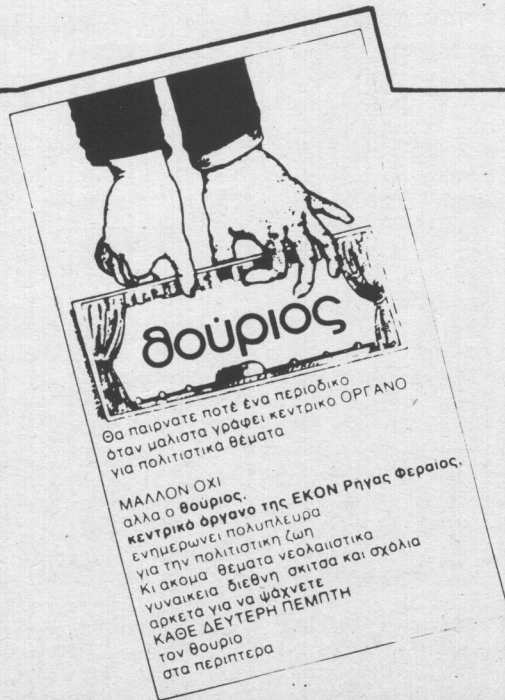
Χ. Λ. ΜΠΟΡΧΕΣ

Το βιβλίο των φανταστικων οντων

Μεταφραση: Γιωργος Βης

ΕΚΔΟΣΗ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΥ LIBRO

ΤΗΛ. 7247116

τούς γονείς μου και τους παππούδες μου, τόν κόσμο πού γνώρισα στην παιδική μου ηλικία και στην εφηβεία. Για τόν εργάτη ό ελεύθερος χρόνος είναι εξαιρετικά λίγος, κι αυτοί πού επιζητούν κάποια συνδικαλιστική ή πολιτική δραστηριότητα, ή νά σπουδάσουν, πρέπει νά απαιτήσουν πολλά άπ' τόν έαυτό τους, ιδιαίτερα όταν είναι σέ προχωρημένη ηλικία και έχουν οικογένεια. Τό σύστημα δουλεύει έτσι πού νά μήν επιτρέπει στόν εργάτη νά κάνει οτιδήποτε άλλο, είναι τέλεια μελετημένο για νά τόν καθηλώσει — μεταξύ τών ώρων εργασίας, τών υπερωριών και τών μετακινήσεων — νά είναι εργάτης και τίποτε άλλο, άπ' τό σπίτι ως τό εργοστάσιο νά μήν έχει τόν ύλικό χρόνο για καμιά άπελευθερωτική δραστηριότητα.

Τέλος, άνακάλυψα γιατί αυτοί οί άντρες — ή γυναίκες — εκτιμούν τις μικρές ικανοποιήσεις της ζωής, πώς μπορούν νά μιλούν εβδομάδες ολόκληρες για μιά μικρή γιορτή. Πιστεύω ότι είναι ένα άπ' τά πράγματα πού κατάλαβα τήν αίτια τους.

‘Η άλληλεγγύη, ή άστυνομία

Μιά άλλη όψη τών πραγμάτων άφορα τήν άλληλεγγύη. Σου είπα ήδη ότι ξαναβρήκα της γής τους κολασμένους κι αυτούς πού ύποφέρουν και μ' αυτούς έφτιαξα φίλιες. ‘Αλλά πάνω άπ' όλα δοκίμασα, τί μπορεί νά είναι ή άλληλεγγύη μεταξύ τών ανθρώπων. Μπορούμε νά μιλήσουμε γι' αυτό χωρίς τελειωμό. ‘Ενωθώ τήν άλληλεγγύη πού δείχνουν για σένα οί άλλοι πού δέ σου μοιάζουν, εκείνοι πού δέν είναι άπ' τό χωρίο σου. ‘Ερχονται στιγμές πού κλαίει άκόμα κι αυτός πού δέν έχει εύκολα τά δάκρυα. Πρόσεξε: Δέν είναι ένα γεγονός μόνο συναισθηματικό αλλά επίσης πολιτικό... ‘Ακόμα νιώθω έτσι. Δέν είμαι «ένas άπ' τό παρελθόν», άν και πέρασαν δεκαπέντε χρόνια και ή ζωή συνεχίζεται. ‘Ισως γιατί δένομαι μέ τους άλλους και επενδύω πολλά σ' αυτό. ‘Αν και δέν είμαι χριστιανός, πιστεύω πώς ό,τι δίνουμε μέ άγάπη μäs επιστρέφεται πάντοτε. Δέν αυταπατώμαι. Μου έτυχε νά διακρίνω τό φόβο στά πρόσωπα ανθρώπων πού συνάντησα. Δέν ήταν χαρούμενες στιγμές, ιδιαίτερα όταν έπρόκειτο για πρόσωπα πού κάποτε σέ

άγαπούσαν πολύ.

‘Όταν βγήκα άπ' τή φυλακή γύρισα στό χωρίο όπου γεννήθηκα και εκεί έψαξα τους φίλους μου, άπλό κόσμο, εργάτες. ‘Εγώ τότε δέν ήμουν, ούτε πριν ούτε μετά, πολύ σπουδαίος. Γύρισα εκεί μέ κάποιο είδος ντροπής ή μάλλον ήμουν κάπως συνεσταλμένος. Βγήκα για πρώτη φορά στους δρόμους του χωριού όπου όλοι σέ γνωρίζουν και όλοι ξέρουν και είχα στην καρδιά τήν ύποψία ότι ίσως δέ θέλουν... ‘Ωστόσο μέ προϋπάντησαν όσοι ήταν φίλοι μου ή άπλως γνωστοί μου. Αυτό είναι μιά μεγάλη άλλαγή σέ σχέση μέ τή δεκαετία του ‘50, όταν όποιος έκανε φυλακή έμενε άπομονωμένος κι αυτός και ή οικογένειά του.

Τό ίδιο συνέβαινε και όταν κάναμε παράνομη δουλειά. Δέν λέω ότι όλοι ήταν πρόθυμοι και άλλωστε έγώ πάντα δουλεύα μέ προσοχή, αλλά όταν έδινα σέ κάποιον κάτι νά διαβάσει, π.χ. τό *Listy*, ήξερα ότι δέ θά μέ πρόδιδε. Δέν πρόκειται πάντα για άλληλεγγύη, μερικές φορές είναι άπλως συμπάθεια. Μετά τή φυλακή θέλησαν νά μέ δούν άκόμα και άνθρωποι πού είχαν μείνει στό κόμμα, μου μίλησαν και θά ήθελαν τά πράγματα νά ήταν διαφορετικά.

‘Η ζωή βεβαίως συνεχίζεται και βεβαίως είναι μεγάλη ή άπογοήτευση όταν κάποιος θέλει νά σέ κάνει νά νιώθεις ότι είσαι άπ' τό παρελθόν. ‘Αλλά είναι σπάνιο. ‘Η χώρα μου αυτό δέν τό ξεχασε. Για παράδειγμα τό ‘77. ‘Εφτασαν λίγοι μήνες σχετικής χαλάρωσης και ό κόσμος κινήθηκε. Δέν έχω αυταπάτες. Τά μεγάλα έρωτήματα παραμένουν: Τί είναι ό άνθρωπος, τί είναι ένας λαός; Μπορούν νά είναι και φορείς τών πιο μεγάλων άγριοτήτων και της άδιαφορίας αλλά ύπάρχουν και οί μεγάλες στιγμές, πού είναι συχνά και οί πιο δύσκολες. Τότε έρχεται ή άλληλεγγύη πού δέ μπορείς νά τή νιώσεις ως τό βάθος παρά στην ύποχρεωτική καθημερινότητα της φυλακής, της παρακολούθησης, της άστυνομίας.

Να πού ύπάρχει και τούτη, ως πολιτικοκοινωνική έμπειρία. Δέν ξεχνάς ποτέ τήν πρώτη φορά πού καταλαβαίνεις ότι σέ παρακολουθούν. Ούτε τήν πρώτη άνάκριση και τήν εγγήγορη σκέψη «τί πρέπει νά άπαντήσω», πώς νά συμπεριφερθώ μπροστά «τους». ‘Αλλά δέν είσαι μόνος σου. Κι έπειτα ύπάρχουν και οί νίκες, ή ήττα της άστυνομίας, άκόμη και «μέσα» ή όταν αυτή σέ έλέγχει. Είναι θαυμά-

σιες στιγμές, γεμάτες φόβο μέν αλλά εξαιρέτες. ‘Όπως και οί στιγμές της παράνομης δουλειάς. ‘Εμείς ποτέ δέν έπρόκειτο νά οργανώσουμε ένοπλο άγώνα. ‘Ο,τι κάναμε τό κάναμε μέ τό χαρτί, μέ δακτυλογραφημένα φύλλα άπό χέρι σέ χέρι. Ποτέ δέν επιζητήσαμε τή βία ούτε τόν πόλεμο ούτε τόν αντιρωσικό ρατσισμό. ‘Ως παράνομη δουλειά έννοω τά *samizdat*, τήν κυκλοφορία κειμένων για συγκέντρωση ύπογραφών, για τήν άπελευθέρωση κάποιου ή για νά εκφράσουμε κάποια αντίθεση ή διαμαρτυρία. ‘Όσο τά σκέφτομαι, θυμάμαι και τήν άστυνομευμένη καθημερινότητα αλλά και τό πόσο ευχάριστες ήταν αυτές οί νίκες. Θυμάμαι όταν, Χριστούγεννα, μοίραζα σάν δώρο, πρώτη εκδοχή στα τσέχικα και ή πρώτη στόν κόσμο, τό *Αρχιπέλαγος Γκουλάγκ* του Σολτζενίτσιν.

‘Η ντροπή και ή αντίσταση

Τέλος ύπάρχει και μιά άλλη διάσταση, ή εθνική. Δεκαπέντε χρόνια τώρα άγωνιούμε και επαναλαμβάνουμε τό έρώτημα: Ποιά θά είναι ή τύχη αυτού του μικρού έθνους;

Μικρό έθνος. Είμαστε δέκα εκατομμύριοι Τσέχοι και πέντε Σλοβάκοι. Θά ζήσουμε ως έθνος, ως ιστορικό ύποκείμενο, ως πολίτες, ή θά άφανιστούμε στόν ατομισμό, χειραγωγημένοι και χειραγωγημένοι, χωρίς πιά ταυτότητα; Αυτό ύπήρξε τό κεντρικό και πιο δραματικό νήμα πού βασάνισε άπ' τό ‘68 ως σήμερα όποιον δέν έχασε έντελώς τήν έλπίδα.

‘Αν προσπαθούσα νά συγκεντρώσω όλους τους φόβους μας σέ μιά λέξη θά ‘λεγα: ‘Εκρωσισμός. Ξέρω ότι μ' αυτή τήν κουβέντα κάποιιοι στη Δύση, ιδιαίτερα στην άριστερά, ένοχλούνται. Αυτόν τόν όρο ώστόσο χρησιμοποίησα στις σημειώσεις μου και στις συζητήσεις μετά τό ‘72 και τέλος πάντων θεωρώ ότι είναι ακριβής. ‘Αν μιλάμε για εξαμερικανισμό γιατί δέν μπορούμε νά μιλάμε και για εκρωσισμό; Οί άρχηγοί της αυτοκρατορίας και οί εκπρόσωποι τους στη χώρα μου δέ ξεχασαν τό μάθημα του ‘68. Και δέν πρέπει νά ύποτιμούμε τήν έξυπνάδα και τήν καταστροφική τους άκρίβεια. ‘Αναλύοντας σέ βάθος αυτό πού συνέβη και αυτό πού συμβαίνει, φτάνει κανείς στό συμπέρασμα — τουλάχιστον έγώ φτάνω — ότι δέν είμαστε άπλως σέ «κατοχή» αλλά ύφιστάμεθα μιά στρατηγική σχεδιασμένη σέ μακρά

διάρκεια, στρατηγική ἀναίρεσης τῆς ἐθνικῆς μας ὑπόστασης.

Αὐτό γίνεται μέ πολλούς τρόπους: τήν κατάπτωση τῆς πολιτιστικῆς μας περιουσίας μέσω τῆς στέρησης τῶν προϋποθέσεων ἀνάπτυξῆς τῆς — πανεπιστήμια, ἐρευνες, ἐκδόσεις. Ἄλλά ὡς πολιτισμό δέν ἐννοῶ μόνο τόν γραπτό λόγο.

Σκέφτομαι τή μόλυνση τῆς προφορικῆς παράδοσης, τό ἀργό θανάτωμα ἢ τό σβῆσιμο τῶν παραδοσιακῶν τεχνικῶν, ἐννοῶ τίς τεχνικές καί τίς ἰδιαιτερότητες πού κάθε ἐργατική τάξη ἔχει στήν παράδοσή τῆς, καί τή γῆ ἢ ὅποια τυφλά δηώνεται. Ἄνοιγουν παντοῦ ὄρυχεῖα οὐρανίου καί καταστρέφουν δάση, γιά λογαριασμό τους, ἐνῶ τά ὄρυχεῖα καταστρέφουν καί ἐρημώνουν τό τοπίο καί τό περιβάλλον. Ὅπου ὑπῆρχε ἕνα δάσος δέ θά ὑπάρξει ξανά ἕνα ἄλλο. Κάποτε ἕνας χωρικός στή Βοημία μοῦ ἔλεγε: Ἐδῶ ὑπῆρχε μιά λεωφόρος ἀπό κερασιές, κανεῖς δέ θά τήν ξαναφυτέψει πιά.

Ἡ ἴδια τεχνική ἐφαρμόζεται καί στά ἀνθρώπινα ὄντα. Καταρχήν μέσω τῆς δωροδοκίας, πού ποτέ δέν ἦταν τόσο διαδομένη στή χώρα μου. Ὅλοι τό ξέρουν καί ὄλοι μιλοῦν γι' αὐτό. Γιατί τώρα ἐξαπλώνεται; Δέν ἔρχεται βέβαια ἀπ' τόν οὐρανό. Ἐγώ πιστεύω ὅτι κι αὐτό εἶναι ἕνα φαινόμενο δεμένο μέ τήν ὑποτέλεια, τήν καθημερινή ἀπώλεια τοῦ εἶναι σου. Καί ἔπειτα τό πρότυπο πού θά ἀποκαλοῦσα τῆς «μῆ - ἰθαγένειας». Ἡ προσπάθεια νά κάνουν τόν Τσεχοσλοβάκο κάποιον πού καταναλώνει καί σιωπᾶ, ἄν καί δέν ὑπάρχουν πολλά νά καταναλώσεις. Κάποιον πού δέν ἀνοίγει τό στόμα καί δέ δίνει δεκαράκι γιά τά δημόσια.

Ἡ μετανάστευση δέν εἶναι παρά στό τέλος τοῦ δρόμου. Πρῶτα ἦταν παράνομη ἐνῶ τώρα ὄχι μόνο εἶναι ἀνεκτή ἀλλά διευκολύνεται κιόλας. Θά ἔχουν φύγει πάνω ἀπό 300.000 ἀνθρώποι καί δέν πρόκειται μόνον γιά διανοοῦμενους ἢ εἰδικούς καί γιά κάποιον ἄς ποῦμε καλό μηχανικό ἢ καλό ἀγρότη· καθένας ὡστόσο ἀφήνει πίσω του ἕνα πολιτισμικό κενό. Ἡ ταυτότητα τοῦ τόπου του καταστρέφεται.

Γνωρίζω κάποιον πολύ ὁμοιοφώνη γῆγμα ἐνός συγγραφέα πού γιά μέ-

να εἶναι τό ἀνάλογο τοῦ Προύστ. Ὀνομάζεται Jakub Deml,¹ ἐλπίζω πῶς μιά μέρα θά γίνει γνωστός στή Δύση. Τό 1950, καί ἐνῶ πηγαίνει νά βρεῖ φίλους του σ' ἕνα Λάγκερ, βλέπει τό δάσος τῆς Βοημίας νά καταστρέφεται καί γράφει: «Νά ἕνας τόπος πού κανένας πιά δέ θεωρεῖ δικό του». Ἔτσι κι ὁ τόπος μου σήμερα. Κανένας δέν αἰσθάνεται ὑπεύθυνος γι' αὐτόν, καί ἔτσι καταστρέφεται. Αὐτή ἡ καταστροφή εἶναι ὅ,τι πιά πολύ μέ βασάνισε: Τί εἶμαστε, ἀπό πού ἐρχόμαστε, πού θά τελειώσουμε;

Ἴσως αὐτές οἱ κουβέντες μου νά σοῦ φαίνονται ἀπαισιόδοξες, ἢ αἰσιόδοξες, δέν εἶμαι σέ θέση νά καταλάβω πῶς ἀκούγονται. Ἐγώ ὁ ἴδιος δέ ξέρω ἄν ἐλπίζω ἢ ἔχασα τήν ἐλπίδα μου.

Ἐνα πράγμα μόνον μπορῶ νά πῶ καί εἶναι αὐτό ἀπ' τό ὁποῖο κρατηθήκαμε ὄλοι στίς πιά δύσκολες στιγμές: Μένει ὡστόσο στή χώρα κάποια νησιδα ἀξιοπρέπειας, ἠθικῆς καί ἀντίστασης πού ἴσως μιά μέρα θά μεγαλώσει. Εἶναι σημεῖα πού κρατᾶνε. Ὅχι μόνο ἡ μνήμη ἀλλά τά χαρακώματα ἐνός ἔθνους πού προσπαθεῖ νά ἐπιζήσει. Ἴσως δέν τά καταφέρει ἄν αὐτή ἡ διεθνῆ συγκυρία κρατήσει ἀκόμα εἴκοσι ἢ τριάντα χρόνια.

Καί μένει ἡ ντροπή. Ἡ ντροπή τοῦ νά σώσεις πάντα τό κεφάλι σου. Αὐτή τή συναντᾶς σέ πολλούς, ἀκόμα καί στόν ἀπλό ἄνθρωπο. Ἡ ντροπή νά σκύβεις μπροστά σ' ἐκείνον πού σέ κυβερνᾶ.

Ὅταν καταλάβανε τή χώρα μου ἦταν περίπου τρία ἑκατομύρια Ρῶσοι, τώρα θά ἔχουν μείνει 80 ἢ 100 χιλιάδες, ἀλλά βρίσκονται σ' ὄλα τά στρατηγικά σημεῖα, στρατιωτικά ἢ πολιτικά, μέχρι καί στά ἀεροδρόμια. Ἐχουν πάρει ὄλες τίς πλουτοπαραγωγικές μας πηγές, τίς ἔχουν χρησιμοποιήσει καί οἰκαιοποιηθεῖ ὄλα ἀποφασίζονται ἔξω, πέρα ἀπό μᾶς καί ἡ κυβέρνησή εἶναι πάντα ἡ ἴδια, ἀπ' τό '69 δέν ἔχει τίποτε νέο νά πῆ. Αὐτό δέν ἀντέχεται εὐκολά, ἀκόμα κι ἀπό ὅποιον δίνει λιγότερη σημασία.

Γιατί τοῦτα δέν γίνονται κίνημα, ἀντίσταση; Ἐνας λόγος εἶναι ἡ μεγάλη καταπίεση, γιατί εἶμαστε μικροί καί ἐλεγχόμενοι. Ἀλλά ἴσως νά ὑπάρχει καί κάποιος ἄλλος βαθύτερος λόγος πού ἀνάγεται στίς πρῶτες μέρες τῆς εἰσβολῆς. Δέν ἦταν μόνο ὅτι μᾶς ὑπέταξαν. Ἔσπασε μέσα μας κάτι ριζωμένο στήν ἱστορικῆ μας μνήμη, ἡ ἰδέα δηλαδή ὅτι ἡ ΕΣΣΔ ποτέ δέν θά μπορούσε

νά εἰσβάλλει στή Τσεχοσλοβακία. Ἡ Πολωνία ἔχει μιά ἱστορία αἰῶνων ἐθνικῆς υπεράσπισης τόσο ἀπό τή Γερμανία ὅσο καί ἀπό τή Ρωσία, τήν τσαρική αὐτοκρατορία καί τόν Στάλιν. Ἡ Τσεχοσλοβακία ἔπρεπε ἱστορικά νά ἀμυνθεῖ πάντα καί μόνον ἀπό τοῦς Γερμανούς. Ἀκόμα καί τό 1948 μᾶς φάνηκε ὡς πολιτικοκοινωνικό ἐγχεῖρημα ἐνός προτύπου, ὄχι ὡς ζήτημα ἐθνικῆς κυριαρχίας καί ταυτότητας. Ἀκόμα καί οἱ συντηρητικοί, πού ἦταν ἀντικομμουνιστές καί ἀντιμπολσεβίκοι, ἔλεγαν αὐτό πού τώρα ἀκούω ἀπό ὀρισμένους εἰρηνιστές καί χαμογελῶ γιατί μοῦ φαίνεται σάν μακρινή ἀναφορά, ἕναν ἱστορικό σύμμαχο. Παρ' ὄλ' αὐτά, ὑπῆρξαν οἱ διαφορές. Αὐτό ἐξηγεῖ γιατί ὁ Ντούμπτσεκ δέν μπόρεσε νά πιστέψει ὅτι θά γίνει εἰσβολή οὔτε πολλές ὥρες μετά ἀπό τή στιγμή πού τά σοβιετικά ἀεροπλάνα ξεφόρτωναν στή Ρούτζινε ἄνδρες καί ὄπλα. Μιά μέρα ὁ Κόζικ μοῦ εἶπε εἰρωνικά: «Μά εἶμαστε ἀλήθεια σέ κατοχή; Εἶναι σίγουρο;». Ναι, ἤμασταν ἄν καί τίς πρῶτες ὥρες δέν θελήσαμε νά τό δοῦμε. Αὐτό ἐξηγεῖ γιατί ἡ ἀντίσταση μπλοκαρίστηκε, δέν μπόρεσε νά ἀναπτυχθεῖ.

Τώρα εἶναι ἀργά. Καί ἴσως τό μόνο πού στέκει εἶναι κάτι πού τό γνωρίζουμε ἀπ' τόν προηγούμενο αἰῶνα, ἡ «μικρή δουλειά», ἡ καθημερινή αὐτοπεράσπιση μιᾶς ἠθικῆς, μιᾶς ταυτότητας. Ἴσως νά εἶναι σημαντικό. Δέν ξέρω.

Γιά τοῦτο δίνω μεγάλη σημασία στήν ντροπή, στήν ἐξέγερση ἐναντία σέ αὐτόν τόν ἐξευτελισμό μας ὡς λαοῦ. Θά ἤθελα νά κλείσω μέ δύο λόγια τοῦ Μάρξ, ἐνός παράξενου, λυρικοῦ Μάρξ, ὁ ὁποῖος στά μισά τοῦ περασμένου αἰῶνα μιλώντας γιά τή χώρα του, τή Γερμανία, λέει: «Ἡ ντροπή εἶναι θυμός ἐναντία στόν ἴδιο τόν ἑαυτό μας». Καί προσθέτει ὅτι ἄν τήν αἰσθανόμασταν ὄλοι, καί ὄχι πιά ἐναντίον μας, τότε ἡ Γερμανία θά ἔτανε σά λιοντάρι ἔτοιμο νά πηδήξει μπροστά. Μερικές φορές ἐλπίζω ὅτι αὐτό τό λιοντάρι, πού βρίσκεται καί στό θυρεό τῆς χώρας μου, καί τώρα σίγουρα κοιμάται, θά ξυπνήσει μιά μέρα καί θά ὀρμήσει ἀκόμα μιά φορά στή σιωπή τῆς ἱστορίας γιά νά σώσει τό μικρό του ἔθνος.

μετάφραση: Παῦλος Κρέμος

1. Jakub Deml, ποιητής, τέως κληρικός, ὑπερρεαλιστής. Ὁ Μπάρτοζεκ τόν παρομοιάζει μέ τόν Προύστ γιατί τά 37 βιβλία του ἀποτελοῦν μιά ἐνιαία ἱστορία.

φιλο- σοφία θεολο- γία κοινο- τοπία

του Παντελή Μπασάκου

Εικόνες από μιά έκθεση ¹ Η διαδικασία εκλογής και διορισμού θεολόγου σέ θέση φιλοσοφίας στην Πάντειο ΑΣΠΕ, έχει προκαλέσει τή δημοσίευση δεκάδων επώνυμων άρθρων, στόν ήμερήσιο κυρίως τύπο, τά περισσότερα από τά όποια υπογράφονται από μέλη τής ακαδημαϊκής κοινότητας. Άξιοσημείωτη άπουσία από τό χώρο αυτό τής δημοσιότητας: σχεδόν κανένα από τά ένλόγω άρθρα δέν φέρει τήν ύπογραφή φιλοσόφου.¹

Η άλήθεια είναι πώς σέ κάποια φάση τής διαδικασίας ζητήθηκε από τούς καθηγητές φιλοσοφίας τών φιλοσοφικών σχολών νά συνεισφέρουν γνωματεύσεις σχετικά μέ τό έργο τών υποψηφίων, και πώς όλοι, πλήν ενός, ανταποκρίθηκαν στό αίτημα αυτό.² Όμως οί γνωματεύσεις αυτές, μαζί μέ τήν εισηγητική έκθεση για τήν εκλογή, τίς σχετικές αντιισηγήσεις και τά ύπομνήματα, καθώς και τά πρακτικά τής διαδικασίας, σχηματίζουν ένα μικρό corpus πού και αυτό παραμένει έκτός δημοσιότητας.³ Δεύτερη, λοιπόν, άπουσία: Ίσως όχι άξιοσημείωτη, μιά και δέν είναι πάγια πρακτική ή έκδοση παρόμοιων κειμένων,⁴ παρ' όλα αυτά άπουσία, έφόσον σ' αυτό τό corpus άποτυπώνονται τά δρώμενα στά όποια, μέ έμμεσο ή άμεσο τρόπο, αναφέρονται οί δημόσιες παρεμβάσεις. Είναι σάν νά διαβάξει κανείς κριτικές για ένα θεατρικό έργο στό όποιο δέν μπορεί νά πάει, κριτικές δηλαδή πού ό άναγνώστης δέν έχει τή δυνατότητα, μέ τή σειρά του, νά τίς κρίνει.

Θά ήταν ίσως άδικαιολόγητη σπουδή τό νά αντιμετωπιστεί ή διπλή αυτή σιωπή ως έπιδεκτική μορφής. Γιατί, όσον άφορά τούς φιλοσόφους, δύσκολα φαντάζεται κανείς πώς θά μπορούσαν νά άπαντήσουν στό έρώτημα αν ή θεολογία ταυτίζεται ή όχι μέ τή φιλοσοφία, δηλαδή πώς θά μπορούσαν νά δεχτούν ότι ένα τέτοιο έρώτημα, διατυπωμένο έξω από όποιοδήποτε πλαίσιο άναφορής, είναι θεμιτό, και ότι γύρω από αυτό μπορεί νά σχηματιστεί κάποια σοβαρή επιχειρηματολογία.⁵

Ύπάρχει, ωστόσο, μιά ούσιαστικότερη, ίσως, αίτιολόγηση τής σιωπής τών ειδικών. Ό επιστημονικός λόγος όφείλει νά διατηρεί τή δυνατότητα νά είναι παρά-

δοξος, δηλαδή μή άναγώγιμος στή ρητορική τής μαζικής ενημερώσεως. Για τή φιλοσοφία, ειδικότερα (αν, πρός στιγμήν, δεχτούμε πώς είναι θεμιτό νά μιλάμε για τή φιλοσοφία μέ τρόπο ένικό) τό παραπάνω δέν είναι άπλή δυνατότητα, αλλά άπαίτηση: ό κατ' έξοχήν κριτικός λόγος είναι άσυμβίβαστος πρός τή νωχελική άναπαραγωγή τρέχουσας ιδεολογίας. Σύμφωνα, λοιπόν, μέ τό σκεπτικό αυτό, ή επιφύλαξη πού δείχνουν οί φιλόσοφοι άπέναντι στην εύρεία δημοσιότητα, θά μπορούσε νά θεωρηθεί θεμιτή.

Άλλά και για τό corpus τής διαδικασίας εκλογής ισχύει τό ίδιο σκεπτικό. Οί άπαιτήσεις πού δικαιούμαστε νά έχουμε από τό φιλοσοφικό έργο, οί άρετές και τά δικαιώματα πού του άναγνωρίζουμε, πρέπει, κατά μείζονα λόγο, νά ισχύουν και για τή διαδικασία άποτίμησης του έργου αυτού — έφόσον, μάλιστα, ή τελευταία δέν είναι άπλή κριτική, αλλά άναλαμβάνει άποφασιστική εύθύνη για τή διαμόρφωση και τήν παραγωγή τής φιλοσοφίας. Είναι λοιπόν θεμιτή, και για τά

1. Μοναδική εξαίρεση ή παρουσία του καθηγητή Θ. Βέικου («Λευκή» και «έγχρωμη» επιστήμη», *Τό Βήμα τής Κυριακής* 25/9/83). Πρόκειται για θεωρητική παρέμβαση σχετική μέ τό μύθο τής «ούδέτερης επιστήμης», σημαντική όχι μόνο διότι φέρει ύπογραφή φιλοσόφου αλλά και διότι είναι κείμενο φιλοσοφίας.

2. Άπέφυγε νά εκφέρει κρίση ό καθ. Ε. Μουτσόπουλος.

3. Έχει δημοσιευτεί μόνο ένα τμήμα από τό σχετικό υπόμνημα του καθ. Ν. Πετραλιά, στό περιοδικό *Η Άριστερά σήμερα*, τεύχος 2, Σεπτ. 83. Τά λοιπά στοιχεία του corpus (έκτός από τά πρακτικά τών συνεδριάσεων) γνώρισαν μιά περιορισμένη δημοσιότητα μέσα στην ΠΑΣΠΕ, έφόσον κοινοποιήθηκαν στους συλλόγους ΕΔΠ και φοιτητών.

4. Σημειώνουμε, ωστόσο, ότι ό Ν. 1268/82 όρίζει σαφώς ότι τά στοιχεία τών διαδικασιών εκλογής πρέπει νά δημοσιεύονται (άρθρο 15, παρ. 4, θ).

5. Τό μόνο θεμιτό άντικείμενο συζήτησης είναι οί συνθήκες πού καθιστούν δυνατό ένα τέτοιο έρώτημα· σ' αυτό αναφέρονται οί παρεμβάσεις του καθηγητή Δ. Καράγεωργα, ή έπιστολή πού συνόδευσε τήν παράτηση του καθηγητή Ν. Πετραλιά από τήν Πρυτανεία τής Παντείου, και τό άρθρο του καθηγητή Θ. Βέικου πού άναφέραμε πιο πάνω.

στοιχεία της διαδικασίας, ή επιφύλαξη απέναντι στα μέσα μαζικής ενημερώσεως.

Έτσι, μέ δικαιολογημένο ενδιαφέρον είδαμε τήν απόφαση τής καθ. Α. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου (μέλους τής εισηγητικής επιτροπής γιά τήν εκλογή στήν έδρα τής φιλοσοφίας) νά άρει τίσ επιφυλάξεις αυτές, καί νά επιχειρηματολογήσει ύπέρ τών επιλογών τής επικαλούμενη ένα τμήμα τής εισηγητικής εκθέσεως, τό όποιο καί δίνει στή δημοσιότητα.⁶

Πρόκειται δέ γιά τμήμα τής εκθέσεως εξαιρετικά πολύτιμο, γιατί σ' αυτό διατυπώνονται (είναι *ρητά εκφρασμένα*, κατά τήν άρθρογράφο) τά κριτήρια τά όποια χρησιμοποίησε ή επιτροπή γιά νά επιλέξει τόν επικρατέστερο μεταξύ τών υποψηφίων· τό παραθέτουμε αύτούσιο:

«Σέ μία Σχολή Πολιτικών Έπιστημών ή Έδρα τής Εισαγωγής στή Φιλοσοφία κατέχει κεντρική καί ιδιαίτερα σημαντική θέση.

»Η Έδρα αύτή έχει κατά τά πράγματα διπλό περιεχόμενο. Κατά τό ένα σκέλος του τό γνωστικό τής αντικείμενο είναι ή φιλοσοφική σκέψη, τέτοια πού διαμορφώθηκε από τήν αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Στή σκέψη αύτή καλείται νά εισάγει (sic) τούς φοιτητές τής σχολής μέ κύριο άξονα άναφοράς τά θέματα τής πολιτικής Φιλοσοφίας. Κατά τό σκέλος αύτό τό αντικείμενό της άποτελεί ούσιαστικό συμπλήρωμα τής ιστορίας τών Πολιτικών καί τών Κοινωνικών Συστημάτων. Ένημερωτικό καί έγκυκλοπαιδικό ως ένα σημείο χαρακτήρα, τό σκέλος αύτό δέν είναι καί τό κυριότερο. Πολύ πίο σημαντικό είναι τό άλλο έργο πού καλείται νά επιτελέσει, παράλληλα μέ τό προηγούμενο, ή υπό πλήρωση έδρα: τό έργο τής εισαγωγής στό φιλοσοφικό στοχασμό, **στόν τρόπο του φιλοσοφείν**. Σέ μία Σχολή Πολιτικών (καί Κοινωνικών) Έπιστημών, όπως είναι ή δική μας, τό κεντρικό γνωστικό αντικείμενο είναι οί όριζόντιες πολιτικές καί κοινωνικές σχέσεις καί οί κάθετες έξουσιαστικές σχέσεις πού συνέχουν τά άτομα καί τούς θεσμούς σέ ένιαία κοινωνικά καί πολιτικά σύνολα. Αν οί φοιτητές μιās τέτοιας Σχολής δέν μάθουν νά βλέπουν μέσα από τίσ σχέσεις αυτές τό πρόβλημα τής πολιτικής καί τής κοινωνικής ζωής ως τό πρόβλημα τής ανθρώπινης ελευθερίας, αν δέν μάθουν νά στοχάζονται καί νά βλέπουν μέσα από τούς θεσμούς καί τούς κανόνες τόν άνθρωπο καί τή ζωή, κινδυνεύουν νά θεωρήσουν τούς έαυτούς τους άπλους τεχνοκράτες τής διοίκησης καί τής έξουσίας. Η Φιλοσοφική παιδεία, ή εισαγωγή στό φιλοσοφικό στοχασμό, άποκτά έτσι θέση βαρύνουσα καί κεντρική σέ μία Σχολή πού μαζί μέ τίσ επιστημονικές καί τεχνικές γνώσεις άποσκοπεί νά μεταδώσει στους φοιτητές τής ένα γνήσια δημοκρατικό καί ανθρώπινο πολιτικό ήθος, τό ήθος του δημοκρατικού πολίτη καί του ελεύθερου ανθρώπου» (σσ. 111-113 τής εισηγητικής εκθέσεως).

Ό κριτικός σχολιασμός του κειμένου αύτου αντιμετώπιζει ένα δίλημμα: από τή μία μεριά, ή λειτουργία του μέσα στήν εισηγητική εκθεση, έφόσον πρόκειται γιά διατύπωση κριτηρίων — δηλαδή γιά τήν πίο καιρία στιγμή τής αξιολόγησης —, *άπαιτεί* οί θέσεις πού εκφράζονται στό κείμενο αύτό νά είναι σαφείς, όσο τό δυνατόν καλύτερα θεμελιωμένες, καί νά άνήκουν στό χώρο τής φιλοσοφίας ή τής μεταθεωρίας τής. Από 6. «Μία περίπτωση-σύμπτωση: Η 'ύπόθεση Γιανναρά', Τό Βήμα τής Κυριακής, 11/9/83.

τήν άλλη μεριά, οί θέσεις, ή καλύτερα οί άπόψεις, πού *πραγματικά* εκφράζονται στό συγκεκριμένο κείμενο, φέρουν εκδηλα τά χαρακτηριστικά του κοινοτόπου ρητορικού στερεότυπου: πουθενά δέν δίδεται καμιά ένδειξη γιά τίσ θεωρητικές επεξεργασίες από τίσ όποιες οί άπόψεις αυτές άντλούν τήν έγκυρότητά τους (όμως, άπόψεις πού δέν φέρουν ρητή ένδειξη του προσανατολισμού τους στό χώρο τής θεωρίας, είναι νοηματικά μετώρες, άνεπίτρεπτα άσαφείς): οί διαπιστώσεις παρουσιάζονται ως εμπειρικά άυτόνομες (έτσι, τό ότι ή ιστορία τής φιλοσοφίας είναι ζήτημα δευτερεύον, ενημερωτικό καί έγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα, διατυπώνεται ως κάτι τό προφανές γιά τόν κοινό του) ή ύπεισέρχονται λάθρα σέ προτρεπτικά σχήματα (όπως εκείνο τό διδασκαλικό γύρισμα τής φράσης «'Αν δέν μάθουν οί φοιτητές μας...» πού μάς παρασύρει, δέσμους τής συγκίνησης, νά καταφάσκουμε τή σημασία του Άνθρώπου καί τής Ζωής διαμέσου τών κοινωνικών καί πολιτικών κατηγοριών — δηλαδή έξω καί πέρα από τίσ κατηγορίες αυτές, άνιστορικά, άπολιτικά, άκοινωνήτα). Τό δίλημμα, λοιπόν, του κριτικού σχολιασμού είναι αν θά πρέπει νά αντιμετωπίσει τά 'κριτήρια' τής εισηγητικής εκθέσεως σύμφωνα μέ αύτό πού θά έπρεπε νά είναι, δηλαδή ως φιλοσοφικές ή μεταφιλοσοφικές θέσεις, ή σύμφωνα μέ αύτό πού *πραγματικά* είναι, δηλαδή ως ρητορικά στερεότυπα.

Μέ άρκετή καλή θέληση θά μπορούσε κανείς νά παραφράσει τίσ διατυπώσεις τής εισηγητικής εκθέσεως έτσι ώστε νά άντιστοιχούν σέ κάποιες, γενικές, θεωρητικές θέσεις. Δύο τέτοιες θέσεις υπάρχουν στό 'κριτήρια': α) ότι ή ιστορικότητα τής φιλοσοφίας δέν είναι ούσιαστική προϋπόθεση τής κατανόησής της, δηλαδή ότι ή φιλοσοφία είναι άνιστορική· β) ότι κατηγορίες όπως 'άνθρωπος' καί 'ζωή' είναι θεμελιωδέστερες από τίσ κοινωνικές, πολιτικές καί ιστορικές κατηγορίες. Σημειώνουμε πώς, αν νοούνται ως θεωρητικές θέσεις, τά 'κριτήρια' αυτά είναι εξαιρετικά μεροληπτικά: τέτοιες θέσεις, είναι προφανές, άποκλείουν τούς μαρξιστές φιλόσοφους (γιά τήν άκρίβεια άποκλείουν όλο τόν γερμανικό ιδεαλισμό): άποκλείουν τούς φαινομενολόγους, έφόσον, καταφάσκοντας ως θεμελιώδη μία όντική περιοχή (άνθρωπος, ζωή) είναι άσυμβίβαστες πρós τή φαινομενολογική άναγωγή: άποκλείουν, τέλος, τήν άναλυτική φιλοσοφία, πού δύσκολα θά μπορούσε νά καταπιαστεί μέ παρόμοιες γενικεύσεις. Αν νοηθούν ως φιλοσοφικές θέσεις, τά κριτήρια αυτά σχηματίζουν μία πραγματικά πολύ στενή πύλη, από τήν όποία ίσως χωρούσε, καί ίσως δεχόταν, νά περάσει μόνο κάποιο παρακλάδι του γαλλικού ύπαρξισμού.

Όμως ήδη πρέπει νά έχει καταστεί προφανές ότι ή διερεύνηση τής πρώτης εκδοχής του διλήμματος είναι καταχρηστική. Τό πολύτιμο τμήμα τής εισηγητικής εκθέσεως δέν διέπεται από κανενός είδους πειθαρχία, επιστημονική ή φιλοσοφική: οί προτάσεις του έχουν τή λογική συμπεριφορά γνωμικών καί τή συγκινησιακή ύφή τής προτρεπτικής ρητορικής (νά ύπογραμμιστεί εκείνη ή τελική άποστροφή γιά τή δημοκρατία καί τό ήθος). Η διάρθρωσή του καί τό περιεχόμενό του θά μπορούσαν άβίαστα νά άντιστοιχιστούν πρós τίσ συνταγές ενός τρέχοντος 'όδηγου εκθέσεων' όποιουδήποτε φροντιστηρίου. Αυτό τό τελευταίο δέν πρέπει νά θεωρηθεί ύπερβολή: τό νά άναλαμβάνει κανείς τήν εύθύνη νά κρίνει ένα φιλοσοφικό έργο, μήν έχοντας πρós τούτο άλλο εφόδιο από τή γενική του παιδεία, δέν έχει νόημα παρά μόνο αν θεωρεί πώς ή φιλοσοφία είναι μία μορφή εκθέσεως ιδεών. Από τήν ά-

ποψη αυτή, ή εισηγητική έκθεση, πού και ή ίδια είναι συντεταγμένη κατά τις γνωστές συνταγές τών εκθέσεων ιδεών, δέν κάνει άλλο παρά νά τηρεί, μέ θαυμαστή συνέπεια, τήν αρχή τής ομοιογένειας κρίνοντος και (του κατά τήν αντίληψή της) κρινομένου.

Τό ότι τά 'κριτήρια' τής εισηγητικής έκθέσεως έχουν τή λειτουργία προτρεπτικών σχημάτων και γνωμικών 'κοινής αποδοχής', δέν σημαίνει πώς δέν είναι μεροληπτικά: μεροληπτούν *ειδολογικά* εφόσον δέν είναι σέ θέση νά δούν και νά αποτιμήσουν παρά μόνο τά έργα πού ανήκουν στό ίδιο είδος λόγου μέ αυτά. "Ετσι, ή Protophilosophie — zur Rekonstruktion der philosophischen Sprache — του Δ. Μαρκλή,⁷ έργο πού βρίσκεται στό κέντρο τής σύγχρονης θεωρητικής συζήτησης γιά τή γλώσσα τής φιλοσοφίας και πού, βέβαια, δέν επιδέχεται αναγωγή σέ καμιά δημοσιογραφική απλοϊκότητα, παρέμεινε, γιά τό λόγο αυτό, ένα κλειστό βιβλίο γιά τούς συντάκτες τής έκθέσεως: τού αφιερώνουν μία (1) σελίδα (σελ. 82), ή όποία αποτελείται από (α) τά πλήρη βιβλιογραφικά του στοιχεία, σέ έντε (5) άράδες· (β) παράφραση του πίνακα περιεχομένων, μέ ένδειξη τών σελίδων πού αντιστοιχούν σέ κάθε κεφάλαιο, όκτώ (8) άράδες· (γ) παράφραση κειμένου από τό όπισθόφυλλο τής γερμανικής έκδοσης, μέ τό όποιο ό εκδότης παρουσιάζει τό έργο, δεκατέσσερις (14) άράδες· (δ) ή ακόλουθη μιάμιση άράδα αποτελεί τή μόνη πρωτότυπη συμβολή τής εισηγητικής έκθέσεως στήν άνάλυση και αποτίμηση του έργου:

«Τό έργο μαρτυρεί βαθύτητα σκέψης, πρωτοτυπία αντίληψεων και πνευματική ρώμη».

Γιά δύο συλλογές *επιφυλλίδων* του *Βήματος*, πού, μεταξύ τών άλλων, υπέβαλε ένας ύποψήφιος, ό κ. Χ. Γιανναράς, αφιερώνονται στήν εισηγητική έκθεση δύο όμισι (2½) σελίδες (σε. 52-54), πού κατανέμονται ως εξής: (α) βιβλιογραφικά στοιχεία, τρεις (3) άράδες· (β) περιγραφή του περιεχομένου (όχι μέ παράθεση του πίνακα περιεχομένων και του αριθμού τών σελίδων, αλλά μέ όμαδοποίηση τους σέ τρεις μεγάλες όμάδες, πού δείχνουν τήν έσωτερική ένότητα του 'προβληματισμού') είκοσιδυό (22) άράδες· (γ) οί ύπόλοιπες έβδομήντα (70) άράδες, δηλαδή δύο όλόκληρες σελίδες, είναι συμβολή τής εισηγητικής έκθέσεως στήν άνάλυση, αποτίμηση και διθυραμβική άνάπτυξη του νοήματος τών επιφυλλίδων του *Βήματος*.

Τήν *Protophilosophie* ή εισηγητική έπιτροπή δέν είναι καν σέ θέση νά τή διαβάσει· τίς επιφυλλίδες μπορεί νά τίς κατανοήσει, μέ πραγματική συμπάθεια, εκ τών ένδον. Η φιλοσοφία δέν έχει καμία συνάφεια μέ τά κριτήρια πού διέπουν τήν εισηγητική έκθεση· τά κριτήρια αυτά είναι σάρξ εκ σαρκός, φυσική προέκταση του κηρυγματικού λόγου τής επιφυλλίδας.

Υπάρχει μιά ακόμα ενδιαφέρουσα πτυχή τής ειδολογικής μεροληψίας. Στίς δύο σελίδες πού καταλαμβάνει τό 'εγκώμιον τής επιφυλλίδος' αναφέρονται, μεταξύ άλλων, και τά εξής:

«Οί συλλογές αυτές τών επιφυλλίδων και δοκιμίων *αποδεικνύουν πέρα από κάθε άμφιβολία* πώς ή άποψη αυτή (sc. «ότι ή φιλοσοφία δέν είναι λόγος κενός αλλά τρόπος ζωής») δέν είναι λεκτικό σχήμα αλλά εκφράζει μιά πραγματική θέση, μιά στάση ζωής πού ό ύποψήφιος ακολουθεί μέ συνέπεια σχεδόν είκοσι χρόνια τώρα.

»Μαρτυρούν επίσης οί συλλογές αυτές ότι ή θέση πού εκπροσωπεί ό ύποψήφιος δέν περαιοϋται στή διατύπωση μιάς συμβατικής ή προσωπικής ήθικης ή γνωσιολογικής εκτίμησης τών πραγμάτων αλλά τόν οδηγεί σέ μιά σαφή και συγκεκριμέ-

νη πολιτική πράξη και σέ συγκεκριμένες πολιτικές επιλογές» (σελ. 53) (ύπογράμμιση δική μας) «... (...) Τά κείμενα πού περιλαμβάνονται στίς συλλογές τών δοκιμίων του αποτελούν στό σύνολό τους, αλλά και μεμονωμένα τό καθένα, πολιτική πράξη» (σελ. 54).

Τό 'κριτήριο' τής πολιτικής πράξης θά παίξει σημαντικό ρόλο στή διαμόρφωση τής τελικής κρίσης τής εισηγητικής έπιτροπής: στή σελ. 105 τής έκθέσεως, διαβάζουμε:

«Επιπλέον, ό φιλοσοφικός λόγος του ίδιου του ύποψήφιου (sc. του κ. Χ. Γιανναρά) είναι λόγος πολιτικής πράξης. Μιάς πράξης μακρόχρονης, πού γίνεται ιδιαίτερα αισθητή στά δύσκολα χρόνια τής επτάχρονης τυραννίας,⁸ και τής όποίας λίγα μόνο δείγματα προσεκόμισε στήν έπιτροπή ό ύποψήφιος, αφού δέν υπέβαλε όλες τίς συλλογές τής άρθρογραφίας του όπου ό γενικός του φιλοσοφικός λόγος μετουσιώνεται σέ κριτική θεώρηση και στάση ζωής άπέναντι στά προβλήματα τής καθημερινότητας».

Μοναδικό τεκμήριο, και κατά συνέπεια, μέσα στό νοηματικό όρίζοντα τής εισηγητικής έκθέσεως, *όρισμός* τής πολιτικής πράξης είναι ή επιφυλλιδογραφία. Τό 'κριτήριο' αυτό λειτουργεί σάν νά ήταν πραγματικό κριτήριο, δηλαδή όχι άπλώς επιλέγει έναν από τούς ύποψηφίους αλλά και αποκλείει όσους δέν είχαν τήν τύχη νά είναι τακτικοί συνεργάτες του ήμερήσιου άθηναικού τύπου. "Ετσι, φιλόσοφος πού διαθέτει τήν έξωθεν μαρτυρία, αφού είναι γιά χρόνια καθηγητής σέ όνομαστό ευρωπαϊκό πανεπιστήμιο (γιά έξωθεν περιττεύει νά μιλάμε, μιά και ή έπιτροπή δέν μπορεί νά διαβάσει τά βιβλία του) αποκλείεται από τή σχολή τών πολιτικών επιστημών μέ τό εξής σκεπτικό:

«Πάντως, ή εξαιρετικά έντονη συγκέντρωση του ύποψηφίου σέ ένα χώρο φιλοσοφικού στοχασμού ύψηλου θεωρητικού επιπέδου, *χωρίς όμως νά προσδίδει⁹ μέ τό έργο του στόν στοχασμό αυτό τίς απαραίτητες¹⁰ πρακτικές προεκτάσεις μετατρέποντάς τον σέ στάση και λόγο ζωής* τόν καθιερώνει σάν άξιο δάσκαλο περισσότερο στά πλαίσια μιάς Φιλοσοφικής Σχολής» (σελ. 107) (ύπογράμμιση δική μας).

Δηλαδή, επειδή δέν δημοσιογραφεί: ειδολογική μεροληψία.

Σχεδόν περιττεύει νά παρατηρήσουμε πώς αυτή ή συγγένεια άνάμεσα στόν προτρεπτικό τής εισηγητικής και στόν κηρυγματικό - επιφυλλιδογραφικό τρόπο ένός από τούς ύποψηφίους συνεπάγεται και *ιδεολογική* μεροληψία. "Ενας προτρεπτικός δέν μπορεί νά εξετάσει κριτικά τήν εγκυρότητα ένός κηρύγματος· μπορεί

7. Suhrkamp, σειρά STW, Φραγκφούρτη 1980.

8. Αντιπαρερχόμαστε τά περί επταετίας· τό γεγονός ότι τέτοιες προτάσεις, και δή άτεκμηρίωτες, μπορούν άνευρυρίαστα νά εκφέρονται, υπερβαίνει τά όρια αυτού πού ό ύπογράφόμενος θά επιθυμούσε, στό παρόν κείμενο, νά σχολιάσει.

9. Sic (γιά τήν άσυνταξία).

10. "Ας σημειωθεί αυτό τό *απαραίτητα*· τό 'κριτήριο' εξάλλου χρησιμοποιείται, ενάντιον του ίδιου ύποψηφίου, και στή σελ. 88: «Πρέπει όμως νά παρατηρηθεί ότι, παρά τό αναμφισβήτητο ενδιαφέρον τους, ό προβληματισμός του ύποψηφίου και τό αντικείμενο τής έρευνητικής του δραστηριότητας και του φιλοσοφικού του στοχασμού, δέν οδηγούν σέ μιά φιλοσοφική στάση και πρακτική».

νά αναφερθεί σ' αυτό, μόνον εφόσον συμεριζείται άκριτα τις λαθάνουσες και μη πεποιθήσεις που τό φέρουν — και θά αναφερθεί σ' αυτό για νά τό εὐαγγελισθεῖ, για νά εισαγάγει τόν άκροατή στό νόημα τοῦ κηρύγματος. "Ετσι, ἡ σημασία τοῦ Ἀνθρώπου και τῆς Ζωῆς, ὡς σταθερά σημεῖα ἀναφορᾶς πέρα ἀπό τις πολιτικές και κοινωνικές σχέσεις, προετοιμάζει για τήν ἀποδοχή τῆς συρρίκνωσης τῶν τελευταίων (ὄσο πῶ φτενές, τόσο καλύτερα φαίνεται ὁ Ἀνθρωπος διαμέσου τους): μπορεί νά ψηφίζει ΚΚΕ (συρρίκνωση τοῦ πολιτικού - κοινωνικοῦ στό ἐκλογικό) εἶναι ὁμως χριστιανός (ὁ ἄνθρωπος που θά δοῦμε, νοεῖται μόνο σέ σχέση μέ τόν θεό, εἶναι δηλαδή ὁδός πρὸς τό θεῖο).¹¹

Τό ὅτι ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἔχει ἀπλῶς ἐνημερωτικό χαρακτήρα, μᾶς προετοιμάζει νά δεχτοῦμε πῶς ὅλη ἡ ἱστορία εἶναι μιά λεπτομέρεια, ἀφοῦ τό σύνολο τῆς ἱστορίας και τῆς ζωῆς ἀναφέρεται στό *ιερό*, εἶναι ἀποτελέσματῶν του:

«Γιά νά ὑπάρξει ἀνθρώπινος οἰκισμός πρέπει νά προσδιορισθεῖ ἕνα *ιερό σημεῖο* μέσα στό χωρο, ἄξονας ἡ κέντρο τοῦ οἰκισμού. Ἡ συμβίωση εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς κοινῆς ἀναφορᾶς στό *ιερό* αὐτό σημεῖο που ἐνοποιεῖ τή ζωή».¹²

Ἡ πρακτική, τέλος, τοῦ λόγου, τόσο στήν ἐκθεση τῆς εἰσηγητικῆς ἐπιτροπῆς, ὄσο και στά γραπτά τῆς προτιμήσεώς της, πρακτική δογματική εφόσον δέν εἶναι παρά ἀναπαραγωγή τῶν πεποθησεων ἀπό τις ὁποῖες ξεκινᾶ, και ἐξουσιαστική, εφόσον ἀποτρέπει τόν ἔλεγχο, προετοιμάζει νά δεχτοῦμε, κατά τό εἶδος, ἀποφθέγματα σάν τό ἀκόλουθο:

«Ὁ λόγος ...εἶναι γένους ἀρσενικοῦ, γιατί ἡ ζωοποίηση τῶν αἰσθήσεων ἀπό τά νοητά βρίσκει τόν πλησιέστερο εἰκονισμό τῆς στή γονιμοποίηση τοῦ θηλυκοῦ ἀπό τό ἀρσενικό».¹³

Εἰκόνες ἀπό ἕνα συνέδριο Σημειώσαμε ἤδη πῶς ἄν δεχτοῦμε τήν ἀντίληψη που θέλει τή φιλοσοφία κλάδο τῆς ρητορικῆς ἡ μορφή ἐκθέσεως ἰδεῶν, τότε και τά «κριτήρια» τῆς εἰσηγητικῆς ἐκθέσεως εἶναι θεμιτά, και τά γραπτά που προτιμᾶει ἀποδεκτά. Ἡ ἀντίληψη αὐτή εἶναι βέβαια κάτι παραπάνω ἀπό ἀπλοϊκή· αὐτό ὁμως δέν σημαίνει πῶς εἶναι ἕνα ἀπλό λάθος, δίχως ἱστορία και δίχως (ἄμεσες) ἀναφορές στόν ἀκαδημαϊκό και (ἐμμεσες) στόν κοινωνικό χωρο. Τό πρόσφατο 2ο πανελλήνιο συνέδριο φιλοσοφίας¹⁴ εἰδειξε σαφῶς, και σέ ὄσους, ὡς τώρα, δέν τό εἶχαν καταλάβει, τό συγκεκριμένο πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο μιά τέτοια ἀντίληψη εἶναι κυρίαρχη.

Οἱ γραμμές που ἀκολουθοῦν δέν ἀξιῶνουν μέ κανένα τρόπο νά ἰσοδυναμοῦν μέ κριτική ἀποτίμηση τῶν καρπῶν τοῦ συνεδρίου· ἄλλωστε τό πρόβλημα εἶναι πῶς ὁ κύριος ὄγκος τῶν ἀνακοινώσεων (περί τά τρία τέταρτα τοῦ συνόλου) κινήθηκαν και συναγωνίστηκαν στό ἀπρόσιτο για τήν κριτική ἐπίπεδο που ὀρίζεται ἀπό τά ἀκόλουθα τρία σημεῖα: (α) πανηγυρικός στή Σχολή Εὐελπίδων (ἡ ἐλευθερία εἶναι ἐσωτερική, κ.λπ.)· (β) Προσεκτικό μαθητικό γραπτό (ἔχουμε εὐθύνη για τούς συνανθρώπους μας, οἱ ἀνθρώπινες ἀξίες εἶναι αἰώνιες, κ.λπ.)· (γ) συρραφή (ἀπό ὄσα τυχαῖναι νά γνωρίζουμε παίρνουμε ὄσα ἀκούγονται καλά: *en passant* παρατηροῦμε, λ.χ. πῶς τό ζεύγος Sinn/Bedeutung τοῦ Frege ἀντιστοιχεῖ στό ζεύγος ἐρμηνευτική /διαλεκτική).¹⁵

Ἄς μᾶς ἐπιτραπεῖ λοιπόν, ἀντί κριτικῆς, νά παρα-

θέσουμε ὀρισμένες ἀξιοσημείωτες λεπτομέρειες-συμπτώματα, που θά μπορούσαν νά χρησιμεύουν και ὡς ὀδηγοί για τόν προσδιορισμό τοῦ στίγματος τῆς εἰσηγητικῆς ἐκθέσεως για τήν πλήρωση τῆς ἔδρας φιλοσοφίας τῆς Παντείου.

(α) Κατά τή διάρκεια ἀνακοινώσεως, που θέμα τῆς εἶχε τήν ὀριοθέτηση τῶν φιλοσοφικῶν ἀντικειμένων, εἶναι ἀναφορά στό ζήτημα τῶν κριτηρίων, και προτάθηκε ὡς παράδειγμα ἡ ἴδια ἡ συγκρότηση τοῦ συνεδρίου· παράδειγμα πρὸς ἀποφυγή, δεῖγμα για τό που μπορεί νά ὀδηγήσει ἡ ἀπουσία κριτηρίων; Τό κοινό τοῦ συνεδρίου δέν μπόρεσε νά τό πληροφορηθεῖ, γιατί στό σημεῖο αὐτό ὁ πρόεδρος τῆς συνεδρίας¹⁶ διέκλυσε τόν ὀμιλητή, και τοῦ ἀπαγόρευσε νά ἀναφερθεῖ σ' αὐτό τό θέμα.

(β) Κατά τή διάρκεια τῆς συζητήσεως τῆς ἴδιας συνεδρίας, ὑποστηρίχθηκε ἀπό σύνεδρο πῶς εἶναι ἀδιανόητο για ἐπιστημονική δραστηριότητα, ὄπως εἶναι ἕνα συνέδριο, νά μήν μπορεί νά διερευνηθεῖ τις προϋποθέσεις τῆς ἐγκυρότητάς του (λ.χ. τό ἄν θά ὑπάρχουν κριτήρια, και ποιά, για τή συμμετοχή σ' αὐτό): ὑποστηρίχθηκε ἐπίσης πῶς ἡ ἀπουσία ὁποιοῦδήποτε κριτηρίου κατέστησε τό συνέδριο ἐπιστημονικά ἀνεύθυνο. Ὁ πρόεδρος τῆς συνεδρίας¹⁷ ἀπάντησε πῶς τό μόνο κριτήριο που ἀναγνωρίζει ἡ Ἑλληνική Φιλοσοφική Ἐταιρεία, εἶναι τό κριτήριο τῆς ἐλευθερίας, και, μ' αὐτό, ἔλυσε τή συνεδρία.

Ἡ λαθάνουσα προκείμενη τοῦ σύντομου προεδρικοῦ ἐπιχειρήματος εἶναι σαφῆς· ὁ πανηγυρικός, λ.χ. τῆς Σχολῆς Εὐελπίδων (και δὴ ἐποχῶν παρωχημένων) ἔχει τά ἴδια δικαιώματα μέ ὁποιοῦδήποτε συγκροτημένο φιλοσοφικό γραπτό που θά εἶχε τήν ἀτυχία νά ξεστρατίσει πρὸς τό συνέδριο — κάθε ἐφαρμογή κριτηρίου που θά ἀπέκλειε τόν πανηγυρικό θά ἦταν στερητικό τῆς ἐλευθερίας του. Ἀποφατική κριτηριολογία, ἀπό παράδειγμα ἐφαρμογῆς τῆς Ἑλευθερίας, που, ὄπως εἶδαμε πῶς ἀνω, εὐνοεῖ σκανδαλωδῶς τήν πανηγυρική ἐπιστήμη.

Ἡ καλύτερη, ἄλλωστε, ἀπόδειξη για τοῦτο εἶναι ἡ ἴδια ἡ σύνθεση τοῦ καθηγητικοῦ σώματος στόν τομέα φιλοσοφίας τῆς Φιλοσοφικῆς Ἀθηνῶν που, στό μεγαλύτερο μέρος της, δέν δικαιολογεῖται παρά μόνο ὡς παράγωγο ἐφαρμογῆς μᾶς τέτοιας ἀποφατικῆς κριτηριολογίας· ἐξάλλου, τήν ἐφαρμογή αὐτή ἔχει ἐπαμισθεῖ μιά ἡγετική ὀμάδα (που εἶναι ταυτόχρονα και ἡγετική ὀμάδα τῆς Φιλοσοφικῆς Ἐταιρείας), ἡ ὁποία βρῆκε ἀριστες συνθήκες ἐκκόλαψης στό πολιτικό κλίμα τῆς παρελθούσης τεσσαρακονταετίας, και που, χαρακτηριστικά, ἔχει ἐπικεφαλῆς της τόν ὑπερθεν φιλελεύθερο πρόεδρο.

Ἡ φορμαλιστική ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, ἡ «μυθολο-

11. Πρβλ. Χ. Γιανναρᾶς, *Ἐλευθεροτυπία*, 21/9/83, ἀλλά και *Ἀντί*, τεῦχος 32, 15 Νοε. '75 (Μακροβιότης τῶν στερεοτύπων). Πρβλ. ἐπίσης τήν πολὺ ἐνδιαφέρουσα κριτική τοῦ *Ἡριδανού*, τεῦχος 3, Δεκ. '75 - Γεν. '76, σσ. 3-6.

12. Χ. Γιανναρᾶς, *Σχεδιάγραμμα εἰσαγωγῆς στή Φιλοσοφία*, (1980) σσ. 17-18.

13. Στό ἴδιο, σελ. 21.

14. Ὄργανώθηκε ἀπό τήν Ἑλληνική Φιλοσοφική Ἐταιρεία, στήν Ἀθήνα, ἀπό τις 26 ὡς τις 28/9/83.

15. Ἡ περιγραφή τῶν σημείων ἀναφορᾶς νοεῖται ὡς ἀκριβολογική και θά μπορούσε νά ἐλεγχθεῖ μέ βάση τά κείμενα τῶν ἀνακοινώσεων.

16. Ὁ καθηγητής Ε. Μουτσόπουλος, ὁ ὁποῖος ἦταν και πρόεδρος τοῦ συνεδρίου (sic)· ἐξάλλου εἶναι πρόεδρος τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφικῆς Ἐταιρείας, Πρόεδρος τῆς Ἐταιρείας Φιλοσοφικῶν Ἐρευνῶν (:) και, τέλος, πρόεδρος τοῦ φιλοσοφικοῦ τομέα τῆς Φιλοσοφικῆς Ἀθηνῶν.

17. Πρόκειται πάντα για τόν ἴδιο πρόεδρο.

για της ουδέτερης επιστήμης', ισοδυναμεί με απόκρυψη προϋποθέσεων: τό δικαίωμα στη διαφωνία υποβιβάζεται, στην περίπτωση αυτή, σε απόκρυψη των συνθηκών παραγωγής κάθε μιάς από τις φωνές που σχηματίζουν τη διαφωνία και, κυρίως, των συνθηκών παραγωγής του ίδιου του νομοθέτη που εγκαθιστά μία τέτοια 'έλευθερία'. "Ομως, ακόμα και μία τέτοια αντίληψη δέν μπορεί να λειτουργήσει παρά μόνον εφόσον υπάρχει φωνή για να διαφωνήσει. 'Η έλευθερία που ευαγγελίζεται ο πρόεδρος του συνεδρίου πάει ακόμα πιο πέρα: σκοπεύει στην απόκρυψη του ότι η άπουσία φωνής είναι προϋπόθεση ύπαρξης της εξουσίας που νομοθετεί αυτή την 'έλευθερία'. Για να τό δούμε δέν έχουμε παρά να κάνουμε έναν άπλο συλλογισμό: άς δεχτούμε πώς οι οργανωτές του συνεδρίου όρίζουν μία έπιτροπή κρίσης, και πώς η έπιτροπή αυτή άποφασίζει να άπορρίψει όσους δέν έχουν καν φωνή που να μπορεί να σχηματίσει μία άξιοπρεπή διαφωνία: τούς συρραφείς, τούς ρήτορες της ΕΗΔ, τούς προσεκτικούς μαθητές· αυτό όμως θά σήμαινε άπόρριψη της ίδιας της εξουσίας που την όρισε να κάνει αυτή τη δουλειά, μία και οι τρεις αυτές κατηγορίες διανοητών συγκροτούν την ήγετική ομάδα τόσο της Φιλοσοφικής 'Αθηνών, όσο και της Φιλοσοφικής 'Εταιρείας — δηλαδή θά σήμαινε πώς η έπιτροπή αυτή θά άναίρουμε την ίδια την προϋπόθεση της ύπαρξής της. Κι αν ακόμα υπήρχε μία τέτοια έπιτροπή, θά της ήταν, εκ των πραγμάτων, άπαγορευμένο να κρίνει. "Ετσι, τό προεδρικό 'κριτήριο της 'Ελευθερίας' είναι ένα έξοχο δείγμα ιδεολογικής άντιστροφής: τό κριτήριο έλευθερίας είναι η διάθλαση μιάς άπαγορευμένης κριτικής.

Πρέπει να έχει ήδη καταστεί σαφής η παραλληλία άνάμεσα στην άκαδημαϊκή πρακτική της 'Ελληνικής Φιλοσοφικής 'Εταιρείας και σ' αυτήν της εισηγητικής έκθέσεως για την πλήρωση της έδρας Φιλοσοφίας της Παντείου. Και στις δύο περιπτώσεις, η ίδια άπουσία κριτηρίων, η ίδια ειδολογική μεροληψία, με τούς ίδιους τρόπους άπατηλή ή έπίκληση της έλευθερίας¹⁸: άπατηλή, ήδη, εφόσον είναι έπίκληση μιάς φορμαλιστικής ούδετερότητας.¹⁹ άπατηλή, περαιτέρω, εφόσον ούτε και στο φορμαλιστικό παίγνιο της διαφωνίας θά είχε θέση, ως φωνή, τό έργο που η εισηγητική έκθεση προτιμά και άναπαράγει. Με την έπίκληση αυτή επιχειρείται δηλαδή η λαθραία άναγωγή ενός έργου, που είναι τόσο πιο άφασικό ως θεωρία, όσο πιο φλύαρο είναι ως δημοσιογραφία, σε φιλοσοφική φωνή.

Τό ότι δέν είναι λοιπόν θεμελιωμένη η εισηγητική έκθεση, δέν σημαίνει πώς είναι και μετέωρη. 'Ακουμπά μαλακά στις προσχώσεις που έχουν, χρόνια τώρα, συσσωρεύσει άκαδημαϊκές πρακτικές σάν αυτές που είδαμε πιο πάνω, και με τον τρόπο της (που θά τον ήθελε διακριτικό και άθόρυβο), τις προεκτείνει.

Σεπτέμβριος 1983

18. 'Η καθ. Α. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου άφερώνει μία όλόκληρη ένότητα του άρθρου της, στο όποιο άναφερθήκαμε πιο πάνω, για την υπεράσπιση της έπιλογής της, ως πράξης έλευθερίας και ιδεολογικής 'ανεξίθρησκείας'.

19. Πρβλ. σχετικά την έξοχη άνάλυση του καθηγητή Θ. Βέκου (όπου πρίν).

**express
news**

ΟΙ ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΕΝ ΣΥΝΤΟΜΙΑ!

Δέν υπάρχει λόγος να κρατάτε όλόκληρες τις έφημερίδες που διαβάσετε, για να φυλάξετε μία είδηση που σας ενδιαφέρει. Κρατείστε μόνο την είδηση.

Ζητείστε μας τά άποκόμματα όλων των έφημερίδων, για να μή μπείτε έσεις στον κόπο να τά συγκεντρώσετε.

Δουλειά μας είναι να ένημερωνόμαστε και να σας ένημερώνουμε.

Διαβάζουμε όλες τις έφημερίδες (έλληνικές και ξένες) και κρατάμε για λογαριασμό σας, τά άποκόμματα που σας άφορούν.

Δέν είμαστε «μερικοί άνθρωποι», άλλα ένα όλόκληρο δημοσιογραφικό έπιτελείο που δουλεύει υπεύθυνα για την είδική - δική σας ένημέρωση.

Επικοινωνείστε μαζί μας!

EXPRESS NEWS

Τό προσωπικό σας 'Αρχείο.

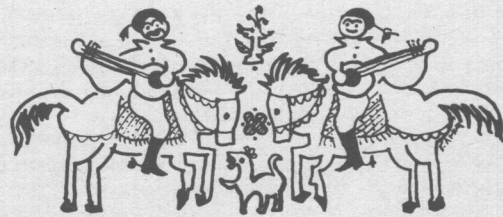
ΣΤΡΑΤΟΣ ΜΟΛΥΒΑΣ

**ΓΡΑΦΕΙΟ ΑΠΟΚΟΜΜΑΤΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ & ΞΕΝΟΥ ΤΥΠΟΥ**

ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ 6 ΤΗΛΕΦ. 3243.351 ΑΘΗΝΑΙ Τ. Τ. 12.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

Λαϊκοί πραχτικοί οργανοπαίχτες

1983
επικαιρότητα

εκδόσεις επικαιρότητα
Μαυρομιχάλη 60—τηλ. 3636083

Ἐπεράσπιση τοῦ Ὀρθολογισμοῦ

τοῦ Κοσμᾶ Ψυχοπαίδη

II

Στὴν κλασικὴ ἀστικὴ θεωρία καὶ στὸ μαρξισμό διαμορφώνεται μία ἀντίληψη γιὰ τὸν ὀρθὸ λόγον πού θέτει τὸ πρόβλημα τῆς ἱστορικότητας τοῦ ὀρθολογικοῦ ἐπιχειρήματος καὶ ἐξετάζει τὴ σχέση τῶν ἀτομικῶν ἢ συλλογικῶν ἐπιδιώξεων πρὸς τὶς συνθήκες πού εὐνοοῦν ἢ ἐμποδίζουν τὴν πραγματοποίησή τους. Ὁρθολογικὸ εἶναι γιὰ τὸ κάθε ἄτομον νὰ θέλει τὴ μεγιστοποίηση τοῦ προσωπικοῦ του ὀφέλους ἐπιδιώκοντας τὴ διαμόρφωση καὶ διατήρηση συνθηκῶν πού νὰ ἐξασφαλίζουν τὴ δραστηριότητά του καὶ νὰ ἐγγυῶνται τὴ διάρκειά της. Γιὰ νὰ διαμορφωθοῦν οἱ συνθήκες αὐτές θὰ πρέπει ὁ καθένας νὰ ἐνδιαφερθεῖ γιὰ τὰ προβλήματα τῆς συνολικῆς κοινωνίας. Ἐτσι ἡ θεωρία τοῦ ὀρθοῦ λόγου γίνεται αὐτονομία καὶ θεωρία ἔλλογων θεσμῶν καὶ ἀποκτᾶ χαρακτῆρα πρακτικόν.

Ἀπέναντι στὶς ὀρθολογικὲς ἐπιδιώξεις προβάλλεται τὸ ἐπιχείρημα, ὅτι καθὼς αὐτές ἐπιμένουν στὸ στοιχεῖο τῆς ἔλλογης καὶ συνειδητῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ρύθμισης τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων παραμελοῦν τὸ βιωμένο, ἀμεσο στοιχεῖο στὶς σχέσεις αὐτές πού ὑπάρχει παραδοσιακά καὶ μάλιστα θεμελιώνουν τὴν ἐπιχειρηματολογία τους σὲ ἓνα ἀφηρημένο πλαίσιο πού ἀλλοτριώνει τὴν ἀμεσότητα τῆς αἴσθησης καὶ τοῦ βιώματος. Ὁ ὀρθολογισμὸς ὑπερασπίζεται τὶς θέσεις του καταδεικνύοντας ὅτι τὸ βίωμα ὑπάρχει πάντα μέσα σὲ μία κοινωνικὴ σχέση ἢ ὁποία γιὰ κοινωνικοὺς καὶ ἱστορικοὺς λόγους στὴν σύγχρονη ἀστικὴ κοινωνία ἔχει αὐτονομηθεῖ καὶ ἀλλοτριωθεῖ ἀπὸ τὰ ὑποκείμενα. Τὸ βίωμα δὲν ὑπάρχει λοιπὸν σὲ «καθαρή» μορφή, ἀλλὰ σὲ σχέση μὲ τὸ κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ πλαίσιο. Τὸ «καθαρό» βιωμένο περιεχόμενο εἶναι ἀφαίρεση, ἢ προσωπικὴ μυστικιστικὴ ἐμπειρία γιὰ τὴν ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει συζήτηση. Ὁ χωρισμὸς τοῦ βιώματος ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς - ἐξουσιαστικὲς συνθήκες ζωῆς εἶναι ὁ ἴδιος ἱστορικὸς καὶ ἀποτελεῖ προϋπόθεση διαμόρφωσης τόσο τῆς ὀρθολογικῆς ἐπιχειρηματολογίας, ὅσο καὶ τῶν ἐπιχειρημάτων πού προβάλλονται ἐναντίον της (ἐπιχειρημάτων πού προέρχονται ἀπὸ τὸν ἀνορθολογισμό).

Τὸ ἀστικὸ ὀρθολογικὸ ἐπιχείρημα ἔχει ὡς αἴτημα τὴ διαμόρφωση ἔλλογων πολιτικῶν θεσμῶν πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ κάθε ἀτόμου ὑποστηρίζοντας ὅτι ἡ ἔλλογη ρύθμιση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων διαμορφώνεται εἴτε αὐτόματα (φιλελευθερισμὸς), εἴτε μέσῳ τοῦ νομικοπολιτικοῦ πλαισίου (ιδεαλισμὸς). Μὲ τὴν ἀνάπτυξη

τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ τὶς ἀπαρχές τῆς πολιτικῆς συγκρότησης τοῦ βιομηχανικοῦ προλεταριάτου ἀντιπαρτίθενται στὸν ἀστικὸ ἀτομικὸ ὀρθολογισμό ἐπιχειρήματα πού προβάλλουν τὸν κοινωνικὸ ὀρθολογισμό - ἐπιχειρήματα πού συστηματοποίησε ἡ μαρξιστικὴ θεωρία.

Τὸ νομιμοποιημένο αἴτημα τοῦ κάθε ἀνθρώπου νὰ δώσει ἓνα νόημα στὴ ζωὴ του συνδέεται ἐδῶ μὲ θεωρητικὲς ἐκτιμήσεις γιὰ τὸν ἐκμεταλλευτικὸ χαρακτῆρα τῆς ἀστικῆς κοινωνίας καθὼς καὶ μὲ αἰτήματα γιὰ μία ἐπαναστατικὴ πρακτικὴ πού θὰ ὀδηγήσει τοὺς ἐργαζόμενους σὲ συνειδητὴ ἔλλογη ρύθμιση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Ἡ κοινωνία ὡς Λόγος καὶ ἡ ἔννοια τοῦ Ἀνθρώπου

Στὴν κλασικὴ ἰδεαλιστικὴ πολιτικὴ θεωρία τὸ πρόβλημα τῆς σύστασης τοῦ ὀρθοῦ λόγου γίνεται ἀντικείμενο ἀνάλυσης καὶ κριτικῆς ὡς πρόβλημα τῆς σύστασης θεσμῶν. Θεωρεῖται ὅτι ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ ἀτόμου δὲν μπορεῖ νὰ ἐκφρασθεῖ ἐλεύθερα παρά μόνο σὲ ἓνα ρυθμισμένο θεσμικὸ πλαίσιο πού παρέχει πολιτικὲς ἐγγυήσεις στὴν ἔκφραση αὐτή. Ἡδὴ στὸν Κάντ τὸ ζήτημα τοῦ ὀρθολογισμοῦ τίθεται ὡς ζήτημα τῆς σχέσης δύο ἰδεῶν: ἀφ' ἑνὸς τῆς πρακτικῆς ἔλλογης ἰδέας, δηλ. τοῦ ἰδεώδους μιᾶς ὀργανικῆς κοινωνίας τῶν ὑποκειμένων σὲ ἐλευθερία καὶ διάλογο, ἀπαλλαγμένης ἀπὸ τὸν καταναγκασμὸ, καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς ἀφηρημένης νομικο-πολιτικῆς ἰδέας, δηλ. τῶν ἀναγκαίων θεσμικῶν ρυθμίσεων πού ἐπιτρέπουν στὸν καθένα ἐλεύθερη ἔκφραση, χωρὶς νὰ θίγεται ἡ ἀντίστοιχη ἐλεύθερη ἔκφραση τοῦ ἄλλου. Τὸν πρῶτο τύπο ἔλλογης κοινωνικῆς συμβίωσης μπορούμε νὰ ὀνομάσουμε τύπο «διευρυμένου ὀρθολογισμοῦ» κοινωνικῆς συμβίωσης, τὸν δεύτερο μπορούμε νὰ τὸν ὀνομάσουμε τύπο (περιοριστικοῦ) «ὀρθολογισμοῦ τοῦ κανόνα».

Μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν ἰδεῶν ὑπάρχει μία ἀναγκαία σχέση στὴν ὁποία συμπυκνώνεται μία ἱστορικὴ ἐμπειρία.

Στὴ διαμορφωμένη ἀστικὴ κοινωνία δὲν εἶναι δυνατὴ κατ' εὐθείαν δημιουργία ἐλευθέρων σχέσεων στὴν ὁποία νὰ ἐκφράζεται ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ κάθε ἀτόμου

καί όπου ο λόγος του καθενός να συνυπάρχει χωρίς βία με το λόγο, δηλ. την ιδιαιτερότητα του άλλου (ο πρώτος τύπος διευρυμένου ορθολογισμού). Για να δημιουργηθούν συνθήκες ελευθερίας και διαλόγου προϋποτίθεται ένα πλαίσιο ρυθμίσεων (ένας τύπος εφαρμογής του πρακτικού Λόγου, όπως θα έλεγε ο Κάντ). Το πλαίσιο αυτό ή θεωρία το συνέλαβε ως πλαίσιο νομικο-πολιτικό (λ.χ. ιδέα ενός αστικού συντάγματος), αλλά διείδε και προσπάθησε να θεωρητικοποιήσει και τις ιστορικές και κοινωνικές του προϋποθέσεις. Στην εγγεγραμμένη θεωρία του «κράτους διανοίας» (*Φιλοσοφία του Δικαίου* §183) περιέχεται τόσο η ιδέα ενός αναγκαστού νομικού πλαισίου για την αστική κοινωνία που είναι έλλογο («διανοητικό») γιατί ρυθμίζει τις κοινωνικές σχέσεις, όσο και ένας προβληματισμός για τη φύση των σχέσεων που διέπουν την αστική κοινωνία και οικονομία. Όπως η διάνοια προβαίνει σε θεωρητικές αφαιρέσεις για να κατασκευάσει έννοιες, έτσι και στην οικονομική λογική των ανταλλαγών γίνεται μία αφαίρεση από την ιδιαιτερότητα των αναγκών και του ανθρώπινου ύποκειμενισμού και εγκαθιδρύονται γενικές και αφηρημένες σχέσεις που εκφράζονται σε χρήμα και υπόκεινται στο δικό τους «λόγο», τον όποιον έρευνά η επιστήμη.

Η προβληματική αυτή περιέχει ουσιαστικά στοιχεία της φιλελεύθερης οικονομικής θεωρίας, η οποία δέχεται ότι το ορθολογικό άτομο, προσπαθώντας να μεγιστοποιήσει το προσωπικό του όφελος συμβάλλει στη διαμόρφωση ενός έλλογου συνολικού αποτελέσματος σε κοινωνικό επίπεδο, έστω κι αν δεν επεδίωξε κάτι τέτοιο. Η εγγεγραμμένη θεωρία του Κράτους δεν συμπεριλαμβάνει την αισιόδοξη πίστη της κλασικής φιλελεύθερης θεωρίας ότι η αστική οικονομία περιέχει αυτόματους μηχανισμούς εξορθολογισμού της παραγωγής, διανομής και απασχόλησης, αλλά δέχεται ότι οι ορθολογικές στρατηγικές των ατόμων που δρουν σε αυτήν μπορούν να οδηγήσουν σε ανορθολογικό αποτέλεσμα για τη συνολική οικονομία (§245). Γι' αυτό στην εγγεγραμμένη πολιτική οικονομία τονίζεται η προτεραιότητα της πολιτικής απέναντι στην οικονομία. Το Κράτος που είναι το στοιχείο κατ'έξοχον του κοινωνικού λόγου έχει ως σκοπό να ήρει τον ανορθολογισμό της οικονομίας και να αποκαταστήσει έλλογες συνθηκές διαβίωσης εκεί όπου η αστική οικονομία αποτυγχάνει να πραγματοποιήσει τέτοιες συνθήκες. Στα πλαίσια αυτής της προβληματικής η εγγεγραμμένη θεωρία θέτει το πρόβλημα της δεσμευτικότητας της ιστορικά διαμορφωμένης πραγματικότητας για την κατανόηση της ανθρώπινης ύποκειμενικότητας: εφ' όσον έχει ιστορικά διαμορφωθεί η κοινωνία της αγοράς και ο καταμερισμός της εργασίας, το πλέγμα θεσμών και οικονομικών σχέσεων επηρεάζει αναγκαστικά και το ανθρώπινο βίωμα και την ύποκειμενικότητα. Η ατομική ιδιαιτερότητα δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά ως διαφορά προς το άλλοτριωμένο σύστημα κοινωνικών σχέσεων, ή ως συμβολή του καθενός για τη διατήρηση ή αλλαγή του, πάντως πάντα σε σχέση προς αυτό. Γι' αυτόν το λόγο ο Χέγκελ αναπτύσσει την κατηγορία του Άνθρώπου (§190, Σημ.) μετά την κατηγορία της νομικής «προσωπικότητας» και του «άστου». Κατανοεί τον «Άνθρωπο» σε σχέση με την ύποκειμενική ανάγκη· η θεωρητική όμως κατανόηση της φύσης της ανάγκης προϋποθέτει την κατανόηση του ιστορικά διαμορφωμένου καταμερισμού της εργασίας και του σύγχρονου «συστήματος των αναγκών» και των ιστορικών μορφών έκφρασης και ικανοποίησής τους. Η επίκληση του «Άνθρώπου» εφ' όσον δεν

θεθεί το ζήτημα της «διαμεσολάβησης» του από το κοινωνικό πλαίσιο αναφοράς, στο οποίο αναγκαστικά εκφέρεται, είναι αφηρημένη, έστω κι αν ο επικαλούμενος θεωρεί ότι επιχειρηματολογεί συγκεκριμένα και με αμεσότητα βιώματος.

Η γένεση του μαρξικού ορθολογικού επιχειρήματος και η σχέση κοινωνικού και πολιτικού

Ο Μάρξ στά κείμενά του της περιόδου 1843-1844 φαίνεται να μην φτάνει το βάθος της εγγεγραμμένης ανάλυσης ακριβώς επειδή θέτει ως μεθοδολογικό και πρακτικό αίτημα την αναγωγή του «πολίτη» σε «Άνθρωπο» («κάθε χειραφέτηση είναι αναγωγή του ανθρώπινου κόσμου, των σχέσεων, στον ίδιο τον Άνθρωπο», *Εβραϊκό Ζήτημα*), χωρίς να λαμβάνει υπόψη, τουλάχιστον χωρίς να θέτει στο κέντρο του ενδιαφέροντός του, το πρόβλημα της κοινωνικής «διαμεσολάβησης», της ιστορικότητας του ανθρώπινου.

Τό ιδεώδες του του Άνθρώπου είναι ανθρωπολογικό και ά-ιστορικό. Προσανατολίζεται προς την φουερεμπαχική ανθρωπολογία. Οδηγείται με αφετηρία του την ανθρωπολογία σε μία ουσιαστική κριτική του θρησκευτικού στοιχείου, όχι από την σκοπιά του αφηρημένου διαφωτιστικού ορθολογισμού, αλλά μέσα από την διάσταση της ανθρώπινης Έπιθυμίας της Αθλιότητας και της Διαμαρτυρίας. Έτσι γράφει ότι ο Φόυερμαχ βλέπει το θαύμα ως «πραγματοποίηση μιας φυσικής ή ανθρώπινης επιθυμίας με υπερφυσικό τρόπο» (1842). Τό 1844 γράφει: «Η θρησκευτική αθλιότητα είναι η έκφραση της πραγματικής αθλιότητας και την ίδια στιγμή η διαμαρτυρία έναντι της πραγματικής αθλιότητας. Είναι ο αναστεναγμός των καταπιεσμένων πλασμάτων». Για τον Μάρξ των *Χειρογράφων του 1844* η κατ'έξοχον επιστήμη είναι η Ψυχολογία, μία επιστήμη που εξετάζει τη φύση του ανθρώπου (σε ένότητα με την εξωανθρώπινη φύση) και καταγγέλλει την άλλοτριωσή της. Αφετηρία της προβληματικής της είναι οι ανθρώπινες αισθήσεις που αποτελούν τη «βάση κάθε επιστήμης». Αλλά εδώ μπορούμε να διακρίνουμε μία καμπή στην επιστημολογική μεμελίωση. Εφ' όσον οι δυνάμεις του Άνθρώπου, ή αίσθηση, ή διάνοια και ο Λόγος του αναπτύσσονται σε ιστορικές κοινωνίες για να τις κατανοήσουμε δεν θά πρέπει να ψάχνουμε για το πρότυπό τους σε κάποια μη-άλλοτριωμένη μορφή τους πριν από την ιστορία, αλλά θά πρέπει να θέσουμε τό ερώτημα για την ιστορικότητα του «τώρα», δηλ. για τη φύση της κοινωνίας, της «σύγχρονης» (δηλ. του 19ου αιώνα) τεχνολογίας και της άλλοτριωσης που επηρεάζουν και μορφοποιούν την ανθρώπινη φύση.

Πρός μία τέτοια επιχειρηματολογία φαίνεται να στρέφεται ο Μάρξ ήδη στά *Οικονομικοφιλοσοφικά χειρόγραφα του 1844* όπου επεξεργάζεται την αντίληψη περί «θετικής ουσίας της ατομικής ιδιοκτησίας»: Αυτό τό όποιο οι σοσιαλιστές θά πρέπει να πραγματοποιήσουν είναι μία κοινωνία απελευθερωμένη από την άλλοτριωση που θά στηριχθεί στην ανάπτυξη των ανθρώπινων δυνατοτήτων όπως αυτή πραγματοποιήθηκε — έστω και με άλλοτριωμένη μορφή — στη σημερινή κοινωνία. Η αντίληψη περί του μελλοντικού ανθρώπου συνδέεται με την ιστορική ανάπτυξη των διανοητικών και αισθησιακών δυνατοτήτων που έχουν μέχρι σήμερα ιστορικά διαμορφωθεί. Η σχετικοποίηση αυτή του ανθρωπολογικού ιδεώδους και ή σύνδεσή του με την ιστορικότητα οδηγεί τον Μάρξ στην άποψη, ότι

ή ανθρώπινη αίσθηση είναι *ιστορική* και όχι υπεριστορική και απόλυτη. Τό ιδεώδες της ελευθερίας του «ιδιαιτέρου» είναι δυνατό να πραγματοποιηθεί πρακτικά ως μεταλλαγή των ιστορικών συνθηκών που σήμερα άλλοτριώνουν κάθε προσωπική ιδιαιτερότητα. Συγκεκριμένα ή αλλαγή αυτή είναι έργο του εργατικού προλεταριάτου, του όποιου ή δράση, ή αίσθηση και φαντασία άλλοτριώνονται στην αστική κοινωνία. Θεμελιώνεται έτσι ή αντίληψη μιας ύλιστικής επιστήμης, προσανατολισμένης προς την ενεργοποίηση της «ύλης» της κοινωνίας, του προλεταριάτου, που στρέφεται κατά της «μορφής» της κοινωνίας, των άπρόσωπων μηχανισμών ανταλλαγής και του άφηρημένου θεσμικού πλαισίου του κράτους. Τό προλεταριάτο διαρρηγνύει τις αστικές κοινωνικές σχέσεις και πραγματοποιεί ελεύθερες σχέσεις, όπου εκφράζεται ή ιδιαιτερότητα του ατόμου σε μία μη άλλοτριωμένη κοινωνικότητα.

Ο χαρακτήρας του αισθητικο-φιλοσοφικού αυτού κοινωνιστικού ιδανικού είναι πραξεολογικός και άνοιχτος προς τό μέλλον. Οί πρακτικοί όροι πραγματοποίησής του είναι ιστορικοί και *πολιτικοί* με την έννοια, ότι εξαρτώνται από την πολιτική πράξη που θα διασπάσει την υπάρχουσα κοινωνία για να επιτρέψει την ανάπτυξη των αισθητικοπνευματικών δυνατοτήτων του ανθρώπου. Η σχέση κοινωνιστικού ιδανικού και πολιτικών όρων πραγματοποίησής του εκφράζεται στη μαρξική διάκριση κοινωνικού και πολιτικού.

Ο Μάρξ γράφει στις «Κριτικές σημειώσεις στό περιώριο πάνω στό άρθρο ενός Πρώσου», ότι «χωρίς πολιτική επανάσταση δέν μπορεί να πραγματοποιηθεί ό Κοινωνισμός (σοσιαλισμός)» (...) «Έλλογη είναι μία πολιτική επανάσταση με κοινωνική ψυχή». Τό πολιτικό εκφράζει έναν περιορισμένο όρθολογισμό σε σχέση με τό κοινωνικό που εκφράζει έναν «διευρυμένο» όρθολογισμό. Προϋπόθεση διαμόρφωσης συνθηκών για «εύρεία» έκφραση και ανάπτυξη της ιδιαιτερότητας των ατόμων σε σοσιαλιστική κοινωνία είναι ή προλεταριακή πράξη ή όποια περιέχει ένα στοιχείο επέμβασης, άρα και περιορισμού όρισμένων ύποκειμενικών δυνατοτήτων. Ο περιορισμός αυτός όμως δέν μπορεί να εξισωθεί με τόν περιορισμό που ύφίστανται οί άνθρωπινες δυνατότητες από τό σύστημα άλλοτριωμένων σχέσεων και θεσμών στην αστική κοινωνία, γιατί έχει ως κατεύθυνση και «νόημά» του τό ξεπέρασμα των σχέσεων αυτών και την «εύρεία» έκφραση κάθε ανθρώπινης δυνατοτήτας και ιδιαιτερότητας. Με αυτή την έννοια ό Μάρξ γράφει, ότι τό πολιτικό πρέπει να έχει «κοινωνική ψυχή», ότι πρέπει δηλ. να προσανατολίζεται προς τόν σκοπό διαμόρφωσης κοινωνίας, όπου τά ιδιαίτερα περιεχόμενα της ύποκειμενικότητας των πολιτών μπορούν να βροϋν έκφραση, προκειμένου να μήν καταντήσσει σχέση «εργαλειακού» τύπου. Τά κριτήρια ενός τέτοιου κοινωνικού προσανατολισμού του πολιτικού διαγράφονται μέσα από τίς ίδιες τίς άρχουσες άλλοτριωτικές σχέσεις, μέσα από την διαφοροποίηση των ύποκειμένων από αυτές και μέσα από την αντίστασή τους σ' αυτές που άφήνουν να διαφαίνεται ή δυνατότητα μιας άλλης — άλληλέγγυας — κοινωνικής ζωής. Ίδεώδες είναι μία κοινωνία όπου δέν θά είναι πλέον αναγκαία ή πολιτική.

Στήν προβληματική αυτή εμφανίζεται ή διαπλοκή επιπέδων και τύπων όρθολογισμού και συνειδητοποιείται ή ιστορικότητα και ή πολιτικότητα της σχέσης τους και των όρων ύπαρξής τους: Στόν όρθολογισμό που διέπει τίς σχέσεις ανταλλαγών αντιπαρατίθεται ένα χειραφετητικό ιδεώδες που άρθρώνεται καθώς οί

δρώντες συνειδητοποιούν (οφείλουν να συνειδητοποιούν) τίς άλλοτριωτικές διαδικασίες στις όποιες ύπόκεινται και μετατρέπουν τή συνείδηση αυτή σε πράξη. Τό αξιολογικό πλαίσιο προς τό όποιο προσανατολίζεται ή πράξη αυτή δέν είναι ένα αναλλοίωτο πλέγμα αξιολογήσεων για τή «φύση του Άνθρώπου ή των άναγκών του (πού θά ήταν μοιραία μεταφυσικό ή θεολογικό), αλλά συγκροτείται από τά αίτήματα εκείνα ελευθερίας της αίσθησης και του πνεύματος, όπως διαμορφώνονται σε ιστορική διαπλοκή με ιστορικούς τύπους όργάνωσης της κοινωνίας. Τονίζεται έτσι ή ιστορική διάσταση της αίσθησης και ή μορφική της εξάρτηση από τόν καταμερισμό της εργασίας. Σε σχέση με την εξάρτηση αυτή προκύπτουν από πολιτική άποψη ιστορικά νομιμοποιημένα κοινωνικά αίτήματα απελευθέρωσης καθώς και ιστορική δυνατότητα ικανοποίησής τους.

Ήρθολογισμός και Ήξιολογία στόν μαρξισμό

Από την *Γερμανική Ήδεολογία* και ύστερα ή μαρξιστική επιστήμη αυτοκατανοείται ως ιστορικά προσανατολισμένη επιστήμη, ή όποία θέτει τό ζήτημα της πραγματοποίησης των δυνατοτήτων του ανθρώπου σε σχέση με τό ζήτημα της ιστορικής ανάπτυξης, των κοινωνικών όρων άναπαραγωγής της συνολικής κοινωνίας και της εξέλιξης του καταμερισμού της εργασίας — όρων που στην αστική κοινωνία έχουν αυτονομηθεί από τά δρώντα ύποκείμενα. Στα τέλη της 10ετίας του 1850 ό προβληματισμός αυτός οδηγεί τόν Μάρξ σε μία θεωρία της αστικής κοινωνίας, ως κοινωνίας καπιταλιστικής παραγωγής και διανομής και ως ιδιαίτερο τύπο καταμερισμού της εργασίας στην βάση της ανταλλαγής έμπορευμάτων (συμπεριλαμβανομένης και της εργατικής δύναμης) στην αγορά (θεωρία της αξίας). Στή θεωρία αυτή ή αντίληψη περί του τί είναι όρθολογιστικό συνδέεται με την ιστορικότητα της εξέλιξης της κοινωνίας και διαφοροποιείται. Άντικείμενο της επιστημονικής άνάλυσης δέν είναι συνειδητές ανθρώπινες κοινωνικές σχέσεις, αλλά σχέσεις που διαμορφώνονται χωρίς ένα συνειδητό ύποκείμενο να τίς προκαλεί (άναρχία της παραγωγής) που ύπακούουν ώστόσο σε όρισμένες κανονικότητες. Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων οδηγεί σε συνθήκες κρίσης που δέν είναι δυνατόν, όπως πίστεψε ό φιλελευθερισμός, διορθώνονται αυτόματα, ώστε να επιτυγχάνεται κοινωνική άρμονία και πλήρης άπασχόληση των κοινωνικών πόρων.

Η ύλιστική επιστήμη ξεετάζει τόν τύπο αυτό άνορθολογικής ανάπτυξης ως τύπο ένταξης της τεχνικής (προϊόντων τεχνικού όρθολογισμού) σε κοινωνικές σχέσεις μέσω του όρθολογισμού που διέπει τήν συμπεριφορά των ατόμων που συναγωνίζονται στην αγορά. Στήν αγορά ό ιστορικά ιδιαίτερος τύπος όρθολογικής συμπεριφοράς (ιστορικά ιδιαίτερος για τήν αστική κοινωνία) συνεπάγεται εισαγωγή νέας τεχνολογίας που θά μειώσει τά επιχειρηματικά έξοδα και θά αύξήσει έτσι τό κέρδος. Μέσω της γενίκευσης αυτής της συμπεριφοράς από τούς συναγωνιζόμενους ή συνολική τεχνολογική βάση της κοινωνίας αναπτύσσεται και αύξάνει ή παραγωγικότητα της εργασίας (όχι ως όρθολογικό, ήθελγημένο άποτέλεσμα αλλά ως μη ήθελγημένο κοινωνικό άποτέλεσμα ατομικών στρατηγι-

κών). Η διαμορφωμένη τεχνολογική βάση της κοινωνίας και ο αντίστοιχος της καταμερισμού της εργασίας δημιουργούν το πλέγμα εκείνο των «συνθηκών» ανταγωνισμού που τελικά θα καθορίσουν τις άτομικες ὀρθολογικές επιλογές και την τύχη που θα έχουν.

Η συνείδηση της ἀλληλεπενέργειας, ἀτομικοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ ἀνορθολογισμοῦ κατὰ τὴ διαμόρφωση κοινωνικῶν συνθηκῶν δράσης γιὰ τὸ κάθε ἄτομο εἶναι πρῶτα συνείδηση τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ πρόκειται βαθμιαία, ὅπως πιστεύει ὁ Μάρξ, νὰ γίνει κτῆμα τοῦ διαμορφωμένου προλεταριάτου. Τὸ προλεταριάτο συνειδητὰ θὰ ἀντιμετωπίζει τὰ προβλήματα ὀρθολογικῆς ρύθμισης τῶν μεγεθῶν τῆς συνολικῆς κοινωνίας ὡς προβλήματα ὑπέρβασης τῆς τωρινῆς ἀστικῆς κοινωνίας πού διέπεται ἀπὸ κρίσεις καὶ ἀτομικὸ ἐγωϊσμό καὶ θὰ κατευθύνει τὴν ἐπαναστατικὴ του δράση πρὸς μία κοινωνία «ἰδιο-κτησίας ἀπὸ κοινού» τῆς φύσης καὶ τῶν μέσων πού παράγει ἢ κοινωνικὴ ἐργασία. Ἡ ἰδιατερότητα τοῦ ἀνθρώπου θὰ μπορέσει ἔτσι νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴν κοινωνικότητα.

Ἡ μαρξικὴ αὐτὴ ἀνάλυση περιέχει μία ἰδιαίτερη κριτικὴ στὸν ἀτομικὸ ὀρθολογισμό: Δέχεται ὅτι ὁ ὀρθολογισμὸς αὐτός, ὁ ὁποῖος συνίσταται ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ κάθε μεμονωμένου ἀτόμου (πού ἐμφανίζεται ὡς *ἐλεύθερο καὶ ἴσο* στὴν ἀγορὰ) σὲ στρατηγικὲς βελτιώσεις τῶν ὄρων δράσης καὶ μεγιστοποίησης τοῦ ἀποτελέσματός της (μὲ ἐξορθολογισμένο συνδυασμὸ τῶν συντελεστῶν δράσης του) ὁδηγεῖ στὸ κοινωνικὸ ἐπίπεδο σὲ *ἀνορθολογισμό*. Συνέπεια τῆς κριτικῆς αὐτῆς εἶναι ἡ κριτικὴ τῆς ἀστικῆς ἀντίληψης περὶ «προσώπου» ὡς ἰδεολογίας: ἐνῶ τὸ «πρόσωπο» ἀποτελεσε τὴν μορφή προβολῆς τῶν «δικαίων» τῶν ἀνερχομένων ἀστικῶν τάξεων ἀπέναντι στὴν παραδοσιακὴ κοινωνία, στὴν ἐγκαθιδρυμένη ἀστικὴ κοινωνία τὸ πρόσωπο ἀποδεικνύεται ὡς «χαρακτηρολογικὴ μάσκα», ὡς τύπος νομικῶν μορφῶν πού ἐγγυῶνται τὸν ταξικὸ χαρακτήρα τῆς κοινωνίας μὲ τὸ νὰ ἀποτελοῦν νομικοπολιτικὲς προϋποθέσεις τῆς ἀνταλλαγῆς, καὶ ἰδιαίτερα τῆς ἀνταλλαγῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ σχετικοποιεῖται τὸ ἀστικὸ νομικοπολιτικὸ πλαίσιο καὶ παρουσιάζεται ὡς ἄλλη ἐπικάλυψη τῆς ἐκμεταλλευτικῆς διαδικασίας. Τὸ ἀξιολογικὸ του περιεχόμενο ὥστόσο μπορεῖ ἴσως νὰ ἐνεργοποιηθεῖ, ὡς ἰδεώδες τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀξιοπρέπειας σὲ διαμορφωμένες ἀστικὲς κοινωνίες ὅπου ἐπιβιώνουν στοιχεῖα προαστικῆς αὐθαιρεσίας ἢ σὲ ὄριμες ἀστικὲς κοινωνίες πού ὑποχρεώνονται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν κοινωνικο-οικονομικὴ τους δυναμικὴ νὰ ἐρθοῦν σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἴδιες τους τὶς ἀρχές.

Σὲ κάθε περίπτωση ἡ αἰσιοδοξία τοῦ ἰδεαλισμοῦ πού ταῦτισε τὴν ἰδέα τοῦ ἀφηρημένου νομικοῦ πλαισίου καὶ τοῦ προσώπου μὲ τὸν ὀρθὸ λόγο τίθεται ὑπὸ ἀμφισβήτηση καθὼς οἱ διαμορφούμενες προλεταριακὲς τάξεις διατυπώνουν τὸν δικὸ τους «Λόγο» καὶ απαιτοῦν *συνειδητὴ συμμετοχὴ* στὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς ὡς ὄρο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἰδιατερότητας καὶ τῆς προσωπικότητας τῶν ἀτόμων.

Ἡ ἀνάλυση τοῦ Μάρξ ὁδηγεῖται ἔτσι σὲ μία ἰδιαίτερη σύνδεση ἀξιολογικῶν κριτηρίων καὶ κοινωνικῶν διαδικασιῶν καὶ σὲ μία ἱστορικὰ προσανατολισμένη ἐπιχειρηματολογία πού ὑπερασπίζεται τὴ σύνδεση αὐτή. Κατανοεῖ τὸν ἀτομικὸ ὀρθολογισμό καὶ τὴν νομικοπολιτικὴ του κατοχύρωση τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς προσωπικότητας ὡς ἔκφραση τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας στὴν ἀστικὴ κοινωνία (ἱστορικὰ «ἀναγκαῖα» μορφή τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας). Ἀντιπαρατίθεται ὁ αὐτὴν τὴν ἔννοια τοῦ κοινωνικοῦ ὀρθολογισμοῦ ἀφ'

ἐνός ὡς πραγματικὸ αἴτημα καὶ ὡς ἀντίδραση στὴν ἀναρχία τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς, ἡ ὁποία γενετικά διαμορφώνεται ὡς συνείδηση τῆς τάξης τῆς ἐργασίας μέσα ἀπὸ τὶς ἀντιθέσεις πού συνεπάγεται ὁ τύπος αὐτός παραγωγῆς· ἀφ' ἑτέρου ὡς αἴτημα μιᾶς ἐπιστήμης πού διαβλέπει ἤδη στὴν καπιταλιστικὴ ἀναρχία τὸ στοιχεῖο τῆς κοινωνικότητας καὶ ἐρμηνεύει τὸ παραγωγικὸ ἀποτέλεσμα ὡς προϊόν τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας (ἔστω κι ἂν οἱ ἐργαζόμενοι δὲν τὸ κατανοοῦν «ἀκόμα» ὡς τέτοιο). Ὑπάρχει δηλ. σύνδεση τοῦ «ὀρίζοντα» τῆς ἐπιστήμης, τῶν ἀντικειμενικῶν προβλημάτων τῆς κοινωνίας καὶ τῆς διαμορφωμένης συνείδησης τῶν δρώντων πού τείνει νὰ διαμορφώσει συναίνεση ὡς πρὸς αὐτὸ πού ἡ ἐπιστῆμη ἤδη διέγνωσε, καὶ κοινὲς κατευθύνσεις δράσης. Τὸ λανθάνον ἐπιστημολογικὸ ἐπιχείρημα τοῦ Μάρξ εἶναι ὅτι μεθοδολογικὰ ἢ κριτικὴ τοῦ ἀτομικοῦ ὀρθολογισμοῦ ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τοῦ κοινωνικοῦ ὀρθολογισμοῦ (ἔστω κι ἂν ἀνάγεται σὲ ἕνα φορῆα πού δὲν ἔχει «ἀκόμα» διαμορφωθεῖ ὡς συνειδητὸς φορῆας καὶ μάλιστα παρεμποδίζεται διαρκῶς νὰ διαμορφωθεῖ ἀπὸ τοὺς δρώντες ἰδεολογικοὺς μηχανισμοὺς τῆς ἀστικῆς κοινωνίας) δὲν εἶναι ἄλλῳς μία ἀπόφαση τοῦ ἐπιστήμονα. Ἐπικαλεῖται μιὰ προνομιακὴ νομιμοποίηση τῆς κριτικῆς μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι αὐτὴ ἔχει ὡς ἀφετηρία κοινωνικὲς σχέσεις σὲ ἐπίπεδο μεγεθῶν συνολικῆς κοινωνίας τὶς ὁποῖες ἀναλύει κάνοντας μεθοδολογικὰ ἐλλεγμένους ἀφαιρέσεις («ἀφαιρώντας» τὶς σκοπιῆς μεμονωμένων δρώντων γιὰ νὰ τὶς ἐπανεισάγει ὡς ἀποτέλεσμα καὶ μορφή κοινωνικῶν διαδικασιῶν)· κατασκευάζοντας κατηγορίες ἀνάλυσης ὡς ἔκφραση κοινωνικῶν σχέσεων πού μένουν καλυμμένες, ὅσο ἡ ἐπιστῆμη ἐπιχειρεῖ νὰ συλλάβει τὴν κοινωνία «προσθέτοντας» στάσεις καὶ συμπεριφορὲς μεμονωμένων δρώντων. Ταυτόχρονα ἡ πρακτικὴ προοπτικὴ ἐνός σοσιαλιστικοῦ ὀρθολογισμοῦ ἐπιτρέπει τὴν κριτικὴ τοποθέτηση ἀπέναντι στὶς ἄλλοτριωτικὲς μορφές ἰδιατερότητας (ἐγωϊσμοῦ) πού ἐπικρατοῦν στὴν ἀστικὴ κοινωνία ἀφήνοντας νὰ διαφανεῖ μέσα ἀπὸ τὴν πράξη ἢ προοπτικὴ τῆς μὴ ἄλλοτριωμένης ἰδιατερότητας.

INTIPA GKANTI
Ἡ δική μου ἀλήθεια

ἀλεβιζοπούλου

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΚΔΟΣΕΙΣ "αλεβιζοπούλου"
ΦΕΙΔΙΟΥ 14-16 ΑΘΗΝΑ Τηλ. 36.00.059.

Γιά τό οικολογικό κίνημα: έπιστήμη καί διεπιστημονικότητα*

του 'Αριστείδη Μπαλτά

Εισαγωγή

Στά τέλη τής δεκαετίας του '60 τό φαινόμενο τό όποιο συνεχίζουμε από τότε νά όνομάζουμε «νέα κοινωνικά κινήματα» αναδύθηκε στό πολιτικό προσκήνιο. Στή Δυτική Εύρώπη, στίς ΗΠΑ καί άλλου τό κίνημα τών γυναικών, τό αντιπυρηνικό, τό κίνημα τών καταναλωτών, αυτό τών όμοφυλοφίλων, τό κίνημα γιά τήν ειρήνη (καί έννοώ, βέβαια, τό κοινωνικά αϋθόρμητο κίνημα γιά τήν ειρήνη καί όχι τό κατευθυνόμενο από τή Σοβιετική Ένωση καί τούς όποιους πληρεξούσιους ή επίδοξους μιμητές της όμώνυμό του), τό οικολογικό κίνημα κλόνισαν μέ τό λόγο καί τή δράση τους κάποιες κατεστημένες βεβαιότητες, επέβαλαν τήν παρουσία τους στά δημόσια πράγματα καί κατέκτησαν, άλλο λιγότερο άλλο περισσότερο, τό δικαίωμα στήν πολιτική.

Ό κοινός χαρακτηρισμός όλων αυτών τών κινήματων ως νέων δέν συνιστά, πιστεύω, άπλά καί μόνο μία χρονολογική, άμφίβολη κι αυτή, έπισήμανση: κάποτε τέτοια πράγματα δέν ύπήρχαν, σήμερα βρίσκονται ανάμεσά μας. Έ ένιαία ύπαγωγή τόσο κραυγαλέα διαφορετικών κοινωνικών φαινομένων κάτω από ένα μοναδικό, καί μάλιστα αξιολογικά καί θεωρητικά οϋδέτερο, επίθετο εκφράζει κυρίως μία *θεωρητική καί πολιτική άμηχανία*. Τόσο από τά δεξιά, όσο καί από τά άριστερά. Γιατί τά κινήματα αυτά μπορεί νά ήταν όντως κοινωνικά κινήματα πού ύπέβαλαν, μέ τά δικά του όπλα καθένα, σέ θεωρητική καί έμπρακτη κριτική όψεις του κοινωνικού καθεστώτος, άλλα συγχρόνως, καθώς αυτά δέν μπορούσαν νά γίνουν κατανοητά μέ βάση τίς όργανώτριες τής παραδοσιακής άριστερης σκέψης διχοτομίες (άστική τάξη/προλεταριάτο, μονοπόλια/έργαζόμενοι κ.λπ.), καθώς τά ίδια άρνιόνταν πεισματικά νά ένταχθούν στήν παραδοσιακή άριστερή άναπτυξιακή στρατηγική καί τή λογική τών σχετικών συμμαχιών, καθώς ό πολιτικός λόγος τους δέν ήταν κύρια άντιδεξιός καί ή πολιτική διαίρεση δεξιά/άριστερά δέν φαινόταν νά τά άπασχολεί ιδιαίτερα, τόσο ή δεξιά όσο καί ή άριστερά στάθηκαν γιά συμμετρικούς λόγους μέ τήν ίδια περίπου έπιφυλακτικότητα καί άμηχανία άέναντί τους καί προσπάθησαν μόνο νά διερευνήσουν καί νά δοκιμάσουν, ή καθεμιά από τή σκοπιά της, τίς δυνατότητες καί τά όρια τής ένδεχόμενης

πολιτικής έκμετάλλευσης τών κινήματων αυτών. Όστόσο, τά «νέα κοινωνικά κινήματα» κατόρθωσαν νά άντισταθούν, νά διατηρήσουν τήν πολιτική τους άυτονομία καί νά άναιρέσουν από τό κόμματα τό μονοπώλιο τής πολιτικής σκηνής. Έ συνεχιζόμενη παρουσία τους ανάμεσά μας άναδεικνύει λοιπόν τό αίτημα γιά ένα *συγκεκριμένο* θεωρητικό καί πολιτικό χαρακτηρισμό τών κινήματων αυτών, χαρακτηρισμό άξιο νά άρει τήν κυριαρχούσα άμηχανία καί ικανό νά προσφέρει μία βάση γιά τόν άναγκαίο συνολικότερο έπαναπροσδιορισμό τής σημερινής έννοιας τής πολιτικής.

Έ έκπλήρωση αυτού του αίτήματος δέν είναι σήμερα καθόλου άπλή ύπόθεση. Μπορεί νά έχει πλέον συσσωρευτεί ένα πολύ μεγάλο πλήθος από νέες κοινωνικές καί πολιτικές έμπειρίες, μπορεί μία μεγάλη ποικιλία από διαφορετικά κοινωνικά φαινόμενα νά ζητούν έπιτακτικά τή θεωρητική καί πολιτική τους άντιμετώπιση, άλλα οί σχετικές έπεξεργασίες παραμένουν άπογοητευτικά άνολοκλήρωτες άν όχι άνύπαρκτες, τό θεωρητικό όπλοστάσιο είναι άτελειστικά σκουριασμένο καί ή πολιτική ύπνηλία έχει μαζικά άντικαταστήσει τήν άπαιτούμενη έγρήγορη. Καί αυτό σημαίνει ότι λίγα μόνο βήματα μπορούν νά γίνουν στήν κατεύθυνση του σχετικού ξεκαθαρίσματος. Όσα καί όποια τά είδικά ενδιαφέροντα, τό μεράκι, ή ύπομονή καί ή έπιμονή του καθενός κατορθώσουν, ένάντια σ' όλα τά εμπόδια, τήν κυριαρχούσα άδιαφορία καί τόν γενικό έφησυχασμό, νά οικοδομήσουν.

Οί δυνατές άφετηρίες γιά νά διευκρινιστεί θεωρητικά καί πολιτικά ό χαρακτήρας τών «νέων κοινωνικών κινήματων» είναι πολλές. Μία άπ' όλες, όχι κατανάγκη ή λυσιτελέστερη, μπορεί νά είναι καί ή εξέταση του *θεωρητικού λόγου* τόν όποιο άνέπτυξε κάθε τέτοιο κίνημα καθώς προσπάθησε νά νομιμοποιήσει τόν έαυτό του καί τή δράση του. Αυτήν τήν άφετηρία έπιλέγω στό κείμενο πού άκολουθεί. Καί θεωρώ ότι, πραγματικά, μία τέτοια εξέταση όφείλει πρώτα νά άναδείξει καί νά στηριχθεί στήν ιδιαιτερότητα του θεωρητικού λόγου στόν όποιο αναφέρεται καί από εκεί νά προχωρήσει στήν άνάλυση τής συνοχής καί τών αντιφάσεων αυτού του λόγου, στόν έντοπισμό τών κύριων άρμών καί τών κεντρικών ίσχυρισμών του, στήν κατάδειξη τών ρητών καί άρρητων έπιστημολογικών παραδοχών του, στή διερεύνηση τών τρόπων άρθρωσής του μέ συγγενείς ή αντίπαλους λόγους, στήν άποκάλυψη τών μηχανισμών πού προσδίδουν στό λόγο αυτό ισχύ, κινητοποιητική δύναμη καί κοινωνική δραστηκότητα.

Τά κύρια χαρακτηριστικά του θεωρητικού λόγου πού άνέπτυξε κάθε «νέο κοινωνικό κίνημα» διαφέρουν

* Ό βασικός κορμός του παρόντος κειμένου αποτέλεσε εισήγηση στό δεύτερο έτήσιο κύκλο (1981-82) του Σεμιναρίου γιά τή Διεπιστημονικότητα πού όργανώνει ή ΥΕΕΤ.

σημαντικά από κίνημα σέ κίνημα. Έτσι, από όλα τα κινήματα αυτά, το οικολογικό είναι το μόνο που διεκδικεί την ιδιαιτερότητα του λόγου του προσδιορίζοντας το λόγο αυτό ως λόγο, πρώτα απ' όλα, *ἐπιστημονικό*. Το οικολογικό κίνημα στηρίζεται ρητά σ' ένα αναγνωρισμένο ειδικό ακαδημαϊκό κλάδο — την Οικολογία — και αντίστοιχη επιστημονική πρακτική. Και όχι μόνον αυτό· το οικολογικό κίνημα διαθέτει και ένα δεύτερο σημείο «ἐπιστημονικής» στήριξης: την ίδια περίοδο περίοδο που εμφανίστηκαν τα «νέα κοινωνικά κινήματα», γεννήθηκε σέ διαφορετικούς χώρους και μέ διαφορετικούς όρους, ή ιδέα της «διεπιστημονικότητας». Μέσα, κυρίως, στους κύκλους της τεχνοκρατίας όλων των αποχρώσεων, ή ιδέα αυτή λειτούργησε γιά ένα διάστημα σάν ένα ιδιαίτερα σαγηνευτικό και συσπειρωτικό σύνθημα καθώς ύποσχόταν νά αποτελέσει τό αντίδοτο ενάντια σέ όλες τις υπερβολές και τά αδιέξοδα όπου οδηγούσε ή ραγδαία εξειδίκευση των επιμέρους ἐπιστημών χωρίς, όμως, και νά υποσκάπτεται τό κύρος της Έπιστήμης ενῶ συγχρόνως φαινόταν και σάν ή πανάκεια που θά παρείχε την «ἐπιστημονική» βάση γιά την επίλυση όλων των πρακτικών και θεωρητικών προβλημάτων που δέν ἐνέπιπταν στή δικαιοδοσία καμιάς συγκροτημένης ἐπιστήμης. Καί ένας από τους προνομιακούς χώρους ἐφαρμογής της ιδέας της «διεπιστημονικότητας» υπήρξε, ακριβώς, τό περιβάλλον, δηλαδή τό κατεξοχόν πεδίο παρέμβασης του οικολογικού κινήματος. Έτσι, μέ την Οικολογία ως βάση και τή «διεπιστημονικότητα» ως επίκουρο, ο θεωρητικός λόγος του οικολογικού κινήματος αυτοπροσδιορίζεται ως ἐπιστημονικός και στηρίζει ἐκεῖ σημαντικό μέρος της δραστηριότητάς του. Άλλωστε ή ἐπικλήση μιᾶς ἐπιστημονικής ἐγκυρότητας συνιστά γιά τό οικολογικό κίνημα μιᾶ ἐπιπλέον δυνατότητα προσφυγῆς κάθε φορά που ή κριτική ἐπισημαίνει τά διφορούμενα της πολιτικής του.

Ἡ προσέγγιση, λοιπόν, του θεωρητικού λόγου του οικολογικού κινήματος ὀφείλει νά ἐντοπίσει στον αὐτοχαρακτηρισμό του λόγου αὐτοῦ ως λόγου ἐπιστημονικού ἕνα κύριο εἰδοποιό γνώρισμά του. Αὐτό όμως τό χαρακτηριστικό του θεωρητικού του λόγου δέν φτάνει γιά νά ἐνοποιήσει τό οικολογικό κίνημα σέ παγκόσμιο ἢ ἔστω σέ τοπικό ἐπίπεδο. Τό οικολογικό κίνημα δέν εἶναι ἕνα κίνημα μέ τήν πλήρη και συνεκτική θεωρία του και τήν ἐνιαία πολιτική του. Εἶναι, ὅπως λίγο - πολύ ὅλα τά «νέα κοινωνικά κινήματα», κίνημα πολλαπλό, που ἐμφανίζεται μέ διαφορετικές μορφές, που χαρακτηρίζεται ἀπό ιδιαίτερα ἐντονες, θεωρητικές και πολιτικές, ἐσωτερικές διαφοροποιήσεις και διαφωνίες, που διαπερνᾶται ἀπό ἀντιφάσεις καταλυτικές. Ἀπλῶς, αὐτό τό γνώρισμα του θεωρητικού του λόγου διαφοροποιεῖ τό οικολογικό ἀπό τά ὑπόλοιπα «νέα κοινωνικά κινήματα» ἐντοπίζοντας κατά χαρακτηριστικό τρόπο τό ιδιαίτερο στίγμα του.

Ἄρα ἔπονται ἀφορῶν — θά ἔγινε ἤδη ἀντιληπτό — τό θεωρητικό λόγο του οικολογικού κινήματος. Ὁμως δέν φιλοδοξοῦν ὄχι νά ἀποτελέσουν ἀλλά οὔτε καν νά ξεκινήσουν αὐτή καθ' ἑαυτή τήν ἀνάλυση του λόγου αὐτοῦ. Συνιστοῦν μόνο μιᾶ πρόταση ἐπὶ των προϋποθέσεων και ἐπὶ της διαδικασίας αὐτῆς της ἀνάλυσης: Ἄν πραγματικά εἰδοποιό γνώρισμα του θεωρητικού λόγου του οικολογικού κινήματος εἶναι ή συστηματική ἐπικλήση τίτλων ἐπιστημονικών, τότε πρώτο βήμα της ἀνάλυσης πρέπει νά εἶναι ή διερεύνηση της ὀρθότητας αὐτοῦ του ἰσχυρισμοῦ. Αὐτό ὅμως

τό πρώτο βήμα προϋποθέτει μέ τή σειρά του τόσο μιᾶν ἀντίληψη γιά τό τί συγκροτεῖ μιᾶ ἐπιστήμη ὅσο και, σ' αὐτή τή βάση, μιᾶ ἐκτίμηση γιά τό περιεχόμενο, τίς συνθήκες και τά ὄρια της ἄλλης ἐπιστημονικῆς ἀναφορᾶς του οικολογικού κινήματος, της ιδέας της «διεπιστημονικότητας». Έτσι τό κείμενο που ἀκολουθεῖ αὐτόν ἔχει ως μόνο, και αὐτόν ἴσως υπερβολικά φιλόδοξο, στόχο: νά διαγράψει και νά ὀρθοθετήσει μιᾶ *συνεκτική τοποθέτηση γιά τήν ἐπιστήμη και τή «διεπιστημονικότητα»* ή ὁποία νά ὀδηγεῖ στή διατύπωση, μέ αὐστηροῦς κατά τό δυνατόν ὄρους, μιᾶς ἐπαρκούς ἀφετηρίας ἀπό ὅπου νά μπορεῖ νά κληθεῖ νά ξεκινήσει ή *συγκεκριμένη* ἀνάλυση του θεωρητικού λόγου του οικολογικού κινήματος. Ἡ τοποθέτηση αὐτή δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι συγχρόνως και πολιτική τοποθέτηση.

Γιά τήν ἐπιστήμη — προκαταρκτικά

Ὅπως ὁ Wittgenstein ἤδη ἔδειξε γιά τή μᾶλλον ἀπλοῦστερη ἔννοια «παιγνίδι», τό ἐρώτημα «τί εἶναι ἐπιστήμη» δέν ἐπιδέχεται ἀπάντηση μέ τή μορφή ἑνός ὀρισμοῦ του τύπου «ἐπιστήμη καλεῖται...». Ὅχι μόνο γιατί ή ἐπιστημονική πρακτική εἶναι μιᾶ πολλαπλή, ιδιαίτερα σύνθετη κοινωνική πρακτική και ή συστηματική ἀπογραφή των διαφορετικῶν (και σωστών) χρήσεων του ὄρου «ἐπιστήμη» δέν εἶναι δυνατή, ἀλλά κυρίως γιατί δέν *ὑπάρχει πλαίσιο* μέσα στό ὁποῖο θά μπορούσε νά διατυπωθεῖ ρητά, ὀριστικά και ἀμετάκλητα, τό σύνολο των ἀναγκαίων και ἰκανῶν συνθηκῶν που θά διαχώριζε ἐννοιολογικά, μιᾶ γιά πάντα, τήν ἐπιστημονική ἀπό ἄλλες πρακτικές. Οἱ ἐπιστήμες γεννιοῦνται, ἀναπτύσσονται, μετασχηματίζονται και κατακτοῦν τους τίτλους τους κάτω ἀπό ὄρους και μέσα σέ συνθήκες που καμιά θεωρία δέν μπορεῖ νά προβλέψει και κανένα σύνολο κανόνων δέν ἔχει τή δυνατότητα προκαταβολικά νά θεσμοθετήσει. Οἱ ἐπιμέρους ἐπιστήμες εἶναι πάντοτε ἐπιστήμες διαφορετικῶν ἀντικειμένων τά ὁποῖα ὑπαγορεύουν διαφορετικούς, ἰδιάζοντες στό καθένα, μηχανισμούς γιά τή γνωστική τους ἰδιοποίηση και ταυτόχρονα ἀπαγορεύουν τήν ἐνιαία ὑπαγωγή τους κάτω ἀπό ἕνα μοναδικό, ἀδιαφοροποίητο, συγκεκριμένο ἢ ἀφηρημένο πρότυπο. Δέν ὑπάρχει οὔτε εἶναι δυνατό νά ὑπάρξει ή μιᾶ ἰδανική ἐπιστήμη ὡς πρὸς τήν ὁποία οἱ ἐπιμέρους συγκεκριμένες ἐπιστήμες καλοῦνται ἢ θά κληθοῦν νά συγκρίνουν τόν ἑαυτό τους γιά νά προκύψουν κατόπιν ὡς ἀτελή εἰδωλα, εἰδικές περιπτώσεις ἢ ἀπλές ἐφαρμογές. Μέ δύο λόγια, ὁ ὄρος «ἐπιστήμη» εἶναι και θά ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ὄρος χωρίς *συγκεκριμένο* περιεχόμενο.

Ἐστόσο ὁ ὄρος ὑπάρχει, κυκλοφορεῖ, χρησιμοποιεῖται (και συχνά χρησιμοποιεῖται σωστά) ἀποδίδοντας ιδιαίτερα και κοινά γνώρισμα σέ πρακτικές διαφορετικές, αὐτές που χαρακτηρίζονται, ἀκριβώς, ἐπιστημονικές. Ἡ Φυσική, ή Χημεία, τά Μαθηματικά ἢ ή Ψυχανάλυση εἶναι ὅλες *ἐπιστήμες*, δηλαδή ἀποτελοῦν ὅλες ἀναφορά της μιᾶς ἔννοιας «ἐπιστήμη». Ὁμως αὐτή ή *πραγματικότητα* δέν ὀδηγεῖ νομοτελεϊακά οὔτε στήν ἀποδοχή της Ἰδέας της Έπιστήμης οὔτε στήν ἀναζήτηση κάποιου, ὑπαρκτοῦ ἢ πρὸς κατασκευῆν, προτύπου γιά ὅλες ἢ ἔστω μερικές ἀπό τίς ὑπάρχουσες ἐπιστήμες. Ἀπλῶς, ὁ κοινός αὐτός χαρακτηρισμός συνιστά ἕναν *δείκτη* που ὀρθοθετεῖ ἕνα θεωρητικό πεδίο: τό πεδίο των *διαφορετικῶν* ἐκδοχῶν του ἐπιστημονικού φαινομένου, τό πεδίο των *ποικίλων* μορφῶν της ἐπιστημονικῆς πρακτικῆς. Ὅπου διαφο-

ρές και ποικιλία αίτιων τήν ένταξή τους σέ και τόν έλεγχό τους από μία θεωρία γιά τό επιστημονικό φαινόμενο ως *ιστορικά προσδιορισμένο, συγκεκριμένο κοινωνικό φαινόμενο*. Τό γεγονός ότι αυτή ή θεωρία δέν υπάρχει ακόμη δέν σημαίνει ότι όφείλουμε νά σιωπήσουμε μέχρις αυτή νά συγκροτηθεί. Τό πεδίο δέν μπορεί νά υπάρξει άν δέν διανοιγεί πρώτα ό χώρος πού τού αντίστοιχεί, άν τό έδαφός του δέν καθαριστεί, άν δέν διαγραφούν τά όρια και τά σύνορά του, άν δέν χαραχθούν οι διαχωριστικές γραμμές πού τό όρίζουν. Καί αυτός ό προκαταρκτικός προσδιορισμός δέν μπορεί νά προκύψει παρά ως άποτέλεσμα μιās τοποθέτησης γιά τό επιστημονικό φαινόμενο. Η χάραξη τών διαχωριστικών γραμμών είναι έργο ενός συνόλου *θέσεων γιά τήν επιστήμη*.

Οι θέσεις γιά τήν επιστήμη πού ακολουθούν δέν φιλοδοξούν, βέβαια, νά περιγράψουν τό επιστημονικό φαινόμενο στην όλότητά του. Συνιστούν μόνον εκείνο τό αναγκαίο έλάχιστο πού επιτάσσει ό συγκεκριμένος στόχος τού κειμένου, όπως ήδη διατυπώθηκε. Χρειάζεται όμως μιá ακόμη προκαταρκτική διευκρίνιση. Οι θέσεις αυτές δέν διεκδικούν κανέναν όριστικό χαρακτήρα. Όχι μόνο γιατί είναι διατυπωμένες σχηματικά ή επειδή μιá τέτοια δήλωση επιβάλλεται από τούς κανόνες τής μετριοφροσύνης, όχι μόνον γιατί, στό μέτρο πού αυτές είναι σωστές, άποτελούν μέρος μόνο μιās πληρέστερης, λογικά συνεκτικής και πολιτικά συνεπούς, τοποθέτησης αλλά, κυρίως, γιατί αυτές δέν μπορούν, από τήν ίδια τή φύση τους ως θέσεις γιά τήν επιστήμη, νά έξαντλήσουν τό θέμα. Η συνολική κοινωνική πρακτική, μέ τīs αντιφάσεις, τīs συγκρούσεις και τά επιτεύγματα τής γεννάει και θά γεννάει συνεχώς νέες επιστημονικές περιοχές και επιστήμες, μετασχηματίζει και θά συνεχίσει νά μετασχηματίζει τīs υπάρχουσες, αναδεικνύει και θά αναδεικνύει συνεχώς προτάσεις και θέσεις γιά τό επιστημονικό φαινόμενο πού θά αντιστρατεύονται, θά αντιμάχονται, θά τροποποιούν, θά επέκτεινουν, θά έξειδικεύουν τīs ήδη διατυπωμένες. Η διαχωριστική γραμμή πού όρίζουν αυτές οι θέσεις δέν μπορεί νά διεκδικήσει προκαταβολικά καμιά σταθερότητα. Όπως είπαμε, άπλως όροθετεί προσωρινά ένα θεωρητικό πεδίο δημιουργώντας συγχρόνως ένα συγκεκριμένο μέτωπο μάχης. Τής μάχης πού συνιστά έδω, όπως άλλου, τή φιλοσοφική πρακτική.¹

Θέσεις γιά τήν επιστήμη

1. Κάθε επιστήμη έχει αντικείμενο.
2. Κάθε επιστήμη συνίσταται από τό αντικείμενό της, από τό σύστημα τών έννοιών της και από τīs πειραματικές διαδικασίες πού τής προσιδιάζουν.
3. Κανένα από τά τρία αυτά στοιχεία δέν προϋπάρχει τού άλλου· όλα συγκροτούνται ταυτόχρονα μέσα από μιá ένιαία διαδικασία άμοιβαίων προσδιορισμών και έλέγχων, όπου κάθε στοιχείο προϋποθέτει τήν ύπαρξη τών άλλων.
4. Η διαδικασία συγκρότησης τού αντικειμένου (και τών άλλων στοιχείων) μιās επιστήμης καθιστά τό αντικείμενο αυτό σχετικά αυτόνομο τόσο ως προς τά αντι-

κείμενα άλλων επιστημών όσο και ως προς όλες τīs άλλες θεωρητικές κατασκευές.

5. Η διαδικασία συγκρότησης τού έννοιολογικού συστήματος (και τών άλλων στοιχείων) μιās επιστήμης άποδίδει στīs έννοιες πού τό άποτελούν μιá ιδιάζουσα «αυτονομία νοήματος».

6. Τά όρια τής «διεπιστημονικότητας» — δηλαδή τά περιθώρια έπικοινωνίας ανάμεσα στīs επιστήμες — καθορίζονται από τīs δύο παραπάνω «αυτονομίες»: τήν αυτονομία τού αντικειμένου κάθε επιστήμης και τήν αυτονομία τού νοήματος τών έννοιών τού έννοιολογικού τής συστήματος.

Δέν θά αναπτύξω έδώ αναλυτικά τīs θέσεις αυτές.² Θά προσπαθήσω μόνο νά διατυπώσω έναν συλλογισμό ό όποιος άφενός θά τīs συγκεκριμενοποιεί και θά τīs καθιστά, έλπίζω, τουλάχιστον εύλογες και άφετέρου θά διαμορφώνει, σέ άδρές γραμμές, μιάν αντίληψη γιά τήν επιστήμη ικανή νά έλέγξει τούς επιστημολογικούς ισχυρισμούς τού οικολογικού κινήματος. Γιά τήν οικονομία τού όλου κειμένου, ό συλλογισμός όφείλει, ειδικότερα, νά καταλήγει στην άποσαφήνιση τής θέσης 6.

Η προσπάθεια, όμως, νά συγκεκριμενοποιηθεί ή πρώτη και άφετηριακή γιά τό συλλογισμό θέση προϋποθέτει μιá γενικότερη εισαγωγική τοποθέτηση.

Η πραγματικότητα δέν προσφέρεται ποτέ «γυμνή». Δέν στέκεται, δηλαδή, από τή μιá μεριά ή πραγματικότητα καθ' έαυτή, ως αντικείμενο, ανεξάρτητη, καθαρή, δεδομένη, ούδέτερη, άδιάφορη και από τήν άλλη μεριά ό ανθρώπινος έγκέφαλος, μηχανισμός αὐτάρκης και αυτοδύναμος, μέ τούς μοχλούς και τά γρανάζια του, τά νευρόνια και τīs συνάψεις του, ως τό δρών ύποκείμενο, τό πάντοτε έτοιμο νά έπωφεληθεί από τή γυμνότητα τής πραγματικότητας άπέναντί του γιά νά εισχωρήσει μέσα της, νά παραβιάσει τά πολυτιμότερα μυστικά της και νά μήν ήσυχάσει πριν άγγίξει και γευθεί τόν έσώτατο πυρήνα της. Και αυτό όχι μόνο γιατί ό ανθρώπινος έγκέφαλος άποτελεί ό ίδιος μέρος τής πραγματικότητας, στοιχείο και προϊόν της, όποτε ή άμοιβαία σχέση τους καθίσταται πολλαπλά συνθεότερη και ή διάκριση αντικειμένου από ύποκείμενο, άν έξακολουθεί νά έχει νόημα, άπαιτεί άναλύσεις έντελώς διαφορετικού επιπέδου· αλλά κυρίως γιατί, ως προς όσα ενδιαφέρουν έδω, πραγματικότητα και έγκέφαλος, τά φαινόμενα και ή αντίληψή τους *διαμορφώνονται πάντοτε κοινωνικά*.

Οι αισθήσεις, τό παιγνίδι, ή γλώσσα, ή έργασία, όλοι οι θεμελιώδεις και παράγωγοι τρόποι μέ τούς όποιους τό ανθρώπινο είδος σχετίζεται μέ και μετασχηματίζει τόσο τήν πραγματικότητα πού υπάρχει έξω από αυτό όσο και τή δική του, όλα όσα συνιστούν και διαπλάσσουν τήν έμπειρία υπάρχουν πάντοτε μόνον όπως έπενδύονται στην κοινωνική πρακτική και τīs αντιφάσεις της, όπως λειτουργούν μέσα στά διάφορα επίπεδα, είδη και μορφές αὐτής τής πρακτικής. Η πραγματικότητα, όπως δίδεται, δέν είναι ποτέ άπόλυτως ανεξάρτητη από τήν κοινωνική πρακτική. Τά φαινόμενα πού τή συνθέτουν συλλαμβάνονται, άναγνωρι-

2. Βλέπε σχετικά τά τρία κείμενά μου «Φυσικές Έπιστήμες και Ίδεολογία», *Θεμέλιο τών Έπιστημών 4*, Gutenberg, 1983, σσ. 43-54, «Η 'νοηματική αυτονομία' τών θεωριών τής Φυσικής και τό πρόβλημα τής έκκλαϊκευσης», στον υπό έκδοση άφιερωμένο στή μνήμη τού φιλόλογου και γλωσσολόγου Φώτη Άποστολόπουλου τιμητικό τόμο και «Στοιχεία γιά μιá έπιστημονική θεωρία τής Ιστορίας τής Φυσικής», *Δευκαλίων 35* (1981), σσ. 215-241.

1. Γιά όσα αναπτύσσονται έδω χρήσιμα είναι τά βιβλία: L. Althusser, *Philosophie et Philosophie spontanée des savants*, Maspéro 1974 και P. Raymond, *Le Passage au matérialisme*, Maspéro, 1973, ιδιαίτερα οι σελίδες 101-112.

ζονται, ονομάζονται, νοσηματοδοτούνται, κατατάσσονται, διαμορφώνονται ως δεδομένα και γίνονται έτσι αποδεκτά μόνο μέσα από τις πρακτικές ιδεολογίες που συνέχουν και κυβερνούν τα διάφορα είδη της κοινωνικής πρακτικής. Ακόμη και οι θεωρητικές πρακτικές, αυτές που επεξεργάζονται, κριτικά ή άκριτα, ως πρακτικές ιδεολογίες και διακηρύσσουν την απελευθέρωσή τους από τα κοινωνικά δεσμά, διεκδικώντας έναν απευθείας διάλογο με την πραγματικότητα όπως είναι και γίνεται, δεν αποτελούν εξαίρεση. Έδράζονται κι αυτές δλόπλευρα στην κοινωνική πρακτική, συνέχονται από τις ιδιάζουσες σ' αυτές πρακτικές ιδεολογίες, είναι κι αυτές άμεσοι και ιδιοτελείς μέτοχοι των κοινωνικών αντιθέσεων. Και από αυτή τη σκοπιά, η επιστημονική πρακτική δεν διαφέρει σε τίποτε: είναι μία θεωρητική πρακτική όπως όλες οι άλλες, φέρει κι αυτή ανεξίτηλα τη σφραγίδα της κοινωνικότητάς της.

Όμως, η επιστημονική πρακτική δεν είναι γενικά μία θεωρητική πρακτική όπως οι άλλες. Αυτή επιδιώκει να οικοδομήσει την κατανοησιμότητα του κόσμου, να γνωρίσει τον κόσμο συστηματικά, αντικειμενικά με τη διαμεσολάβηση των έννοιολογικών και πειραματικών μέσων που ή ίδια, μέσα στην κίνησή της, παράγει. Η επιστημονική πρακτική είναι η ιδιαίτερη κοινωνική πρακτική που επιζητεί να υπερβεί τα όρια της άμεσης, εμπειρικής γνώσης του κόσμου, να οικοδομήσει γνώση ανεξάρτητη από τις κοινωνικές σχέ-

**Η πραγματικότητα δεν προσφέρεται
ποτέ γυμνή. Τα φαινόμενα
της πραγματικότητας και οι αντιλήψεις
γι' αυτά διαμορφώνονται
πάντοτε κοινωνικά**

σεις και τις αντιθέσεις τους, να φτιάξει αλήθειες διαστορικές και απόλυτες. Μέ δυο λόγια η επιστημονική πρακτική διαφοροποιείται από τις άλλες θεωρητικές πρακτικές γιατί είναι η κοινωνική πρακτική εκείνη που επιδιώκει συνεχώς και επιτυγχάνει μερικά (και πάντοτε επιτυγχάνει και πάντοτε επιτυγχάνει μερικά) να άρει τους κοινωνικούς προσδιορισμούς της. Η ένταση ανάμεσα σ' αυτή τη συνεχή επιδίωξη και αυτή την πάντοτε μερική επιτυχία συνιστά το πρωταρχικό είδοποιο γνώρισμα της επιστημονικής πρακτικής.

Όμως, όπως είπαμε, η πραγματικότητα δεν προσφέρεται ποτέ γυμνή και πειθήνια αλλά διαμορφώνεται και καθορίζεται πάντοτε κοινωνικά. Έτσι, το επιστημονικό έγχειρήμα, η προσπάθεια να άρθουν αυτοί, άκριβως, οι κοινωνικοί προσδιορισμοί, δεν μπορεί να θεμελιώνεται άκριτα στους ίδιους τους προσδιορισμούς αυτούς, στους τρόπους και τις μορφές με τους οποίους η πραγματικότητα δίδεται. Η επιστήμη δεν μπορεί να είναι ποτέ επιστήμη του δεδομένου. Η αποδοχή του δεδομένου, έστω έκλεκτικά, με τη μορφή του όποιου τεμαχισμού του, και η οποία επεξεργασία του δεδομένου, έστω με τα πιο έντυπωσιακά μαθηματικά, στατιστικά ή άλλα σύγχρονα μέσα, που δεν άμφισβητεί αυτή την καταρχήν αποδοχή του, δεν μπορούν ποτέ να συγκροτούν επιστήμη. Κάθε επιστήμη γεννιέται και αναπτύσσεται μέσα από την καταστροφή και το ριζικό μετασχηματισμό του δεδομένου, μέσα από τη διάρρηξη των ιδεολογικών δεσμών που συ-

νέχουν το δεδομένο και ταυτόχρονα το διαμορφώνουν ως δεδομένο, μέσα από την αντικατάσταση του δεδομένου με το επιστημονικό αντικείμενο.

Το επιστημονικό αντικείμενο είναι ένα νέο αντικείμενο. Νέο όχι μόνο γιατί αυτό δεν προϋπήρχε ως δεδομένο αλλά γιατί δεν μπορούσε να υπάρξει πριν γεννηθεί ή επιστήμη που το γνωρίζει. Πριν γεννηθεί η Κλασική Μηχανική καμιά διάνοια δεν μπορούσε να συλλάβει την ελεύθερη πτώση των σωμάτων στην επιφάνεια της γης, την κίνηση των πλανητών γύρω από τον ήλιο και το φαινόμενο της παλίρροιας ως στοιχεία ενός ενιαίου επιστημονικού αντικειμένου. Και πριν υπάρξει η Ψυχανάλυση καμιά φαντασία δεν ήταν σε θέση να αποδώσει τις παραπράξεις, τα όνειρα και τα σωματικά συμπτώματα των νευρώσεων στη δικαιοδοσία μιάς ενιαίας επιστημονικής θεωρίας. Και έδω έντοπιζεται μιά θεμελιώδης διάκριση ανάμεσα στην επιστημονική και τη φιλοσοφική πρακτική ή όποια άσκει κι αυτή κριτική στο δεδομένο αξιώνοντας να διατυπώσει τη διστορική, υπερκοινωνική, απόλυτη αλήθεια του κόσμου στην ολότητά του ή, τουλάχιστον, να όροθετήσει όριστικά τα άμετακίνητα όρια όπου προσκρούει η γνώση του: Η φιλοσοφική κριτική του δεδομένου δεν διαμορφώνει επιστημονικό αντικείμενο. Η αντικατάσταση του δεδομένου από το επιστημονικό αντικείμενο, ή γέννηση του επιστημονικού αντικειμένου ταυτόχρονα με το έννοιολογικό σύστημα που το γνωρίζει, άποτελεί το δεύτερο θεμελιώδες είδοποιο γνώρισμα της επιστημονικής πρακτικής.

Αυτό, λοιπόν, σχηματικά πάντοτε, είναι το νόημα της πρώτης από τις παραπάνω θέσεις. Κάθε επιστήμη έχει αντικείμενο, το αντικείμενο που αντικαθιστά το δεδομένο της πραγματικότητας, το αντικείμενο που ή ίδια ή επιστήμη όρίζει.

Τι προσδιορίζει, τώρα, πιο συγκεκριμένα, το επιστημονικό αντικείμενο; Ποιές είναι οι διαδικασίες που συγκροτούν μιά επιστήμη; Η άπάντηση στα έρωτήματα αυτά συνιστά το περιεχόμενο των θέσεων 2, 3, 4 και 5.

Πρώτα άπ' όλα, γενικά, κάθε επιστήμη συγκροτείται μέσα από μιά ιδιαίτερα σύνθετη κοινωνική διαδικασία ή όποια ένέχει και ένεργοποιεί κατά ιδιάζοντες τρόπους πολλά, διαφορετικά και άνομοιογενή στοιχεία της συνολικής κοινωνικής πρακτικής. Άλλαγές στην ύλική παραγωγή και τη ζωή των ανθρώπων, τεχνικά έπιτεύγματα και καινοτομίες, νέες κοινωνικές έμπειρίες, έντάσεις και ρήγματα στις πρακτικές ιδεολογίες, άλλες που συνεπιφέρονται στις θεωρητικές, φιλοσοφικές διαφοροποιήσεις και συγκρούσεις, συσσωρεύονται, άλληλλοδιαπλέκονται και δημιουργούν ένα σημείο κρίσιμης συγκέντρωσης όπου οι έπιμέρους πιέσεις που ύφίσταται το δεδομένο συμπυκνώνονται, άλληλλοενισχύονται και όδηγούν στην καταστροφή του. Η διαδικασία αυτής της καταστροφής είναι ταυτόχρονα ή διαδικασία που διαμορφώνει το επιστημονικό αντικείμενο, αυτή που συνιστά το αντίστοιχο έννοιολογικό σύστημα και αυτή που άποκαθιστά τις προσιδιάζουσες σ' αυτά πειραματικές διαδικασίες. Είναι δηλαδή ή διαδικασία που συγκροτεί ταυτόχρονα, μέσα σε μιά ενιαία κίνηση, όλα τα στοιχεία που συναποτελούν την επιστήμη αυτή.³

3. Η διαδικασία αυτή δεν είναι άλλη από την «επιστημολογική τομή» του Μπασελάρ και του Άλτουσέρ. Για μιά πρώτη κριτική του όρου αυτού και των όσων ύπαινίσσεται βλέπε το όρθρο μου «Στοιχεία για μιά επιστημονική...», όπ. π. και είδικά την ύποσημείωση 6.

Δέν χρειάζεται να αναλυθούν εδώ λεπτομερικά οι διάφορες επιμέρους όψεις και τὰ συστατικά στοιχεία αυτής της κοινωνικής διαδικασίας στο σύνολό της. Ἄλλωστε αυτή συγκεκριμενοποιείται κατά ριζικά διαφορετικό τρόπο για κάθε ἐπιστήμη. Για τὶς ἀνάγκες τοῦ παρόντος κειμένου ἀρκεί νά ἐντοπιστοῦν, στό ἀφηρημένο πάντοτε ἐπίπεδο, ὀρισμένοι ἀπό τοὺς λογικά κύριους κόμβους της καὶ εἰδικά αὐτοὶ πού ἀναφέρονται στόν τρόπο σύστασης τοῦ ἐννοιολογικοῦ συστήματος μίας ἐπιστήμης καὶ στόν τρόπο διαμόρφωσης τοῦ ἀντικειμένου της. Καὶ ἀρχίζω, γιά λόγους πού θά φανοῦν, ἀπό τὸν πρῶτο τέτοιο κόμβο.

Ἡ σύσταση τοῦ ἐννοιολογικοῦ συστήματος μίας ἐπιστήμης μπορεῖ νά θεωρηθεῖ καταρχὴν ὡς ἀποτέλεσμα μίας διαδικασίας ἀπόσπασης. Μέσα ἀπὸ τὶς πρακτικές καὶ θεωρητικές ἰδεολογίες, τὶς φιλοσοφικές θεωρήσεις, τὶς ἐμπειρικές ἀντιλήψεις καὶ τὶς πρακτικές γνώσεις πού πραγματεύονται κάποια περιοχὴ φαινομένων τῆς πραγματικότητας, κάποιες ἐννοιες ἀποσπῶνται, ἀποβάλλουν τὶς συγκεκριμένες συνεισφορές μὲ τὶς ὁποῖες ἡ τρέχουσα ἐμπειρία τὶς συν-νοεῖ καὶ μετατρέπονται σὲ νέες ἐννοιες — στοιχεῖα ἐνός ἐννοιολογικοῦ πλέγματος, μίας ἐννοιολογικῆς δομῆς. Ἡ ἐννοιολογικὴ αὐτὴ δομὴ συμπληρώνεται ἐνδεχομένως καὶ μὲ ὀρισμένες ἀκόμη νέες ἐννοιες οἱ ὁποῖες δὲν διαθέτουν ἐμφανεῖς ἐμπειρικές καταβολές σάν τὶς παραπάνω ἀλλὰ εἶναι ἀπαραίτητες γιά νά ἐξασφαλίσουν τὶς ἀναγκαῖες συνδέσεις. Γιά παράδειγμα, τὸ σύστημα τῶν θεμελιωδῶν ἐνοιῶν τῆς Κλασικῆς Μηχανικῆς (καὶ τῆς Φυσικῆς γενικότερα) μπορεῖ καταρχὴν καὶ ἐντελῶς σχηματικά νά θεωρηθεῖ ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἐξῆς διαδικασίας: Μέσα ἀπὸ μιά μακρὰ καὶ σύνθετη ἱστορικὴ πορεία ὅπου κύριος σταθμὸς εἶναι ὁ Γαλιλαῖος καὶ κατὰληξὴ ὁ Νεύτωνας, ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴ ἀντίληψη γιά τὴ μεταβολὴ τῆς θέσης διαφόρων ἀντικειμένων καὶ γιά τοὺς διαφορετικούς ρυθμούς τέτοιων μεταβολῶν δημιουργεῖται ἡ νέα ἐννοια τῆς *στιγμιαίας ταχύτητας* ἐνῶ, στό ἐσωτερικὸ τῆς ἴδιας ἱστορικῆς πορείας, ἡ ἐννοια τῆς *δύναμης* διαμορφώνεται ὡς τὸ αἴτιο στό ὁποῖο ἀποδίδεται ὑποχρεωτικά κάθε μεταβολὴ αὐτῆς τῆς στιγμιαίας ταχύτητας. Ἔτσι, δύναμη καὶ στιγμιαία ταχύτητα ἀλληλοδιαμορφώνονται, ἀλληλονοσηματοδοτοῦνται καὶ συνδέονται ἀναπόσπαστα μέσα στό πλαίσιο τῆς ἐννοιολογικῆς δομῆς πού οἱ ἴδιες ὡς ἐννοιες ὀρίζουν. Συγχρόνως, πάντα μέσα στὴν ἴδια ἱστορικὴ κίνηση, τὰ διάφορα πραγματικά ἀντικείμενα παύουν νά ἀντιμετωπίζονται ὡς ἀντικείμενα μὲ συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, ἡ ποιοτικὴ ποικιλομορφία τους ἐξαφανίζεται καὶ αὐτὰ νοοῦνται τώρα ὡς ἀπλές ἀναφορές τῆς νέας ἐννοιας *ὕλικό σημεῖο*, τοῦ ὁποῖου μόνο ποιοτικὸ καὶ ποσοτικὸ γνῶρισμα ἀποτελεῖ ἡ ἐννοια τῆς *μάζας*. Εἶναι τὰ ὕλικά σημεῖα πού ἀσκοῦν καὶ στὰ ὁποῖα ἀσκοῦνται δυνάμεις, δυνάμεις πού μεταβάλλουν τὶς στιγμιαῖες ταχύτητες τῶν ὕλικῶν σημείων αὐτῶν ἀνάλογα (ἀκριβέστερο: ἀντιστρόφως ἀνάλογα) μὲ τὴ μάζα πού χαρακτηρίζει τὸ καθένα. Τέλος, ἡ ἴδια πάντα ἱστορικὴ κίνηση ἀπογυμνώνει τὸν ἐμπειρικό χώρο καὶ χρόνο ἀπὸ κάθε συγκεκριμένη ἰδιότητα ἢ ἱκανότητα νά ἐπενεργεῖ στὰ φαινόμενα καὶ τοὺς ἀντικαθιστᾷ μὲ τὸν ἄπειρο, παθητικό, ὁμογενὴ καὶ ἰσότροπο τρισδιάστατο εὐκλείδειο χῶρο καὶ μὲ μιά ἀριθμητικὴ παράμετρο. Τὰ ὕλικά σημεῖα κινοῦνται πλέον μέσα σ' αὐτὸν τὸ χῶρο καὶ σ' ἕνα χρόνο διστορικό, ἀπόλυτο, χωρὶς ἀρχή, τέλος ἢ ὁποιαδήποτε ἐσωτερικὴ διαφοροποίηση. Ἔτσι, τελικά, Εὐκλείδειος χῶρος, χρόνος - παράμετρος, μάζα, ὕλικό ση-

μεῖο, δύναμη κ.λπ. διαμορφώνονται ὡς τὰ στοιχεῖα τοῦ ἐννοιολογικοῦ συστήματος, τῆς δομῆς πού τὰ ἴδια συνιστοῦν. Ἡ δομὴ αὐτὴ συνδέει μὲ ρητές, λογικὰ ἀρθρωμένες καὶ ἱεραρχημένες σχέσεις τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα της (στὸ παράδειγμά μας οἱ σχέσεις αὐτές εἶναι βασικά οἱ τρεῖς νόμοι τοῦ Νεύτωνα) καὶ τὸ νόημα κάθε τέτοιου στοιχείου, κάθε ἐννοιας τῆς δομῆς, ὀρίζεται ἀπὸ τὶς σχέσεις του μὲ τὰ ἄλλα στοιχεῖα της, ἀπὸ τὸ νόημα τῶν ὑπόλοιπων ἐνοιῶν τῆς δομῆς. Εἶναι τὸ ἴδιο τὸ ἐννοιολογικὸ σύστημα μίας ἐπιστήμης πού καθορίζει τὸ νόημα τῶν ἐνοιῶν πού τὸ ἀποτελοῦν.

Μετά τὴν ἀποκατάσταση τοῦ θεμελιώδους ἐννοιολογικοῦ συστήματος μίας ἐπιστήμης, ἡ *λογικὴ ἐπεξεργασία* τῶν ἐνοιῶν καὶ σχέσεων πού τὸ ἀπαρτίζουν ὀδηγεῖ στόν ὀρισμὸ νέων ἐνοιῶν, σὲ θεωρήματα, συσχετίσεις, πορίσματα, σὲ ἀλλεπάλληλα διαδοχικά πλέγματα νέων ἐνοιῶν καὶ σχέσεων. Αὐτὴ ἡ δυνατότητα λογικῆς ἐπεξεργασίας προικίζει τὴν ἀρχικὴ δομὴ μὲ μιά δυναμικὴ, αὐτὴν πού συνιστᾷ τὴ *θεωρητικὴ ἀνάπτυξη* τῆς ἐπιστήμης. Τὰ στοιχεῖα καὶ οἱ ὄροι αὐτῆς τῆς δυναμικῆς δὲν ἐνδιαφέρουν ἐδῶ. Αὐτὸ πού ἐνδιαφέρει εἶναι ὅτι τόσο ἡ διαδικασία συγκρότησης τῆς βασικῆς ἐννοιολογικῆς δομῆς ὅσο καὶ ἡ δυνατότητα τῆς κατοπινῆς καθαρὰ λογικῆς ἐπεξεργασίας της ἀποδίδουν στὶς ἐννοιες πού τὴν ἀποτελοῦν μίαν ἰδιόζουσα *αὐτονομία νοήματος* (θέση 5).

Ὅπως εἶπαμε, οἱ ἐννοιες πού συνιστοῦν τὴ βασικὴ

**Οἱ ἐννοιες ἐνός ἐπιστημονικοῦ
ἐννοιολογικοῦ συστήματος
ἀποσποῦνται ἀπὸ τὶς συνεκφορές
καὶ τὶς συμπαραδηλώσεις τῆς ἐμπειρίας
καὶ συγκροτοῦνται σὲ νέες ἐννοιες**

ἐννοιολογικὴ δομὴ μίας ἐπιστήμης δὲν προϋπάρχουν ἀλλὰ παράγονται ὡς νέες ἐννοιες μέσα ἀπὸ μιά διαδικασία πού διαρρηγνύει τὸ δεδομένο καὶ τὸ ἀντικαθιστᾷ μὲ τὸ ἐπιστημονικὸ ἀντικείμενο. Εἶπαμε ἀκόμη πὼς οἱ ἐννοιες αὐτές νοσηματοδοτοῦνται, ἀποκοτοῦν νόημα, ἀπὸ τὶς σχέσεις πού συγκροτοῦν τὴν ἐννοιολογικὴ δομὴ. Οἱ δύο αὐτές προτάσεις ἀρκοῦν καταρχὴν γιά νά στηρίξουν τὴ θέση 5. Ὡστόσο αὐτὸ πού καθιστᾷ περισσότερο ἐκδηλὴ καὶ σαφὴ τὴ θέση αὐτὴ εἶναι ἡ δυνατότητα μίας ἐπιστημονικῆς ἐννοιολογικῆς δομῆς νά *ἀναπτύσσεται θεωρητικά*. Οἱ λογικὲς συνέπειες τῆς δομῆς, τὰ θεωρήματα καὶ τὰ πορίσματα πού προκύπτουν, διακλαδώνουν τὶς ἀρχικὲς ἐννοιες μέσα σὲ νέες σχέσεις, τὶς συσχετίζουν μὲ νέες παράγωγες ἐννοιες καὶ ἐμπλουτίζουν τὸ νόημα τους μὲ διαστάσεις ἐντελῶς ἀπρόβλεπτες, μὲ ὄψεις πού ἡ καθημερινὴ ἐμπειρία ἀδυνατεῖ νά συλλάβει καὶ νά συμπεριλάβει στό νόημα αὐτό. Τὸ νόημα μίας ἐπιστημονικῆς ἐννοιας ἀπομακρύνεται ἔτσι ὅλο καὶ πιο πολὺ, αὐτονομεῖται ὅλο καὶ περισσότερο ἀπὸ τὸ νόημα τῆς ἴδιας, ἐνδεχομένως, λέξης μέσα στὴν τρέχουσα ἐμπειρία. Μπορεῖ καθημερινὰ νά μιλάμε γιά δύναμη καὶ γιά αὐξηση τῆς θερμοκρασίας ἢ νά παρα-μιλάμε χρησιμοποιώντας μιά «λάθος» λέξη στὴ θέση τῆς σωστῆς. Ἄλλὰ στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς καθημερινῆς χρήσης εἶναι ἀδύνατο νά συνδέσουμε τὸ νόημα τῆς ἐννοιας «δύναμη» μὲ τὴν πρόταση ὅτι ἡ δύναμη πού ἀσκεῖται σ' ἕνα αὐτοκίνητο πού τρέχει μὲ σταθερὴ, ὁσοδήποτε μεγάλη, ταχύτητα

είναι μηδενική. Όπως είναι αδύνατο να συνδέσουμε τη ζέση με την κοινωνική ενέργεια των μορίων του αέρα και το σαρδάμ του ήθοποιου με κάποια άσυνειδητη επιθυμία του. Τό νόημα των έννοιων ενός επιστημονικού έννοιολογικού συστήματος είναι νόημα «συστημικό», δηλαδή νόημα που καθορίζεται από τό ίδιο τό σύστημα και τίς λογικές συνεπαγωγές του. Τό νόημα, δηλαδή, μιās επιστημονικής έννοιας είναι *αυτόνομο* ως πρός τίς δεσμεύσεις και τά δεδομένα της εμπειρίας και, κατά συνέπεια, ή αντίστοιχη έννοια μόνο μεταφορικά μπορεί να μεταφερθεί άλλου.

Όμως ή νοηματική αυτονομία των έννοιων ενός επιστημονικού έννοιολογικού συστήματος δέν είναι άπόλυτη. Είναι τά *ύλικά αντικείμενα* που νοούνται ως ύλικά σημεία και είναι ή *πραγματική* μεταβολή της θέσης *αυτών* των αντικειμένων που νοείται, κάθε στιγμή, ως ή στιγμιαία ταχύτητά τους. Τό επιστημονικό έννοιολογικό σύστημα δέν είναι, δηλαδή, μιā ελεύθερη κατασκευή, ένα παιχνίδι αθάιρετων έννοιων που αιώρονται ατεξούσιες υπεράνω της πραγματικότητας. Οί έννοιες που αποτελούν ένα επιστημονικό έννοιολογικό σύστημα άγκιστρώνονται στην πραγματικότητα, δεσμεύονται από αυτήν, διατηρούν εκείνη την επαφή μαζί της που τούς επιτρέπει να αναφέρονται σ' αυτήν, να συνιστούν, ακριβώς, μιā θεωρία της πραγματικότητας. Ακριβέστερα, να συνιστούν την επιστημονική θεωρία *κάποιου τμήματος* της πραγματικότητας όπως αυτό *μετασχηματίζεται* κατά την πορεία συγκρότησης αυτού του έννοιολογικού συστήματος, όπως αυτό, δηλαδή, διαμορφώνεται στό *επιστημονικό αντικείμενο* της ενλόγω επιστήμης. Και οί συγκεκριμένοι όροι που εξασφαλίζουν τή διατήρηση αυτής της επαφής δέν είναι παρά οί όροι που άποκαθιστούν ένα συνεχή διάλογο ανάμεσα στό υπό συγκρότηση έννοιολογικό σύστημα και στό υπό διαμόρφωση αντικείμενο, οί όροι που καθιερώνουν συγκεκριμένες διαδικασίες για τόν άμοιβαίο έλεγχο των δύο, οί όροι, δηλαδή, που άποκαθιστούν την *πειραματική διαδικασία* που προσδιάζει στην επιστήμη αυτή. Έτσι, ή διαδικασία συγκρότησης μιās επιστήμης άποδίδει στίς έννοιες που άπαρτίζουν τό αντίστοιχο έννοιολογικό σύστημα *όχι μόνο «συστημικό» αλλά και «πραγματικό» νόημα*: νοηματοδοτεί, δηλαδή, τίς έννοιες αυτές «ύλικά», τίς καθιστά ικανές να αναφέρονται σε πραγματικά φαινόμενα και να άποδίδουν έννοιολογικά τά φαινόμενα, αυτά, ικανές να ύπεισέρχονται στίς και να ύποβατάζουν τίς «ύλικές» διαδικασίες που συνιστούν την αντίστοιχη πειραματική πρακτική. Οί έννοιες ενός επιστημονικού έννοιολογικού συστήματος *διαπερνούν και τά τρία στοιχεία* (αντικείμενο, έννοιολογικό σύστημα, πειραματικές διαδικασίες) που συνιστούν μιā επιστήμη (θέση 2) παρέχοντας έτσι τή βάση για τόν άλληλοπροσδιορισμό, τήν άλληλοδιαπλοκή, τόν άλληλοέλεγχο τους (θέση 3). Γι' αυτό ή εξέταση των κόμβων που άρθρώνουν λογικά τή διαδικασία συγκρότησης μιās επιστήμης έπρεπε να ξεκινήσει, όπως έγινε, από τούς όρους σύστασης του αντίστοιχου έννοιολογικού συστήματος.

Ποιά είναι, τώρα, τά κύρια στοιχεία του μηχανισμού που διαμορφώνει τό επιστημονικό αντικείμενο; Πώς μπορεί να στοιχειοθετηθεί ή αυτονομία του αντικειμένου μιās συγκεκριμένης επιστήμης από τά αντικείμενα άλλων επιστημών και από άλλες θεωρητικές κατασκευές (θέση 4);

Πρώτα άπ' όλα, ή διαδικασία, όπως προηγουμένως τήν περιγράψαμε, ή όποια άποσπā κάποιες έννοιες ά-

πό τίς συνεισφορές και τίς συμπαραδηλώσεις της τρέχουσας εμπειρίας, τίς άποκρυσταλλώνει σε νέες έννοιες, συγκροτεί αυτές σε σύστημα και διαμορφώνει τή «συστημική» διάσταση του νοήματός τους πρέπει, με βάση τά παραπάνω, να θεωρηθεί πλέον ως μιā διαδικασία ή όποια *ταυτόχρονα* επαναποδίδει τίς έννοιες αυτές στά φαινόμενα καταρχήν του τομέα της πραγματικότητας άπ' όπου ξεκίνησε. Η επαναπόδοση αυτή άποσκοπεί, προφανώς, στην ύπαγωγή του ευρύτερου δυνατού πλήθους φαινομένων — και όχι κατανάγκη μόνον αυτών που άνήκαν στον άρχικό τομέα — στη γνωστική δικαιοδοσία του έννοιολογικού συστήματος τό όποιο με τήν ίδια διαδικασία συγκροτείται. Η κίνηση τώρα, που συνιστά αυτή ή προσπάθεια ύπαγωγής επενεργεί καταλυτικά στους τρόπος με τούς όποιους αυτά τά φαινόμενα δίδονται και όδηγει, πρώτα άπ' όλα, στό μετασχηματισμό τους, *στην έννοιολογική άνασκευή τους*. Η πτώση ενός μήλου νοείται διαφορετικά πριν και μετά τό Νεύτωνα. Συγχρόνως όμως, και αυτό είναι έδω τό κρίσιμο, ή ίδια προσπάθεια διαρρηγνύει τίς δεδομένες σχέσεις και συσχετίσεις οί όποιες μέχρι τότε συνέτασσαν αυτά τά φαινόμενα μαζί και τά διαχώριζαν από άλλα και *διασπā* τόν τομέα της πραγματικότητας που αυτά άποτελούσαν. Τά φαινόμενα του άρχικού τομέα διαχωρίζονται στά δύο: από τή μιā μεριά σε εκείνα τά όποια, ένδεχομένως μαζί με άλλα που δέν άνήκαν στον άρχικό τομέα και όπως, όμως, έτσι ή άλλως, *όλα άνασκευάζονται* έννοιολογικά μέσα σ' αυτή τή πορεία, *μπορούν τελικά να ύπαχθουν* στη γνωστική δικαιοδοσία του συστήματος αυτού, δηλαδή να νοηματοδοτήσουν «ύλικά», όπως είπαμε, τίς έννοιες και σχέσεις του και να *συναποτελέσουν τή συγκεκριμένη «ύλική» άναφορά του* και, από τήν άλλη μεριά, σε εκείνα τά όποια δέν μπορούν. Η διαδικασία της επαναπόδοσης λειτουργεί λοιπόν ως μιā διαδικασία *μετασχηματισμού* και *έπιλογής*: Κάποια φαινόμενα, ένόσω μετασχηματίζονται, διαχωρίζονται από άλλα, ύποτάσσονται στό έννοιολογικό σύστημα που συγχρόνως έτσι συγκροτείται, και *ιδρύουν από κοινού τό επιστημονικό αντικείμενο*. Ο μηχανισμός που διαμορφώνει τό επιστημονικό αντικείμενο εγκαθιστά πρώτα τά *ιδρυτικά μέλη* του αντικειμένου αυτού.

Τά ιδρυτικά μέλη του επιστημονικού αντικειμένου είναι, γενικά, φαινόμενα τά όποια ή τρέχουσα εμπειρία εκλαμβάνει ως άσύνδετα μεταξύ τους, ως άσυσχετίστα. Η κίνηση των πλανητών, ή ελεύθερη πτώση και ή παλίρροια ή οί παραπράξεις, τά όνειρα και οί νευρώσεις είναι φαινόμενα *εμπειρικά ανεξάρτητα*, φαινόμενα που νοούνται έναια μόνο μετά τήν έννοιολογική άνασκευή τους και τήν από κοινού ύπαγωγή τους στη γνωστική δικαιοδοσία ενός επιστημονικού έννοιολογικού συστήματος. Έτσι, ο μηχανισμός διαμόρφωσης του επιστημονικού αντικειμένου, καθώς ύπάγει στη δικαιοδοσία ενός και του αυτού έννοιολογικού συστήματος φαινόμενα εμπειρικά ανεξάρτητα, είναι μηχανισμός που προσδίδει στίς έννοιες και σχέσεις του συστήματος αυτού έναν *ιδιάζοντα χαρακτήρα γενικότητας*. Τή γενικότητα ή όποια, ακριβώς, επιτρέπει στίς *ίδιες* έννοιες και σχέσεις να *αναφέρονται σε φαινόμενα διαφορετικά*, να νοηματοδοτούνται «ύλικά» από φαινόμενα εμπειρικά ανεξάρτητα. Και αυτή ή «γενικότητα άναφοράς» έπιτελεί με τή σειρά της μιā άπολύτως καιρία λειτουργία. Παρέχει τό άπαιτούμενο *κοινό έδαφος* για τή ρητή συσχέτιση των διαφορετικών εμπειρικά ανεξάρτητων φαινομένων, επιτρέπει τή χρησιμο-

ποίηση του ενός για τον έλεγχο του άλλου, συνιστά την αναγκαία προϋπόθεση για την αποκατάσταση πειραματικής διαδικασίας. Ο μηχανισμός που διαμορφώνει το επιστημονικό αντικείμενο προχωρεί στην επιλογή και την αναγόρευση των ιδρυτικών μελών του όχι μεμονωμένα (ή απόδοση έννοιων σε κάποιο μεμονωμένο φαινόμενο, ή συνακόλουθη ανασκευή του και η πραγμάτευσή του σ' αυτή τη βάση μπορεί ένδεχομώς να αποτελεί συστατικό στοιχείο και αναγκαίο προκαταρκτικό στάδιο της διαδικασίας συγκρότησης μιας επιστήμης αλλά κατά κανένα τρόπο δεν μπορεί να ταυτιστεί με αυτήν την ίδια τη συγκρότηση) αλλά υποβάλλοντας τους υποψηφίους στη δοκιμασία της επαρκούς μεταξύ τους συνοχής. Το πείραμα που κρίνει τις αντίστοιχες εντάξεις και αναγορεύσεις δεν είναι τίποτε άλλο παρά η διαδικασία που οικοδομεί τους όρους αυτής της άμοιβαίας προσαρμογής και συνάρθρωσης, η διαδικασία η οποία ταυτόχρονα αποδεικνύει την αλληλεγγύη που υποχρεωτικά διέπει τα ιδρυτικά μέλη: *«Η ένταξη του καθενός στο αντικείμενο συνεπάγεται η προϋπόθεσι την ένταξη του άλλου. Είναι οι όροι αυτής της αλληλεξάρτησης, πάντοτε υπό τον έναιο έλεγχο του ενός έννοιολογικού συστήματος, που καθορίζουν την εσωτερική συνοχή του αντικειμένου, αυτοί που συγχρόνως το περιορίζουν, το περιγράφουν, το διαφοροποιούν από τα φαινόμενα που δεν εντάσσονται σ' αυτό. Έτσι, η επαφή που διατηρεί το έννοιολογικό σύστημα με την πραγματικότητα, αυτή που το συγκροτεί και το ελέγχει διαμορφώνοντας συγχρόνως το επιστημονικό αντικείμενο και νοηματοδώντας ύλικά τις αντίστοιχες έννοιες και σχέσεις δεν συνιστά έναν άπλο διάλογο ανάμεσα σε δύο μόνο αδιαφοροποίητα μέρη — κάποιες έννοιες και σχέσεις μεταξύ έννοιων από τη μία, κάποια μεμονωμένα φαινόμενα από την άλλη. Είναι μία πολύ πιο σύνθετη αλληλεξάρτηση ή όποια διαπλέκει έννοιες με έννοιες, έννοιες με φαινόμενα και φαινόμενα με φαινόμενα μέσα σε μία ένια διαδικασία ή όποια ταυτόχρονα διαπλέκει όλους τους όρους αυτής της αλληλεξάρτησης και αποκαθιστά όλες τις επιμέρους μεταξύ τους σχέσεις.*

Οι έννοιες και σχέσεις του επιστημονικού έννοιολογικού συστήματος δεν περιορίζονται στην πραγμάτωση μόνο των ιδρυτικών μελών του αντικειμένου τους και αυτό πάλι δεν όρίζεται μία για πάντα από μόνο τα ιδρυτικά του μέλη. Η γενικότητα αναφοράς των έννοιων και σχέσεων του έννοιολογικού συστήματος εφοδιάζει «έκ κατασκευής» το σύστημα αυτό με μία *ικανότητα επέκτασης*. Αυτό διαθέτει έγγενως τη δυνατότητα να αποδοθεί και σε άλλα φαινόμενα και να δοκιμάσει να συμπεριλάβει κι αυτά στη γνωστική δικαιοδοσία του ανασκευάζοντάς τα έννοιολογικά και ελέγχοντας τη συνοχή τους ως προς και με τη βοήθεια των φαινομένων που είναι ήδη ένταγμένα. Ο μηχανισμός διαμόρφωσης του επιστημονικού αντικειμένου αφήνει έτσι ελεγχόμενα ανοικτό το αντικείμενο αυτό, του επιτρέπει να διευρύνεται. Η ικανότητα, τώρα, του έννοιολογικού συστήματος να επεκτείνεται και σε άλλα φαινόμενα διαπλέκεται με την, επίσης «έκ κατασκευής», δυνατότητα του ίδιου να αναπτύσσεται, όπως ήδη λέχθηκε, θεωρητικά με αποτέλεσμα την αποκατάσταση των προϋποθέσεων και των όρων μιας *συνολικής εσωτερικής δυναμικής*. Από εκεί και πέρα, η ανάγκη να αντιμετωπίζεται συνεχώς ή πάντοτε ατελής και προβληματική συνάρθρωση των συστατικών στοιχείων μιας επιστήμης ενεργοποιεί αυτούς τους εκ γενετής ένυπαρκτους όρους της δυναμικής της, θέτει εύθως

εξαρχής την επιστήμη σε κίνηση και παράγει την ιστορία της.⁴ Νέα φαινόμενα εντάσσονται στο αντικείμενο της, νέες πτυχές φαινομένων αποκαλύπτονται μέσα από τις διαδικασίες αντίστοιχης των λογικών συνεπειών του έννοιολογικού συστήματος με τα πραγματικά χαρακτηριστικά των έννοιολογικά ανασκευασμένων φαινομένων, άλλα φαινόμενα αποκτούν το status του ελεγκτή και εμπλουτίζουν τις αντίστοιχες πειραματικές διαδικασίες ενώ, κατά καιρούς, το όλο πλέγμα υφίσταται ριζικές αναδιατάξεις και ανασχηματισμούς. Έτσι, η κίνηση μιας επιστήμης συνιστά πορεία κυριολεκτικά επαναστατική, όχι μόνο γιατί η νέα επιστήμη καταστρέφει με τη γέννησή της δεδομένες συσχετίσεις και συνάψεις, ανατρέπει τη δεδομένη τάξη της πραγματικότητας και άποκάθιστά μία νέα συνοχή που ανασυντάσσει και αναδιοργανώνει αυτήν την τάξη αλλά και γιατί η ίδια η ανάπτυξη της επιστήμης αυτής είναι μία περιπέτεια χωρίς τέλος που δεν σταματάει ποτέ να επεξεργάζεται και να ανακαλύπτει το αντικείμενό της και τα μέσα που το γνωρίζουν, που συνεχίζει αδιάκοπα να παράγει το νέο και να στηρίζεται σ' αυτό για να αναθεωρεί και να αναερμηνεύει, όταν χρειάζεται, το παλιό. Όμως η συγκεκριμένη ανάλυση των όρων και των μορφών κίνησης μιας επιστήμης δεν ενδιαφέρει εδώ.

Ίσως είναι εδώ η στιγμή να πάρουμε μία ανάσα. Και ένα παράδειγμα που καθιστά κάπως πιο άπτα τα κύρια στοιχεία της μέχρις εδώ ανάλυσης μπορεί να βοηθήσει.⁵

Έστω, λοιπόν, πώς κάποτε, για κάποιους λόγους που εδώ δεν έχουν σημασία, *η κίνηση του εκκρεμούς* αναδεικνύεται σε θέμα ιδιαίτερα ενδιαφέρον. Έστω ακόμη πώς την εποχή αυτή, υπάρχει μία εμπειρική αντίληψη για το χρόνο (ας πούμε αυτή που προέρχεται από την περιοδική έναλλαγή της μέρας με τη νύχτα), ή όποια επιτρέπει να συγκριθούν διάρκειες και μία εμπειρική αντίληψη για το χώρο ή όποια επιτρέπει να συγκριθούν αποστάσεις και μήκη. Οι αντίληψεις αυτές μπορούν να συστρατευθούν μαζί με κάποιες ακόμη εμπειρικές αντιλήψεις και κάποια πρακτικά μέσα που δεν χρειάζεται να καταγραφούν εδώ αναλυτικά και να δημιουργήσουν μία αφετηρία απ' όπου μπορεί να ξεκινήσει η μελέτη του θέματος. Έστω, τέλος, πώς αυτή η μελέτη καταλήγει στην εξής συγκεκριμένη πρόταση: Οι ταλαντώσεις με μικρό πλάτος ενός εκκρεμούς διαρκούν τό ίδιο και αυτή η διάρκεια εξαρτάται μόνο από τό μήκος του εκκρεμούς. Δηλαδή, αν πάρουμε δύο εκκρεμή με τό ίδιο μήκος και μετρήσουμε τό πλήθος των ταλαντώσεων που αυτά εκτελούν από την ανατολή μέχρι τη δύση του ήλιου βρίσκουμε ότι τό πλήθος αυτό είναι ίδιο και για τα δύο. Ηδη η πρόταση αυτή έχει έναν αδιαμφισβήτητο επιστημονικό

4. Η ιστορία μιας επιστήμης, ως ιστορία μιας συγκεκριμένης κοινωνικής πρακτικής, συναρτάται, προφανώς, με συνθήκες και όρους οι όποιοι μόνον έμμεση σχέση έχουν με την εσωτερική δυναμική της επιστήμης αυτής. Η επιστημονική πρακτική είναι μία «σχετικά αυτόνομη» κοινωνική πρακτική και είναι η *σχετικότητα* αυτής της αυτόνομιάς που προσδιορίζεται, ακριβώς, από τέτοιους μη «εσωτερικούς» όρους. Άλλά τα ζητήματα αυτά δεν ενδιαφέρουν εδώ.

5. Το παράδειγμα που ακολουθεί είναι κατασκευασμένο αλλά διατηρεί μία συγγένεια με ένα έξεχον επεισόδιο από την ιστορία της Φυσικής. Βλέπε Alexandre Koyré. "Une experience de mesure" στη συλλογή άρθρων του ίδιου *Etudes d'histoire de la pensée scientifique*. PUF. 1966.

χαρακτήρα και πολλά από τα στοιχεία της διαδικασίας που μόλις περιγράψαμε απαντώνται εδώ: Έκκρεμές, ταλάντωση, μήκος, διάρκεια είναι νέες έννοιες που συσχετίζονται ρητά μέσα στην πρόταση αποκτώντας έτσι τη «συστημική» διάσταση του νοήματός τους. Συγχρόνως το φαινόμενο το οποίο περιγράφει ή πρόταση αυτή είναι ένα εννοιολογικά ανασκευασμένο φαινόμενο του οποίου τα επιμέρους στοιχεία αναφέρονται σε και νοηματοδοτούνται «ύλικά» από τα πραγματικά έκκρεμη με τα άπειράριθμα διαφορετικά πραγματικά χαρακτηριστικά τους και τις πραγματικές κινήσεις τους όπως αυτές επιτελούνται σε διαφορετικούς πραγματικούς τόπους, χρόνους, περιβαλλοντικές συνθήκες κ.λπ. Οι έννοιες έχουν ένα χαρακτήρα γενικότητας αφού αναφέρονται σε όλα τα πραγματικά έκκρεμη και ένα έκκρεμες μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να ελέγξει κάποιο άλλο ώστε να επιβεβαιωθεί έτσι πειραματικά ή παραπάνω πρόταση ή για να γίνει πίο συγκεκριμένο το «συστημικό» και το «ύλικό» νόημα της έννοιας «μικρό πλάτος ταλάντωσης». Όμως, βέβαια, οι κινήσεις έστω και των πίο διαφορετικών πραγματικών έκκρεμων δύσκολα μπορούν να θεωρηθούν ως εμπειρικά ανεξάρτητα φαινόμενα.

Τό κενό αυτό καλύπτεται και τα επιμέρους στοιχεία της διαδικασίας συγκρότησης της Κλασικής Μηχανικής αναδεικνύονται με πολύ μεγαλύτερη ενάργεια αν δοθεί ή παρακάτω, «αυτονόητη» σήμερα αλλά κυριο-

**Τά σύνορα που περιορίζουν
τό έπιστημονικό αντικείμενο
είναι άσταθή και άσαφή**

λεκτικά επαναστατική κάποτε, συνέχεια στην παραπάνω πρόταση: Παίρνουμε ένα έκκρεμές, μετράμε τό πληθος των ταλαντώσεων που αυτό εκτελεί από τότε που ένα αντικείμενο αφήνεται να πέσει ελεύθερο από κάποιο ορισμένο ύψος μέχρι τότε που φτάνει αυτό στό έδαφος και άποδίδουμε τόν άριθμό που προκύπτει στη διάρκεια αυτής της πτώσης. Συγκρίνουμε κατόπιν τήν ελεύθερη πτώση διαφόρων σωμάτων με τό πληθος τέτοιων ταλαντώσεων και καταλήγουμε σε μία δεύτερη πρόταση: Για όρισμένο ύψος, ή διάρκεια της πτώσης όλων ανεξαιρέτως των σωμάτων είναι ίδια. Οι δύο, τώρα, αυτές προτάσεις, όπως άρθρώνονται μαζί, σημαίνουν τά εξής: 1) Έ έννοια του χρόνου ή όποια, κατά τήν πρώτη πρόταση, εξακολουθούσε άκόμη να παραμένει αναπόσπαστα δεμένη με τό φαινόμενο της έναλλαγής της μέρας με τή νύχτα (αφού μόνον άποκλειστικά μέσω αυτού μπορούσαν να συγκριθούν διάρκειες) άποσπάται, άπελευθερώνεται από αυτή τήν άρχική εμπειρική της πρόσδεση και, με τήν ίδια κίνηση, άποκρυσταλλώνεται ως νέα έννοια. Έ έννοια είναι νέα για δύο λόγους: Πρώτον, γιατί, άκριβώς, αυτή παύει να συναρτάται με ένα προνομιακό φαινόμενο αναφοράς. Τά διαφορετικά φαινόμενα στέκουν πλέον ισότιμα άπέναντί της (μπορεί π.χ. ό χρόνος του έκκρεμοϋ ή αυτός της ελεύθερης πτώσης να θεωρηθεί ό χρόνος ως προς τόν όποιο συγκρίνονται οι άλλοι) και ή έννοια «δημοκρατικοποιείται» προσλαμβάνοντας έ-
ναν χαρακτήρα άδιαφοροποίητης γενικότητας αναφο-

ράς. Και δεύτερον γιατί ή έννοια καθίσταται *μετρήσιμη κατά πρακτικά έλέγξιμο τρόπο*.⁶ (Οι ύποδιαίρέσεις της ημέρας, όπως διαβάζονται, άς πούμε, σ' ένα ήλιακό ρολόι προφανώς δέν έχουν αυτή τήν ιδιότητα). Αυτή ή πρακτική μετρησιμότητα μπορεί να χρησιμοποιηθεί π.χ. για να συγκριθεί ή διάρκεια της ελεύθερης πτώσης ενός σώματος από διαφορετικά ύψη και να διαπιστωθεί ότι ή διάρκεια αυτή δέν είναι άνάλογη με τό ύψος. 2) Έ νέα έννοια του χρόνου, μαζί με τίς έννοιες που συναπαρτίζουν τίς δύο παραπάνω προτάσεις (και, βέβαια, μαζί με τίς έννοιες μάζα, δύναμη κ.λπ. που άποκρυσταλλώνονται μέσα στην ίδια ιστορική διαδικασία) συγκροτούν σύστημα. Από τή συγκεκριμένη «θέση» τους εκεί άντλούν τή «συστημική» διάσταση του νοήματός τους. Π.χ. τό «συστημικό» νόημα της νέας έννοιας του χρόνου προσδιορίζεται (και περιορίζεται) εδώ από τήν έννοια «μικρό πλάτος ταλάντωσης» ή όποια παραμένει άκόμη ουσιαστικά εμπειρική. Έ λογική επεξεργασία του συστήματος, άφου αυτό άποκατασταθεί στην ολόκλητά του, θά παραγάγει τίς σχέσεις που διέπουν τή γενική κίνηση του έκκρεμοϋ, θά προσδιορίσει τό «συστημικό» νόημα της έννοιας «μικρό πλάτος ταλάντωσης» και θά άπελευθερώσει τήν έννοια του χρόνου από τήν άρχική αυτή δέσμευση. 3) Έ νέα έννοια του χρόνου και οι άλλες έννοιες επαναποδίδονται στά φαινόμενα, τά μετασχηματίζουν εννοιολογικά (π.χ. ό χρόνος που τά διέπει είναι πλέον ό άφηρημένος, γενικός, άδιαφοροποίητος χρόνος της νέας έννοιας) ενώ συγχρόνως αυτές νοηματοδοτούνται ύλικά. (Ό χρόνος που μετράει τό έκκρεμές είναι ένας κυριολεκτικά χειροπιαστός χρόνος). 4) Έ γενικότητα αναφοράς της νέας έννοιας του χρόνου επιτυγχάνει να συνδέσει, να υπαγάγει στη δικαιοδοσία της, εμπειρικά ανεξάρτητα φαινόμενα. Και ή σύνδεση αυτή άποτελεί ένα καθοριστικής σημασίας πρώτο βήμα για τή συγκρότηση ολόκληρου του εννοιολογικού συστήματος της Κλασικής Μηχανικής. Π.χ. ή ταύτιση του χρόνου που διέπει τά γήινα φαινόμενα με αυτόν που διέπει τά ούράνια οδηγεί στη συσχέτιση του γήινου με τόν ούράνιο χώρο συμβάλλοντας έτσι άποφασιστικά στην άποκρυστάλλωση μιάς νέας έννοιας χώρου. Άκόμη, ή σύνδεση άνάμεσα στην κίνηση του έκκρεμοϋ και τήν ελεύθερη πτώση, καθώς επιτυγχάνεται από μία έννοια χρόνου μετρήσιμη με μία σχετικά έπαρκή άκρίβεια, συμβάλλει άποφασιστικά στη διαμόρφωση της έννοιας της *επιτάχυνσης* και από κεί στην παραγωγή των βασικών σχέσεων που διέπουν τό φαινόμενο της ελεύθερης πτώσης. 5) Τά διαφορετικά φαινόμενα, τά όποια ή νέα έννοια του χρόνου και οι άλλες έννοιες συνδέουν, περιγράφουν, περι-ορίζουν τό πεδίο αναφοράς των έννοιων αυτών διαχωρίζοντάς το από φαινόμενα όπου οι νέες έννοιες δέν μπορούν να αναφερθούν με λειτουργικότητα. Π.χ. μπορεί συμβατικά όλοι οι χρόνοι να μετριοϋνται με τόν ίδιο τρόπο, αλλά ό ιστορικός χρόνος, ό ψυχολογικός χρόνος ή άκόμη και ό χρόνος της φυσικής ιστορίας χαρακτηρίζονται από πυκνώματα και άραιώματα, από μία έσωτερική δομή που τούς διαφοροποιεί ριζικά τόσο από τό χρόνο - παράμετρο της Φυσικής όσο και μεταξύ τους. Για τά ψυχολογικά, τά ιστορικά, τά

6. Άς σημειωθεί ότι αυτή ή «έγγενής μετρησιμότητα» των έννοιων άπαντάται με τόν παραπάνω τρόπο μόνον στην περίπτωση της Φυσικής. Άκόμη και στίς άλλες φυσικές επιστήμες (Χημεία, Βιολογία κ.λπ.) ή μέτρηση νοείται και λειτουργεί διαφορετικά.

κοινωνικά κ.λπ. φαινόμενα, ο χρόνος της Φυσικής είναι θεωρητικά ανενεργός· δεν συμβάλλει, δηλαδή, στη γνωστική ιδιοποίηση των φαινομένων αυτών.⁷ 6) 'Ο περιορισμός του πεδίου αναφοράς των και από τις νέες έννοιες συνιστά το αναγκαίο πρώτο βήμα για την εγκατάσταση των ιδρυτικών μελών του αντικειμένου της Κλασικής Μηχανικής. 'Ετσι, σύμφωνα με τα παραπάνω, τα προς αναγόρευση ιδρυτικά μέλη είναι η κίνηση της γής γύρω από τον ήλιο, η κίνηση του εκκρεμούς και η ελεύθερη πτώση. 7) 'Η σύνδεση εμπειρικά ανεξάρτητων φαινομένων υπό τη δικαιοδοσία των ίδιων έννοιων επιτρέπει τη χρησιμοποίηση του ενός για τον έλεγχο του άλλου, την αποκατάσταση μιάς πειραματικής διαδικασίας. 'Ετσι τό εκκρεμές μπορεί να γίνει πειραματική συσκευή, όργανο μέτρησης του χρόνου. 8) 'Η γενικότητα αναφοράς των νέων έννοιων δεν περιορίζεται στο αρχικό πεδίο αναφοράς τους. Αυτές μπορούν να αποδοθούν και σε άλλα φαινόμενα για να εντάξουν κι αυτά στο αντικείμενο που διαμορφώνεται. 'Η συγκρότηση της Κλασικής Μηχανικής συμπέρασε και τό φαινόμενο της παλίνροιας στα ιδρυτικά μέλη του αντικειμένου της.

Και εδώ τό παράδειγμα τελείωσε.⁸ 'Απομένει ακόμη για εξέταση ένα μόνο στοιχείο, έξισου θεμελιώδες μέ αυτό που ήδη αναφέρθηκαν, του μηχανισμού που διαμορφώνει τό επιστημονικό αντικείμενο. Είναι τό στοιχείο που συγκεκριμενοποιεί τό περιεχόμενο ειδικά της θέσης 4, συμπληρώνοντας έτσι αυτά που χρειάζονται για να αποσαφηνιστεί ή θέση 6. Τό στοιχείο αυτό προσδιορίζει παραπέρα την *ικανότητα αναφοράς* των έννοιων και σχέσεων ενός επιστημονικού εννοιολογικού συστήματος και ολοκληρώνει μ' έναν τελευταίο κρίκο τό συλλογισμό που ξεκίνησε πριν από κάμποσες σελίδες.

'Η *ικανότητα αναφοράς* ενός επιστημονικού εννοιολογικού συστήματος προσδιορίστηκε στα προηγούμενα αποκλειστικά και μόνον ως *γενικότητα αναφοράς*. Είναι αυτή ή γενικότητα ή όποια, όπως είπαμε, επιτρέπει τη συσχέτιση και τόν αλληλοέλεγχο των εμπειρικά ανεξάρτητων φαινομένων που συναποτελούν τό επιστημονικό αντικείμενο περι-ορίζοντας ταυτόχρονα τό αντικείμενο αυτό, είναι αυτή ή γενικότητα που υποβάσταζει την έπεκτατική *ικανότητα* του αντίστοιχου εννοιολογικού συστήματος. Αυτή, τώρα, ή γενικότητα δεν συγκρατείται, καταρχήν, από κανένα έγγενές ανασταλτικό μέσο. Καθώς τόσο τά ιδρυτικά μέλη του αντικειμένου, των όποιων αυτή επιτρέπει τη σύνδεση, όσο και τά νέα μέλη, των όποιων πάλι αυτή επιτρέπει την ένταξη, είναι, γενικά, *εμπειρικά ανεξάρτητα φαινόμενα*, δηλαδή φαινόμενα των όποιων ή εννοιολογική συνοχή δεν δίδεται κατά κανένα τρόπο προκαταβολικά αλλά αποδεικνύεται μόνον εκ των ύστερων, τό εννοιολογικό σύστημα δεν γνωρίζει που και πότε να στα-

ματήσει. Τό *οποιοδήποτε* φαινόμενο *ενδέχεται* να αποδειχθεί εντάξιμο στό αντικείμενο του. Μέ άλλα λόγια ή γενικότητα αναφοράς ενός επιστημονικού εννοιολογικού συστήματος παρουσιάζει έναν *άπολυτο* χαρακτήρα και οί συνακόλουθες έπεκτατικές βλέψεις του εννοιολογικού συστήματος δεν έχουν όρια. 'Η προσπάθεια να αποδοθούν οί έννοιες και σχέσεις του εννοιολογικού συστήματος σε νέα φαινόμενα ώστε να υπαχθούν κι αυτά στη δικαιοδοσία του δεν υπόκειται αργιστί σε κανέναν περιορισμό. Καί είναι αυτή ή τάση για χωρίς όρια επέκταση που φτιάχνει τη δύναμη της αναπτυσσόμενης επιστήμης όπως είναι και αυτή ή τάση που, όταν μετατραπεί σε ανεργάτιστη άλαζονεία, φτάνει να διακηρύξει την «τελική λύση» — φυσική, βιολογική, ψυχαναλυτική κ.λπ. — όλων των σχετικών ή και άσχετων προβλημάτων. 'Η μηχανιστική ιδεολογία του 18ου αιώνα, ή σύγχρονη μας κοινωνιοβιολογία και ό ψυχαναλυτισμός του συρμού σ' αυτήν την τάση βασίζουν τό άλλοθι τους.

'Όμως, ή *ικανότητα αναφοράς* ενός επιστημονικού εννοιολογικού συστήματος *δεν* ταυτίζεται με μία άμετριάστη γενικότητα αναφοράς. Κάθε συγκεκριμένη έπιστήμη μπορεί μόν να μην έχει αργιστί δεσμεύσεις ως προς τά φαινόμενα που είναι σε θέση να πραγματευθεί, αλλά όμως αυτή έχει τη δυνατότητα να γνωρίσει μερικές μόνον όψεις, *έντελώς ειδικές πτυχές*, των φαινομένων αυτών. Μπορεί οί κινήσεις όλων ανεξαιρέτως των σωμάτων να υπάγονται στη δικαιοδοσία της Κλασικής Μηχανικής αλλά, ως πούμε, τό μήλο του Νεύτωνα δεν είναι καρπός κάποιας μηλιάς, δεν είναι φρούτο, δεν έχει χρώμα, γεύση, φλούδα ή κουκούτσι. Είναι απλώς ένα σώμα που πέφτει ελεύθερα. Μέ άλλα λόγια ή *ικανότητα αναφοράς* ενός επιστημονικού εννοιολογικού συστήματος δεν είναι μόνον *άπολύτως γενική*· είναι *ταυτόχρονα και άπολύτως μερική*. 'Η γενικότητα αναφοράς του επιστημονικού εννοιολογικού συστήματος ως προς τά *φαινόμενα* που αυτό είναι σε θέση να πραγματευθεί, *έλέγχεται* από τη μερικότητα αναφοράς του ίδιου συστήματος ως προς *τίς* πτυχές των φαινομένων που αυτό είναι σε θέση να γνωρίσει. Καί είναι ό ίδιος ό μηχανισμός διαμόρφωσης του επιστημονικού αντικειμένου ό όποιος, μαζί με τόν γενικό χαρακτήρα της *ικανότητας αναφοράς* του αντίστοιχου εννοιολογικού συστήματος, προσδιορίζει από μόνος του και τόν μερικό χαρακτήρα αυτής της *ικανότητας αναφοράς*.

'Ο μηχανισμός που διαμορφώνει τό επιστημονικό αντικείμενο, όπως προηγουμένως τό περιγράψαμε, συνιστά μία διαδικασία ή όποια μπορεί, έντελώς σχηματικά, να χωριστεί σε τρία στάδια: την επαναπόδοση των έννοιων και σχέσεων του αντίστοιχου εννοιολογικού συστήματος στα φαινόμενα κάποιου τομέα της πραγματικότητας· την εννοιολογική άνασκευή των φαινομένων αυτών· τη διάσπαση του χώρου των φαινομένων σε εντάξιμα στό αντικείμενο φαινόμενα από τη μία μεριά και μη εντάξιμα από την άλλη. Τό πρώτο, τώρα, στάδιο αυτής της διαδικασίας — *έδώ είναι ή στιγμή να τό ξεϊδικεύσουμε* — λειτουργεί ως μία *πράξη προκαταρκτικής έπιλογής*. 'Από τό σύνολο των όψεων που συνιστούν τό υποψήφιο για ένταξη πραγματικό φαινόμενο, όπως αυτό αρχικά δίδεται, τό στάδιο της επαναπόδοσης *επιλέγει* κάποιες έντελώς ειδικές πτυχές του, απομονώνει αυτές τής πτυχές από τις υπόλοιπες όψεις του πραγματικού φαινομένου και *διαγράφει* αυτές *τίς τελευταίες* από τό *οπτικό πεδίο του εννοιολογικού συστήματος*. Είναι αυτές οί *έπιλεγμένες*

7. Για την έννοια του Ιστορικού χρόνου βλέπε L. Althusser, *Lire le Capital*, Maspéro, 1970, τόμος πρώτος, σ. 112-149.

8. Τό όλον παράδειγμα είναι, όπως λέχθηκε, κατασκευασμένο. Αυτό σημαίνει πως *δεν* αποτελεί περίληψη ή σχηματοποίηση κανενός μέρους της *πραγματικής* ιστορίας που συγκρότησε την Κλασική Μηχανική. Αυτό αναφέρεται στις εννοιολογικές, *αποκλειστικά*, συνιστώσες αυτής της πραγματικής ιστορίας και προσπαθεί μόνον να έντοπίσει όρισμένους από τούς *λογικά* κύριους άρμούς που άρθρώνουν αυτές τίς συνιστώσες. 'Η πραγματική ιστορία της Κλασικής Μηχανικής, *έστω* και μόνον κατά αυτές τίς συνιστώσες της, *δεν* *άκολουθ*ησε τη ροή που υπαινίσσεται τό παράδειγμα.

πτυχές και αυτές *μόνον πλέον* που συνιστούν το πραγματεύσιμο από το έννοιολογικό σύστημα έννοιολογικά ανασκευασμένο φαινόμενο. Όποτε το δεύτερο στάδιο της διαδικασίας, ή έννοιολογική ανασκευή του πραγματικού φαινομένου, συγκεκριμενοποιείται: ή έννοιολογική αυτή ανασκευή δέν είναι τίποτε άλλο από την ολοκληρωτική υπαγωγή του πραγματικού φαινομένου στις επιλεγμένες αυτές πτυχές του, τίποτε άλλο από *τήν απόλυτη ταύτιση του με αυτές τις μερικές πτυχές του*. Καί έτσι τελικό αποτέλεσμα του μηχανισμού που διαμορφώνει το επιστημονικό αντικείμενο δέν είναι μόνο ή διάσπαση του χώρου των φαινομένων, σέ εντάξιμα και μη εντάξιμα στό αντικείμενο φαινόμενα: είναι συγχρόνως και ή διάρρηξη αυτών των ίδιων των φαινομένων, ό διαχωρισμός και ή επιλογή των έντελως ειδικών εκείνων πτυχών τους που είναι πραγματεύσιμες από το επιστημονικό έννοιολογικό σύστημα. Π.χ. για την Κλασική Μηχανική, ή Γῆ, ή μία και μοναδική πραγματική Γῆ, είναι απλά και *μόνον* ένα ύλικό σημείο ή, σωστότερα, μία πεπλατυσμένη σφαίρα που κινείται στό Διάστημα. Ό φλοιός και τό έσωτερικό της, οί ήπειροι και οί ώκεανοί της, τά ήφαιστεια και οί σεισμοί της *δέν υπάρχουν για την Κλασική Μηχανική*. Οί ὄψεις αυτές συνιστούν, υπό προϋποθέσεις ανάλογες με αυτές που αναλύσαμε, αντικείμενα άλλων επιστημονικών κλάδων — της Γεωλογίας, της Ήφαιστειολογίας, της Σεισμολογίας κ.λπ. Είναι αυτή ή διάρρηξη του πραγματικού φαινομένου, είναι αυτή ή συνακόλουθη απόλυτη ταύτιση του με μερικές μόνο, έντελως ειδικές πτυχές του, που συνιστά *τόν απόλυτως μερικό* χαρακτήρα της ικανότητας αναφοράς του αντίστοιχου έννοιολογικού συστήματος. Καί είναι αυτή ή μερική διάσταση που *έλέγχει* δραστικά, όπως είπαμε, τις έπεκατακές βλέψεις της ίδιας ικανότητας αναφοράς, οικοδομώντας έτσι μαζί της *μία διαλεκτική γενικού-μερικού*. Είναι δέ, τέλος, αυτή ή διαλεκτική ή οποία, με τή σειρά της, διαμορφώνει συνολικά τό πλαίσιο διεύρυνσης του επιστημονικού αντικειμένου προσδιορίζοντας τούς ὄρους αυτής της διεύρυνσης και περιορίζοντας αντίστοιχα τό αντικείμενο. Άλλά και κάτι ακόμη. Αυτή ή απόλυτως μερική διάσταση της ικανότητας αναφοράς ενός επιστημονικού έννοιολογικού συστήματος αποδεικνύει ότι κάθε αναγωγικό πρόγραμμα που φιλοδοξεί να υπαγάγει όλα τά φαινόμενα στή δικαιοδοσία κάποιας, οποιασδήποτε, επιστήμης-μητέρας δέν είναι παρά φανάκη. Γιατί καμιά επιστήμη δέν είναι σέ θέση να πραγματευθεί ένα πραγματικό φαινόμενο στήν ολόκληρη των ὄψεων με τις ὄποιες αυτό δίδεται, γιατί κανένα επιστημονικό έννοιολογικό σύστημα δέν μπορεί να υπάρξει αν δέν επιλέξει κάποιες έντελως ειδικές πτυχές των φαινομένων αγνοώντας και διαγράφοντας από τό οπτικό του πεδίο όλες τις υπόλοιπες και ταυτίζοντας έτσι τό φαινόμενο με αυτές τις επιλεγμένες πτυχές. Πράγμα που δέν σημαίνει, βέβαια, ότι αυτές οί διαγραφόμενες ὄψεις είναι λιγότερο πραγματικές ή λιγότερο σημαντικές. Άπλως, αυτές μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο κάποιας άλλης επιστήμης ή κάποιων άλλων επιστημών.

Ό μηχανισμός διαμόρφωσης του επιστημονικού αντικειμένου επιλέγοντας μερικές μόνο έντελως ειδικές πτυχές κάθε πραγματικού φαινομένου, διαγράφοντας όλες τις υπόλοιπες και ταυτίζοντας τό φαινόμενο με αυτές τις επιλεγμένες πτυχές του δέν κάνει τίποτε άλλο από τό να *αυτονομεί* αυτές τις τελευταίες. Καθώς τό πραγματικό φαινόμενο εντάσσεται στό επιστημονικό αντικείμενο ως συνιστάμενο από μόνο αυτές τις έ-

πιλεγμένες πτυχές του, καθώς οί άλλες, εξίσου πραγματικές, ὄψεις του κυριολεκτικά δέν υπάρχουν για τό αντίστοιχο έννοιολογικό σύστημα, τό επιστημονικό αντικείμενο δέν έχει καταρχήν τίποτε να κάνει ούτε με αυτές τις άλλες ὄψεις — οί ὄποιες, έννοιολογικά ανασκευασμένες σύμφωνα με τά παραπάνω, μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο ή αντικείμενα άλλων επιστημών — ούτε με τούς τρόπους πραγμάτευσης των ὄψεων αυτών — επιστημονικούς ή ὄχι. Τό επιστημονικό αντικείμενο είναι αυτόνομο τόσο ως προς τά αντικείμενα άλλων επιστημών όσο και ως προς ὄποιεσδήποτε θεωρητικές κατασκευές που πραγματεύονται ὄψεις του πραγματικού φαινομένου τις ὄποιες τό αντίστοιχο επιστημονικό έννοιολογικό σύστημα, για να συγκροτηθεί τό ίδιο, έχει διαγράψει από τό οπτικό του πεδίο. Καί αυτό είναι καταρχήν τό περιεχόμενο της θέσης 4.

Όμως ή αυτονομία αυτή του επιστημονικού αντικειμένου δέν συνεπάγεται ότι οί επιμέρους επιστήμες δέν συνάπτουν κανενός είδους σχέση μεταξύ τους. Ή θέση 4 ολοκληρωμένη, προσδιορίζει τήν αυτονομία του επιστημονικού αντικειμένου ως αυτονομία *μόνο σχετική* ενώ ή θέση 6 δέν αποκλείει τις διεπιστημονικές σχέσεις αλλά *μόνον* συναρτά τούς ὄρους έπικοινωνίας ανάμεσα σέ διαφορετικές επιστήμες τόσο με αυτήν τήν αυτονομία και τή σχετικότητα της όσο και με τή νοηματική αυτονομία των έννοιων που συγκροτούν ένα επιστημονικό έννοιολογικό σύστημα. Αυτό είναι τό έδαφος που στηρίζει τήν ιδέα της «*διεπιστημονικότητας*». Όποτε τό αϊτούμενο είναι πλέον ή συγκεκριμένη αναγνώριση αυτού του εδάφους.

Γιά τή διεπιστημονικότητα

Ή θέση 6 ὀρίζει τή διεπιστημονικότητα ως *έπικοινωνία ανάμεσα σέ διαφορετικές επιστήμες και ισχυρίζεται* ότι οί ὄροι αυτής της *έπικοινωνίας* περιορίζονται από τις δύο «*αυτονομίες*» που συναντήσαμε στά προηγούμενα: τήν αυτονομία νοήματος των έννοιων που συγκροτούν κάθε επιστημονικό έννοιολογικό σύστημα και τήν αυτονομία του αντικειμένου κάθε επιστήμης. Ή πρώτη από αυτές τις «*αυτονομίες*» δέν χρειάζεται να μάς απασχολήσει *έδω* ιδιαίτερα. Άπλως, για τήν πληρότητα της ὄλης εξέτασης, *άρκει* μία προσθήκη σέ ὄσα ἤδη αναφέρθηκαν σχετικά.

Στά προηγούμενα, ή νοηματική αυτονομία των έννοιων ενός επιστημονικού έννοιολογικού συστήματος ὀρίστηκε ως ή σχετική αυτονομία του νοήματος αυτών των έννοιων *άπέναντι* στό νόημα των ίδιων, ένδεχομένως, λέξεων μέσα στά πλαίσια της τρέχουσας έμπειρίας. Καί ή σχετική *ανάλυση* κατέληξε στό συμπέρασμα ότι τό «*συστημικό*» νόημα, ή, καλύτερα, ή «*συστημική*» *διάσταση* του νοήματος μιάς επιστημονικής έννοιας δέν *έπιτρέπει* στήν έννοια αυτή να μεταφερθεί, *με τό σύνολο των συνεκφορών και των συμπαρηλώσεών της*, έξω από τό έννοιολογικό σύστημα όπου αυτή ὀργανικά ανήκει. Αυτή ὄμως ή θεμελιακή δέσμευση δέν *άπαγορεύει* κάθε μεταφορά. Μετά από κατάλληλη κριτική *έπεξεργασία* και υπό ὄρους που δέν χρειάζεται *έδω* να *άναλυθούν*, κάποια ὀργανική έννοια μιάς επιστήμης μπορεί κάλλιστα να *έισαχθεί* σέ μία άλλη επιστήμη για να *έκφράσει* *πληρέστερα*, με κάποιο κατάλληλο τροποποιημένο *μέρος* των συνεκφορών της, ὀρισμένες σχέσεις της δεύτερης επιστή-

μης.⁹ Η κριτική επεξεργασία της μεταφερόμενης έννοιας συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση γιατί αλλιώς αυτή αντί να βοηθήσει, μπορεί να εμποδίσει την ανάπτυξη της επιστήμης όπου εισάγεται.¹⁰ Έτσι ή αλλιώς, βέβαια, στο πλαίσιο της δεύτερης επιστήμης, ή εισαγόμενη έννοια έχει διαφορετική θέση, διαφορετικό «συστημικό» και «ύλικό» νόημα, διαφορετικές συνεκφορές και συμπαραδηλώσεις· έχει, δηλαδή, αυτή μετατραπεί σε νέα έννοια. Και κατά συνέπεια ή επικοινωνία ανάμεσα στις διαφορετικές επιστήμες που επιτυγχάνει μία τέτοια μεταφορά στην ουσία δεν σχετίζει τις επιστήμες αυτές και άρα κατά κανένα τρόπο δεν συνιστά την κύρια πλευρά της διεπιστημονικότητας.

Η κύρια πλευρά της διεπιστημονικότητας, οι όροι της ουσιαστικής επικοινωνίας ανάμεσα σε διαφορετικές επιστήμες είναι αυτοί που έχουν να κάνουν με τα αντικείμενα αυτών των διαφορετικών επιστημών· οι ουσιαστικές σχέσεις ανάμεσα σε διαφορετικές επιστήμες προσδιορίζονται από τη σχετικότητα της αυτονομίας του επιστημονικού αντικειμένου. Είναι, άρα, αυτή ή σχετικότητα που χρειάζεται τώρα να συγκεκριμενοποιηθεί.

Στά προηγούμενα δείξαμε ότι αυτό που κινεί την ικανότητα αναφοράς ενός επιστημονικού εννοιολογικού συστήματος είναι μία διαλεκτική γενικού-μερικού. Και είπαμε ακόμη πώς είναι αυτή ή διαλεκτική που προσδιορίζει τους όρους διεύρυνσης του επιστημονικού αντικειμένου περι-ορίζοντας έτσι το αντικείμενο αυτό, δηλαδή πώς είναι αυτή ή διαλεκτική που οροθετεί το επιστημονικό αντικείμενο περιγράφοντας τα σύνορά του. Η αυτονομία, τώρα, του επιστημονικού αντικειμένου δεν μπορεί, προφανώς, παρά να εξαρτάται από τον χαρακτήρα των συνόρων που το περι-ορίζουν και ή σχετικότητα αυτής της αυτονομίας δεν μπορεί παρά να προέρχεται από τον εγγενώς ασταθή και άβεβαιο τρόπο με τον οποίο, όπως θα δούμε, επιτυγχάνεται πάντοτε ή χάραξη των συνόρων αυτών. Η εξέταση αυτού του τρόπου χάραξης θα οδηγήσει στον προσδιορισμό της πρώτης κύριας κατηγορίας διεπιστημονικών σχέσεων.

Πρώτα απ' όλα, τα σύνορα που περι-γράφουν το επιστημονικό αντικείμενο δεν είναι σταθερά αλλά μετακινούνται και μετασχηματίζονται αδιάκοπα. Η δυναμική της ανάπτυξης κάθε συγκροτημένης επιστήμης διευρύνει συνεχώς το επιστημονικό αντικείμενο εντάσσοντας σ' αυτό νέα φαινόμενα και επεκτείνοντας αντίστοιχα τα σύνορά του ενώ ή ίδια αυτή δυναμική οδηγεί κατά καιρούς σε θεωρητικές επαναστάσεις που παράγουν νέες θεωρίες, θεωρίες οι οποίες αναδιατάσσουν συνολικά το αντικείμενο και ανασυντάσσουν με ριζικό τρόπο τα σύνορα που το περιόριζαν. Αλλά ισχύει εδώ και κάτι ακόμη. Μέσα στην ιστορική διαδρομή μιας επιστήμης, υπάρχουν φορές όπου ή πορεία της ανεξάρτητης εξέτασης διαφορετικών, έντελως ασυσχετίστων αρχικά κατηγοριών φαινομένων καταλήγει (μέσα από την εννοιολογική ανασκευή των προ-

σφύων, βέβαια, έντελως ειδικών πτυχών τους) στη σύνδεση των φαινομένων αυτών, στην από κοινού υπαγωγή τους στο ίδιο επιστημονικό αντικείμενο. Η ενοποίηση των ηλεκτρικών, των μαγνητικών και των οπτικών φαινομένων με τη θεωρία του Maxwell είναι ένα παράδειγμα τέτοιας σύνδεσης από την ιστορία της Φυσικής. Και σ' αυτές τις περιπτώσεις, οι προσπάθειες να προσαρμοστούν μεταξύ τους τα επιμέρους αντικείμενα και να άρθρωθούν ανάλογα τα αντίστοιχα εννοιολογικά συστήματα προκαλεί μία μείζονα αναστάτωση των σχετικών συνόρων, ή οποία μόνο μετά από μία μακρά και σύνθετη πορεία μπορεί τελικά να καταλαγιάσει και να καταλήξει σε μία νέα οροθέτηση. Η ηλεκτρομαγνητική θεωρία του Maxwell, διαλύοντας κυριολεκτικά τη μηχανιστική ιδεολογία, καταπάτησε μέχρις εξαφανίσεως τα σύνορα που περιόριζαν μέχρι τότε το αντικείμενο της Φυσικής και τα όποια ή ιδεολογία αυτή, στηριζόμενη στα επιτεύγματα της Κλασικής Μηχανικής, είχε αναγορεύσει σε απαραβίαστα, ενώ συγχρόνως τό αίτημα να συναρθρωθεί αυτή ή νέα θεωρία με τη Μηχανική προκάλεσε την επανάσταση της Θεωρίας της Ειδικής Σχετικότητας. Οι επιπτώσεις αυτής της επανάστασης σε όλόκληρο τό αντικείμενο της Φυσικής δεν έχουν ακόμη αξιολογηθεί οριστικά και τό αποτέλεσμα είναι ότι τα σύνορα ανάμεσα στους επιμέρους τομείς αυτού του αντικειμένου παραμένουν μέχρι σήμερα άσαφη και άβεβαια.

Η ασάφεια, τώρα, αυτή των σχετικών συνόρων δεν αφορά μόνον τη συνάρθρωση των επιμέρους τομέων του αντικειμένου μιας επιστήμης όπως αυτή προκύπτει μέσα από μία πορεία έντελως απρόβλεπτων, εκ των προτέρων, ενοποιήσεων σαν την παραπάνω. Η επιστημονική επεξεργασία αρχικά ασυσχετίστων αφετηριών μπορεί μόνον να οδηγήσει στην προσέγγιση των αντικειμένων και εννοιολογικών συστημάτων αλλά συγχρόνως μπορεί ή προσέγγιση αυτή να μὴ ολοκληρώνεται ποτέ με την ενοποίηση των αντικειμένων και συστημάτων αυτών μέσα στα πλαίσια μιας και μόνης επιστήμης. Αντίθετα, σ' αυτή την περίπτωση, κάθε προσπάθεια να μηδενιστεί ή σχετική απόσταση και να καταστεί ρητή ή επιδιωκόμενη συνάρθρωση, αντί να πετυχαίνει τό στόχο της, παράγει μία ανοιχτή αλληλουχία νέων προβλημάτων στα πλαίσια καθεμιάς από τις προσεγγίσεις επιστημονικές περιοχές. Και ή επίλυση των προβλημάτων αυτών, αντί να συνενώνει τις περιοχές αυτές, καθιστά ανάγλυφες τις διαφορές τους, οριστικοποιεί τη διάκριση ανάμεσά τους και θεμελιώνει τη σχετική αυτονομία της καθεμιάς ως προς την άλλη, απονέμοντας έτσι τελικά και στις δύο τούς πλήρεις επιστημονικούς τους τίτλους (θέση 4). Μ' άλλα λόγια, ανάμεσα στις δύο αυτές προσεγγίσεις επιστημονικές περιοχές, ή, τελικά, επιστήμες, παραμένει πάντα κάποιο «υπόλοιπο», μία διεπιφάνεια φαινομένων που συνιστούν τό ασάφες, άλλ' απαραβίαστο μέσα στην ασάφειά του, σύνορο που διαχωρίζει τις δύο. Τα φαινόμενα αυτής της «διεπιφάνειας» συνιστούν σύνορο γιατί, ακριβώς, αυτά, όπως ανασκευάζονται εννοιολογικά από τά εννοιολογικά συστήματα και των δύο αυτών επιστημών χωριστά, είναι καταρχήν εντάξιμα και στις δύο. Όμως αυτό τό «καταρχήν» δεν συγκεκριμενοποιείται ποτέ. Κάθε μία από τις επιστήμες αυτές επεξεργάζεται από τό σκοπιά της τό φαινόμενα του συνόρου, βαθαίνει τη γνώση τους, εξαντλεί εν προκειμένω τά μέσα της αλλά δεν κατορθώνει να κατισχύσει στην άλλη και να υπαγάγει στην αποκλειστική δικαιοδοσία της τά φαινόμενα αυ-

9. Βλέπε την υποδειγματική εισαγωγή έννοιων της Ψυχανάλυσης στο εννοιολογικό πλαίσιο της επιστήμης της Ιστορίας που επιτυγχάνει ο Άλτουσερ στο δοκίμιό του «Αντίφαση και Έπικαθορισμός», Για τον Μάρξ, Γράμματα, 1978. Η εισαγωγή αυτή δεν έχει, προφανώς, τίποτε να κάνει με τον «φροϋδομαρξισμό».

10. Βλέπε M. Pêcheux, "Ideologie et histoire des sciences" στο M. Fichant, M. Pêcheux, Sur l'histoire des sciences, Maspéro, 1971.

τά. Τό μόριο παραμένει πάντα αντικείμενο τόσο της Φυσικής όσο και της Χημείας και ορισμένου τύπου οργανικά μακρομόρια παραμένουν πάντα αντικείμενο τόσο της Χημείας όσο και της Βιολογίας. Ή διεκδίκηση, μάλιστα, των ίδιων συνοριακών φαινομένων από επιστήμες διαφορετικές δέν συνιστά μόνο μία συνεχή μάχη χωρίς νικητή ή ήττημένο· ή διεκδίκηση αυτή γενικά καταλήγει στη συγκρότηση ενός νέου επιστημονικού κλάδου ανάμεσα στους δύο αντιπάλους, στην *απόδοση*, δηλαδή, *δομής* στο σύνορο και στη συνακόλουθη μεταφορά της διαμάχης στα νέα σύνορα που δημιουργεί ή συγκρότηση του νέου αντικείμενου. Ή συγκρότηση της Φυσικοχημείας «ανάμεσα» στη Φυσική και τη Χημεία, αυτή της Νευροψυχολογίας ανάμεσα στη Νευρολογία και την Ψυχολογία ή ακόμη το όρατο σήμερα κενό μιας θεωρίας με αντικείμενο την οικογένεια ως ενός επιστημονικού κλάδου «ανάμεσα» στην Ψχανάλυση και στην επιστήμη της Ίστορίας συνιστούν, νομίζω, εύγλωττα έδω παραδείγματα. Έτσι τελικά τα σύνορα που περιορίζουν *συνολικά* τό επιστημονικό αντικείμενο δέν είναι μόνο, όπως προηγουμένως είπαμε, *άσταθή* ως προς τά φαινόμενα που περικλείουν· είναι συγχρόνως και *άσαφή* ως προς τις επιστήμες που διαχωρίζουν. Και είναι *αυτή* ή *άσαφεια* που συνιστά συγκεκριμένα τη σχετικότητα της αυτονομίας του επιστημονικού αντικείμενου, ενώ είναι *αυτή ή σχετικότητα*, ή όποια, με τη σειρά της, όρίζει την

Τό οικολογικό κίνημα στηρίζει
τό θεωρητικό λόγο του
σε μία «αυτονόητη» επιστημολογική παραδοχή:
ή κοινωνία είναι οικοσύστημα

πρώτη κύρια κατηγορία διεπιστημονικών σχέσεων.

Ήν ό άσταθής χαρακτήρας των συνόρων που περιγράφουν συνολικά τό επιστημονικό αντικείμενο προκύπτει, κατά τά προηγούμενα, ως λογικό έπακόλουθο των όρων που συνιστούν τη δυναμική μιας επιστήμης όπως αυτοί αποκαθίστανται με τη δημιουργία μιας *μοναδικής* άφετηρίας — ή όποια αποτελείται, όπως είπαμε, από τά ιδρυτικά μέλη του αντίστοιχου αντικείμενου, από τό έννοιολογικό σύστημα που πραγματεύεται αυτά τά μέλη και από τις πειραματικές διαδικασίες που άλληλοεξαρτούν και άλληλοελέγχουν τά δύο προηγούμενα στοιχεία — ό άσαφής χαρακτήρας των συνόρων αυτών προκύπτει ως συνέπεια ενός επιπλέον *γεγονότος*: Ή επιστημονική πρακτική, μέσα στην πραγματική ιστορική διαδρομή της, δέν διαγράφει μία εύθυγραμμη, όσοδήποτε σύνθετη, πορεία που έκμεταλλεύεται μέχρις έξαντλήσεως τις δυνατότητες κάποιας μεμονωμένης τέτοιας άφετηρίας· αντίθετα, ή επιστημονική πρακτική είναι πρακτική πολλαπλή ή όποια έξακτινώνεται από διαφορετικά ανεξάρτητα κέντρα διαμορφώνοντας σε ξεχωριστά επιμέρους επιστημονικά αντικείμενα διαφορετικές, άσυσχέτιστες περιοχές φαινομένων. Ή συγκεκριμένη διερεύνηση των όποιωνδήποτε διεπιστημονικών σχέσεων όφειλε νά ξεκινήσει — όπως έγινε — από την άναγνώριση του γεγονότος αυτής της πολλαπλότητας ως άναγκαίας προϋπόθεσης *γιά την ύπαρξη* διεπιστημονικών σχέσεων.

Ή αυτοτελής, τώρα έπεξεργασία και άνάπτυξη των ανεξάρτητων χώρων έκκίνησης της επιστημονικής πρακτικής μπορεί νά όδηγήσει, όπως είδαμε, είτε στη διατήρηση μέχρι τέλους αυτής της άρχικης ανεξαρτησίας και την παραγωγή διαφορετικών, ανεξάρτητων επιστημών είτε σε κάποιου είδους προσέγγιση των παραγομένων αντικειμένων και έννοιολογικών συστημάτων. Ή δέ προσέγγιση αυτή είτε κατορθώνει νά ολοκληρωθεί με την έννοπιση των επιμέρους αυτών αντικειμένων και έννοιολογικών συστημάτων στα πλαίσια μιας μοναδικής επιστήμης — με αντίτιμο όμως τότε συχνά την άσάφεια των συνόρων που διαχωρίζουν *έσωτερικά* τό έτσι συγκροτούμενο νέο ένιαίο αντικείμενο σε επιμέρους τομείς — είτε φτάνει μόνο μέχρι νά άναδείξει *διαφορετικές* αλλά *συνορεύουσες* επιστήμες. Και είναι αυτή ή συνοριακή σχέση που συνιστά την πρώτη κύρια κατηγορία διεπιστημονικών σχέσεων. Ή άνάπτυξη της επιστημονικής πρακτικής χαράσσει άσαφή αλλά κοινά σύνορα ανάμεσα σε επιστήμες διαφορετικές, άποκαθιστά σχέσεις γειτονίας και δεσμούς συγγενείας ανάμεσα στις επιστήμες, όρίζει οικογένειες επιστημών, τις *επιστημονικές «ήπειρους»*.¹¹

Οί διαδικασίες που άποκαθιστούν την πρώτη κύρια κατηγορία διεπιστημονικών σχέσεων και συγκροτούν τις επιστημονικές «ήπειρους» είναι διαδικασίες οί όποιες, όπως είδαμε, άφενός προσδιορίζουν τά κοινά αλλά *άσαφή* σύνορα ανάμεσα σε διαφορετικά επιστημονικά αντικείμενα, άναδεικνύοντας έτσι τις αντίστοιχες επιστήμες ως συγγενείς ενώ *ταυτόχρονα* ό ειδικός χαρακτήρας αυτής άκριβώς της άσάφειας όδηγεί στη θεμελίωση της σχετικής αυτονομίας καθεμιάς από τις επιστήμες αυτές ως προς την άλλη ολοκληρώνοντας έτσι τη συγκρότησή της. Ή άποκατάσταση του περιοδικού πίνακα των χημικών στοιχείων, όρίζοντας συγκεκριμένα τό σύνορο ανάμεσα σε Φυσική και Χημεία, άφενός απέδωσε στη Χημεία τη θεωρητική της βάση και άφετέρου προσόρισε ρητά τη συγγενεία της με τη Φυσική. Ο περιοδικός πίνακας έγινε έτσι ή *βάση άναγωγής* της Χημείας στη Φυσική ενώ συγχρόνως Φυσική και Χημεία δημιούργησαν την επιστημονική τους οικογένεια ιδρύοντας από κοινού την «ήπειρο» των φυσικών επιστημών. Στο πλαίσιο αυτής της «ήπειρου», ή εύρεση, άργότερα, του γενετικού κώδικα ολοκλήρωσε την επιστημονική συγκρότηση της Βιολογίας και όριστικοποίησε την ένταξή της σε αυτήν την «ήπειρο» ενώ ό γενετικός κώδικας αποτέλεσε τη συγκεκριμένη βάση άναγωγής της Βιολογίας στη Χημεία. Με άλλα λόγια οί διεπιστημονικές σχέσεις που όρίζουν μία ήπειρο είναι *σχέσεις άναγωγής* ανάμεσα στις επιμέρους επιστήμες, ή διασάφηση των δεσμών συγγενείας ανάμεσά τους είναι συνώνυμη με την άποκατάσταση μιας συγκεκριμένης *βάσης άναγωγής*.

Όμως, όπως επίσης είδαμε, οί συγγένειες μεταξύ επιστημών δέν φτάνουν ποτέ μέχρι την πλήρη ταύτιση των αντικειμένων τους, οί σχετικές άποστάσεις δέν μηδενίζονται και άρα ή άναγωγή παραμένει πάντοτε *άναγωγή σε τελευταία άνάλυση*. Τά χημικά φαινόμενα είναι *μόνο σε τελευταία άνάλυση* φαινόμενα φυσικά και τά βιολογικά *μόνο σε τελευταία άνάλυση* χημικά ενώ, αντίστοιχα, ή οικονομική βάση των σχέσεων παραγωγής καθορίζει *μόνο σε τελευταία άνάλυση* τις πο-

11. Βλέπε L. Althusser, "Préface à l' édition du premier volume du *Capital*", Garnier-Flammarion, 1969.

λιτικές ή τις ιδεολογικές σχέσεις.¹² Μ' άλλα λόγια, ή ιεράρχηση των επιστημών που προέρχεται από την αποκατάσταση μιας βάσης αναγωγής *δέν υπάγει ποτέ τή μία επιστήμη στην άλλη αλλά προσδιορίζει μόνο τή θέση καθεμιάς στά πλαίσια τής «ήπειρου», ξεκαθαρίζει και ιεραρχεί μόνο τούς βαθμούς συγγενείας ανάμεσα στις διαφορετικές επιστήμες που συναποτελούν τήν «ήπειρο».* Μιά τέτοια αναγωγή είναι αναγωγή σέ τελευταία ανάλυση γιατί αυτή, αντί νά κλείνει τό ζήτημα των διεπιστημονικών σχέσεων και νά στηρίζει τά κενόδοξα ιδεολογήματα των αναγωγικών προγραμμάτων τής «τελικής λύσης», ανοίγει άλληλουχίες νέων προβλημάτων που γονιμοποιούν τά επιστημονικά αντικείμενα και τά διακλαδώνουν πρός πολλές διαφορετικές και απρόβλεπτες κατευθύνσεις. Καθώς ή αποκατάσταση μιας βάσης αναγωγής στά πλαίσια μιας «ήπειρου» ολοκληρώνει τή συγκρότηση τής αντίστοιχης επιστήμης και επισφραγίζει τήν ώριμότητά της, αυτή μπορεί πλέον νά συνάπτει ελεγχόμενες σχέσεις μέ τούς συγγενείς της εκεί — κοντινούς ή μακρινότερους — χωρίς νά φοβάται ότι θά απωλέσει στή διαδικασία τήν παρθενία του επιστημονικού της χαρακτήρα. Τά επίμερους αντικείμενα κάθε επιστήμης τής «ήπειρου» αποκτούν έτσι μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων και, αφού εδώ ή αίμομιξία δέν είναι άμάρτημα και τό φύλο παραμένει άπροσδιόριστο, οι συγγενικές σχέσεις μπορούν νά φτάσουν μέχρι τήν τεκνοποίηση, τή γέννηση παιδιών ύβριδικών, νέων αντικειμένων μέ άμφισβητούμενη πατρότητα. Η Μοριακή Βιολογία, μολονότι διατηρεί πρώτου βαθμού συγγένεια μέ τή Χημεία και όχι μέ τή Φυσική, μπορεί νά σχετιστεί μέ τή Θερμοδυναμική και νά γεννήσει μαζί της ένα ολόκληρο νέο πεδίο προβλημάτων ενώ ή Γεωλογία μπορεί νά χρησιμοποιήσει μέρος τής Άστροφυσικής για νά δημιουργήσει ως αντικείμενο τήν ιστορία του πλανήτη μας. Η ύπαρξη, άκόμη, Γεωφυσικής, Βιοχημείας ή Βιοφυσικής μαρτυρά ότι τά έσωτερικά σύνορα μιας «ήπειρου» σχηματίζουν συνολικά ένα ιδιαίτερα περίπλοκο δίχτυ, δίχτυ τό όποιο, όμως, δέν ύφαινεταί άναρχα. Η ανάπτυξη των επιστημών που συγκροτούν τήν επιστημονική «ήπειρο» καθορίζει τήν πλέξη του ενώ ή αποκατάσταση των βάσεων αναγωγής ανάμεσα στις επιστήμες αυτές διαμορφώνει τούς κεντρικούς κόμβους που τό άρθρώνουν. Άπό κεί και πέρα οι οικογενειακές σχέσεις δικαιώνουν κάθε ελευθεριότητα. Η ύπαρξη βάσεων αναγωγής μπορεί μέν νά άπαγορεύει τήν άσυδοσία αλλά ό χαρακτήρας αυτής τής αναγωγής ως αναγωγής σέ *τελευταία ανάλυση* επιτρέπει τήν ελεύθερη ανάπτυξη διεπιστημονικών σχέσεων πρός κάθε κατεύθυνση.

Οί διεπιστημονικές σχέσεις τής κατηγορίας που έξετάσαμε μέχρις εδώ είναι οι σχέσεις που όρίζουν μία επιστημονική «ήπειρο», δηλαδή οι σχέσεις τις όποιες συνάπτουν τά αντικείμενα διαφορετικών επιστημών κατά τήν ανάπτυξη αυτού που όνομάσαμε «συνολική έσωτερική δυναμική» καθεμιάς από τις επιστήμες αυτές. Η συνολική έσωτερική, τώρα, δυναμική μιας επιστήμης, για νά μπορέσει νά πραγματευθεί ένα πραγματικό φαινόμενο ώστε νά τό εντάξει στο αντίστοιχο επιστημονικό αντικείμενο, είναι ύποχρεωμένη, όπως είπαμε, νά επιλέξει όρισμένες μόνο έντελώς ειδικές

12. Η έννοια τής «τελευταίας ανάλυσης» έξετάζεται διεξοδικά από τόν Λ. Άλτουσέρ, «Ύποστήριξη τής Άμιένης», στή συλλογή *Θέσεις*, Θεμέλιο, 1981.

πτυχές του και νά διαγράψει όλες τις ύπόλοιπες από τό όπτικό πεδίο του έννοιολογικού της συστήματος. Μόνο υπό αυτόν τόν συστατικό για τόν ίδιο όρο είναι μία επιστήμη σέ θέση νά όρίσει και νά αντιμετώπισει τά *προβλήματα* που σχετίζονται μέ τήν πραγμάτωση κάθε πραγματικού φαινομένου. Όστόσο, τά προβλήματα που καθημερινά τίθενται, τά προβλήματα που πρέπει νά αντιμετωπιστούν μέσα στα συγκεκριμένα κάθε φορά πλαίσια μιας κοινωνίας, είναι προβλήματα *πρακτικά*, δηλαδή προβλήματα που ένέχουν, λίγο πολύ, τά *πραγματικά φαινόμενα στην όλότητα των όψεων μέ τις όποιες αυτά δίδονται*. Και είναι δυνατόν, όπως θά δούμε, ή διαδικασία επίλυσης όρισμένων τουλάχιστον τέτοιων πρακτικών προβλημάτων νά κινητοποιεί επιστήμες και διεπιστημονικές σχέσεις τής κατηγορίας που προηγουμένως έξετάσαμε, είναι δυνατό οι διαδικασίες αυτές νά διαμορφώνουν μία βάση για τήν αντιμετώπιση των προβλημάτων αυτών ή όποια νά διακρίνεται από έναν ιδιάζοντα επιστημονικό χαρακτήρα. Και εδώ έντοπίζεται ή δεύτερη και τελευταία¹³ κατηγορία διεπιστημονικών σχέσεων. Η κατηγορία αυτή — στην όποια και κυρίως αναφέρεται ή ιδέα τής διεπιστημονικότητας άπ' όπου ξεκινήσαμε — άφορά τή σχέση που συνάπτουν διαφορετικές επιστήμες κατά τή *συνολική* πραγμάτευση πραγματικών φαινομένων, κατά τήν αντιμετώπιση *πρακτικών* προβλημάτων.

Μία επιστημονική «ήπειρος» όρίζεται από μία σχέση αναγωγής, αλλά σχέση αναγωγής σέ τελευταία ανάλυση

Ένα πρακτικό πρόβλημα που ένέχει κάποιο ή κάποια πραγματικά φαινόμενα στην όλότητα των όψεων τους δέν μπορεί νά τεθεί, όπως μόλις είπαμε, δέν είναι όρισμο μέσα στα πλαίσια που χαράσσει ή έσωτερική δυναμική τής όποιασδήποτε επιστήμης. Οί διαδικασίες που διαμορφώνουν και θέτουν ένα πρακτικό πρόβλημα είναι, δηλαδή, διαδικασίες έξωεπιστημονικές, διαδικασίες *άμεσα* κοινωνικές. Ένα πρακτικό πρόβλημα τίθεται από κάποιο *κοινωνικό ύποκείμενο*, ή έ-

13. Για νά είμαι πλήρης, όφείλω εδώ νά αναφέρω μία τρίτη κατηγορία διεπιστημονικών σχέσεων ή όποια, όμως, άπαντάται μόνο μεταξύ δύο συγκεκριμένων επιστημών, των Μαθηματικών και τής Φυσικής. Πρόκειται για σχέση περισσότερο από έσωτερική, για *σχέση συστατική*. Τά Μαθηματικά είναι συστατικά για τή Φυσική (και όχι, φυσικά, τό αντίστροφο) μέ τήν έννοια ότι κάθε φυσική θεωρία είναι διατυπωμένη στή βάση μιας συγκεκριμένης μαθηματικής δομής, όπου *κάθε μαθηματικό πόρισμα* αυτής τής δομής έχει *όπωςδήποτε φυσικό* αντίστοιχο. Βλέπε J.-M. Lévy-Léblond, "Physique et mathématiques" στο A. Apéry et al. *Penser les mathématiques*, Seuil, 1982 και A. Baltas and K. Gavroglu "A Modification of Popper's Tetradic Schema and the Special Relativity Theory," *Zeitschrift für allgemeine Wissenschaftstheorie*, XI (1980). Άνεξάρτητα από αυτή τή μονόδρομη συστατική σχέση, τά προβλήματα και οι επίμερους θεωρίες τόσο των Μαθηματικών όσο και τής Φυσικής λειτουργούν συχνά, και σ' αυτό άμοιβαία, ως *έξωτερικά* έρεθίσματα που τροφοδοτούν τήν ανάπτυξη των επιστημών αυτών.

πίλυσή του παραγγέλλεται από τό ύποκείμενο αυτό. Ένδέχεται, τώρα, τά πραγματικά φαινόμενα πού ἐνέχονται στό πρακτικό πρόβλημα νά είναι πραγματεύσιμα, ὡς πρὸς μερικές μόνο, βέβαια, ἐντελῶς ειδικές καί ἀμοιβαία ἀποκλειόμενες κάθε φορά πτυχές τους, ἀπό διαφορετικά ἐπιστημονικά ἐννοιολογικά συστήματα καί ἡ ἐπίλυση τοῦ προβλήματος, ἀφοῦ αὐτό ἔχει ἤδη τεθεῖ, νά ἀπαιτεῖ τὴν ἐπιστράτευση τῶν ἐπιστημῶν αὐτῶν. Μ' ἄλλα λόγια, ἡ ἐπιστημονικὴ ἐπίλυση ἐνός πρακτικοῦ προβλήματος μπορεῖ νά εἶναι *καταρχήν* δυνατή. Μόνον πού ὁ ἐπιστημονικὸς χαρακτήρας αὐτῆς τῆς ἐπίλυσης εἶναι ἰδιάζων. Καί τό πρῶτο στοιχεῖο αὐτοῦ τοῦ ἰδιάζοντος ἐπιστημονικοῦ χαρακτήρα συνίσταται, ἀκριβῶς, στό ὅτι οἱ ἐπιστῆμες πού μποροῦν νά συμβάλλουν σ' αὐτὴν τὴν ἐπίλυση *δέν μετέχουν στὴ διαμόρφωση* τοῦ προβλήματος. Αὐτές μποροῦν νά παρέμβουν μόνον *ἐκ τῶν ὑστέρων*, ἀφοῦ τό πρακτικό πρόβλημα ἔχει ἤδη τεθεῖ καί ἡ ἐπίλυσή του παραγγελεῖ.

Ἡ συμβολή, τώρα, καθεμιάς ἀπὸ τίς σχετικές ἐπιστῆμες στὴν ἐπίλυση ἐνός δεδομένου πρακτικοῦ προβλήματος προσκρούει εὐθύς ἐξαρχῆς σέ ἓνα ἀπαραβίαστο ὄριο. Καθὼς κάθε ἐπιστῆμη, γιὰ νά ὑπάρξει, εἶναι ὑποχρεωμένη νά διαγράψει ἀπὸ τό ὀπτικό πεδίο τοῦ ἐννοιολογικοῦ τῆς συστήματος ὄψεις τῶν ἐνεχομένων πραγματικῶν φαινομένων οἱ ὁποῖες, ὁμοῦ, εἶναι *ἀπολύτως καθοριστικές* γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ πρακτικοῦ προβλήματος, τό πρόβλημα στό σύνολό του διαφεύγει ἐκ κατασκευῆς ἀπὸ τὴ δικαιοδοσία ὁποιασδήποτε μεμονωμένης ἐπιστῆμης ἢ μεμονωμένου ἐπιστημονικοῦ κλάδου συγκροτημένου μέσω διεπιστημονικῶν σχέσεων τῆς πρώτης κατηγορίας. Ἄρα μόνον *ἡ ἀποκατάσταση κάποιων σχέσεων συνεργασίας* ἀνάμεσα στίς ἐπιστῆμες αὐτές, μόνο *ἡ ἐξασφάλιση κάποιων συνδέσεων* ἀνάμεσα στά ἀντικείμενα πού πραγματεύονται αὐτές μπορεῖ νά ἀντιμετωπίσει *ἐνιαῖα* τό πρακτικό πρόβλημα καί νά ὀδηγήσει στὴν ἐπιστημονικὴ του ἐπίλυση. Ὅμως, ὅπως εἶπαμε, τά ἀντικείμενα αὐτά, ὅπως προσδιορίζονται ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ δυναμικὴ κάθε ἐπιστῆμης χωριστά, ἀποκλείονται ἀμοιβαία καί οἱ σχετικὲς πλευρές τῶν ἐνεχομένων φαινομένων δέν μποροῦν, στὴ βάση αὐτῆς τῆς ἐσωτερικῆς δυναμικῆς, νά συναποτελέσουν ἀντικείμενο καμίας ἐπιστῆμης. Ἄρα ἡ σχέση συνεργασίας ἀνάμεσα στίς ἐπιστῆμες αὐτές καί οἱ συνδέσεις ἀνάμεσα στά ἀντίστοιχα ἀντικείμενα δέν μποροῦν παρά νά εἶναι σχέσεις καί συνδέσεις *ἐξωτερικές*, σχέσεις καί συνδέσεις *διεπιστημονικές* πού δέν καθορίζονται ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ δυναμικὴ τῶν ἐπιστημῶν αὐτῶν ἀλλὰ *ἐπιβάλλονται ἀπὸ τό ἴδιο τό πρακτικό πρόβλημα*. Γιὰ νά κατασκευαστεῖ ἓνα σπῆτι ἐπιβάλλεται νά συνεργασθοῦν, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, ἡ Στατικὴ, πού *ἀδιαφορεῖ* γενικά γιὰ τά ὑλικά, ἢ Ἄντοχή τῶν Ὑλικῶν, πού *ἐξετάζει γενικά* τὴ συμπεριφορὰ τῶν ὑλικῶν καί ὁ κλάδος πού μελετᾶει *εἰδικά* τό ὑλικό πού θά χρησιμοποιηθεῖ. Καί αὐτὴ ἀκριβῶς *εἶναι ἡ δεύτερη κατηγορία διεπιστημονικῶν σχέσεων*. Ἄν ἡ πρώτη ἀφορᾷ σχέσεις «ἐσωτερικές» πού διαμορφώνονται στά καί διαμορφώνουν τά πλαίσια μιᾶς ἐπιστημονικῆς «ἡπείρου», ἡ δεύτερη χαρακτηρίζει σχέσεις «ἐξωτερικές», σχέσεις πού ἐπιβάλλονται ἀπὸ τό πρακτικό πρόβλημα πού ζητᾶει τὴν ἐπιστημονικὴ λύση του.

Οἱ διεπιστημονικὲς σχέσεις τῆς δευτέρας αὐτῆς κατηγορίας δέν διαμορφώνονται *ad hoc* γιὰ κάθε πρακτικό πρόβλημα χωριστά. Τόσο ἡ πορεία ἀνάπτυξης τῶν συμβαλλομένων ἐπιστημῶν, πού ἐμπλουτίζει αὐτές

διαρκῶς μέ νέες δυνατότητες, ὅσο καί οἱ ὁμοιότητες πού ἀναδεικνύονται ἀνάμεσα στά πρακτικά προβλήματα καί ὀδηγοῦν στὴ διάκριση καί ταξινομήσή τους σέ διαφορετικὲς οἰκογένειες, προωθοῦν καί ἀποσαφηνίζουν τά μέσα καί τοὺς ὅρους συνεργασίας ἀνάμεσα στίς ἐπιστῆμες αὐτές, ξεκαθαρίζουν καλύτερα καί ἐξασφαλίζουν μονιμότερα τίς συνδέσεις ἀνάμεσα στά ἀντίστοιχα ἀντικείμενα. Οἱ πρακτικοὶ κανόνες, οἱ τεχνικές, οἱ ἐμπειρικὲς μέθοδοι πού συνιστοῦν αὐτές τίς ζεύξεις ὑφίστανται στὴν πορεία ἐπεξεργασίας πού τίς ἐκλεπτύνουν, τίς ἐξειδικεύουν, τίς καθιστοῦν περισσότερο ἀσφαλεῖς καί ἀξιόπιστες. Ἔτσι τελικά, σχηματίζεται καί ἐμπεδώνεται μιὰ *διεπιστημονικὴ βάση* ἢ ὁποῖα χαρακτηρίζεται πλέον ἀπὸ σταθερότητα, μονιμότητα, σαφήνεια, ἐσωτερικὴ πειθαρχία, ἀπὸ ἓνα συγκεκριμένο προσανατολισμό πρὸς μιὰ λιγότερο ἢ περισσότερο προσδιορισμένη οἰκογένεια πρακτικῶν προβλημάτων. Οἱ διάφορες ειδικότητες μηχανικῶν ἢ ἱατρικῆ συνιστοῦν, ἀκριβῶς, διεπιστημονικοὺς κλάδους συγκροτημένους μέσα ἀπὸ τέτοιες διαδικασίες. Καί ὁ σχηματισμός μιᾶς τέτοιας διεπιστημονικῆς βάσης ἰσοδυναμεῖ, μέ τὴ σειρά του, μέ τὴν ἀποκατάσταση μιᾶς «ἐσωτερικῆς» δυναμικῆς προσδιάζουσας στὴ διεπιστημονικὴ βάση αὐτῆ. Ἡ «ἐσωτερικὴ» αὐτὴ δυναμικὴ εἶναι γεννήτρια ἀλληλουχιῶν ἀπὸ προβλήματα τὰ ὁποῖα *δέν* εἶναι ἄμεσα πρακτικά — μοιάζοντας κατὰ τοῦτο μέ τά προβλήματα πού θέτει καί ἀντιμετωπίζει μιὰ ἐπιστῆμη — ἀλλὰ εἶναι προβλήματα πού *συστηματοποιοῦν* τίς διαδικασίες ἐπίλυσης τέτοιων πρακτικῶν προβλημάτων.¹⁴ Ἡ ἱατρικὴ ἢ ἡ τεχνολογικὴ *ἐρευνα* τέτοιες ἀκριβῶς ἀλληλουχίες προβλημάτων διαμορφώνει καί ὑπηρετεῖ. Ἔτσι, συνοψίζοντας, μποροῦμε νά πούμε ὅτι ἂν τό πρῶτο γνῶρισμα τῶν διαδικασιῶν ἐπίλυσης ἐνός πρακτικοῦ προβλήματος μέ ἐπιστημονικό τρόπο ἀναφέρεται στό «πρῖν» τῆς ἐπίλυσης καί διαπιστώνει ὅτι τό πρόβλημα διαμορφώνεται ὡς πρόβλημα ἐκ τῶν προτέρων, ἐρήμην τῶν ἐπιστημῶν πού πραγματεύονται ὄψεις τῶν ἐνεχομένων στό πρόβλημα φαινομένων, τό δεύτερο γνῶρισμα ἀναφέρεται στίς ἴδιες τίς διαδικασίες ἐπίλυσης αἰτιολογώντας καί προσδιορίζοντας τό χαρακτηρισμό αὐτῶν τῶν διαδικασιῶν ὡς ἐπιστημονικῶν: οἱ διαδικασίες ἐπίλυσης αὐτές ἐδράζονται σέ ἄλλα καί διαμορφώνουν μιὰ διεπιστημονικὴ βάση μέ «ἐσωτερικὴ» δυναμικὴ ὅπου οἱ ἐκεῖ μετέχουσες ἐπιστῆμες συνδέονται μέ σχέσεις «ἐξωτερικές», ζεύξεις ἐμπειρικῆς ἐπιβαλλόμενες ἀπὸ τό ἴδιο τό πρὸς ἐπίλυση πρόβλημα καί τά ὁμοειδή του.

Τό τρίτο, τώρα, καί τελευταῖο γνῶρισμα τῶν διαδικασιῶν ἐπίλυσης ἐνός πρακτικοῦ προβλήματος δέν μπορεῖ, κατὰ τά προηγούμενα, παρά νά ἀναφέρεται στό «μετά» τὴν ἐπίλυση, στό προϊόν αὐτῆς τῆς ἐπίλυσης, στό χαρακτήρα τῆς ἐπιτυγχανόμενης λύσης. Καί μένει νά δοῦμε τό πῶς.

Καθὼς τό πρακτικό πρόβλημα δέν ὀρίζεται στό σύνολό του στά πλαίσια καμίας ἐπιστῆμης, καθὼς οἱ διαδικασίες ἐπίλυσής του ἐνέχουν τίς καί ἐξαρτῶνται καθοριστικά ἀπὸ τίς ἐμπειρικὲς ζεύξεις πού ἀρθρώνουν τὴ σχετικὴ διεπιστημονικὴ βάση, ἡ λύση του δέν μπορεῖ νά ἐλέγχεται ἐπιστημονικά μέ τὸν ἴδιο τρόπο πού ἐλέγχεται ἡ λύση ἐνός ἐπιστημονικοῦ προβλήμα-

14. Βλέπε, π.χ., γιὰ τὴν περίπτωση τῆς Χημικῆς Μηχανικῆς, τό ἄρθρο Κ. Buchholz, "Verfahrenstechnik (Chemical Engineering) — Its Development, Present State and Structure", *Social Studies of Science* 9. (1979).

τος. Ἡ ἐνεργὸς παρουσία αὐτῶν τῶν ἐμπειρικῶν ζεύξεων, ἢ συμβολῆ ὄρων ἐξωεπιστημονικῶν στὴν ἴδια τὴ διαδικασία τῆς ἐπίλυσης εἰσάγει ἔτσι ἓνα εἶδος «ἐπιστημονικῆς ἀπροσδιοριστίας» ὡς πρὸς τὶς λύσεις πού τελικὰ ἐπιτυγχάνονται: οἱ λύσεις αὐτές δὲν εἶναι μοναδικές, δὲν εἶναι κἀν μονότροπες ἢ μονοσήμαντες. Αὐτές ὑπόκεινται σὲ παράγοντες ἄμεσα κοινωνικούς, σὲ κριτήρια πού ἐνέχουν *συμφέροντα* καὶ τὰ ὁποῖα κατὰ κανένα τρόπο δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἐπιστημονικά οὐδέτερα. Μιά τέτοια λύση μπορεῖ π.χ. νὰ εἶναι κατάλληλη γιὰ μιὰ χρῆση ἀλλὰ ἀκατάλληλη γιὰ κάποια ἄλλη, μιὰ θεραπεία μπορεῖ νὰ εἶναι σχετικὰ ἀποτελεσματικὴ ἀλλὰ ὑπερβολικὰ ὀδυνηρὴ, μιὰ κατασκευὴ ἀκριβῆς ἀλλὰ ὑπερβολικὰ ὀγκώδης, οἱ κανόνες ἀσφαλείας μπορεῖ νὰ ἀντιφάσκουν μὲ τὸν σχετικὸ οἰκονομικὸ προϋπολογισμὸ κ.ο.κ. Ἔτσι τὸ πρακτικὸ πρόβλημα δὲν ἐπιδέχεται μιὰ συγκεκριμένη λύση ἀλλὰ οἰκογένειες ὁλόκληρες: οἱ διαδικασίες τῆς ἐπίλυσής του, ἢ *μελέτη* του ὁδηγοῦν στὴ διαμόρφωση ἐνὸς *πεδίου δυνατῶν λύσεων*, λύσεων διαφορετικῶν καὶ ἀντικρουομένων. Μ' ἄλλα λόγια αὐτές οἱ διαδικασίες ἐπίλυσης δὲν καταλήγουν σὲ *καμιὰ* λύση. Διατυπώνουν μόνον *προτάσεις πρὸς ἐπιλογήν*. Καὶ ἡ σχετικὴ ἐπιλογή δὲν ἀνήκει, βέβαια, στὴ δικαιοδοσία καμιᾶς ἐπιστήμης: *αὐτὴ ἐπαφίεται στὸ κοινωνικὸ ὑποκείμενο πού παρήγγειλε τὴν ἐπίλυση τοῦ πρακτικοῦ προβλήματος*. Εἶναι ὁ ἐργοδότης — συλλογικὸς ἢ ἀτομικὸς — τοῦ μηχανικοῦ ἢ ὁ πελάτης τοῦ γιατροῦ πού πάντοτε ἔχει τὴν τελευταία λέξη. Ἔτσι ἡ ὅλη διαδικασία τελειώνει ὅπως ἀρχισε. Ἡ τελικὴ λύση ἐνὸς προβλήματος τὸ ὁποῖο διαμορφώθηκε ἐξωεπιστημονικὰ ἐπιλέγεται ἐξωεπιστημονικά. Οἱ σχετικὲς ἐπιστήμες ὑπηρετοῦνται, ὅπως ὑπηρετοῦνται, μόνο σὲ αὐτὴν καθεαυτὴν τὴ διαδικασία ἐπίλυσης γιὰ νὰ διαμορφώσουν ἄπλως προτάσεις, γιὰ νὰ ὀρίσουν τὸ πεδίο τῶν δυνατῶν λύσεων.

Ἡ δευτέρη κατηγορία διεπιστημονικῶν σχέσεων δὲν προσβλέπει, λοιπόν, σὲ γνώση ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις καὶ τὶς ἀντιθέσεις τους. Σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴν πρώτη — τῆς ὁποίας τὰ συστατικὰ γνωρίσματα ταυτίζονται αὐστηρὰ μὲ τὸ συστατικὸ τῶν ἐπιστημῶν πού σχηματίζουν τοὺς ἀντίστοιχους κλάδους — ἡ δευτέρη κατηγορία διεπιστημονικῶν σχέσεων δὲν ὁδηγεῖ σὲ ἀποτελέσματα πού διεκδικοῦν, ὅπως ὅποτε μερικῶς βέβαια πάντοτε, ἓναν ἀπόλυτο, διστορικὸ καὶ ὑπερκοινωνικὸ χαρακτήρα. Ἡ γνώση πού παράγεται εἶναι γνώση *ρητὰ χρήσιμη*, γνώση *ἄμεσα χρησιμοποίησιμη*. Αὐτές εἶναι, συνολικὰ πλέον, οἱ δυνατότητες καὶ αὐτὰ τὰ ὄρια τῆς διεπιστημονικότητος. Τόσο τῆς «ἐσωγενούς» — αὐτῆς πού συγκροτεῖται ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν δυναμικὴν τῶν ἐπιστημῶν — ὅσο καὶ τῆς «ἐξωγενούς» — αὐτῆς πού ἀποκαθίσταται κατὰ τὴν ἐπίλυση πρακτικῶν προβλημάτων. Ἡ διεπιστημονικότης δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τίποτε περισσότερο. Οὔτε ἀντίδοτο γιὰ τὰ κακά τῆς ἐξειδικεύσεως οὔτε πανάκεια γιὰ τὴ λύση τῶν προβλημάτων.

Οἰκολογικὸ κίνημα, περιβάλλον καὶ οἰκολογία

Ἐδῶ τὸ κείμενο οὐσιαστικὰ τελείωσε. Ὅσα προηγοῦνται ἐκπληρώνουν, στὸ μέτρο τῶν δυνάμεών μου, τὴν ὑπόσχεση τῆς εἰσαγωγῆς. Συνιστοῦν ἢ, τουλάχιστον, *θέλουν* νὰ συνιστοῦν τὴ συνεκτικὴ ἐκείνη τοποθέτηση γιὰ τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴ διεπιστημονικότητα ἢ ὁποῖα ἀφενὸς ἐπιτρέπει τὸν ἔλεγχο τῶν ἐπιστημολογι-

κῶν ἰσχυρισμῶν τοῦ οἰκολογικοῦ κινήματος καὶ ἀφετέρου προσφέρει μιὰ ἀφετηρία γιὰ τὴ συγκεκριμένη ἀνάλυση τοῦ θεωρητικοῦ τοῦ λόγου. Αὐτὰ πού ἀκολουθοῦν δὲν εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπὸ μιὰ ἀτελῆς εἰσαγωγὴ σὲ αὐτὴν τὴ συγκεκριμένη ἀνάλυση: φιλοδοξοῦν μόνο νὰ ἀποκαταστήσουν κάποια σημεῖα ἐπαφῆς ἀνάμεσα στὴ γενικὴ τοποθέτηση πού προηγεῖται καὶ τὶς συγκεκριμένες πραγματικότητες τοῦ οἰκολογικοῦ κινήματος πού μέλλουν νὰ ἀντιμετωπιστοῦν.

Ὁ θεωρητικὸς λόγος, λοιπόν, τοῦ οἰκολογικοῦ κινήματος, ὅπως εἰσαγωγικά τὸν προσδιορίσαμε, στοιχειοθετεῖ τοὺς ἐπιστημολογικοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ ἀντλώντας ἐπιχειρήματα ἀπὸ δύο διαφορετικὲς ἀλλὰ ἀλληλοεξαρτώμενες πηγές: τὴν ἐπιστημονικὴ πρακτικὴ τῆς Οἰκολογίας ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά καὶ τὴν ἰδέα τῆς διεπιστημονικότητος, ὅπως ἐφαρμόζεται στὸ περιβάλλον, ἀπὸ τὴν ἄλλη. Γιὰ νὰ μὴν κοπεῖ δὲ τὸ νῆμα τοῦ προηγούμενου συλλογισμοῦ θὰ ξεκινήσω ἀπὸ τὴ δευτέρη αὐτῆ ἀναφορὰ τοῦ οἰκολογικοῦ κινήματος, τὴ σχέση πού συνδέει τὸ περιβάλλον μὲ τὴ διεπιστημονικότητα.

Καταρχὴν δὲν θὰ σταθῶ καθόλου στὸ ἰδεολογικὸ φορτίο πού περικλείει ὁ ὅρος «περιβάλλον», στὰ ὅσα ἢ ἀθωότητα καὶ ἢ μακάρια οὐδετερότητά του ἐπιστρατεύτηκαν γιὰ νὰ ἀποκρύψουν (τί εἶναι αὐτὸ πού τὸ περιβάλλον περιβάλλει, τί διακρίνει τὸ περιβάλλον ἀπὸ τὸ περιβαλλόμενο καὶ τί τὸ συναρτᾷ μαζί του

**Οἱ οἰκολογικὲς προτάσεις
μποροῦν κάλλιστα ν' ἀποτελέσουν
στρατηγικὲς ἐφεδρεῖες
τοῦ καπιταλισμοῦ**

κ.ο.κ.). Θὰ δεχτῶ ἀπλῶς τὸν τρέχοντα περιγραφικὸ «ὄρισμό» τοῦ περιβάλλοντος γιατί αὐτός, ὅπως θὰ δοῦμε, εἶναι ἔτσι κι ἄλλιῶς ἀρκετὸς γιὰ νὰ προσδιοριστεῖ ἡ σχέση πού ἐδῶ ἐνδιαφέρει.

Τὸ περιβάλλον, λοιπόν, συνίσταται ἀπὸ «τὶς φυσικὲς, κλιματολογικὲς, ἀτμοσφαιρικὲς κ.λπ. συνθηκὲς ἐνὸς χώρου, ὅπως αὐτὲς ἐπηρεάζονται καὶ τροποποιοῦνται ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς δραστηριότητες». Καὶ αὐτὸ τὸ περιβάλλον ἐπιδέχεται διεπιστημονικὴ ἀντιμετώπιση περίπου ὡς ἐξῆς: Πρῶτα ἀπ' ὅλα, πρέπει νὰ προσδιοριστοῦν τὰ *γεωγραφικὰ ὄρια* τοῦ χώρου στὸν ὁποῖον ὁ ὄρισμός ἀναφέρεται *ὡς πρὸς τὶς συνθηκὲς* πού ὁ ἴδιος ὄρισμός ἐπικαλεῖται. Πρέπει, δηλαδή, πρῶτα νὰ ὀροθετηθεῖ *συγκεκριμένα* ὁ *χώρος* μέσα στὸν ὁποῖο θὰ ἐξεταστοῦν οἱ τροποποιήσεις τῶν φυσικῶν, κλιματολογικῶν κ.λπ. συνθηκῶν. Καὶ αὐτὴ ἡ ὀροθέτηση δὲν εἶναι πάντοτε μιὰ ἀπλή ἢ αὐτονόητη διαδικασία. Μπορεῖ, π.χ., ἓνα φυσικὸ γεωγραφικὸ σύνορο, ἓνα βουνό ἢ ἓνα ποτάμι, νὰ μὴν εἶναι ταυτόχρονα καὶ κλιματολογικὸ σύνορο. Ἡ μπορεῖ οἱ συνθηκὲς πού ἐπικρατοῦν στὸ ἓνα ἄκρο μιᾶς καλὰ ὀρισμένης, γεωγραφικῆς καὶ κλιματολογικῆς, περιοχῆς — π.χ. μιᾶς λίμνης — νὰ διαφέρουν σημαντικὰ ἀπὸ αὐτὲς πού ἐπικρατοῦν στὸ ἄλλο. Ἔτσι, γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ μιὰ τέτοια ὀροθέτηση, χρειάζεται νὰ ἐξασφαλιστοῦν ἐμπειρικὲς ζεύξεις ἀνάμεσα στοὺς ἐπιστημονικοὺς κλάδους πού καλοῦνται νὰ συνεργασθοῦν, νὰ διαμορφωθοῦν σχέσεις ἀνάμεσά τους πού νὰ συνεπάγονται *συγκεκριμένα*

κριτήρια για την όροθέτηση αυτή. 'Αλλά αυτό δέν φτάνει. Ούτε η όροθέτηση αυτή μπορεί νά επιτευχθεί άνεξάρτητα από τό δεύτερο σκέλος του παραπάνω όρισμού, τίς κοινωνικές δραστηριότητες πού τροποποιούν τίς φυσικές κ.λπ. συνθήκες του αντίστοιχου χώρου. Μ' άλλα λόγια, πρέπει συγχρόνως οι ένλόγω κοινωνικές δραστηριότητες νά αναχθούν σέ μεγέθη *συνεργάσιμα μέ τίς αντίστοιχες συνθήκες*, νά αναχθούν, δηλαδή, σέ φυσικές καί χημικές *παραμέτρους* (ένεργειακά ίσοζύγια, θερμοκρασιακές διαφορές, παροχές φυσικών ουσιών καί χημικών ένώσεων κ.λπ.). Τά μέσα, τώρα, πού οδηγούν σ' αυτήν τήν άναγωγή μαζί μέ τά κριτήρια όροθέτησης, όπως αυτά διαμορφώνονται μέσα στην ίδια διαδικασία, σχηματίζουν μία *διεπιστημονική βάση* ή όποία μπορεί νά χρησιμοποιηθεί για νά αντιμετωπιστούν συγκεκριμένα *πρακτικά προβλήματα*. Καί από κεί καί πέρα, βέβαια, άνοίγει ό δρόμος για τήν έπεξεργασία των σχετικών ζεύξεων, για τίς τεχνικές, τίς εμπειρικές μεθόδους, τούς πρακτικούς κανόνες πού θά άποτιμήσουν τίς επιπτώσεις των κοινωνικών δραστηριοτήτων — παραμέτρων στίς σχετικές φυσικές κ.λπ. συνθήκες, θά συσχετίσουν ρητά τίς ποσοτικές μεταβολές των μέν μέ τίς ποιοτικές αλλοιώσεις των θέ καί θά οδηγήσουν στή σύνταξη τής *μελέτης*, στή διατύπωση των *προτάσεων* από τίς όποιες τό *κοινωνικό ύποκείμενο* πού *παρήγγειλε* τήν έπίλυση του αντίστοιχου πρακτικού προβλήματος θά επιλέξει τήν

**Τό οικολογικό κίνημα θέτει
άντικειμενικά τό πρόβλημα
των παραγωγικών δυνάμεων
του σοσιαλισμού**

τελική λύση. Αυτή είναι τελικά ή σχέση περιβάλλοντος καί διεπιστημονικότητας. Τίποτε περισσότερο καί τίποτε λιγότερο. Τό πρακτικά προβλήματα πού άφορούν τό περιβάλλον μπορούν, άπλά, νά αντιμετωπιστούν έπιστημονικά μέσω διεπιστημονικών σχέσεων τής δεύτερης από τίς κατηγορίες πού αναλύσαμε παραπάνω. Καί άν τό περιβάλλον τροφοδότησε μία όλόκληρη ιδεολογία για τή διεπιστημονικότητα, δέν φταίει τό ίδιο: άπλά καί μόνον, τά πρακτικά προβλήματα πού τό άφορούν καί οι διαδικασίες πού σχημάτισαν τήν αντίστοιχη διεπιστημονική βάση έμφανίστηκαν δυναμικά στό προσκήνιο μέσω σέ μία συγκυρία πού άναζητούσε μία, όποιαδήποτε, φιλοσοφική λίθο. Οι έπιστημολογικοί ίσχυρισμοί του οικολογικού κινήματος δέν μπορούν έτσι νά προσβλέπουν έδω σέ πολλά.

"Όμως, όπως είπαμε από τήν άρχή, οι έπιστημονικοί τίτλοι του οικολογικού κινήματος δέν βασίζονται κυρίως στίς έκ των πραγμάτων εύκαιριακές έπιστημονικές άναφορές πού μπορεί νά παρέχει ή διεπιστημονικότητα. Οι ίσχυρισμοί αυτοί εδράζονται στην έπιστημονική πρακτική πού συνιστά *έναν συγκεκριμένο, άκαδημαϊκά άναγνωρισμένο, έπιστημονικό κλάδο*, τόν κλάδο τής Οικολογίας. Είναι, δηλαδή, ή Οικολογία αυτή πού όχι μόνον προσφέρει τό έδαφος για τή διατύπωση των ίσχυρισμών αυτών αλλά κυριολεκτικά όργανώνει τό θεωρητικό λόγο του οικολογικού κινήματος φτάνοντας άκόμη καί στό νά δώσει όνομα στό ίδιο τό κοινωνικό κίνημα. 'Η συγκεκριμένη άνάλυση του

θεωρητικού λόγου του οικολογικού κινήματος σ' αυτό τό σημείο, όφείλει, κατά κύριο λόγο, νά σταθεί.

'Εδω δέν θά εξετάσω καθόλου τό έπιστημολογικό καθεστώς πού διέπει τήν Οικολογία. Οι άκριβείς έπιστημονικοί τίτλοι τής, τό έπίπεδο τής σημερινής έπιστημονικής συγκρότησής τής, τό άν αυτή συνιστά άυτόνομη έπιστήμη ή έπιστημονικό κλάδο πού διαμορφώθηκε μέσω διεπιστημονικών σχέσεων τής πρώτης από τίς παραπάνω κατηγορίες, είναι ζητήματα τά όποια δέν θά θίξω έδω καθόλου. Καί αυτό για έναν πολύ άπλό λόγο. *'Ολόκληρη ή άνάλυση πού προηγείται δέν συνιστά παρά τίς προϋποθέσεις αυτής τής εξέτασης. 'Αποκλειστικός στόχος τής είναι νά διαγράψει μία τοποθέτηση ή όποία νά παρέχει τά έφόδια πού άπαιτούνται για τή συγκεκριμένη άνάλυση αυτού άκριβώς του έπιστημολογικού καθεστώτος.*" Όμως, έτσι διατυπωμένος, ό στόχος αυτός παραμένει μέσα στα πλαίσια τής 'Επιστημολογίας καί δέν άφορά *άμεσα* τό οικολογικό κίνημα, ως *κίνημα*. 'Η εξέταση του έπιστημολογικού καθεστώτος τής Οικολογίας καί, κατά συνέπεια, καί ή ίδια ή άνάλυση πού προηγείται, δέν ύπηρετεί τούς γενικότερους *πολιτικούς* στόχους πού θέτει ή εισαγωγή του παρόντος κειμένου καί δέν δικαιώνεται, άρα, *πολιτικά* παρά μόνον άφού άναγνωριστεί καί *επειδή* *αναγνωρίζεται* ένα, φαινομενικά τουλάχιστον, παράδοξο γεγονός: "Ένα συγκεκριμένο *κοινωνικό κίνημα* θεμελιώνει τό λόγο του σέ καί παίρνει τό όνομά του από έναν συγκεκριμένο *έπιστημονικό* κλάδο, έπιστημονικό κλάδο ό όποιος μάλιστα άνήκει στην «ήπειρο» των *φυσικών έπιστημών*. Είναι αυτό τό παράδοξο πού μένει πλέον νά διερευνηθεί.

'Η Οικολογία, τώρα, σύμφωνα μέ τόν τρέχοντα περιγραφικό «όρισμό» τής, είναι ένας κλάδος τής Βιολογίας ό όποιος έχει ως άντικείμενο τά οικοσυστήματα. 'Η Οικολογία, δηλαδή, μελετά τίς σχέσεις πού αλληλοεξαρτούν τίς ζωικές καί φυτικές κοινότητες μέσω στο περιβάλλον στο όποιο αυτές ζούν καί αναπαράγονται. Καί έδω ό όρος «περιβάλλον» δέν ύπάρχει τυχαία. Τό περιβάλλον καί ή Οικολογία σχετίζονται, ή Οικολογία μετέχει καθοριστικά τής διεπιστημονικής βάσης ή όποία αντιμετωπίζει τά πρακτικά προβλήματα πού άφορούν τό περιβάλλον. Μ' άλλα λόγια, όπως πριν από λίγο είπαμε, οι δύο έπιστημονικές άναφορές του οικολογικού κινήματος δέν είναι άνεξάρτητες ή μία από τήν άλλη. 'Υπάρχει καταρχήν ή έπιστημολογική δυνατότητα νά άρθρωθούν αυτές ρητά μεταξύ τους μέσω σ' έναν ένιαίο θεωρητικό λόγο.

"Όμως ό «όρισμός» αυτός τής Οικολογίας, έστω καί μέ τή συνεπικουρία τής διεπιστημονικής βάσης πού άντιμετωπίζει τό περιβάλλον, δέν φαίνεται νά έχει καί πολλά νά κάνει μέ τό οικολογικό κίνημα ως κοινωνικό κίνημα καί κατά κανέναν τρόπο δέν λύνει τό παραπάνω παράδοξο. Τό οικολογικό κίνημα δέν έχει ως άποκλειστικό ούτε, γενικά, ως κύριο στόχο τή διαφύλαξη τέτοιων ζωικών καί φυτικών κοινοτήτων. 'Η σωτηρία π.χ. τής μεσογειακής φώκιας ή άκόμη καί ή προστασία τής χλωρίδας στην 'Ελευσίνα συνιστούν γι' αυτό μόνο δευτερεύοντα πεδία παρέμβασης. Τό οικολογικό κίνημα, ως κοινωνικό κίνημα, έχει πολύ ευρύτερες βλέψεις. 'Αναφορά καί άντικείμενο τής δράσης του είναι ή *κοινωνία των ανθρώπων στο σύνολό τής*, αυτό θέτει τήν «οικολογική διάσταση» ως σημαντική, άν όχι πρωτεύουσα, διάσταση τής κοινωνικής ζωής, μιλάει, τουλάχιστον στην κυρίαρχη έκδοχή του, για οικολογικό τρόπο ζωής καί οικολογική κοινωνία. Καί ή φαινομενική αυτή άντίφαση αίρεται μ' έναν πολύ

συγκεκριμένο τρόπο. Τό οικολογικό κίνημα δέν μπορεί νά είναι κίνημα *ταυτόχρονα κοινωνικό καί οικολογικό* παρά μόνο στή βάση *μιάς συστατικής γιά τόν θεωρητικό του λόγο, «αυτονόητης» γιά τό ίδιο, επιστημολογικής παραδοχής*: 'Η ανθρώπινη κοινωνία αποτελεί κι αυτή αντικείμενο τής οικολογίας, *ή κοινωνία είναι οικοσύστημα* καί ως τέτοιο πρέπει αυτή νά αντιμετωπιστεί. Τό παράδοξο τής συσχέτισης ενός κοινωνικού κινήματος καί μιάς φυσικής επιστήμης μόνον χάρη στήν ύπαρξη αυτής τής επιστημολογικής παραδοχής βρίσκεται τή λύση του καί ό αυτόπροσδιορισμός του λόγου του οικολογικού κινήματος ως λόγου επιστημολογικού μόνον από αυτήν τήν επιστημολογική παραδοχή άντλεί τή νομιμότητά του.

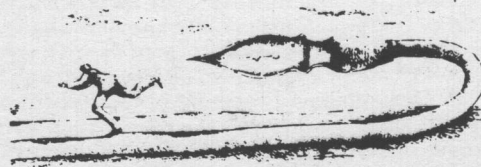
'Η επιστημολογική αυτή παραδοχή δέν πέφτει, βέβαια, από τόν ουρανό. Είναι σήμερα ένας όριζοντας όπου ή αντιμετώπιση τής κοινωνίας ως οικοσυστήματος κινδυνεύει νά γίνει επιτακτικά αναγκαία. 'Εχουν σήμερα συσσωρευθεί, κυριολεκτικά καί μεταφορικά, τόσα καί τέτοια νέφη πού μάς επιτρέπουν νά φαντασθούμε ότι άν ό *καπιταλισμός* εξακολουθήσει νά αναπτύσσεται άνεξέλεγκτα *μέ τή μορφή πού σήμερα κυριαρχά τόν χαρακτηρίζει* τότε ό πλανήτης θά φτάσει στά πρόθυρα μιάς μείζονος οικολογικής καταστροφής ή όποία θά θέτει άμεσα τό ζήτημα τής επιβίωσης του ανθρώπινου είδους ως *φυσικού, ακριβώς, είδους*. Καί στό πλαίσιο μιάς τέτοιας προοπτικής είναι εύλογο νά συμπεράνουμε ότι οι κοινωνικές αντιθέσεις, *μέ τή μορφή πού σήμερα αυτές υπάρχουν*, ένδέχεται νά άτονίσουν ή καί νά εξαφανιστούν, ότι ό αστός καί ό προλετάριος θά φτάσουν νά έχουν ως κοινό, *άλλ' όχι κατανάγκη από κοινού*, πρόβλημα τό πρόβλημα τής προσωπικής τους επιβίωσης. 'Υπάρχουν σήμερα πολύ άπτά, σκληρά πραγματικά *κοινωνικά* φαινόμενα καί *κοινωνικές* διαδικασίες πού μοιάζουν νά διαγράφουν καθαρά μιά τέτοια προοπτική. Κανείς δέν μπορεί σήμερα νά ισχυριστεί ότι ή θεμελιώδης επιστημολογική παραδοχή του οικολογικού κινήματος δέν διαθέτει μιά πραγματική, κυριολεκτικά *ύλική* βάση.

'Ωστόσο, ή *ύλική* αυτή βάση *δέν φτάνει γιά νά νομιμοποιήσει επιστημολογικά* τήν άφετηριακή παραδοχή του έκλογικού κινήματος. Τό κοινωνικό δέν μπορεί ποτέ νά αναχθεί στό φυσικό. 'Ακόμη καί άν — πράγμα καθόλου βέβαιο — ό όριζοντας τής συνολικής οικολογικής καταστροφής προσεγγιστεί, άκόμα καί άν καταρρεύσει όλοκληρωτικά κάθε μορφή πολιτισμού καί κυριαρχήσει ή πιό πούρα βαρβαρότητα, οι σχέσεις του ανθρώπινου είδους μέ τήν όποια, τότε, περιβάλλουσα φύση θά παραμείνουν πάντοτε *σχέσεις κοινωνικές*, οι όροι καί οι συνθήκες επιβίωσης των ανθρώπων θά προσδιορίζονται από τίς σχέσεις πού αυτοί συνάπτουν μεταξύ τους. Καί οι κοινωνικές σχέσεις, οι *όποιεςδήποτε* κοινωνικές σχέσεις δέν μπορούν παρά νά είναι, *είναι έξ όρισμού*, αντικείμενο τής επιστήμης, ή, καλύτερα, τής επιστημονικής «ήπείρου» τής *Ιστορίας* καί κατά κανέναν τρόπο αντικείμενο μέρους ή όλόκληρης τής «ήπείρου» των φυσικών επιστημών.

'Καί, όπως είναι φυσικό, ή θεμελίωση του θεωρητικού λόγου ενός κοινωνικού κινήματος σέ μιά παραδοχή ή όποία όχι μόνον δέν διαθέτει κανένα επιστημολογικό έρεισμα αλλά είναι επιπλέον «αυτονόητη» καί άρα ουσιαστικά άπούσα από τό όπτικό του πεδίο δέν μένει χωρίς *πολιτικές* συνέπειες. 'Ο αυτονόητος χαρακτήρας αυτής τής παραδοχής καθιστά τήν ίδια άφανή καί τυφλώνει, αντίστοιχα, τό οικολογικό κίνημα άπαγορεύοντάς του νά «δει» κάτι πολύ άπλό: Δέν έχει μόνο αυτό τό προνόμιο νά «βλέπει» τούς οικολογικούς

κινδύνους πού συνοδεύουν τήν καπιταλιστική ανάπτυξη. Οί κίνδυνοι αυτοί είναι όρατοί έξίσου καλά — άν όχι καλύτερα — από τούς καπιταλιστές καί τούς εκπροσώπους τους όσο καί από τούς οικολόγους. Καί αυτό όχι μόνον γιατί είναι καί οι άστοί άνθρωποι, δηλαδή ένδιαφέρονται κι αυτοί γιά τήν προσωπική τους επιβίωση, αλλά, κυρίως, γιατί αυτοί είναι, ακριβώς, *άστοί*, δηλαδή ένδιαφέρονται πάνω άπ' όλα νά εξασφαλίσουν *στρατηγικά* τήν κυριαρχία του κεφαλαίου. 'Όταν αυτή ή κυριαρχία κινδυνεύει καί πολύ πριν κινδυνεύσουν προσωπικά οι ίδιοι, ή καπιταλιστική τάξη πραγμάτων (άν δέν έχει ως τότε άνατραπεί) σίγουρα θά αλλάξει μορφή. 'Αν είναι σήμερα όρατός ό όριζοντας μιάς συνολικής οικολογικής κατάρρευσης, *πολύ περισσότερο όρατές* είναι οι διαδικασίες μέ τίς όποιες ό καπιταλισμός ιδιοποιείται καί έντάσσει στή δική του στρατηγική όλες άνεξαιρέτως τίς οικολογικές προτάσεις. 'Ηπιες μορφές ενέργειας, έναλλακτικές τεχνολογίες, ηλεκτροκίνητα αυτοκίνητα καί ήλιακά χωριά, βιοκαλλιέργειες, οικότουρισμοί καί όλα τά συναφή σοβαρά ή άστεία δέν συνιστούν μόνο έπινοήσεις του οικολογικού κινήματος: *άποτελούν ταυτόχρονα καί στρατηγικές έφεδρείες του καπιταλισμού*. Μπορεί τό μικρό νά είναι ώραίο αλλά ίσως σύντομα δέν θά είναι ώραίο μόνο γιά τούς οικολόγους. 'Η άρρηκτη, λοιπόν, παραδοχή πού θεμελιώνει τούς επιστημολογικούς ίσχυρισμούς του οικολογικού κινήματος καί οργανώνει τόν θεωρητικό του λόγο δέν είναι έτσι ούτε ούδέτερη ούτε άθώα. Αυτή *δεσμεύει* τό οικολογικό κίνημα σέ μιά διφορούμενη στρατηγική, του άπαγορεύει νά διαχωρίσει τούς άσπονδους φίλους του από τούς κόλακες έχθρους του, προσδίδει στήν πολιτική του έναν έγγενώς άσαφή χαρακτήρα. 'Ο προοδευτικός χαρακτήρας του οικολογικού κινήματος δέν είναι μιά γιά πάντα δεδομένος.

Καί αυτό δέν σημαίνει, βέβαια, ότι τό οικολογικό κίνημα είναι κίνημα άντιδραστικό. 'Αντίθετα, τό οικολογικό είναι κίνημα προοδευτικό καί μάλιστα όχι μόνο γιατί άντιμάχεται τήν κυρίαρχη σήμερα τάξη πραγμάτων. 'Όπως κάνουν όλα τά «νέα κοινωνικά κινήματα» στά πεδία τής δικής του τό καθένα παρέμβασης, τό οικολογικό κίνημα, μέ τήν παρουσία καί τή δράση του, τό λόγο καί τήν πράξη του θέτει επιτακτικά ένα μείζον έρώτημα: Τόν έπαναπροσδιορισμό, μέσα στίς συνθήκες ενός καπιταλισμού πού σαπίζει, των σχέσεων κοινωνικής δραστηριότητας καί φύσης, δηλαδή μέ άλλα λόγια τίποτε λιγότερο από τό *πρόβλημα των παραγωγικών δυνάμεων του σοσιαλισμού*. Καί άν τό έρώτημα αυτό δέν μπορεί νά άπευθύνεται ρητά παρά μόνο σέ όσους ύπηρετούν έμπρακτα καί θεωρητικά τήν ύπόθεση του σοσιαλισμού, είναι ή *ανάλυση του θεωρητικού λόγου του ίδιου του οικολογικού κινήματος* πού θά αναδείξει τά καθοριστικά στοιχεία τής άπάντησης. Τό παρόν κείμενο δέν φιλοδοξεί παρά νά συμβάλλει στήν άνάλυση αυτή.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ: ΑΔΡΑΝΕΙΕΣ ΚΑΙ ΝΕΟΙ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ

Μιά συζήτηση Έλλήνων ιστορικών στο περιθώριο του Β' Διεθνούς Συμποσίου 'Ιστορίας

«ΠΟΛΙΤΗΣ»: Προκαλέσαμε αυτή τη συζήτηση γιατί νομίζουμε ότι θα ενδιέφερε τους αναγνώστες του *Πολίτη* μία αποτίμηση του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου 'Ιστορίας που όργάνωσε το Κέντρο Νεοελληνικών Έρευνών με τη συνεργασία των ομάδων που πραγματοποιούν τα προγράμματα ιστορικής έρευνας της Έθνικης και Έμπορικης Τράπεζας, και το οποίο είχε ως αντικείμενο τις «Μεσογειακές οικονομίες: ισορροπίες και διασυνδέσεις, ΙΓ' - ΙΘ' αι.». Το συμπόσιο αυτό έγινε στο άμφιθέατρο του Έθνικού Ίδρύματος Έρευνών από τις 18 ως τις 24 Σεπτεμβρίου. Στη συζήτησή μας έπίσης μπορεί να ανιχνεύσουμε ορισμένα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι ιστορικές σπουδές στον τόπο μας και οι κατευθύνσεις που παίρνει η έρευνα. Είναι αυτόνοτο, βέβαια, ότι τα θέματα αυτά σχετίζονται με την κατάσταση που επικρατεί σήμερα στα έρευνητικά κέντρα και πανεπιστήμιά μας, κατάσταση που, χωρίς να θέλουμε να προκαταλάβουμε τη συζήτηση, αναγκαστικά θα μάς απασχολήσει.

Και άς αρχίσουμε με ένα προκαταρκτικό θέμα: Θα μπορούσε ή κα Δρούλια, εκ μέρους του Κέντρου Νεοελληνικών Έρευνών να μάς πει δυο λέξεις για τη δεξίωση αυτής της εκδήλωσης στο ΚΝΕ;

Λουκία Δρούλια: Η ιδέα για τη διοργάνωση ενός συνεδρίου οικονομικής ιστορίας είχε προταθεί από τον Σ. Άσδραχά. Όταν άργότερα έμεις στο ΚΝΕ θελήσαμε να διευρύνουμε τον κύκλο των μελετών μας θυμήθηκα αυτή τη σκέψη του Άσδραχά. Όλοι ξέρουμε βέβαια ότι το ΚΝΕ δέν είναι ειδικευμένο στην οικονομική ιστορία. Έχει ώστόσο συνειδητοποιήσει ότι κι άλλοι χώροι έρευνας θα έπρεπε να γίνουν δεκτοί κι έτσι υιοθετήσαμε την ιδέα ενός συμποσίου. Λέω συμπόσιο έπιτηδες γιατί στην αρχή φανταζόμαστε μία εκδήλωση μικρής κλίμακας. Η συνεργασία μας με τον Γ. Δερτιλή και τον Άσδραχά, μεγάλωσε την κλίμακα στον τελευταίο μάλιστα όφειλεται ή διάρθρωση της θεματικής του Συνεδρίου.

Άπό την άλλη μεριά ήταν το οικονομικό ζήτημα. Η αλήθεια είναι ότι οι δύο αυτοί συνεργάτες συνέβαλαν στην έξευρεση των απαραίτητων οικονομικών πόρων που χρειαζόταν ή διοργάνωση του συνεδρίου. Οι έπιχορηγήσεις του ύπ. Πολιτισμού ήταν μικρότερες από τις ανάγκες μας. Το θέμα, οικονομική ιστορία, ενδιέφερε τις τράπεζες και γι' αυτό τό έπιχορήγησαν.

Άπό κεί και πέρα συγκροτήθηκε μία οργανωτική έ-

πιτροπή που ανέλαβε διάφορες πρωτοβουλίες και μαζί με τους συνεργάτες του ΚΝΕ φέραμε σέ πέρας αυτή τη δύσκολη εκδήλωση. Όσον άφορά τη θεματολογία του συνεδρίου νομίζω ότι θα ήταν καλύτερα να την εκθέσουν ο Άσδραχάς και ο Γ. Δερτιλής.

Γιώργος Δερτιλής: Το πρόβλημα αυτό αντιμετώπιστηκε από δυο πλευρές: Η μία ήταν ή ουσιαστική, δηλαδή ή, τι θεωρούμε πώς ανταποκρίνεται στις ανάγκες της ιστορικής έπιστήμης. Θα μιλήσω μόνο για την άλλη πλευρά, για τα θέματα που παρουσιάστηκαν από Έλληνες έρευνητές. Η άλλη πλευρά, λοιπόν, ήταν οι δυνατότητες, οι διαθεσιμότητες σέ τρέχουσες έρευνες και σέ έρευνες που ήδη έχουν γίνει, σέ ελληνικά θέματα, επειδή ή οικονομική ιστορία στον τόπο μας είναι σχετικά νέα. Δηλαδή αναγκαστήκαμε να ακολουθήσουμε τις δυνατότητες που υπάρχουν σέ έρευνητές και έρευνητικό έργο. Το περίεργο είναι ότι εκ των ύστερων, διαβάζοντας κανείς τις ανακοινώσεις, βλέπει ότι υπάρχει μία συνοχή και μία θεματική πληρότητα. Το πώς έχει δημιουργηθεί αυτή ή συνοχή δέν τό ξέρω. Υποψιάζομαι ότι οι έρευνητές που δουλεύουν τα τελευταία χρόνια σέ θέματα ελληνικής οικονομικής ιστορίας έχουν με τον καιρό άλληλοσυμπληρώσει τα έρωτήματα και τις άπορίες τους κι έχουν δώσει έναύσματα σέ όσους έχουν την ευθύνη για τη διαμόρφωση των έρευνητικών προγραμμάτων, με άποτέλεσμα οι έρευνες που αναπτύχθηκαν να άπαντούν σέ ένα και όλοένα διευρυνόμενο, αλλά σχετικά συνεκτικό πλέγμα έρωτημάτων. Κι αυτό νομίζω ότι δημιούργησε τη συνοχή.

Άγγελος Έλεφάντης: Θα μπορούσες να περιγράψεις συνοπτικά αυτό τό πλέγμα έρωτημάτων και άποριών που έχει προκύψει από τις έρευνες στον τομέα της Οικονομικής 'Ιστορίας και τα όποια κατά κάποιο τρόπο καταγράφηκαν στή θεματική του συνεδρίου;

Γ. Δερτιλής: Οι πρώτες έρευνες που αναπτύχθηκαν π.χ. στο πρόγραμμα της Έθνικης Τραπέζης από τό 1977 νομίζω ότι με τη σειρά τους γέννησαν νέες άπορίες αλλά συνάμα έδωσαν βάσεις σέ πραγματολογικό ύλικό και σέ θεωρητικές ύποθέσεις, για τη συνέχεια. Άπό τέτοιες έπάλληλες διαδικασίες μού φαίνεται ότι προέκυψε τό φαινόμενο της θεματικής συνοχής για την όποια μιλούσα προηγουμένως. Οι πρώτες έρευνες: θέματα όπως οι σιδηρόδρομοι, ή ρόλος των Τραπε-

Τό Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν διοργάνωσε στήν Ἀθήνα τό Δεύτερο Διεθνές Συμπόσιο Ἱστορίας ἀπό τίς 18 ἕως 25 Σεπτ. μέ θέμα «Μεσογειακές Οικονομίες, Ἱσορροπίες καί Διασυνδέσεις, 13ος - 19ος αἰῶνας».

Ὁ *Πολίτης*, μετά τό πέρας τῶν ἐργασιῶν τοῦ συνεδρίου, κάλεσε μερικούς ἀπό τοὺς Ἕλληνες ἱστορικούς πού ἔλαβαν μέρος στό Συμπόσιο αὐτό νά συζητήσουν γιά τά προβλήματα τῆς ἱστορικής ἐρευνας, τίς σύγχρονες κατευθύνσεις τῆς, τήν ἀνάπτυξη τῶν ἱστορικῶν ἐρευνῶν στόν τόπο μας καί τήν ὀργάνωσή τους μέσα ἀπό τοὺς ἐπίσημους ἢ ἀνεπίσημους, πανεπιστημιακούς καί μή, ἐρευνητικούς θεσμούς.

Στή συζήτηση αὐτή ἔλαβαν μέρος οἱ ἱστορικοί Σπύρος Ἀσδραχᾶς, Γιώργος Δερτιλῆς, Λουκία Δρούλια, Φίλιππος Ἡλιοῦ, Ἑλένη Καλαφάτη, Λεφτέρης Παπαγιαννάκης, Σωκράτης Πετμεζᾶς, Ἀλέξης Πολίτης, Πέτρος Πιζάνιας καί ἐκ μέρους τοῦ *Πολίτη* ὁ Ἄγγελος Ἐλεφάντης.

ζῶν, ἡ στρατηγική τῶν κεφαλαίων, ἐμμεσα ὁ ρόλος τοῦ κράτους, γέννησαν ἄλλα ἐρωτηματικά γιά τόν τρόπο τῆς ἀπόσπασης τοῦ πλεονάσματος, ἀπό τήν ἀγροτική παραγωγή, γιά τήν κυκλοφορία αὐτοῦ τοῦ πλεονάσματος, γιά τήν οικονομική ἀλλά καί τήν κοινωνική του ἀναδιανομή, κ.ο.κ.

Σπύρος Ἀσδραχᾶς: Κατά τή γνώμη μου ἡ θεματολογία τοῦ Συνεδρίου διακρίνεται σέ τρία ἐπίπεδα. Τό ἕνα εἶναι τά προβλήματα πού ἀντιμετωπίζει ὁ οικονομικός ἱστορικός ὅπως πραγματοποίηση καί κατανομή τοῦ πλεονάσματος, βιοτεχνία καί ἀγορά, οικονομία καί κράτος, μιά γενική δηλαδή κατηγορία θεμάτων μέσα στήν ὁποία ἔχουν τή θέση τους προβλήματα ἐκβιομηχάνισης, ἀγροτικής πίστες, σχέσεις παραδοσιακῆς πόλης καί καπιταλιστικῆς εἰσβολῆς διά τοῦ μηχανισμοῦ τῆς ἀποικιοκρατίας, ναυτασφάλεια, προβλήματα κλασικότερα ὅπως ἡ ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στά δύο κομμάτια τῆς Μεσογείου. Ἄς πούμε ὅτι πρόκειται γιά τό ὄντολογικό τμήμα τῆς οικονομικῆς ἱστορίας.

Ἐπίσης εἶναι ἕνα δεύτερο ἐπίπεδο: ἡ μεταγραφή τοῦ οικονομικοῦ στοιχείου στίς νοοτροπίες, καί τό ὅποιο ἔφερε σέ πέρας τό ΚΝΕ. Ἐπίσης εἶναι ἕνα τρίτο, ἐπιστημολογικό τύπου πρόβλημα: ἡ ἱστορία σέ σχέση μέ τίς ὑπόλοιπες ἐπιστήμες, σέ μιά διεπιστημονική ἐκδοχή, πράγμα πού ἀποτελέσσει τό ἀντικείμενο τῆς συζήτησης στρογγυλῆς τραπέζης τήν τελευταία ἡμέρα τοῦ συνεδρίου.

Ἡ ἑλληνική συμβολή ἔχει νά κάνει κυρίως μέ τά δύο πρῶτα ἐπίπεδα: τό ὄντολογικό μέρος τῆς οικονομικῆς ἱστορίας πού περιέγραψε πολύ καλά ὁ Δερτιλῆς ἔχει νά κάνει ἐπίσης μέ τή μεταγραφή τοῦ οικονομικοῦ στό ἐπίπεδο τῶν νοοτροπιῶν. Ὡς πρός τό θέμα αὐτό θά ἤθελα ὁ Φ. Ἡλιοῦ νά ἐκφράσει τίς ἐκτιμήσεις του.

Φίλιππος Ἡλιοῦ: Ἐνα πράγμα συγκρατῶ κυρίως ἀπό αὐτό τό συνέδριο: τό γεγονός ὅτι γιά πρώτη φορά ἐπιτεύχθηκε σέ τέτοια ἔκταση μιά συσπείρωση ἱστορικῶν, στήν πλειοψηφία τους νέων. Αὐτό δέν τό εἶχαμε ξαναδεῖ καί ἐνδεχομένως δέν τό εἶχαμε φαντασθεῖ, δέν εἶχαμε φαντασθεῖ ὅτι ὑπάρχουν τόσο πολλοί νέοι ἱστορικοί οἱ ὁποῖοι ἐργάζονται σέ διάφορα ἐπίπεδα, μέ κάποιες ἀδεξιότητες, ἐνδεχομένως, ἀλλά μέ πολλή ὠριμότητα. Μέ πολλούς κινδύνους ἐπίσης, δεδομένου ὅτι πολλοί ἐρχονται στό χώρο τῆς ἱστορίας ἀπό τήν οικονομία ἀλλά χωρίς ἱστορική προπαίδεια. Ὁ κίνδυνος

αὐτός διαφάνηκε καί μέσα στό συνέδριο, ὅταν ὁ ἱστορικός λόγος γιά μιά στιγμή πῆγε νά μετατραπῆ σέ οικονομομετρικό. Πάντως τό ἐλλειδοφόρο γεγονός παραμένει ὅτι ἐμφανίστηκε ἐνεργά ἕνας πληθυσμός ἱστορικῶν πού δέν τόν ἔχουμε ξαναδεῖ συγκεντρωμένο: νέοι ἄνθρωποι 25-30 χρονῶν πού ἔδειξαν ὅτι ὑπάρχουν δυνάμεις καί δυνατότητες, παρόλο πού δέν ὑπῆρξε ποτέ ὑποστήριξη οὔτε ἀπό τά Πανεπιστήμια οὔτε ἀπό τά ἐρευνητικά κέντρα, παρόλο πού ἡ Πολιτεία δέν ἔχει ἐκείνες τίς ὑποδοχές πού θά μπορούσαν νά καλύψουν τήν προσφορά πού ἀρχίζει νά διαμορφώνεται. Φάνηκε ἔτσι πόσο καθοριστικός στάθηκε γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἱστορικής ἐρευνας ὁ ρόλος τῶν ἐξωπανεπιστημιακῶν καί ἐξωερευνητικῶν κέντρων.

Ἐπίσης ἦσαν γιά παράδειγμα ἐρευνητές πού ἦρθαν ἀπό ἐρευνητικές ὁμάδες πού ἔχουν συσταθεῖ στίς Τράπεζες ἢ ἀπό τό Παρίσι, ὁμάδες ἐξοικειωμένες μέ τήν ἱστορική παιδεία ἐξω ἀπό τό πλαίσιο πού ἡ Πολιτεία ἔχει ὀρίσει γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐρευνας. Βεβαίως σέ ὅλη αὐτή τήν ὑπόθεση ὑπῆρξε ὁ ὑποδοχέας ΚΝΕ/ΕΙΕ πού βοήθησε πολύ ἀλλά σέ γενικές γραμμές τό συνέδριο ἔδειξε τή γύμνια: ἔδειξε πόσο ἀπομακρυσμένα εἶναι ἀπό τήν ἐρευνα τά πανεπιστήμια καί τά ἐπίσημα ἐρευνητικά κέντρα.

Σπ. Ἀσδραχᾶς: Αὐτή ἡ ἀποτίμηση πού ἔκανες θά μπορούσε νά εἶναι μιά ὠραία κατακλείδα ἢ μιά ὠραία ἔναρξη. Μιλᾶμε ὅμως σέ ἕνα περιοδικό ἀσκημένο στό θεωρητικό λόγο καί οἱ ἀναγνώστες του θά περίμεναν ἀπό μᾶς τοὺς ἱστορικούς νά μιλήσουμε γιά τή μεταγραφή τοῦ οικονομικοῦ λόγου στίς νοοτροπίες, στίς συμπεριφορές, στίς ἰδεολογίες.

Φ. Ἡλιοῦ: Ἐσύ φαντάζεσαι ὅτι ἐγινε αὐτή ἡ μεταγραφή ἢ ὅτι εἴμαστε ἀκόμη σέ μιά περίοδο ὅπου ἀπό τή μιά ὑπάρχει ἡ οικονομική ἱστορία καί ἀπό τήν ἄλλη ἡ ἱστορία τῶν ἰδεῶν ὅπως τήν λέγαν παλιότερα, καί ψάχνονται νά βροῦνε τά σημεῖα ἐπαφῆς. Νομίζω ὅτι αὐτή ἡ διάσταση ἦταν τό πῶς ἀδύνατο σημεῖο τοῦ συνεδρίου: ἡ ἔλλειψη σύγκλισης. Ἐνῶ ὑπῆρχαν καλές ἐργασίες ἀπό τή μιά καί ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ σύγκλιση ἦταν τεχνητή. Εἶναι βέβαια τά πρῶτα βήματα πρός τήν κατεύθυνση αὐτή ἀλλά ἔχουμε νά κάνουμε μέ κόσμος πού δουλεύουν ὁ ἕνας ἀνεξάρτητα ἀπό τόν ἄλλο.

Ἀλέξης Πολίτης: Ἡ δυνατότητα σύγκλισης χάθηκε καί ἐξαιτίας τοῦ τίτλου «Μεσογειακές οικονομίες-ισορροπίες καί διασυνδέσεις». Ἀπ' αὐτή τή διατύπωση τοῦ τίτλου ὁ καθένας καταλαβαίνει ὅτι πρόκειται γιά ἰσορροπίες καί διασυνδέσεις μεταξύ τῶν μεσογειακῶν οικονομιῶν. Ἔτσι δέν ἔπρεπε τό βάρος στά σημεῖα ἐπαφῆς, τά σημεῖα σύγκλισης, γιά τά ὁποῖα μιλάει ὁ Ἡλιοῦ.

Φ. Ἡλιοῦ: Δέν εἶναι καθόλου κακό, δέν εἶναι ἀποτυχία αὐτό. Ἴσα ἴσα πήραμε τό μέτρο οἱ μὲν τῶν δέ γιά νά δοῦμε ἀπό πού μπορούμε νά δημιουργήσουμε κι ἄλλους ἀγωγούς ὥστε νά ἐπιτευχθοῦν οἱ ἀναγκαῖες ὁσμώσεις.

Α. Πολίτης: Κάπου εἶναι ἀποτυχία γιατί ἀφοῦ ὑπῆρχε ἡ σχετική προβληματική ἔπρεπε νά ἐπιδιωχθεῖ περισσότερο στή συζήτηση.

Σπ. Ἀσδραχᾶς: Ὑπάρχει ἓνα σχῆμα συνεδρίου καί ὑπάρχει ἓνα σχῆμα τῆς κάθε μιάς θεματικῆς. Τό σχῆμα τοῦ συνεδρίου, κατ' ἐμέ τουλάχιστον, δέν ἔστεινε τόσο νά δείξει τήν ἀποκατάσταση ἰσορροπιῶν ἀνάμεσα στά δύο κομμάτια τῆς Μεσογείου, ὅσο στό ἐσωτερικό τῆς δικῆς μας οἰκονομίας νά ἀποδειχθεῖ ἓνα σύστημα ἰσορροπιῶν τό ὁποῖο ἐπέτρεψε διασυνδέσεις μέ μιά ἄλλη οἰκονομία, ἐκείνη πού μᾶς περιέγραψε ὁ Ἐμάρ, ἐκείνη πού μᾶς περιέγραψε ὁ Τούτσι. Δηλαδή ἡ κουβέρτα τραβιόταν πρὸς τήν Ἀνατολική Μεσόγειο, ὁπότε οἱ ἰσορροπίες, στό δικό μου τουλάχιστον σκεπτικό, προέβλεπαν τό ἐξῆς ζητούμενο: ἂν ὑπάρχουν ἰσορροπίες σ' αὐτό τό μακροαίωνα φαινόμενο τῆς Ἀνατολῆς. Ὡς πρὸς τό πρόβλημα τῆς μεταγραφῆς τοῦ οἰκονομικοῦ στίς νοοτροπίες καί τίς συμπεριφορές, στίς ἰδεολογίες τελικά, ἔχω τήν ἐντύπωση ὅτι τά ἀρνητικά ἀναδείχθηκαν πάρα πολύ μέ τήν εἰσήγηση τῆς Λουκίας Δρούλια, εἰσήγηση πού δέν ἦταν ἀποκλειστικά καί μόνο τό δικό της κείμενο ἀλλά μιά συνεχῆς ἀναφορά στά κείμενα πού τῆς δόθηκαν, σέ κείμενα δηλαδή καί ἄλλων ἐρευνητῶν. Καί εἶναι ἀρνητικά στό μέτρο πού δέν μεταφράζονται στήν ἐποχή τῶν Φώτων οἱ οἰκονομολόγοι, ἢ στό μέτρο πού ἡ ἔννοια τοῦ χρόνου δέν ἔχει μπεῖ μέσα στή διακίνηση τῶν ἰδεῶν τῆς ἴδιας ἐποχῆς, συνεπῶς καί στίς σημερινές ἱστοριογραφικές προβάσεις.

Α. Πολίτης: Πολύ σωστά, ἀλλά νομίζω ὅτι πρώτη φορά λέγεται κάτι τέτοιο. Ἄν διαβάσουμε τά πρακτικά τοῦ συνεδρίου, αὐτή τήν ἐκτίμηση δέν νομίζω ὅτι θά τήν συναντήσουμε.

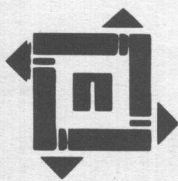
Σπ. Ἀσδραχᾶς: Ἡ κουβέντα αὐτή μπορεῖ νά εἰπωθεῖ μόνο ἐκ τῶν ὑστέρων. Ἄν π.χ. ἐσύ δέν εἶχες κάνει τήν ἀνακοίνωση πού ἔκανες θά μπορούσες νά εἶχες κάνει μιάν ἄλλη τοῦ τύπου «βίωση τοῦ οἰκονομικοῦ στό δημοτικό τραγούδι μέσω τῆς ἀξιολογίας τοῦ πλούτου», ὁπότε θά ἦσουν μέσα στό πρῶτο μέρος τῆς ἀνακοίνωσης τῆς Λουκίας Δρούλια.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι οἱ ἐπιμέρους ἀνακοινώσεις μείνανε περισσότερο στίς ἀρνητικές θετικές διατυπώσεις ἢ σέ κάποιες σποραδικές θετικές διατυπώσεις. Ὅπως σδήποτε, μ' αὐτό τόν τρόπο δέν φτάνουμε στή μεταγραφή τοῦ οἰκονομικοῦ στίς συνειδήσεις τῶν ἀνθρώπων. Μένουμε περισσότερο στήν ἱστορία τῶν ἰδεῶν. Ὅστόσο τό πρόβλημα τέθηκε, ἐπιμένω ὅτι τό πρόβλημα τέθηκε, καί λυπάμαι πού δέν ἔγινε συζήτηση.

Φ. Ἡλιοῦ: Νομίζω ὅτι ἡ συζήτηση στό σημεῖο αὐτό δέν θά μπορούσε νά πάει πολύ μακριά λόγω διαφορετικῆς ὀπτικῆς. Ὑπῆρχαν αὐτοὶ πού κάνουν οἰκονομική ἱστορία καί ἐκεῖνοι πού δέν κάνουν οἰκονομική ἱστορία. Ἀλλά δέν συναντήθηκαν. Ὁ καθένας κατάλαβε ὅτι ὁ γείτονας εἶχε κάποια προβλήματα. Ἀπλῶς ὅσοι δέν κάνουν οἰκονομική ἱστορία κατάλαβαν ὅτι ὑπάρχει ἄλλη προβληματική πού τοὺς βοηθάει καί τήν ὁποῖα θά πρέπει νά ἐνσωματώσουν στόν δικό τους χῶρο.

Πέτρος Πιζάνιας: Θά ἤθελα νά κάνω μιά μικρή παρένθεση: οἱ ἀνακοινώσεις δείξαν τό εὖρος καί τίς δυνατότητες τῶν ἐρευνῶν στήν Ἑλλάδα, μέσα κι ἐξω ἀπό τά ἐπίσημα ἢ ἡμιεπίσημα ἰδρύματα. Ἄν γιά παράδειγμα δέν ἔγινε δυνατή ἡ συζήτηση σέ ὀρισμένα θέματα καί ἡ σύγκλιση γιά τήν ὁποῖα ἔγινε λόγος, αὐτό δείχνει τήν ἔλλειψη ἐπικοινωνίας μεταξύ τῶν ἐρευνητικῶν ἰδρυμάτων καί ἀπλούστερα τῶν ἐρευνητῶν. Νομίζω ὅτι ἡ ἀνάγκη αὐτῆς τῆς ἐπικοινωνίας εἶναι ἐμφανῆς πλέον.

Σπ. Ἀσδραχᾶς: Αὐτό σημαίνει ὅτι στή συνείδησή μας δέν ὑπάρχει ἡ ἔννοια τοῦ ἐπικοινωνιοῦ χώρου. Ἐπανερχομαί στό νευραλγικότερο σημεῖο τοῦ συνεδρίου: ἐνῶ ἔ-

ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΣ

Μέτωνος 62 (1η παράλληλος τῆς Μεσογείων, 3η στάση) ΧΟΛΑΡΓΟΣ.

- Κάτι νέο στο χώρο του βιβλίου
- Αναγνωστήριο
- Παιδική γωνιά
- Αυστηρή επιλογή βιβλίων
- Εκπτώσεις
- Ειδικές προσφορές

Ἐνα βιβλιοπωλεῖο στο ΧΟΛΑΡΓΟ που θα το ζήλευε το κέντρο

ΚΑΛΕΝΤΗΣ & ΣΙΑ Ε.Ε. Γραφεία: Κολοκοτρώνη 15, Τηλ. 3234.270 - 3231.781

χουμε μία παράδοση στον τομέα της ιστορίας των ιδεών, στον τομέα αυτόν που ο Δημαράς ονομάζει των συλλογικών συνειδήσεων, ενώ έχουμε παράδοση στη λαογραφία, ξαφνικά όταν τίθεται το ερώτημα πώς βιώνεται το οικονομικό, οι λαογράφοι δεν συγκινούνται, οι άλλοι ειδικοί επίσης δεν συγκινούνται.

Λευτέρης Παπαγιαννάκης: Είναι πολλοί που δεν συγκινούνται. Από το χώρο της οικονομικής ιστορίας για παράδειγμα πολλοί ήταν που δεν συγκινήθηκαν, που δεν πάτησαν στο συνέδριο. Η απουσία αυτή, κι απ' τή μία κι απ' τήν άλλη, δείχνει καταρχήν μία άκωμη από τις αναντιστοιχίες που βασανίζουν τήν ελληνική κοινωνία. Όλοι οι επίσημοι φορείς, όλα τα ιδρύματα, του ΚΝΕ εξαιρουμένου εν πάση περιπτώσει, απουσίασαν, με τιμητικές μόνο προσωπικές εξαιρέσεις. Ωστόσο αρχίζουν οι διάφοροι χώροι κάπως να αλληλοεπικαλύπτονται και να αλληλοεπηρεάζονται, έστω με υπογειες διεργασίες, και να γίνονται βήματα συνάντησης. Για μās τούς οικονομικούς ιστορικούς, για παράδειγμα, υπάρχει επί πλέον το πρόβλημα της γενικότερης ιστορικής παιδείας. Το πρόβλημα έχει τεθεί και δεν μπορούμε να τό άγνοήσουμε, πράγμα που σίγουρα θά οδηγήσει σε μία νέα φάση.

Γ. Δερτιλής: Θέλω να ξεχωρίσω δύο θέματα που τά βλέπω συνεχώς να επανέρχονται. Έπικοινωνίες — διαζεύξεις — διαφωνίες μεταξύ όσων μετείχαν στο συνέδριο και όλων των άλλων επίσημων φορέων. Από τήν άλλη πλευρά, διαφωνίες — επικοινωνίες και δυσαρμονίες όσων συμμετείχαν στο συνέδριο. Για τό πρώτο νομίζω ότι πρέπει να είμαστε κατηγορηματικοί. Τό γεγονός ότι από τή Σχολή Οικονομικών Έπιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών της οποίας είμαι μέλος, συμμετείχαν ως ακροατές στο συνέδριο δύο μόνο άνθρωποι σε σύνολο διδακτικού προσωπικού 40 περίπου ατόμων, τό γεγονός ότι από τή Φιλοσοφική Σχολή συμμετείχαν πέντε σε σύνολο έκαστο, (και δεν αναφέρομαι μόνο σε ανακοινώσεις αλλά και στην άπλή παρουσία στην αίθουσα), είναι κάτι που δεν θά γινόταν, υποψιάζομαι, σε κανένα άλλο κοινωνικό πλαίσιο, παρά μόνο σε έλληνικό. Τώρα για τά αίτια και τά αποτελέσματα αυτής της κατάστασης μπορούμε να συζητήσουμε κάποια άλλη στιγμή. Θά αναφέρω άπλως ότι κατά τή γνώμη μου, τό κύριο αίτιο γι' αυτή τήν κατά-

σταση είναι πολιτικό. Οι άλλες διαφωνίες, για τίς όποιες μιλάμε, είναι διαφορές μεταξύ μας, μεταξύ τεσσάρων πέντε ομάδων που μεταξύ τους έχουν και συνδέσεις, αλλά και απομονώσεις. Έκει, όμως, νομίζω ότι ή βελτίωση είναι θέμα χρόνου. Και δεν έχει πολύ μεγάλη σημασία ότι στο συνέδριο δεν υπήρξε σύγκλιση. Δεν μπορούσε άλλωστε να υπάρξει. Τό γεγονός όμως ότι στά σεμινάρια των Τραπεζών βλέπω να ρχονται έρευνητές από τό ΚΝΕ, κι αντίστροφα δικοί μας να πηγαίνουν στο ΚΝΕ, έχει για μένα μεγάλη σημασία.

Σπ. Άσδραχάς: Μά εγώ όλους αυτούς που λές τούς βάζω έντεϋθεν του συνόρου. Έκείθεν του συνόρου υπάρχει μία κατάσταση διαμορφωμένη, μία στεγανοποίηση, που δεν επιτρέπει στον έαυτό της καμιά δια-φοροποίηση. Όποτε αν υπάρχει ένα άδιέξοδο υπάρχει εκείθεν.

Π. Πιζάνιας: Έλεγε ο Δερτιλής πριν για κάποιες δια-φωνίες πολιτικού τύπου που θά τίς έντοπίσουμε με τούς εκείθεν του συνόρου που λέει ο Άσδραχάς, δηλαδή τά Πανεπιστήμια και τά επίσημα έρευνητικά κέντρα, τά όποια άπουσιάζουν όχι μόνο από τά συνέδρια αλλά γενικότερα δεν δηλώνουν καμιά παρουσία. Τά πράγματα όμως νομίζω ότι αρχίζουν να μετατοπίζονται, να αλλάζουν. Σήμερα τό κύρος του κοινωνικού επιστήμονα, και του ιστορικού ιδιαίτερα, έχει άνέβει, έχει άρχισει να υπάρχει κοινωνικά. Ταυτόχρονα αρχίζουν να διαμορφώνονται κάποιοι χώροι ύποδοχής, χώροι έπιστημονικής και επαγγελματικής ταυτόχρονα ύποδοχής του κοινωνικού επιστήμονα. Οι Τράπεζες είναι τό πιο πρόχειρο παράδειγμα που μου έρχεται στο μυαλό.

Φ. Ήλιού: Δεν είναι τό καλύτερο παράδειγμα — αντίθετα είναι ένα παράδειγμα που άναδεικνύει τήν άναπηρία του τρόπου με τον όποιο είναι οργανωμένη ή έρευνα στον τόπο μας. Άντι δηλαδή οι ομάδες που έχουν δημιουργήσει οι Τράπεζες να λειτουργούν συμπληρωματικά στο χώρο της έρευνας, με τήν κατάσταση που επικρατεί και εξαιτίας της άνεπάρκειας των έρευνητικών ύποδομών, διαδραματίζουν ένα ρόλο όπωσδήποτε χρήσιμο αλλά που δεν άνήκει στις κύριες άρμοδιότητές τους.

ΕΡΓΑ ΣΤΑΓΡΑΦΙΚΗΣ

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ
ΜΙΚΡΗ ΑΙΘΟΥΣΑ ΤΕΧΝΗΣ

ΑΝΤΙΚΕΣ

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΗΣ
ΤΕΧΝΗΣ * ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ * ΓΥΑΛΙ
ΚΕΡΑΜΙΚΟ * ΜΠΡΟΥΤΖΟΣ *
ΤΗΛ 3633233

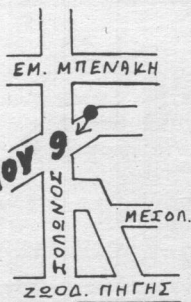
Δημήτρης Διαμαντόπουλος Σκουφά 62

ή
Κομμούνα

- ΒΙΒΛΙΑ
- ΑΦΙΣΕΣ
- ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

ΣΟΥΛΙΟΥ 9

ΕΛΛΗΝΙΚΑ και ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΑ

Π. Πιζάνιας: Αυτό είναι ένα θέμα πολύ σοβαρό. Ήθελα να τελειώσω αυτό που έλεγα πριν. Δημιουργείται με αυτούς τους φορείς μία αγορά εργασίας σε αυτό τον τομέα, με όλα τα χαρακτηριστικά π.χ. την ανεργία αυτού του κόσμου. Πέρα όμως απ' αυτό δημιουργείται κι ένας κάποιος ανταγωνισμός με τα Πανεπιστήμια κατά κύριο λόγο.

Γ. Δερτιλής: Θα συμφωνούσα με τη βάση του συλλογισμού σου αλλά όχι με τον όρο ανταγωνισμός. Δεν υπάρχει ανταγωνισμός μ' ένα ανύπαρκτο χώρο. Εκείνο που δημιουργείται είναι μία σφήνα σε μία από τις πάμπολλες ρωγμές των Πανεπιστημιακών Ίδρυμάτων. Παράλληλα, η έρευντική εργασία που γίνεται εκτός Πανεπιστημίων λειτουργεί ως παράδειγμα. Και ένδεχομένως, αν υπάρχουν ευαισθησίες, όχι βέβαια στο διδακτικό προσωπικό των ιδρυμάτων αλλά σ' αυτούς που πάνε εκεί μέσα για να μάθουν πέντε πράγματα στους φοιτητές, αυτό το παράδειγμα μετά από πέντε δέκα χρόνια θα λειτουργήσει εν όλω ή εν μέρει, λίγο ή πολύ ανατρεπτικά, θα απαιτηθούν άλλοι είδους συμμετοχές και επιστημονικές επιδόσεις από το διδακτικό προσωπικό των Πανεπιστημίων. Και τό φαινόμενο θά είχε ακόμη ευρύτερη έκταση αν είχαμε παρόμοια παραδείγματα και στις άλλες κοινωνικές επιστήμες.

Φ. Ήλιού: Υπό ένα όρο όμως, ότι ζούμε στην ευφορία των πρώτων χρόνων. Δηλαδή στην ευφορία της διάρκειας του μονοετούς ή διετούς συμβολαίου: ύστερα όλα αυτά τα παιδιά που τώρα ζούνε ως ιστορικοί με ένα διετές συμβόλαιο που όταν λήξει δεν θά ανανεωθεί, θά γίνουν δημοδιδάσκαλοι ή θά πάνε σύμβουλοι επιχειρήσεων. Όταν δηλαδή από τώρα δεν δημιουργούνται υποδοχές αυτό τό ανθρώπινο υλικό που τώρα διαμορφώνεται θά χαθεί, αυτό που σήμερα είναι ή μαγιά αύριο θά είναι μία ανάμνηση.

Σπ. Άσδραχάς: Όποτε φτάσαμε σε ένα πολύ ωραίο σημείο. Πρώτο ή κοινωνία μας είναι συνηθισμένη στη χρησιμοποίηση λογίων είτε στο επίπεδο της Πανεπιστημιακής διδασκαλίας είτε στο επίπεδο της έρευνας. Υπήρχαν άνθρωποι που έβγαζαν τό ψωμί τους και φτιάχναν την κοινωνική τους ταυτότητα μ' αυτό τον τρόπο. Και πάντοτε υπήρχε μία πίεση. Υπήρχαν πάντοτε πολλοί που ήθελαν να πάνε στο Μεσαιωνικό Άρχείο της Άκαδημίας Άθηνών, όπως τό έλεγαν τότε, να πάνε στο Πανεπιστήμιο. Μερικοί τά κατάφερναν, οί πολλοί έμεναν απ' έξω, γίνονταν καθηγητές στά γυμνάσια κ.λπ. Σήμερα γίνεται τό έξησ που είναι ποιοτικά διαφορετικό: ενώ παλιότερα οί διεκδικήσεις γίνονταν με την ίδια γλώσσα των ανθρώπων που έλέγχανε τό σύστημα υποδοχής, σήμερα οί διεκδικήσεις, σε μεγάλο βαθμό, γίνονται με μία διαφορετική από τή γλώσσα των ανθρώπων που έλέγχουν τό σύστημα υποδοχής. Αυτό είναι μία ποιοτική διαφορά. Κι έδω που καθόμαστε έχουμε τρεις ανθρώπους που θά πρέπει να ένταχθούν, έδω και τώρα, κι όχι αύριο, μέσα στο σύστημα της έρευντικής υποδοχής. Αυτοί οί άνθρωποι έχουν μία πρόσφατη έμπειρία αυτού του Συνεδρίου και εγώ θά ήθελα, πριν από κάθε άλλη ανάλυση να μās πουνε πώς μās βλέπουν.

Σωκράτης Πετμεζάς: Πέρα από κάθε θετικό του Συνεδρίου υπάρχει κάτι που για μένα στάθηκε μεγάλη αδυναμία. Δεν υπήρξαν μόνο οί τομές που αναφέρθηκαν αλλά και μία άλλη πολύ σαφής ανάμεσα σ' εκείνους

που θά μιλούσαν πέντε λεπτά και σε κείνους που διέθεταν περισσότερο χρόνο. Στίς περισσότερες περιπτώσεις για τούς πρώτους ήταν και ή πρώτη τους εργασία και έπομένως τό ζήτημα ήταν άσαφές στο μυαλό τους και δύσκολο να χωρέσει σε πέντε λεπτά. Γι' αυτό ή έντύπωση που έμένα μου μένει είναι ότι έγινε μία μακροσκελέστατη ανακοίνωση στην άρχή που άλλοτε έπιανε τίς συνεισφορές των άλλων άλλοτε όχι, και στή συνέχεια εμφανίζονταν οί άνθρωποι που μιλούσαν με τό άγχος των πέντε λεπτών. Στο συνέδριο άλλωστε δεν υπήρξε ποτέ μία ουσιαστική ιστορική κριτική στό υπό συζήτηση θέμα, π.χ. κανείς δεν μου είπε ποιά είναι τό πιθανό μου λάθος σ' αυτά που είπα. Δεν υπήρξε κριτική βοήθεια σ' αυτά που σκέφτηκα και έκανα. Αν αυτή την παρατήρηση την γενικεύσουμε, γιατί είναι γενικεύσιμη, τότε ίσως μπορούσαμε να κατανοήσουμε γιατί δεν υπήρξαν συγκλίσεις ή γιατί δεν συζητήθηκε ή μεταγραφή του οικονομικού στίς συνειδήσεις, ή γιατί δεν υπήρξε συζήτηση γύρω από την ιστορία των νοσημάτων και των συμπεριφορών. Για όσους δεν συζητούν άμεσα με μία ανακοίνωση οί διάφορες έπεξεργασίες ήταν ή φοβερά γενικόλογες ή εξαιρετικά ειδικευμένες. Για τούς περισσότερους ήταν αδύνατο να καταπιαστούν με τίς νεότερες θεωρίες ή να μπορούσαν να αντιμετωπίσουν την ιστορία ως σύνολο, συνυπολογίζοντας την οικονομική ιστορία, την ιστορία των νοσημάτων, τό πολιτικό πεδίο κ.λπ. Και γενικότερα νομίζω ότι ή ελληνική ιστοριογραφία θά είναι αδύνατο να κάνει κάτι τέτοιο για πολλά χρόνια ακόμη. Άκόμη χειρότερα φοβάμαι ότι πολύ σύντομα θά παρουσιαστεί τό φαινόμενο της εύκολης και άβασάνιστης αποδοχής, μιάς αποδοχής χωρίς άφομοίωση. Τό φαινόμενο είναι γενικότερο. Περιοδικά όπως ο *Πολίτης* μπορούν να μαρτυρήσουν για τέτοια συμπτώματα. Ξαφνικά άκούγεται κάποιο μεγάλο όνομα, κάποια θεωρία, για ένα δυό χρόνια γίνονται της μόδας, όλοι μιλούν γι' αυτά τά καινούρια πράγματα, αλλά σε λίγο όλα έχουν ξεχαστεί, έχουν σβηστεί χωρίς να έγγραφουν πουθενά. Τό ίδιο μπορεί να συμβεί και στον ιστορικό τομέα. Μπορεί να υπάρξει δηλαδή κι έδω τό φαινόμενο της μόδας χωρίς ή νέα ιστοριογραφία να γεννηθεί μέσα από έσωτερικές διεργασίες, ουσιαστικές και άφομοιωμένες.

Θά ήθελα τέλος να παρατηρήσω ότι, εκτός από τίς διακρίσεις που ήδη αναφέρθηκαν, στον χώρο της ιστοριογραφίας υπάρχει και μία άλλη διάκριση. Υπάρχουν εκείνοι που εν πάση περιπτώσει, άνιχνεύουν όρισμένα ζητήματα με γόνιμο τρόπο αλλά βρίσκονται «έξορισμένοι» στή Γαλλία, την Άμερική, τίς ομάδες των Τραπεζών. Οί άνθρωποι αυτοί, άναγκαστικά, είναι προσδιορισμένοι από τό είδος του υλικού που έχουν στή διάθεσή τους. Για παράδειγμα όσοι δουλεύουν στίς Τράπεζες έπεξεργάζονται τό αρχαιακό υλικό των Τραπεζών και έπομένως ή οικονομική ιστορία που διαμορφώνουν φέρνει τή σφραγίδα του υλικού αυτού. Δεν μπορεί έτσι να υπάρξει καθολικότητα. Από την άλλη μεριά υπάρχουν ιστορικοί έξορισμένοι και άπονομεμένοι σε κάποια άπληθη έδρα της Κρήτης ή σε κάποιο ξένο Πανεπιστήμιο, που δε ζούν την επιστημονική κοινότητα και τούς όποιους προβληματισμούς της. Έτσι, δεν δημιουργούνται οί συμπαιγείς και βιώσιμοι πυρήνες, και τό όποιο έργο εξαφανίζεται. Για παράδειγμα έχω μείνει έκκληκτος με τον πλούτο της σκέψης και των εργασιών στό Μεσοπόλεμο, γύρω από τά προβλήματα της άγροτικής οικονομίας, που στή συνέχεια εξαφανίστηκε.

Λ. Δρούλια: "Ήθελα νά δώσω στό σημείο αυτό μερικές διευκρινίσεις. Σκεφτήκαμε τήν ὀργάνωση τοῦ συνεδρίου παίρνοντας παράδειγμα ἀπό παρόμοια συμπόσια στό ἐξωτερικό. Στό παράπονό σας ὅτι δέν σᾶς ἔγινε κριτική μπορεῖ νά ἔχετε ἀπόλυτα δίκιο ἀλλά ἡ σκέψη μας ἦταν νά δοθεῖ ἡ οὐσία τῆς ἐργασίας τοῦ καθενός κάνοντας ἀκόμη καί ἀρνητική κριτική. Τά πέντε λεπτά δέν ἦταν γιά νά παρουσιαστεῖ ἕνα ὁλόκληρο θέμα, ἀλλά ἀντίθετα νά συμπληρωθεῖ ἢ νά κριθεῖ ἡ κεντρική ἀνακοίνωση τοῦ εἰσηγητῆ. Ὑποτίθεται ὅτι στή συνέχεια θά ὑπῆρχε ἡ ἐλεύθερη συζήτηση, πού δυστυχῶς δέν ἔγινε πάντα, ἢ δέν ἔγινε ὅπως ἔπρεπε καί ὅσο ἔπρεπε.

Σ. Πετμεζᾶς: Δέν μιλῶ γιά τήν κεντρική εἰσήγηση. Ἀναφέρομαι κυρίως στή συζήτηση. Καί θέλω νά πῶ ὅτι ἡ συζήτηση δέν ἀσχολήθηκε συγκεκριμένα μέ τό ἱστορικό ὕλικό τῆς κάθε ἀνακοίνωσης ἢ εἰσήγησης.

Γ. Δερτιλῆς: Σύμφωνα. Ἀλλά μήπως αὐτό δέν θά ἦταν θέμα σεμιναρίου καί ὄχι συνεδρίου;

Σπ. Ἀσδραχᾶς: Εἶναι πολύ ἐνδιαφέρουσες οἱ παρατηρήσεις τοῦ Πετμεζᾶ. Εἰκονογραφοῦν ἕνα κλίμα. Πρῶτον ἐνίσταται ἐναντίον τῆς πολιτικῆς τοῦ συνεδρίου. Κι αὐτή ἡ πολιτική σκόπευε ὄχι στό νά διαλευκάνει συγκεκριμένα πραγματολογικά ζητήματα, ὄχι νά προσφέρει γνώσεις ἀλλά νά συγκεντρώσει ἀνθρώπους, νά τοὺς φέρεי σέ ἐπαφή, νά ἀναδείξει ἐρωτήματα καί νά πῆσει τελικά κάτι ἀπό τίς ἀπασχολήσεις τοῦ καθενός μας στόν ἴδιο χῶρο. Καί τότε μετράς: τί θέλω, πολλούς ἀνθρώπους καί λίγη ὥρα στόν καθένα ἢ λίγους ἀνθρώπους καί πολλή ὥρα στόν καθένα; Μέ λίγους ἀνθρώπους δέν μπορεῖς νά ἔχεις τήν ἀπήχηση, δηλαδή τήν πολιτική πράξη πού ἐπιδιώκεις. Ἀποτυχημένη ἢ πετυχημένη εἶναι ἄλλο θέμα. Μέ δύο λόγια: ἦταν ἡ πολιτική τοῦ συνεδρίου πού ἐπέβαλε τόν περιορισμό στό πεντάλεπτο. Ἔτσι ὁμως, νομίζω, μπορούμε νά καταλήξουμε σέ μιά πολυφωνία. Μιά πολυφωνία πού δέν ἐξαντλεῖται καί δέν περιορίζεται μόνο στό συνέδριο. Ἀλλά καί μετά. Γιά παράδειγμα ἡ συζήτηση πού γίνεται τώρα ἐδῶ, ἄλλες κουβέντες πού ἐνδεχομένως θά ἀκολουθήσουν, ἐνδιάμεσες δημοσιεύσεις, ἢ δημοσίευση τῶν πρακτικῶν, ὁ σχολιασμός τους. Δημιουργεῖται ἔτσι μιά συνολική πίεση μέσα στήν πολυφωνία τῆς. Πίεση καί μέσα στό χῶρο τῆς ἱστοριογραφίας καί ἐξῶ ἀπ' αὐτόν, ἰδιαίτερα στοὺς θεσμούς.

Τό δεύτερο ἐπίπεδο στό ὁποῖο μπορεῖ νά λειτουργήσει ἕνα τέτοιο συνέδριο εἶναι νά φέρει τοὺς πολλούς σέ ἐπαφή μέ τοὺς γενικότερους προβληματισμούς, μέ τοὺς προβληματισμούς καί τίς κατακτήσεις τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης καί ἐξῶ ἀπό τήν Ἑλλάδα. Ἐνα συνέδριο βοηθεῖ νά διαπιστώσεις ὅτι, πιθανόν, δέν πολιόσθηκε τῆ στιγμή πού ἔπρεπε ἡ ἱστοριογραφία πού ἐκπροσωποῦν ἀνθρώποι ἄνω τῶν 50 ἐτῶν μέ τά θεωρητικά καί θεματολογικά ἀνοίγματα πού ἦταν πολύ τρέχοντα πρὶν εἴκοσι ἢ τριάντα χρόνια. Ἄς θυμηθοῦμε τήν δική μας ἐποχή, ὅταν πρωτοκυκλοφορεῖ τό ὄνομα τῶν *Innales* στήν Ἑλλάδα. Κάποις δικός μας ἱστορικός, στήν πρώτη ἀναφορά πού κάνει στόν Μπρωντέλ τόν χαρακτηρίζει... ἀνθρωπογεωγράφο γιατί, πολύ ἀπλά, δέν δέχεται τήν ἱστορική ἐκδοχή τοῦ Μπρωντέλ. Ἐγὼ δέν θέλω νά ἀλλάξω τούτονε τόν ἱστορικό οὔτε τοὺς ἐπιγόνους του. Θέλω νά ἐπηρεαστεῖ τό σύνολο. Καί τελικά, ἐσὺ ὁ Πετμεζᾶς μέ ποιούς εἶσαι; Ξέρω μέ ποιούς εἶσαι. Μήπως ὁμως υἱοθετεῖς ἕνα λόγο πού σέ

κάνει σύμμαχο μ' αὐτοὺς μέ τοὺς ὁποίους δέν ἔχεις καμιά σχέση;

Σ. Πετμεζᾶς: Ὁχι, καί βεβαίως, ὄχι. Ἐγὼ πολύ ἀπλά λέω ὅτι ἂν θέλουμε νά δώσουμε μιά ριζικά διαφορετική κατεύθυνση στήν ἑλληνική ἱστοριογραφία πρέπει, καί πολύ σύντομα μάλιστα, νά ἀνοίξουμε συζήτηση γιά τά πολύ συγκεκριμένα ἱστορικά προβλήματα.

Σπ. Ἀσδραχᾶς: Ἐπ' αὐτοῦ δέν ἔχει ἀντίρρηση κανεῖς. Οὔτε ἀπ' αὐτοὺς πού εἶναι ἐκεῖθεν οὔτε ἀπό τοὺς ἄλλους πού εἶναι ἐντεῦθεν τοῦ ὄριου.

Ἐλένη Καλαφάτη: Θέλω νά προσθέσω καί τῆ δική μου ἐντύπωση ἀπό τό συνέδριο. Ἐμεῖνα ἐξαιρετικά ἱκανοποιημένη ἀπό τήν ἡμέρα τῆς εἰσήγησης τοῦ Δερτιλῆ, ἡμέρα πού τό συνέδριο ἀσχολήθηκε μέ ἕνα πολύ συγκεκριμένο γεωγραφικό καί ἱστορικό χῶρο καί πολύ συγκεκριμένο ἱστορικό χρόνο. Οἱ παρεμβάσεις, ὅπως τῆς Ἀγριαντώνη, τοῦ Λ. Παπαγιαννάκη, τοῦ Πιζάνια, ἔδωσαν μέ τό θέμα τῆς εἰσήγησης. Μετά, ἄλλες μέρες, π.χ. τοῦ Ἀσδραχᾶ ἢ τοῦ Ἐὐμάρ ἀνοίχτηκε τό συνέδριο σέ ἕνα πρόβλημα πολύ μεγάλο πού ἀπλωνόταν σ' ὅλη τῆ Μεσόγειο καί σέ πέντε αἰῶνες, κάλυπτε τεράστιες ἱστορικές διαδικασίες, ὅποτε δέν μπορούσα νά δῶ πῶς οἱ εἰδικές ἐπεξεργασίες, ὅπως π.χ. τοῦ Πετμεζᾶ γιά τό Πήλιο, μπαίνουν σ' αὐτό τό μεγάλο πλαίσιο, πῶς δένουν μ' αὐτό. Καταλαβαίνω τῆ δική σας πολιτική ὀργάνωσης τοῦ συνεδρίου, ἀλλά ἀπό μιά ἄποψη οἱ δικές μου ἀνάγκες ἦταν διαφορετικές.

Καί σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τῆ συνάντηση τῆς οικονομικῆς ἱστορίας μέ τήν ἱστορία τῶν ἰδεῶν συμφωνῶ ὅτι δέν ὑπῆρξε σύγκλιση. Λεῖπει ἐκεῖνο πού ὀνομάζει ὁ Ἀσδραχᾶς ἐπίκοινο χῶρο. Ἡ ἀντιστοιχία καί ἡ δεκτικότητα εἶναι ἐννοίες πού κάποτε θά ἔπρεπε νά συζητηθοῦν, νά ὀρισθοῦν μέ τῆ συμμετοχῆ ὄλων τῶν σχετικῶν εἰδικότητων.

Φ. Ἡλιού: Μήπως ὁμως οἱ παρατηρήσεις αὐτές μᾶς ὀδηγοῦν στό πρόβλημα τῶν γενικῶν ὀργανώσεων, τῆς γενικότερης ἱστορικῆς παιδείας; Κι ἐκεῖ παρατηρεῖται τό φαινόμενο ὅτι ὄλοι περιμένουν νά βροῦνε ἀπαντήσεις γιά τέτοιου τύπου προβλήματα μέσα σέ ἕνα συνέδριο.

Λ. Δρούλια: Ἴσως, ἀλλά αὐτές τίς ἀνησυχίες πού ἐκφράζει τώρα ἡ Καλαφάτη τίς εἶχαν πολλοί.

Φ. Ἡλιού: Σέ ποῖο ἐπίπεδο ὁμως τοποθετοῦνται αὐτές οἱ ἀνησυχίες; Γιατί πᾶς, τελικά, σέ ἕνα συνέδριο; Γιά νά μάθεις τό σύνολο τῶν πραγμάτων πού δέν σέ ἀπασχόλησαν μέσα στήν εἰδίκευση πού ἔχεις ἢ τήν εἰδική ἐργασία πού κάνεις ἢ ἀντίθετα γιά νά καταλάβεις σέ ποῖο σημείο κινεῖται ἡ προβληματική τῶν ἐπιμέρους χῶρων;

Ὅσον ἀφορᾶ τό συγκεκριμένο συνέδριο νομίζω π.χ. ὅτι οἱ εἰσηγήσεις τοῦ Ἀσδραχᾶ ἢ τοῦ Ἐμάρ μᾶς ἔδωσαν μιά γενικότερη προβληματική παρά τοὺς πέντε αἰῶνες, μᾶς ἔδωσαν μερικά κλειδιά πού ἐπιτρέπουν νά καταλάβουμε εἰδικότερες διαδικασίες καί ἱστορικά φαινόμενα πῶς ἐντοπισμένα στό χῶρο καί τό χρόνο. Ἐμεῖνα αὐτό μού φτάνει καί μού περισσεύει, κι ἄς μὴν μ' ἐνδιέφεραν ἀκριβῶς ὅλες ἐκεῖνες οἱ ἱστορίες γιά τό πλεόνασμα καί τά νομίσματα.

Α. Ἐλεφάντης: Θέλω νά ρωτήσω κάτι τόν Ἀσδραχᾶ,

κάτι πού προέκυψε απ' αυτή τή συζήτηση. Ἡ πολιτική ὀργάνωσης τοῦ συνεδρίου σκοπό εἶχε νά εὐαισθητοποιήσει τήν καλλιεργημένη, ἔστω, κοινή γνώμη, τοὺς ἐξειδικευμένους θεσμούς. Πρέπει ἐπομένως νά κριθεῖ ἂν αὐτή ἡ πολιτική πέτυχε καί τί πέτυχε, ἂν ἤδη ἔχουν ὑπάρξει ἀποτελέσματα, ἢ ἂν μπορούμε νά προβλέψουμε ὅτι σέ ἕνα ὄρατό μέλλον μπορεῖ νά ὑπάρξουν κάποια ἀποτελέσματα. Διότι ἂν κριτήριο τῆς ἐπιτυχίας εἶναι ἡ συρροή κόσμου ἢ τό ἂν ἦρθε ἢ δέν ἦρθε ἡ τηλεόραση, τή στιγμή πού ὁ Δερτιλῆς εἶναι τόσο κατηγορηματικός ὅτι οἱ εἰδικευμένοι θεσμοὶ ὅπως τό Πανεπιστήμιο δέν ἐμφανίζουν στοιχειώδεις δεκτικότητες, θά μᾶς ὀδηγοῦσε σέ πολύ ἀβάσιμες ἐλπίδες.

Σπ. Ἀσδραχᾶς: Ἡ συμβολική ἀναφορά στήν τηλεόραση, στή δημοσιότητα δηλαδή, ἐγγράφεται στή βούληση ὀρισμένων ν' ἀσκήσουν πίεση πρὸς αὐτό πού λέει ὁ Ἡλιός: ν' ἀνοίξουν οἱ πόρτες νά μπουν ἄλλοι ἄνθρωποι ἢ νά δημιουργηθοῦν καινούριοι ἄγωγοί. Καί γιατί αὐτό; Μά ἀπλούστατα, χρησιμοποιώντας ὅλα τὰ μέσα πού μᾶς διατίθενται ἢ πού μπορούμε νά φτιάξουμε γιά νά δημιουργηθεῖ μιὰ ἐπιστημονική κοινότητα διαφορετική ἀπ' αὐτή πού σήμερα ἐπικρατεῖ. Ἐδῶ παίζεται τό παιχνίδι. Ὅχι δηλαδή νά εἶσαι ὑπέρ μιᾶς νέας ἱστορίας ὅταν γράφεις τό βιβλίο σου ἀλλά ὅταν διδάσκεις στό Πανεπιστήμιο νά εἶσαι ὁ παραδοσιακοῦ τύπου καθηγητῆς πού λόγου χάρη, δέν ἐπιτρέπει στήν ἐπιμελητή του νά κάνει μάθημα. Χρειαζόμαστε μιὰ διαφοροποίηση κάθετη. Τό συνέδριο ἦταν ἕνα μέσο γιά τό σκοπό αὐτό. Ἄν ὑπῆρξαν κιάλας ἢ ὄχι ἀποτελέσματα δέν ξέρω, πάντως τό παιχνίδι ἐκεῖ παίζεται.

Π. Πιζάνιας: Μιλοῦσα προηγουμένως γιά ἀνταγωνισμό μεταξύ τῶν Πανεπιστημίων καί τῶν ἐξωπανεπιστημιακῶν ἐρευνητικῶν κέντρων ἢ ομάδων ἔρευνας. Ἄνταγωνισμός ὄχι τόσο ὡς πρὸς τή θεματολογία ἀλλά ὅσο καί κυρίως στό ἴδιο τό περιεχόμενο τῶν ἱστορικῶν σπουδῶν καί τῆ διδασκαλία. Πολλές φορές ἡ συγκάλυψη τῆς νέας ἀντίληψης γιά τήν ἱστορία γίνεται μέ πολύ ἀπλούς ἀλλά δραστικούς τρόπους. Π.χ. ὁ Μπρωντέλ γίνεται ἀνθρωπογεωγράφος ἢ βιβλία πού θά μπορούσαν νά διδαχθοῦν στό Πανεπιστήμιο δέν ὑπάρχουν καί ἡ διδασκαλία περιορίζεται στό «σύγγραμμα» ἢ τίς σημειώσεις τοῦ καθηγητῆ. Κι ἐδῶ ἀνακύπτει τό πρόβλημα. Ἐνῶ ἡ παραδοσιακή ἱστοριογραφία, ἔστω μέ μιὰ ἀνανεωμένη ἐπιφανειακά θεματική, εἶναι αὐτή πού ἐπικοινωνεῖ μέ τόν πολύ κόσμο καί τόν διαμορφώνει, μέ ποῖο τρόπο ἢ νέα ἱστοριογραφία μπορεῖ νά ἐπικοινωνήσῃ μέ τό εὐρύτερο κοινό;

Λ. Παπαγιαννάκης: Ἄν ὁ μόνος φυσικός χώρος παραγωγῆς γνώσης ἦταν τό Πανεπιστήμιο, ἐγώ δέν θά ἤμουν αἰσιόδοξος. Κάποτε ὁ Ἀσδραχᾶς μιλοῦσε γιά τή δημιουργία ἐπιγόνων. Ἐδῶ πρέπει νά τονίσουμε τό ρόλο πού μπορεῖ νά διαδραματίσουν τὰ ἐξωπανεπιστημιακά κέντρα. Καί μόνο ἡ ὑπαρξη τοῦ ΚΝΕ ἀσκεῖ στό Πανεπιστήμιο ἰσχυρή πίεση.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὑπάρχει ἀναμφισβήτητα μιὰ διεύρυνση τῆς θεματικῆς, πράγμα πού δέν μπορεῖ παρά νά ἔχει συνέπειες καί στό περιεχόμενο. Γιά παραδειγμα τὰ προγράμματα τῶν Τραπεζῶν δέν ἀσχολοῦνται μόνο μέ τραπεζικά ζητήματα. Στήν Ἐμπορική π.χ. ὑπάρχει ἔρευνα γιά τό φεμινιστικό κίνημα στήν Ἑλλάδα. Ἀνακύπτει ἐπομένως τό πρόβλημα τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν κέντρων ἔρευνας γιατί μόνο ἐτσι ἐξασφαλίζεται ἡ πολυφωνία καί ἡ θεματική διεύρυνση.

Γιατί δέν νομίζω ὅτι τό ζήτημα εἶναι ἀπλῶς καί μόνο ἡ ἀπορρόφηση ἀπό τό Πανεπιστήμιο μιᾶς νέας φουρνιάς ἀνθρώπων, πράγμα πού ἀπό μόνο του θά ἰσοδυναμοῦσε μέ τή δημιουργία μιᾶς νέας νομενκλατούρας. Ὅχι λοιπόν μόνο ν' ἀνοίξει ἡ πόρτα ἀλλά νά μείνει μονίμως ἀνοιχτή, μέσα καί ἔξω ἀπό τό Πανεπιστήμιο. Νά ὑπάρχει π.χ. ἐρευνητικό κέντρο στή ΓΣΕΕ, στίς Τράπεζες, γιατί ὄχι, καί ὅπου ἄλλο.

Γ. Δερτιλῆς: Τό σημείο σύνδεσης ὅμως ἐντοπίζεται στό ἂν ὑπάρχει μιὰ τάση ἀνατροπῆς τῶν κρατούντων πραγμάτων στό Πανεπιστήμιο, πού εἶναι, ὑποτίθεται, οἱ φυσικοί χώροι παραγωγῆς τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης. Ἐ, αὐτό ὅπωςδήποτε ἐνέχει τόν κίνδυνο τῆς ἀπορρόφησης αὐτῶν τῶν ἀμφισβητήσεων μέσα στό ἴδιο τό σύστημα. Ὅταν π.χ. οἱ σημερινοὶ φορεῖς τῆς νέας ἱστορίας ἐνταχθοῦν στό πανεπιστημιακό σύστημα θά λειτουργήσουν θετικά ἢ θά λειτουργήσουν, τελικά, ὅπως οἱ προκάτοχοί τους; Νομίζω ὅτι δέν ξέρουμε τί θά γίνει, δέν μπορούμε νά προβλέψουμε τήν ἔκβαση αὐτῆς τῆς διαδικασίας. Παραμένει ὅμως, γιά νά λυθεῖ στήν πράξη, ἂν θά μετατραπῆ ἢ ὄχι ὁ τρόπος παραγωγῆς καί μετάδοσης τῆς γνώσης. Ἐπιτρέψτε μου δύο φράσεις ἀκόμα γιά νά διευκρινίσω ἕνα σημείο, ὅπου ἴσως δέν ἤμουν ἀρκετά σαφής. Θεωρῶ αὐτή τή διαδικασία ὡς διαδικασία ἀνατροπῆς — τό τονίζω ξανά — καί ὄχι παρείσφρησης. Καί βέβαια δέν μιλῶ γιά μιὰ βελτίωση τῶν Πανεπιστημίων ὥστε νά βροῦμε καί μεῖς μιὰ θεσοῦλα ἐκεῖ μέσα. Ὅταν χρησιμοποίησα τήν ἔκφραση ρωγμές δέν ἐννοοῦσα ἐπίσης οὔτε ὅτι θά μποῦνε μέσα ἀπό τίς ρωγμές οἱ ἄνθρωποι στό Πανεπιστήμιο καί ἐτσι θά βελτιωθεῖ ἀπλῶς ἡ κατάσταση. Ἐννοοῦσα, τήν χρησιμοποίηση τῆς ρωγμῆς ἀνατρεπτικά, γιά νά ἀλλάξει τό σύστημα. Τώρα, ἂν θά ὑπάρξει καί συσχετισμός μέ τὰ ἐξωπανεπιστημιακά κέντρα, αὐτό μακάρι νά γίνει.

Σπ. Ἀσδραχᾶς: Τίθεται τό πρόβλημα σέ ποῖο βαθμό ὑπάρχει μιὰ πολιτική βούληση πού νά θεωρεῖ ὅτι αὐτό πού λέμε ἱστορική ἔρευνα καί γενικότερα κοινωνικές ἐπιστῆμες παίζει κάποιο ρόλο στή ζωῆ. Ἀπομένει νά δοῦμε ποῖο εἶναι τό Ἐθνικό Πρόγραμμα στό ἐπίπεδο τῆς ἔρευνας, τί δρόμους ἀνοίγει, σέ ποῖο βαθμό τό πρόγραμμα αὐτό θά ἐντάξει αὐτά πού κάνουμε, ὡς ἐρευνητές σέ ἕνα συνολικό μηχανισμό ἢ σέ ποῖο βαθμό θά συνεχίσουμε νά κάνουμε κουτουράδες ἀπομονωμένοι, παράλληλα πρὸς τό Ἐθνικό Πρόγραμμα πού, ἐνδεχομένως, δέν θά κάνει τίποτε ἄλλο παρά νά ἐκφράζει αὐτό πού ὡς τώρα ὑπῆρχε καί πού ποτέ δέν εἶχε πάρει μορφή προγράμματος. Αὐτά πού τώρα κουβεντιάζουμε τὰ ἔχουμε πεῖ καί ξαναπεῖ κάποτε δίνουνε κάποια ἀποτελέσματα, ἀλλά καί πάλι βουλιάζουμε γιατί δέν συμβαίνει κάτι στήν κοινωνική βάση, ὥστε νά δημιουργηθεῖ ἀμφισβήτηση πού μέ τή σειρά της πού νά ἔχει ζήτηση κοινωνική. Ὑπάρχει ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα στίς συνειδητοποιημένες ἀνάγκες πού ἐκφράζονται ἀπό ἐξειδικευμένες ομάδες ἀνθρώπων καί στίς εὐρεῖες συνειδητοποιήσεις.

Ἄν ἔχουν μιὰ σημασία ὅλα αὐτά τὰ πράγματα πού λέμε εἶναι γιατί θέτουν προβλήματα σέ ὅλα τὰ επίπεδα. Ρωτᾶς γιά παράδειγμα αὐτοῦ πού φτιάχνουν τὰ οἰκονομικά προγράμματα: ἔχετε ἀνάγκη ψυχολόγων, ἢ βιομηχανική ψυχολογία σᾶς λέει τίποτε; Ρωτᾶς αὐτοῦ πού διαμορφώνουν τόν ἱστορικό χώρο: ἡ ἔννοια τοῦ πολιτισμικοῦ ἀγαθοῦ σᾶς λέει τίποτε σέ συνάρτηση μέ τήν παραγωγή; Ὑπάρχουν αὐτά τὰ θέματα γιά

σας; Κυκλοφορούν, υπάρχουν γιά τόν κόσμο; Δέν κυκλοφορούν! Τό γεγονός όμως ότι προσπαθούμε νά συνειδητοποιήσουμε γιαντί δέν κυκλοφορούν είναι μιά πράξη πολιτική πού νομίζω ότι μās μεταφέρει κάπως από τήν πολιτική ρητορεία στή συγκεκριμένη πολιτισμική, ήρα πολιτική, διεκδίκηση.

Π. Πιζάνιας: 'Ο 'Ασδραχās και τώρα κι άλλες φορές αναφέρεται επίμονα στό θέμα τής αποδοχής τής ιστοριογραφίας ως πολιτισμικής επίπτωσης, θέτει συνεχώς ένα πρόβλημα πού όλοι τό 'χουμε: έννοιά τή σχέση τής ιστορικής έρευνας και άλλων κοινωνικών ή πολιτισμικών διαδικασιών. 'Υπάρχει όμως κι ένα ιδιαίτερο θέμα: ή σχέση τής ιστορίας μέ τόν πολιτικό λόγο. Μās τό θυμίσε ό Ντα Σίλβα στό συνέδριο. Στόν τόπο μας ή ιστορία χρησιμοποιείται σχεδόν πάντα χρησιμοποιητικά ή ρητορικά, ακόμη και στό λόγο τής άριστερας. 'Ωστόσο παραμένει πάντα βέβαιο ότι ό πολιτικός λόγος είναι ό κατεξοχήν χώρος μεταγραφής του ιστορικού λόγου.

Σπ. 'Ασδραχās: Ναι, αλλά γιά νά άνοιχθεϊ στόν πολιτικό λόγο ή ιστορία πρέπει νά έπηρεάσει τό όργανο σκέψης. Τό ζητούμενο δηλαδή είναι όχι άν υπάρχει μεταγραφή του ιστορικού στόν πολιτικό λόγο αλλά άν και κατά πόσο υπάρχει επίπτωση του ιστορικού στις νοοτροπίες, στή διαμόρφωση του νοητικού έργαλειού, άν και κατά πόσο τό νοητικό έργαλειό είναι άποτελεσμα, ως προς τις ευαισθησίες και τις δεκτικότητές του, και τής ιστορικής παιδείας. 'Αλλιώς ή ιστορία είναι άχρηστη, δέν διδάσκει τίποτε.

Π. Πιζάνιας: Δέν διαφωνώ, θέλω μόνο νά προσθέσω ότι αυτό πού περιγράφεις προϋποθέτει μιά μαζικότητα. Γιαντί οι νοοτροπίες προϋποθέτουν πληθυσμούς και όχι περιορισμένες ομάδες.

Φ. 'Ηλιού: Κοίταξε όμως νά δεις τί γίνεται. Τελευταία φτιάχτηκαν μερικά σχολικά έγχειρίδια τά όποια προσπαθούν νά μεταφέρουν σάν μαθητική γνώση στήν πρώτη τάξη του Δημοτικού ή του Γυμνασίου τά πορίσματα των έρευνών πού κάνουν περίπου οι άνθρωποι πού μετείχαν στό συνέδριο. 'Από τήν άλλη μεριά έχεις σχολικά βιβλία ιστορίας όπως του Βασίλη Κρεμμυδά. Τό σχολικό βιβλίο λοιπόν είναι ό μεγάλος άγωγός. Δέν είναι ούτε τό Πανεπιστήμιο ούτε ό πολιτικός λόγος, δέν είναι καν ό λόγος των πολιτικών, αλλά τό σχολείο μέ τήν υποχρεωτική φοίτηση, συνδυασμένη μέ τά άναγνωστικά σүн τά κηρύγματα και τό στρατό. Λοιπόν ναι μέν άνοίγονται δρόμοι προς τήν κατεύθυνση πού λέει ό 'Ασδραχās αλλά ό μεγάλος κίνδυνος είναι πρῶτον ότι ξαναζούμε σέ μιά εποχή άνηθησης όλων των μυθολογιών πού άναβιώνουν μέσα από τόν λαϊκισμό, πού πάει νά γίνει κυρίαρχο ρεύμα — μυθολογίες είτε νεοορθόδοξες είτε σοσιαλιστικές. 'Από τήν άλλη μεριά, εκεί πού κάτι πήγαινε νά ξεμυτίσει στους χώρους τής έρευνας σάν μιά πολυφωνία μέ τή διαμόρφωση πολλών παράλληλων και πολλαπλών κέντρων, ξαναμπαινουμε στό συγκεντρωτισμό του ενός Κέντρου πού άποφασίζει, τής άθθεντίας και τής ιεραρχίας. Κι άν αυτή τή στιγμή υπάρχει ένας μεγάλος κίνδυνος αυτός είναι ό προγραμματιζόμενος γιγαντισμός του ενός κέντρου κι όχι τά πολλά ανταγωνιστικά κέντρα.

Σπ. 'Ασδραχās: Νομίζω ότι είναι καιρός νά περάσουμε σέ ένα άλλο ζήτημα. Μιλήσαμε πολύ γιά τή μή σύγ-

κλιση μεταξύ 'Ελλήνων ιστορικών, τήν άνεπικοινωνία μεταξύ διαφόρων κλάδων. 'Υπάρχει όμως και ή άνεπικοινωνία σέ διεθνές επίπεδο. 'Εμείς στό συνέδριο μιλούσαμε μόνο γιά τό χώρο μας. Συνήθως κατηγορούμε τους Γάλλους πού άσχολούνται μόνο μέ τήν Γαλλία, αλλά ή έλλειψη έπικοινωνίας ήταν άλλου τύπου, ή έλλειψη συμμετοχής στή στρογγυλή τράπεζα ήταν άλλου τύπου. 'Από τήν πλευρά τους οι καλεσμένοι μας, παρά τή φιλία και τήν κατανόηση, έπεδείκνυαν μιά ήγεμονική στάση άπέναντί μας. Κάπου τό πρόβλημά μας ήταν γι' αυτούς έξωτικό. 'Ομως μαζί τους δέν μπορούμε νά μιλήσουμε και νά έπικοινωνήσουμε παρά μόνο στό επίπεδο των μεγάλων κατασκευών. Οι δικές μας έπεξεργασίες δέν άνάγονται σέ άποδεσμεύσεις μηχανισμών και μόνο μέσα από τήν άποδέσμευση των μηχανισμών είναι δυνατόν νά άποκαταστήσουμε έπικοινωνία μαζί τους. 'Εδώ βρίσκεται, πραγματικά, ένα πρόβλημα: μιά τρομερή διάσταση, μιά έλλειψη διαλόγου. Σέ ό,τι μās άφορά άν βγαίνει κάτι άπ' αυτό τό συνέδριο ως προς τό θέμα πού τίθω είναι ότι δέν καταφέρνουμε νά άναδείξουμε ένα γενικευτικό παράδειγμα, ή άδυναμία μας τελικά νά κάνουμε παραδειγματική ιστοριογραφία.

Α. Παπαγιαννάκης: Τό θέμα πού τίγεις οδηγεί στήν άνάγκη και τά προβλήματα συμμετοχής στή διεθνή έπιστημονική κοινότητα. Και θεωρώ ότι στό συνέδριο αυτό έγινε συνείδηση και ή άδυναμία μας και ή άνάγκη νά άναχθούμε από τό μεμονωμένο και ειδικό στό διεθνώς έπικοινωνιακό και γενικό.

Α. Πολίτης: Νομίζω ότι τό βασικό σημείο είναι ότι πρέπει νά ξεφύγουμε από τήν άντιμετώπιση τής έλληνικής ιστορίας ως ιδιαιτερότητας. Τό συνέδριο άπ' αυτή τήν άποψη ήταν μιά άνατροπή. Διότι ούτε ήταν έλληνοκεντρικό ούτε επέτρεψε τήν εμφάνιση του έλληνοκεντρισμού.

Α. 'Ελεφάντης: 'Αναφέρθηκε προηγούμενα ένα χαρακτηριστικό τής έλληνικής ιστοριογραφίας, ότι δηλαδή τήν διακρίνει ένα είδος άπομονωτισμού στή συνάντησή της μέ τά ευρωπαϊκά ρεύματα και τους εκπροσώπους τους. Δέν ξέρω άν πρόκειται γιά έπαρχιωτισμό. Τό σίγουρο είναι πως στό βαθμό πού ή έλληνική ιστοριογραφία περιορίζεται στό ειδικό και τό χωρίς γενικευση θέμα δέν μπορεί ν' άποτελέσει άντικείμενο ενδιαφέροντος γιά τους άλλους, κι έπομένως δέν μπορεί νά συναντήσει τή διεθνή ιστοριογραφική παραγωγή ισότιμα. Βασική αίτία νομίζω είναι ή έλλειψη θεωρίας, μαζί μέ τήν όποια έπεξεργασία των άντικειμένων. 'Η περιβόητη έλληνική ιδιομορφία παύει νά είναι ιδιομορφία από τήν στιγμή πού υπάρχει μιά θεωρία τής ιδιομορφίας. Τελικά, χρησιμοποιούμε ή μεταφέρουμε διάφορα θεωρητικά σχήματα χωρίς τήν ειδική έπεξεργασία, χωρίς τήν έπεξεργασία εκείνων των έννοιών και νοητικών έργαλειών πού θά μπορούσαν νά συγκροτήσουν ένα θεωρητικό σύστημα. Γιά παράδειγμα τή θεωρία τής μετάβασης στόν καπιταλισμό στήν έλληνική περίπτωση.

Σπ. 'Ασδραχās: Πρόκειται γιά μιά ήγεμονευόμενη, μιά κατακτημένη συνείδηση. Πράγματι, μεταφέρουμε τή θεωρία, κι όταν μεταφέρεις θεωρία του άλλου εκείνος πού τήν έχει φτιάξει όταν τήν άκούει από σένα τήν άκούει όλίγον βερεσέ. Λείπει ή διαμεσολάβηση εκείνη

πού θα μπορούσε να δείξει δυο πράγματα: ή ότι όρθως μεταφέρθηκε ή θεωρία γιατί τό όντολογικό τμήμα τής ιστορίας στό όποιο εφαρμόζεται ή μεταφερόμενη θεωρία είναι ειδικό ή μερικό τμήμα, τής ιστορικής όντολογίας από τήν όποία άνέκυψε ή θεωρία, όπότε φτάνομε σ' ένα μεγάλο πολιτισμικό, κοινωνικό, οικονομικό μηχανισμό, ή ότι ή μεταφερόμενη θεωρία παραβιάζει τήν ιστορική πραγματικότητα. Καί στίς δύο περιπτώσεις πρέπει νά ύπάρχει μιά διαδικασία έρμηνειών πού θά έλέγχουν συγχρόνως τή θεωρία καί θά άποκαλύπτουν τά στοιχεία πού συνθέτουν τήν ιστορική πραγματικότητα. Κατ' έμέ λείπει από τό ιστοριογραφικό μας σκεπτικό αυτή άκριβώς ή διαδικασία. Καί έπομένως δέν έχομε ιστοριογραφική πράξη. Άλλά όταν δέν έχεις ιστοριογραφική πράξη δέν κινείς τό ενδιαφέρον του άλλου, εκείνου πού δημιουργεί τό ιστοριογραφικό γεγονός.

Γ. Δερτιλής: Σ' αυτό πού είπες γιά τή σχέση μεταξύ τής θεωρίας, τής θεωρητικής ήγεμονίας καί του όντολογικού τμήματος βλέπω ότι οι ύπάρχουσες, καί όπως τις χαρακτήρισες, ήγεμονεύουσες θεωρίες παντός εί-

δους δέν μας έξυπηρετούν. Μέ βάση τό έμπειρικό μας ύλικό γιά τήν Έλλάδα, τήν ιστορική πραγματικότητα όπως τή συλλαμβάνομε, δέν μπορούμε νά αναπτύξομε τή θεωρία. Άλλά, κάποτε, πιστεύω ότι ή έλληνική ιστοριογραφία θά λειτουργήσει ως θεωρητικό παράδειγμα, είναι θέμα χρόνου, άνθρώπων καί μέσων.

Σπ. Άσδραχάς: Καί πάνω άπ' όλα δημιουργίας άνθρώπινης ύποδομής, μιάς ύποδομής πού δέν μπορεί παρά νά ξεκινά από τή διδασκαλία. Μιά πολυμορφία στη διδασκαλία από τό επίπεδο του άμφιθεάτρου ως τό επίπεδο του σεμιναρίου, από τό σεμινάριο ως τή στενότερη συνεργασία γιά τή διατριβή ή ότιδήποτε άλλο. Αυτά είναι θέματα πού έχουν νά κάνουν μέ τήν όργάνωση τής γνώσης καί τήν όργάνωση τής συμμετοχής στους χώρους εκείνους πού άμφισβητείται ή γνώση. Καί οι χώροι στους όποιους άμφισβητείται ή γνώση είναι ή έρευνα. Δυστυχώς τό 99% άπ' όσους χειρίζονται τήν όργάνωση τής γνώσης στην Έλλάδα λένε όχι. Καί γιά νά κάνεις κάτι πρέπει νά εφεύρεις τρόπους διάρρηξης. Μιά τέτοια διάρρηξη ήθελε νά είναι καί τό συνέδριο.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ

Προβλήματα μεθόδου
και εξέλιξης της επιστήμης

T. Kuhn, *Η δομή των επιστημονικών
επαναστάσεων*

P. Feyerabend, *Ενάντια στη μέθοδο*

B. Κάλφας, *Επιστημονική πρόοδος
και Ορθολογικότητα*

A. Κουτούγκος, *Η σύγκρουση επιστήμης
και επιστημολογίας*

Τεκμήρια

A. Μητσός, *Η προσχώρηση στις Ευρωπαϊκές
Κοινότητες*

A. Βρυχέα, Κ. Γαβρόγλου,
*Απόπειρες μεταρρύθμισης
της Ανώτατης Εκπαίδευσης
1911 - 1981*

Κ. Βαϊτσος, Α. Μητσός, *Διεθνής Οικονομική*

A. Κωτσιόπουλος, *Ζητήματα
Αρχιτεκτονικής Θεωρίας*

E. Laclau, *Πολιτική και Ιδεολογία
στη Μαρξιστική Θεωρία*

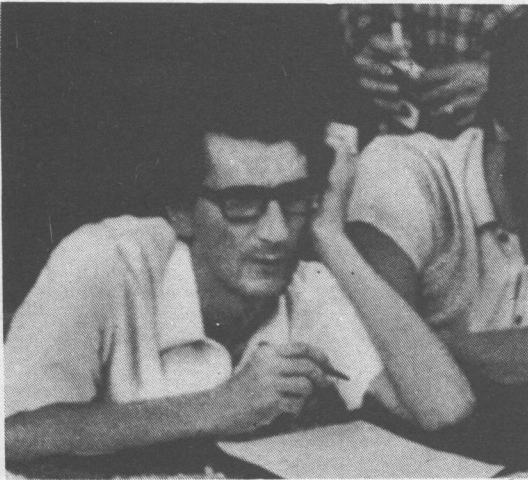
ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ

Αφιέρωμα
στην εκπαίδευση
κυκλοφορεί
τό 18ο τεύχος

ΤΟ «ΚΕΦΑΛΑΙΟ» ΚΑΙ ΤΑ "GRUNDRISSE"

Τό «έτος Μάρξ» πλησιάζει στό τέλος του, αλλά ή συγκομιδή δέν φαίνεται νά είναι ιδιαίτερα πλούσια. Ειδικά αφιερώματα σέ έφημερίδες καί περιοδικά, εκδόσεις βιβλίων, εκδηλώσεις στήν Πρωτεύουσα καί στήν έπαρχία, δέν κατάφεραν νά αναδείξουν τό κύριο, τό μόνο, τελικά, ζητούμενο ενός «έτους Μάρξ»: τήν επικαιρότητα ενός θεωρητικού έργου πού εξακολουθεϊ νά μιλάει γιά τό σήμερα, γιά τό συγκεκριμένο δικό μας σήμερα καί γιά τούς όρους ανατροπής του. Μέσα στό ιδεολογικό καί πολιτικό κλίμα πού διαμορφώνει ό επικρατών «σοσιαλισμός», όι προσπάθειες αυτές, ανεξάρτητα από τίς προθέσεις τους ή τήν ποιοτική τους στάθμη, λειτούργησαν μάλλον αντίστοιχα. Οί πολλές τιμές καί φανφάρες έκαναν τόν Μάρξ, ένα σεβάσμιο γέροντα, έναν σημαντικό, όπωσδήποτε, στοχαστή, αλλά στοχαστή του παρελθόντος, ενώ συγχρόνως ό ανατρεπτικός χαρακτήρας των έργων του έτσι εξουδετερώθηκε κι αυτό μετατράπηκε σέ μιά άπλή συμβολή στή σημερινή «σοσιαλιστική» μας ευτυχία.

Μέσα σ' αυτές τίς συνθήκες, ό *Πολίτης* θεώρησε πώς ένα ακόμη ειδικό αφιέρωμα στό Μάρξ δέν θά 'χε σήμερα ιδιαίτερο νόημα. "Άλλωστε, μέ τή μιά ή τήν άλλη μορφή, έμμεσα ή ρητά, έπιτυχημένα ή όχι, όλα ή σχεδόν όλα τά τεύχη του περιοδικού στό εύρος καί τίς δυνατότητες τής μαρξικής προβληματικής αναφέρονται, τήν επικαιρότητα του μαρξικού έργου επικαλούνται, τήν ύπόθεση τής ανάπτυξης καί τής έμβάθυνσης

Τά "Grundrisse", ένα έργο άνοιχτό

του Άντόνιο Νέγκρι

Ό Έρικ Χομπσμπάουμ έχει πεί γιά τά *Grundrisse* ότι πρόκειται γιά «ένα είδος διανοητικής στενογραφίας, προσωπικής καί κάποτε μή αναγνώσιμης», κρίση τήν όποία έπιβεβαίωσε καί ό Enzo Grillo όταν παρουσίασε τήν αξιόλογη ιταλική του μετάφραση. Πιό άπλά, ή κρίση αυτή σημαίνει ότι τουλάχιστον ως προς τήν άνάγνωση καί κυρίως τή μετάφραση, τά *Grundrisse* είναι άναμφισβήτητα ένα δύσκολο έργο.

Θά ήταν ώστόσο λάθος ξεκινώντας κανείς από όρισμένα άποτελέσματα νά τονίζει υπερβολικά τόν άπόκρυφο χαρακτήρα του μαρξικού αυτού έργου. "Άλλωστε ή δυσκολία προέρχεται περισσότερο από τή μορφή του χειρογράφου, από τόν άκατάστατο χαρακτήρα τής έπεξεργασίας του παρά από τήν ίδια τήν ουσία τής συλλογιστικής του. "Αν θεωρήσει κανείς τό σχέδιο του Μάρξ σ' όλο τό εύρος καί τήν πυκνότητά του, ό καθοδηγητικός μίτος έμφανίζεται πολύ καθαρά: καί δέν χάνεται παρά σέ μερικά μόνο σημεία από τήν όρμή μιάς άνυπόμονης σύνταξης, τόν συγκυριακό χαρακτήρα μιάς όρισμένης πολεμικής καί τήν πειραματική άποψη κάποιων υποθέσεων. Παράλληλα όμως υπάρχει μιά κατεπείγουσα ανάγκη πού γεννά αυτή τήν πρώτη μεγάλη πολιτική σύνθεση του Μάρξ. «Ή άμερικανική

Τό κείμενο αυτό είναι τό Πρώτο κεφάλαιο από τό έργο του Α. Νέγκρι *Ό Μάρξ πέρα άπ' τόν Μάρξ* (Marx oltre Marx, Quaderno di lavoro sui Grundrisse, έκδ. Feltrinelli, 1979). Ή μετάφραση έγινε από τή γαλλική έκδοση (Marx au-delà de Marx) έκδ. Christian Bourgois, collection "Cibles", 1979.

ΤΑ "GRUNDRISSE" Ή ΤΟ «ΚΕΦΑΛΑΙΟ»

αυτού του έργου θέλουν να υπηρετήσουν. "Αν, μολαταῦτα, κάπου πρέπει και ὁ Πολίτης να συμμετάσχει ρητά στο «έτος Μάρξ», ἡ συμμετοχή αὐτή ἄς εἶναι ἡ δημοσίευση κειμένων πού ἀναφέρονται σέ αὐτό καθ'αυτὸ τό μαρξικό ἔργο καὶ τίς σύγχρονες, πολιτικά καὶ θεωρητικά ἐπίκαιρες, ἀναγνώσεις του, δημοσίευση τέτοιων κειμένων ὄχι μόνο σ' ἓνα τεῦχος καὶ ξοφλήσαμε, ἀλλὰ συνεχῶς.

Τὰ δύο κείμενα πού ἀκολουθοῦν δέν συνιστοῦν, ἀπὸ τυπική ἀποψη, διάλογο. Τὰ χωρίζουν δέκα γεμάτα χρόνια καὶ ὅλα ὅσα συνέβησαν σ' αὐτό τό διάστημα. Εἶναι κείμενα γραμμένα σέ συγκυρίες θεωρητικά καὶ πολιτικά ἐντελῶς διαφορετικές. Ὡστόσο, τὰ κείμενα τοῦ Ἀλτουσέρ καὶ τοῦ Νέγκρι συνιστοῦν διάλογο ἀπὸ μιά ἄλλη, οὐσιαστική, ἀποψη. Καὶ τὰ δύο ἀπευθύνουν στο ἔργο τοῦ Μάρξ τό ἴδιο ἐρώτημα. Εἶναι τό *Κεφάλαιο* ἢ τὰ *Grundrisse*, ἡ κορύφωση τοῦ μαρξικοῦ ἔργου; Εἶναι τό ἐπιστημονικό καὶ ἄρα ἀντικειμενικό ἐννοιολογικό σύστημα πού διαμορφώνει τό πρῶτο ἢ ἡ ἐπαναστατική ὑποκειμενικότητα τοῦ προλεταριάτου πού ἀναδεικνύουν τὰ δεύτερα, αὐτό πού συνιστᾷ τὴν καρδιά τοῦ μαρξικοῦ ἔργου, τοῦ πυρήνα πού κατὰ κύριο λόγο στηρίζει τὴν ἐπαναστατική προοπτική τῆς ἐργατικῆς τάξης;

Ἡ ἀπάντηση εἶναι ζήτημα θεωρητικῶν, πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν ἀγῶνων πού συνεχίζονται, καὶ θὰ συνεχίζονται.

A.M.

νική κρίση, πού εἶχαμε ἤδη προβλέψει ἀπὸ τό τεῦχος τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1850 ὅτι θὰ ξεσπάσει στή Νέα Ὑόρκη — εἶναι καταπληκτική», γράφει ὁ Μάρξ στὸν Ἔνγκελς στίς 13 Νοεμβρίου τοῦ 1857: «παρὰ τό γεγονός ὅτι ἡ οικονομική μου κατάσταση εἶναι ἀπελπιστική, ποτέ ὕστερα ἀπὸ τό 1849 δέν εἶχα αἰσθανθεῖ τόση εὐφορία ὅση μ' αὐτό τό ξεσπασμα». «Δουλεύω σάν τρελός νύχτες δλόκληρες γιὰ νὰ βάλω σέ τάξη τίς ἐργασίες μου γιὰ τὴν οἰκονομία καὶ νὰ ξεκαθαρίσω τὰ *Grundrisse* πρὶν ἀπὸ τὸν κατακλυσμό.¹

Δουλεύω σάν κολασμένος ὡς τίς τέσσερις τό πρωί. Πρόκειται γιὰ μιά διπλή δουλειά: α) ἐπεξεργασία τῶν βασικῶν σημείων τῆς οἰκονομίας καὶ β) ἡ σημερινή κρίση». Ὁ Rjazanov, οἱ ἐκδότες τῶν *Grundrisse*, ὁ Rosdolsky, ὁ Vygodskij καὶ τέλος, καλύτερα ἀπὸ ὅλους, ὁ Sergio Bologne, καθέννας ἀπὸ τὴ μεριά του, ἀνέλυσαν διεξοδικὰ τὴ γένεση τῶν *Grundrisse*, τὴ σχέση τους μέ τὰ ἄρθρα τοῦ Μάρξ γιὰ τό *New York Daily Tribune*, τοὺς δεσμούς πού τὰ ἐνώνουν μέ τίς μεταγενέστερες ἐργασίες, τὴν πολιτική κατάσταση πού δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν κρίση τῶν ἐτῶν 1857-8, τίς ἐλπίδες καὶ τίς προσδοκίες τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ Ἔνγκελς, ἐργασίες στίς ὁποῖες καὶ παραπέμπω τὸν ἀναγνώστη.

Προσωπικά θὰ προτιμοῦσα νὰ ἐπιμείνω σ' ἓνα ἄλλο σημεῖο· συγκεκριμένα θὰ ἤθελα νὰ ἀναφερθῶ στο θεμελιακό χαρακτήρα τῆς *σύνθεσης* ὡς πρὸς τό πρακτικό-θεωρητικό ἐπίπεδο ὅπως ἐμφανίζεται στο σχέδιο τοῦ Μάρξ. Ἡ ἐπικείμενη κρίση δέν ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἀφορμὴ μιᾶς ἱστορικῆς πρόβλεψης ἀλλὰ μεταφράζεται σέ πρακτικο-πολιτική σύνθεση. Ἡ ἐπικείμενη καταστροφή δέν ἀποτελεῖ καταστροφή γιὰ τό κεφάλαιο παρὰ στο βαθμὸ πού ἀποτελεῖ *δυνατότητα* γιὰ τό κόμμα, δυνατότητα νὰ συγκροτηθεῖ τό κόμμα. Ἡ

περιγραφή τῆς ἐπερχόμενης κρίσης ἀποτελεῖ συγχρόνως, καὶ κατὰ τρόπο ἄμεσο, πολεμική ἐναντίον τοῦ «ἀληθινοῦ σοσιαλισμοῦ» ἐναντίον ὅλων τῶν μυθεύσεων καὶ τῶν μεταμφίσεων τοῦ κομμουνισμοῦ. Τό «δουλεύω σάν κολασμένος» σημαίνει τὴ θεωρητική ἀντιστάθμιση τῶν ἐκλείψεων τῆς πρακτικῆς: ἀφοῦ ἡ πρακτική αὐτὴ δέν εἶναι δεδομένη (ἡ *Ἀλληγογραφία* περιγράφει διὰ μακρῶν τό δύσκολο τοκετό της), ἡ ἀνάλυση ὀφείλει νὰ τὴν ἀνακαλύψει κατὰ τὴ στιγμή τῆς ἴδιας τῆς συγκρότησής της, στο βαθμὸ πού ἡ ἀνάλυση στοχεύει τὴν ἐπαναστατική ὑποκειμενικότητα πού ἐμπεριέχεται στήν κρίση. Ὁ συνθετικός χαρακτήρας τῆς ἐργασίας τοῦ Μάρξ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ σ' αὐτὴ τὴ σχέση μεταξύ πρόβλεψης καὶ *κατακλυσμοῦ*: καταστροφή γιὰ τό κεφάλαιο σημαίνει κόμμα, ἀνάπτυξη τῆς κομμουνιστικῆς ὑποκειμενικότητας σὺν ἐπαναστατική βούληση καὶ ὀργάνωση. Ἡ κρίση ἐνεργοποιεῖ ἐκ νέου τὴν ὑποκειμενικότητα καὶ ἐμφανίζει συγκεντρωμένο ὄλο τό ἐπαναστατικό της δυναμικό στο ἐπίπεδο πού ἔχει καθορίσει ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων.

Ἡ σύνθεση σημαίνει, ὡς ἐκ τούτου, τό δεσμὸ ἀνάμεσα στο σύντονο καὶ καταστροφικό χαρακτήρα τῆς κρίσης καὶ τοὺς κανόνες τῆς ἀνάπτυξης καὶ τῆς δυναμικῆς τῆς ὑποκειμενικότητας. Ἐκεῖ ὅπου συγκλίνουν οἱ ὁροι αὐτοί, βασιλεύει ἡ διαλεκτική. Καὶ δέν εἶναι τυχαῖο πού δίπλα στή δραστηριότητα τοῦ ἀρθρογράφου πού προοριζόταν γιὰ τὴν ἀμερικανική ἐφημερίδα, δίπλα στήν κριτική ἐπεξεργασία τῶν κατηγοριῶν τῆς

1. Πρὸς τὸν Ἔνγκελς, 12 Δεκεμβρίου 1857, *Ἀλληγογραφία*, τ. III, σ. 124.

πολιτικής οικονομίας βρίσκει κανείς να παρίσταται στη γένεση των *Grundrisse* ο Χέγκελ: «Εξάλλου, προχωρών αλματώδως. Για παράδειγμα: άνετρεψα όλόκληρη τη θεωρία του κέρδους, όπως ήταν γνωστή ως σήμερα. Ως προς τη μέθοδο, το γεγονός ότι άντελώς κατά σύμπτωση ξεφύλισα πάλι τη Λογική του Χέγκελ, μου στάθηκε πάρα πολύ χρήσιμο». Έντελως κατά σύμπτωση αλλά καθόλου παράδοξα — άποδειξη ότι ο Μάρξ συνεχίζει: «Αν ποτέ βρώ καιρό να τό κάνω, θά ήθελα πάρα πολύ να καταστήσω σαφές στον πολύ κόσμο, πόσο μέσα στη μέθοδο που ανακάλυψε ο Χέγκελ, συνυπάρχουν στοιχεία όρθολογισμού και μύθευσης».

Τό λογικό-μεθοδικό που άναζητά έδω ό Μάρξ είναι τό θεωρητικό-πρακτικό της έπαναστατικής έξεγερσης. Η έπικείμενη κρίση καθιστά τη λογικότητα αυτήν άναγκαία. Ο Μάρξ έχει από καιρό ξεκαθαρίσει τους λογαριασμούς του με τον Χέγκελ: στό έξής θά άντλει από αυτόν ό,τι συνιστά την άπαραμείωτη προφορά του, τό πνεύμα της θεωρητικο-πρακτικής σύνθεσης.

Ας άρχίσουμε να κοιτάμε τό κείμενο ή καλύτερα τά κείμενα που δημοσίευσε τό Ίνστιτούτο Μάρξ - Ένγκελς - Λένιν της Μόσχας στά 1939-1941 με τον τίτλο *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*. Άναφέρω τίς σχετικές ένδειξεις και ήμερομηνίες, όπως παρατίθενται από τον Grillo (*Prefazione ai Lineamenti I, σ. XXI*).

1) Τό *Einleitung*, που περιέχεται σ' ένα μοναδικό τετράδιο, τό Μ, τό όποιο έχει συνταχθεί μεταξύ της 23ης Αύγουστου και των μέσων του Σεπτεμβρίου 1857.

2) Τό χειρόγραφο των 7 τετραδίων (τά *Grundrisse*) τά όποια, εκτός από τό Ι, έχουν άριθμηθεί, και συχνά χρονολογηθεί, από τό χέρι του Μάρξ, κατά την έξής τάξη:

Τετράδιο Ι, Οκτώβριος 1857

Τετράδιο ΙΙ, Νοέμβριος 1857

Τετράδιο ΙΙΙ, 29 Νοεμβρίου — μέσα Δεκεμβρίου 1857, περίπου

Τετράδιο ΙV, περίπου μέσα Δεκεμβρίου 1857 — Φεβρουάριος 1858

Τετράδιο V, 22 Ίανουαρίου 1858 — άρχές Φεβρουαρίου 1858 περίπου

Τετράδιο VI, Φεβρουάριος 1858 περίπου

Τετράδιο VII, τέλος Φεβρουαρίου — Μάρτιος, τέλος Μαΐου — άρχές Ίουνίου 1858.

Τά δευτερεύοντα κείμενα που συνθέτουν τό *Anhang* και τά όποια συνδέονται στενά προς τά παραπάνω είναι τά έξής:

3) Τό σχεδιάσμα για τον *Bastiat και τον Carey*, τό όποιο έχει συνταχθεί τον Ίούλιο του 1857, πριν από τό *Einleitung*. Αρχικά τό κείμενο αυτό καταλάμβανε τίς έπτά πρώτες σελίδες του 3ου τετραδίου των *Grundrisse*.

4) Τό *Index zu den 7 Heften*, τό όποιο έχει συνταχθεί τον Ίούνιο του 1858 και ένσωματώθηκε στό ίδιο τετράδιο (Μ) που περιλαμβάνει τό *Einleitung*.

5) Τό *Urtex* γραμμένο άνάμεσα στον Αύγουστο και τό Νοέμβριο του 1858. Καταλαμβάνει δύο μη άριθμημένα τετράδια, με τίς ένδειξεις Β' τό πρώτο, Β'' και Β''' ΙΙ τό δεύτερο, τό όποιο και χωρίζεται σε δύο μέρη.

6) Τά *Referate* που σχετίζονται με τό περιεχόμενο των τετραδίων Μ (*Einleitung*) ΙΙ — VII (*Grundrisse*) (*Urtex*) γραμμένα περίπου κατά τον Φεβρουάριο του 1859 βρίσκονται στό τέλος του τετραδίου Β'.

7) Τό *Planentwurf*, του 1859.

8) Μία σύντομη σειρά άποσπασμάτων που αναφέρονται στη θεωρία του Ricardo και τά όποια βρίσκονται στό 4ο από τά 24 τετράδια του 1850-1853 με την ήμερομηνία: Λονδίνο, Νοέμβριος 1850 — Δεκέμβριος 1850.

8) Μία πολύ πιό έκτεταμένη σειρά συστηματικών άποσπασμάτων από την 3η έκδοση των *Αρχών της Πολιτικής Οικονομίας* του Ricardo, τά όποια βρίσκονται στό 8ο τετράδιο της παραπάνω σειράς και τά όποια έχουν συνταχθεί άνάμεσα στον Άπρίλιο και τό Μαΐο του 1851. Προηγούνται δύο πολύ σύντομα κείμενα: ένας κατάλογος που περιέχει τίς κατηγορίες των φόρων που άπαντώνται στον Ricardo και ένας πίνακας περιεχομένων των *Αρχών*. Άνήκουν σ' ένα τετράδιο, που φέρει ήμερομηνία 1851, σημειωμένη από τον Ένγκελς, στό όποιο βρίσκονται επίσης τό τελευταίο μέρος του χειρογράφου *Das vollendete Geldsystem*, που παραμένει άνέκδοτο.

Εμείς θά επιμείνουμε κυρίως στό τετράδιο Μ και τά 7 τετράδια τά όποια συντάχθηκαν άνάμεσα στον Οκτώβριο του '57 και την άνοιξη του '58. Τό Σχεδιάσμα για τον *Bastiat και τον Carey* είναι επίσης πολύ σημαντικό, δεδομένου ότι συνδέει την πολεμική έναντίον του Προυτόν με τό «άμερικανικό» έργο του Μάρξ. Όπως θά δούμε παρακάτω, τό *Index* και τά *Referate* επαναλαμβάνονται στό κείμενο, στους τίτλους και τίς περιλήψεις.

Αν τώρα αφήσουμε προς στιγμήν κατά μέρος τό *Einleitung*, τά *Grundrisse* έπιφανειακά δίνουν την έντύπωση ότι αποτελούν για έργο ήμιτελές και άποσπασματικό: αυτό όμως δέν σημαίνει ότι δέν έχουν ένα κέντρο και μία δική τους δυναμική.

Η έπιχειρηματολογία ακολουθεί τό έξής σχήμα: από την άνάλυση του χρήματος στον προσδιορισμό της μορφής της άνταλλαγής (άξια), στό τετράδιο Ι' τό τετράδιο ΙΙ τονίζει τη μετάβαση χρήμα — κεφάλαιο (χρηματικό κεφάλαιο): από την υπεραξία στό κοινωνικό κεφάλαιο είναι τό αντικείμενο του τετραδίου ΙΙΙ, ένω τό τετράδιο ΙV άσχολεϊται με την υπεραξία και τό κέρδος, τό σημαντικότερο μέρος του όποιου άπεφώνεται στην κρίσιμη διαδικασία του κεφαλαίου κυκλοφορίας: στό τετράδιο V, ύστερα από μία πολύ έκτενή παρένθεση για τους *Προκαπιταλιστικούς οικονομικούς σχηματισμούς*, ή άνάλυση έπιστρέφει στό πρόβλημα διαδικασία κυκλοφορίας και όροι της άναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου: τό 6ο τετράδιο θέτει ήδη σαφώς τό θέμα του κεφαλαίου ως συλλογικής δύναμης και τό θέμα του συλλογικού άνταγωνισμού εργάτη — κεφαλαιοκράτη: στό 7ο τετράδιο ή κρίση του νόμου της άξιας και των μετασχηματισμών της (τό θέμα του κέρδους και πάλι) μās έπιτρέπει τον άκριβέστερο καθορισμό για την κρίση των άντικειμενικών και ύποκειμενικών συνθηκών της παραγωγής του κεφαλαίου. Είναι έπομένως φανερό ότι από την άρχή ως τό τέλος τά *Grundrisse* χαρακτηρίζονται από μία *πρόοδο της θεωρίας*, μία κίνηση όλο και πιό έπιτακτική που μās έπιτρέπει να προσδιορίσουμε αυτή τη θεμελιακή στιγμή που άντιπροσωπεύει ό άνταγωνισμός συλλογικός εργάτης — συλλογικό κεφάλαιο και ή όποια παρουσιάζεται υπό τη μορφή κρίσης. Τά δύο

βασικά θεωρητικά άποσπάσματα είναι τά εξής: στο πρώτο μέρος των *Grundrisse* ο όρισμός του νόμου της άξιας με τή μορφή τής υπεραξίας, πού σημαίνει ή πρώτη ολοκληρωμένη διατύπωση του νόμου τής υπεραξίας, και στο δεύτερο μέρος ή προβολή τής θεωρίας τής έκμετάλλευσης (νόμος τής υπεραξίας) στο έσωτερικό των μηχανισμών τής αναπαραγωγής και τής κυκλοφορίας του κεφαλαίου και ως έκ τούτου ή μετατροπή του νόμου τής έκμετάλλευσης σε νόμο τής κρίσης και τής ταξικής πάλης για τόν κομμουνισμό.

Και μόνο όσα αναφέραμε ως εδώ άρκοουν για να δείξουν τήν εξαιρετική σημασία των *Grundrisse*. Η σημασία τους πάντως υπογραμμίζεται και από τό γεγονός ότι στα *Grundrisse* μπορεί κανείς να διαβάσει τό προσχέδιο τής μεταγενέστερης ανάπτυξης του έργου του Μάρξ, τό προσχέδιο του *Κεφαλαίου*. Στο σημείο αυτό θά πρέπει να αναφέρουμε ότι ο Ροσστόλσκι έχει συντάξει πλήρη κατάλογο των προσχεδίων του Μάρξ και τό σχήμα των πιο σημαντικών τροποποιήσεων πού έπληθαν μεταξύ των *Grundrisse*, πού ο Ροσστόλσκι όνομάζει «άρχική δομή» και του *Κεφαλαίου* «τροποποιημένη δομή».

Έδω τίθεται τό έρώτημα κατά πόσο ή φιλολογική αυτή προσέγγιση εύσταθεϊ. Προσωπικά διατηρώ όρισμένες έπιφυλάξεις. Πρός τό παρόν, τίς αναφέρω άπλώς: στή συνέχεια τής ανάλυσης θά δοϋμε πού μπορούν να οδηγήσουν. Άς αναφέρουμε άπλώς εδώ μία πρώτη έπιφύλαξη, φιλολογικής τάξης: άναρωτιέμαι κατά πόσο είναι θεμιτό να θεωρείται τό ολοκληρωμένο έργο του Μάρξ, και συγκεκριμένα τό *Κεφάλαιο*, ως τό βιβλίο πού συνοψίζει και κατά κάποιον τρόπο εξαντλεί ολοκληρη τή μαρξική έρευνα. Η γένεση του *Κεφαλαίου*, όπως μās τήν έξιτοροϋν οι διάσημοι και πολύ σοφοί μας σύντροφοι άναιρείται, κατά τή γνώμη μου, από τό ότι προϋποθέτει πώς τό κεφάλαιο άποτελεί τό υψιστο σημείο στήν ανάλυση του Μάρξ.

Άρκει, για παράδειγμα, να δεί κανείς τήν έρμηνεία πού δίνει ο Ροσστόλσκι σχετικά με τήν «παραίτηση» του Μάρξ από ένα βιβλίο άφιερωμένο στή μισθωτή εργασία. Δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι τό βιβλίο αυτό πού αναγγέλλεται στα *Grundrisse* δέν υφίσταται, και ένα μέρος από τό υλικό πού συγκεντρώθηκε για τό σκοπό αυτό ένωματώθηκε τελικά στο πρώτο βιβλίο του *Κεφαλαίου*. Εϊναι όμως αυτό άρκετό για να ύποστηρίξει κανείς ότι ο Μάρξ «παραίτηθηκε»;

Άν σ' αυτή τήν πρώτη, φιλολογικής τάξης, έπιφύλαξη προστεθούν και όρισμένες άλλες πιο ουσιαστικές, τό όλο θέμα περιπλέκεται κάπως περισσότερο. Ο μισθός, όπως έμφανίζεται στο πρώτο βιβλίο του *Κεφαλαίου*, από τή μία μεριά άποτελεί μία διάσταση του κεφαλαίου και από τήν άλλη παίζει τό ρόλο τής κινητήριας δύναμης στήν κεφαλαιοκρατική διαδικασία τής παραγωγής - αναπαραγωγής. Οι σελίδες για τή μείωση τής εργάσιμης ήμέρας έχουν θεμελιακή σημασία για τό ζήτημα αυτό, για τρεις τουλάχιστον λόγους: για τή διαλεκτική μεταξύ άναγκαίας εργασίας και ύπερεργασίας, για τή μεταρρυθμιστική λειτουργία του μισθού και για τή άμεση παρεμβολή του Κράτους στο διακανονισμό τής εργάσιμης ήμέρας. Οι τρεις αυτές προοπτικές, όπως τίς συναντάμε στα *Grundrisse*, καθορίζουν, σ' ένα μεταγενέστερο άπόσπασμα, μία έννοια του μισθού, ο άνταγωνιστικός χαρακτήρας του όποιου άντανακλάται στήν ίδια τήν έννοια τής εργατικής τάξης — πού στα *Grundrisse* έμφανίζεται ως έννοια κρί-

σης και καταστροφής για τό κεφάλαιο, παράλληλα με τή στενή αναφορά τής προς τόν κομμουνισμό. Αυτό τό βιβλίο για τό μισθό, τό όποιο τυπικά προβλέπεται στο σχέδιο των *Grundrisse*, αυτή τήν έννοια του μισθού πού στα *Grundrisse* συγγενεύει με τήν έννοια τής εργατικής τάξης και τής έπαναστατικής ύποκειμενικότητας, μπορεί πράγματι να τά βρει κανείς στο πρώτο βιβλίο του *Κεφαλαίου*; Θά πρέπει να άπαντήσουμε στο έρώτημα αυτό. Άς πούμε εύθύς έξαρχής ότι ή πορεία πού άκολούθησαν οι πιο έπιφανείς έρμηνευτές δέν μās βρίσκει σύμφωνους. Για ποίο λόγο θά πρέπει να άποκλειστεί τό ένδεχόμενο, όπως άκριβώς τό προβλέπουν τά προκαταρκτικά σχεδιάσματα, τό *Κεφάλαιο* να μην άποτελεί παρά ένα μέρος και μάλιστα όχι τό πιο σημαντικό μέσα στο σύνολο τής μαρξικής θεματικής; Ένα μέρος τό όποιο υπερεκτιμήθηκε για τό λόγο ότι είναι τό μόνο ολοκληρωμένο, πράγμα τό όποιο έπέτρεψε να όροθετηθεί και έπομένως να άναχθεί, για λόγους ήκιστα άνιδιοτελείς, στο πλαίσιο ενός έρμηνευτικού πεδίου ριζικά άσυμβίβαστου προς τό πνεύμα του συνολικού έργου του Μάρξ.

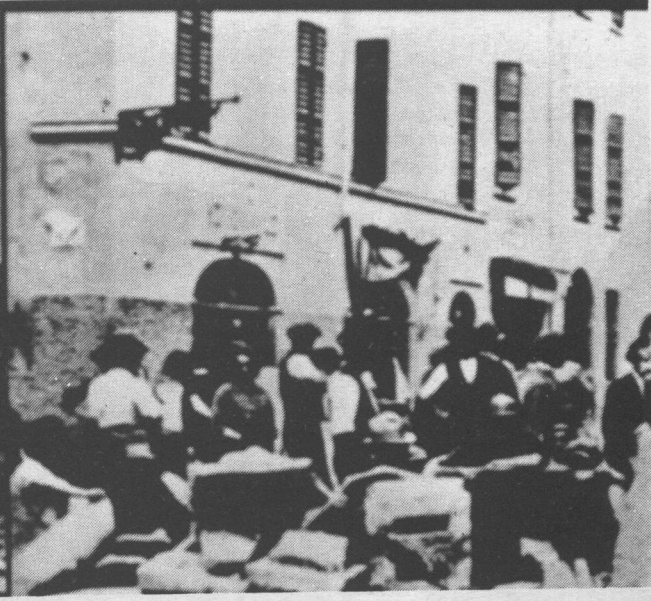
Ο Κάουτσκι, πού είχε στα χέρια του τά χειρόγραφα του Μάρξ, δημοσίευσε (με σοβαρότατα λάθη) τό *Einleitung* στα 1903, αλλά απέφυγε να δημοσιεύσει τά ύπόλοιπα *Grundrisse*, πράγμα καθόλου τυχαίο, όπως άποδεικνύεται από τίς μετέπειτα περιπέτειες του έπαναστατικού κινήματος. Γεγονός παραμένει ότι τά *Grundrisse* δέν είναι κείμενο πού μπορεί να χρησιμοποιήσει μόνο όποιος θέλει να μελετήσει φιλολογικά τή συγκρότηση του *Κεφαλαίου*: άποτελούν ένα κείμενο πολιτικό πού συνδυάζει τήν εκτίμηση των έπαναστατικών δυνατοτήτων πού έμπεριέχει ή «έπικείμενη κρίση» με τή θεωρητική βούληση να συνδυαστεί σωστά ή κομμουνιστική δράση τής εργατικής τάξης άπέναντι στήν κρίση αυτή. Τά *Grundrisse* άντιπροσωπεϋουν τή θεωρία τής δυναμικής πού ή σχέση αυτή περικλείει. Διαβάζοντας λοιπόν τά *Grundrisse* θά πρέπει να έντοπίζει κανείς όχι μόνο και όχι τόσο τήν όμοιογένειά τους όσο τή διαφορά τους προς άλλα κείμενα του Μάρξ, και συγκεκριμένα τό *Κεφάλαιο*. Άντιστροφή, δέν άποκλείεται τό *Κεφάλαιο* να μην άποτελεί παρά ένα μέρος τής ανάλυσης του Μάρξ. Λιγότερο ή περισσότερο σημαντικό αλλά πάντως βεβαρημένο από τήν κατηγορική παρουσίασή του πού συχνά περιορίζει ή άλλοιώνει τή δραστηκότητά του. Οι Ίταλοί σύντροφοι άναγνωρίζουν ότι «ή γοητεία τής μεθόδου» στο *Κεφάλαιο* ύστερεί και καταλήγουν στο συμπέρασμα «έμπλοκή τής έρευνας». Η άντικειμενοποίηση των κατηγοριών στο *Κεφάλαιο* άναστέλλει τή δράση τής έπαναστατικής ύποκειμενικότητας. Ένδέχεται — όπως θά δοϋμε παρακάτω — τά *Grundrisse* να άποτελούν κείμενο άφιερωμένο στήν έπαναστατική ύποκειμενικότητα. Ένδέχεται να άποκαθιστούν αυτό πού ή μαρξιστική παράδοση πάρα πολλές φορές διέκοψε, τήν ένότητα δηλαδή τής συγκρότησης και του στρατηγικού σχεδίου τής εργατικής ύποκειμενικότητας. Ένδέχεται να έμφανίζουν τόν Μάρξ όλόκληρο, εκεί πού τά άλλα κείμενα τόν διαμελίζουν και τόν καθορίζουν μονόπλευρα.

Ψίθυροι, φλυαρίες, ιδού ο τρόπος πού οι μελετητές προσέγγισαν τά *Grundrisse* σχετιζόταν με τό εξαιρετικά πυκνό ύφος τους. Άπό τήν άποψη αυτή ή θέση του Βιγκόντσκι ότι μόνο με αυτό τό έργο ο Μάρξ, άφού πρώτα κατέκτησε στή δεκαετία του '40 τήν κλασική θεωρία τής άξιας και στή δεκαετία του '50 τή θεωρία του διαλεκτικού ύλισμου (τό *Einleitung* πού χρονολογείται τόν Αύγουστο - Σεπτέμβριο του 1847 θά πρέπει να άνα-

χθεί σ' αυτή την περίοδο της θεωρητικής εξέλιξης του Μάρξ), πράγμα που σημαίνει τελικά μόνο με τὰ καθ'αυτὸν *Grundrisse*, τὰ τετράδια δηλαδή τοῦ Ὀκτωβρίου - Ἰουνίου 57-58, ὁ Μάρξ ἔφτασε στή θεωρία τῆς ὑπεραξίας, αὐτή λοιπόν ἡ θέση ἀποτελεῖ ἕνα ἀποφασιστικό βῆμα πρὸς τὰ ἔμπρός. Ὁ Ροσστόλσκι γιὰ παράδειγμα δέν τό βλέπει αὐτό. Γιὰ κείνον τὰ *Grundrisse* ἀποτελοῦν ἀπλῶς μιά πάρα πολύ σημαντική φάση — σέ σχέση μέ τό *Κεφάλαιο* — μιάς ἀδιάκοπης εξέλιξης στή σκέψη τοῦ Μάρξ (γύρω στά 1848 ἡ θεωρία τῆς ὑπεραξίας — ἀκρογωνιαίος λίθος τῆς οικονομικῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ — εἶχε ἤδη διαμορφωθεῖ στίς γενικές της γραμμές καί χρειάζοταν μόνο νά ἀναπτυχθοῦν τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα της σύμφωνα μέ μιά διαδικασία πού μπορούμε νά παρακολουθήσουμε στίς λεπτομέρειες της στό Rohentwurf), πρώτη φάση μιάς εξέλιξης πού ἐπιτελέστηκε μέ προσαρμογές, διορθώσεις καί διαδοχικές εὐθυγραμμίσεις. Κι αὐτή ὅμως ἡ θεωρητική πρόοδος τοῦ Βιγκόντσκι — γιατί τό νά συλλάβει κανεῖς τίς τομές καί τὰ ἄλματα στή σκέψη τοῦ Μάρξ ἀποτελεῖ ἐμβάθυνση στό θεωρητικό στοιχεῖο τῆς σκέψης του — δέν φτάνει σέ σημαντικά ἀποτελέσματα ὄχι μόνο γιατί ὁ Βιγκόντσκι δέν προχωρεῖ πέρα ἀπό τήν ἀνακάλυψη τῆς ὑπεραξίας ἀλλά καί γιατί δέν συλλαμβάνει πλήρως τή σημασία τῆς ἀνακάλυψής του. Τό γεγονός ὅτι ὁ Μάρξ ἀνέπτυξε τή θεωρία τῆς ἀξίας ὡς θεωρία τῆς ὑπεραξίας, ὅτι ἀναγνώρισε πῶς ἡ ἱστορική μορφή τῆς ἀξίας εἶναι ἡ ὑπεραξία, σήμαινε «ἕνα σχέδιο ἄμεσα ἐπαναστατικό»,⁷ σήμαινε ὅτι βρῆκε τό μοχλό μιάς θεωρίας ἀνταγωνιστικῆς πρὸς τό κεφάλαιο, μιάς θεωρίας κοινωνικῆς ἐκμετάλλευσης, προκειμένου νά προωθήσει τήν ταξική συγκρότηση ὡς ὑποκειμενικότητα τῆς πάλης. Ἡ θεωρία τῆς ὑπεραξίας — ὅπως πολύ καλά ἔχει ἀποδείξει ὁ Isaac Rubine — καθίσταται ἔτσι τό δυναμικό κέντρο, ἡ δυναμική σύνθεση τῆς σκέψης τοῦ Μάρξ, τό σημεῖο ὅπου συγκλίνουν ἡ ἀντικειμενική ἀνάλυση τοῦ κεφαλαίου καί ἡ ὑποκειμενική ἀνάλυση τῆς ἐργατικῆς τάξης, ὅπου τό ταξικό μίσος περιβάλλεται τό ἐνδύμα τῆς ἐπιστήμης. Καί παραπέρα, δέν πρόκειται ἀπλῶς γιὰ τή σημασία τῆς ἀνακάλυψης τοῦ νόμου τῆς ἐκμετάλλευσης. Χρειάζεται νά δεῖ κανεῖς ὅλη τή σημασία, νά παρακολουθήσει τὰ

ἀποτελέσματα καί τίς συνέπειες σέ ὅλη τους τήν ἔκταση. Αὐτό σημαίνει ὅτι θά πρέπει νά περάσει κανεῖς ἀπό τήν ἀνακάλυψη τῆς ὑπεραξίας καί τῆς θεωρητικῆς της τελειοποίησης στήν ἀνάλυση τῆς σχέσης παραγωγή-ἀναπαραγωγή, κυκλοφορία-κρίση, κοινωνικό κεφάλαιο-ἐργατική ὑποκειμενικότητα, καί πάλι ἀνάπτυξη-κρίση-κομμουνισμός· τό θέμα εἶναι νά δεῖ κανεῖς πῶς τό σύνολο αὐτῆς τῆς διαδικασίας ρυθμίζεται σταθερά ἀπό τό βασικό ἀνταγωνισμό καί φέρει τή σφραγίδα τῆς ἐκμετάλλευσης, σέ τρόπο ὥστε ἡ δυναμική ἐνότητα τῆς διαδικασίας τῆς ὑπεραξίας κατά κανέναν τρόπο νά μήν ἀναίρει τό διαχωρισμό τῶν ὑποκειμένων (μισθωτή ἐργασία καί κεφάλαιο) ἀλλά ἀντίθετα νά ὠθεῖ συνεχῶς κάθε διαμεσολάβηση (μορφή τῆς ἀξίας, χρήμα, μορφή τῆς ἐργασίας, τῆς ἀνταλλαγῆς, κτλ.) ὡς τό τελικό σημεῖο τῆς ἀντίφασης καί τῆς ἀναίρεσης. Κρίση καί ταξική πάλη διαρθρώνονται τόσο σφιχτά πού μόλις ἡ πρώτη προσλάβει, στό ἐσωτερικό αὐτῆς τῆς ἀνταγωνιστικῆς διαλεκτικῆς, τή μορφή τῆς καταστροφῆς, ἡ ἄλλη παίρνει τή μορφή τοῦ κομμουνισμοῦ, ἀληθινό καί φυσικό πόλο μιάς ἀδιάλλακτης θέλησης, πού εἶναι ἀναγκαῖα προκειμένου νά κατασταλεῖ ὁ ἐχθρός. Ὁ ἱστορικός ὕλισμός — ἡ εἰδική ἀνάλυση τῆς ταξικῆς σύνθεσης — ἀνεύρεται ἐκ νέου ἐδῶ, στό ἐσωτερικό μιάς ἀφαίρεσης πού ἀναφέρεται στήν κριτική τῆς πολιτικῆς οικονομίας καί οἱ νόμοι τῆς πρώτης διαμεσολαβοῦνται κατά ἕναν τρόπο ἀπό τή συγκεκριμένη ἀνάλυση τῆς ἄλλης. Ὑπάρχει χώρος γιὰ μιά ὁποιαδήποτε ἀμφιλογία, ἀπό αὐτές πού προκάλεσε ἡ ἑρμηνεία τοῦ *Κεφαλαίου*; Προσωπικά δέν τό πιστεύω, γιατί ἐδῶ δέν ὑφίσταται οὔτε κατά διάνοια ἡ δυνατότητα νά συνθλιβεῖ ὁ δυναμισμός τῆς διαδικασίας παρέχοντάς του ὑπόσταση, ἀκίνητοποιώντας τον ὑπό τή μορφή μιάς ὁλόκληρης μέ δικούς της νόμους ἀνάπτυξης, στό μέτρο πού ἡ ἴδια διαδικασία δίνει τή δυνατότητα κυριαρχίας ἀνατροπῆς καί οἰκειοποίησης. Ἐδῶ δέν κυριαρχεῖ καί δέν ἀνατρέπει παρά ὅποιος μετέχει ἀνταγωνιστικά. Ἐξω ἀπό τόν ἀνταγωνισμό, ὄχι μόνο δέν ὑπάρχει κίνηση, ἀλλά καί οἱ ἴδιες οἱ κατηγορίες παύουν νά ἰσχύουν.

Ἡ πρωτοτυπία καί ἡ δροσιά τῶν *Grundrisse* συνίστανται ἐξ ὁλοκλήρου σ' αὐτό τόν πλήρως ἀνοιχτό

χαρακτήρα τους. Ο μή συμπερασματικός χαρακτήρας υπό τόν όποιο κατά παράδοξο τρόπο εμφανίζεται ή επιστήμη, άπορρεί άναγκαστικά από τόν ύποκειμενικό προσδιορισμό πού έμπεριέχει.

Πρός τί λοιπόν αϋτή ή δειλία στην άνάγνωση ή στην έρμηνεία τών *Grundrisse*; Άπό τήν υπεραξία στην άρθρωση κοινωνικό κεφάλαιο - κρίση - ύποκειμενικότητα - κομμουνισμός, και έπομένως στή λειτουργία του άναταξισμού στην άναπαραγωγή τής σχέσης κεφάλαιο, αϋτός ό μίτος τής θέλησης - δυνατότητας τής έπανάστασης. Τά *Grundrisse* άποτελοϋν ως εκ τούτου τήν ύποκειμενική προσέγγιση (έπερχόμενη κρίση) μίας άνάλυσης τής έπαναστατικής ύποκειμενικότητας στή διαδικασία του κεφαλαίου. Άντιπροσωπεϋουν τό ύψιστο σημείο τόσο τής άνάλυσης όσο και τής έπαναστατικής φαντασίας - θέλησης του Μάρξ. Όλοι οι σχηματικοί διϋσμοί για τούς όποιους φλουροϋμε άκατάπαυστα (θεωρητική άνάλυση του κεφαλαίου versus πολιτική άνάλυση, διαλεκτική versus ύλισμός, αντικειμενικότητα και ύποκειμενικότητα) καταλϋονται και διαλϋονται μέσα στην πραγματικότητα του διϋσμού πού συνιστά, υπό μορφή άνταγωνισμού, ή κεφαλαιοκρατική διαδικασία.

Φυσικά, όλα αϋτά θά άποδειχθοϋν παρακάτω. Μοϋ φαίνεται ώστόσο σωστό νά διατυπώσω εϋθύς εξαρχής τίς θέσεις μου και για τό λόγο ότι ως τώρα τά *Grundrisse* άντιμετωπίστηκαν άπλουστευτικά ή ύπηρεξαν άντικείμενο διφορούμενων έκτιμήσεων ή λογοκοπίας.

Έως έδω, προκειμένου νά σηματοδοτήσω τήν άνάγνωση πού θά έπιχειρήσω, ύπογράμμισα κυρίως τά σημεία τής ρήξης. Θέλω τώρα νά διευκρινίσω όρισμένα άλλα σημεία πού μοϋ φαίνονται ιδιαίτερα σημαντικά και γύρω από τά όποια θά στραφεί κατά κύριο λόγο ή άνάλυσή μου.

1) Άπό τή μορφή του χρέματος στή μορφή τής άξίας. Για τόν Μάρξ τών *Grundrisse* ή σχέση αϋτή είναι θεμελιώδης: μόνο ή άνάλυση του χρέματος μās έπιτρέπει νά προσεγγίσουμε τή μορφή τής άξίας. Άπό τήν άποψη αϋτή, όπως θά δοϋμε παρακάτω, ή πραγματικότητα τής μϋθευσης εμφανίζεται έδω κατά τρόπο πιο χειροπιαστό από ό, τι σε άλλα χωρία του Μάρξ όπου ως άναφορά χρησιμεϋεί ή μορφή έμπορεύμα.

Άντίθετα, ή άξία χρέσης, όταν άντιπαράθεται προς μία μορφή άξίας πού έχει καθοριστεί με βάση τό χρέμα, ξαναποκτά σημασία και ένα ευρύ πεδίο άναπτύξης.

Έτσι, ή άμφισβήτηση τών *Grundrisse* με βάση τό σχήμα: «Π. Τό χρέμα» — πού φαίνεται νά παραπέμπει σε κάποιο «Ι. Η άξία» (τό όποιο δέν γράφτηκε ποτέ, βλέπουμε άπλως μιά άρχή του στο τετράδιο VII⁸ με τόν τίτλο: Η άξία) — δέν είναι τυχαία. Θα πρέπει νά έκτιμηθοϋν όλες οι συνέπειες: έχω τήν εντύπωση ότι αϋτό οδηγεί άφενός σε μία ριζοσπαστική κριτική του χρέματος και από μιά άλλη μεριά σε έναν όρισμό τής άξίας με όρους μιάς άπροκαλύπτης μϋθευσης.

2) Ο προσδιορισμός τής εργασίας. Στα *Grundrisse* ή εργασία εμφανίζεται ως εργασία άπολυτως άφηρημένη. Δέν μπορούμε νά τήν καταλάβουμε και νά τήν ενσωματώσουμε στή θεωρία παρά μονάχα σ' αϋτό τό επίπεδο. Η εργασία καθίσταται άφηρημένη στο βαθμό πού δέν γίνεται άντιληπτή κατά τρόπο άμεσο παρά στο επίπεδο τών κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων. Ός εκ τούτου δέν μπορούμε νά προσδιορίσουμε τήν εργασία παρά πάνω στή βάση τών άνταλλακτικών σχέσεων και τής κεφαλαιοκρατικής δομής τής παραγωγής. Στόν Μάρξ ή μόνη έννοια τής εργασίας πού άπαντάται είναι ή μισθωτή εργασία, ή κοινωνικά άπαραίτητη εργασία για τήν άναπαραγωγή του κεφαλαίου: ως εκ τούτου δέν συναντάται καθόλου ή έννοια μιάς εργασίας ίκανής νά έξυψώσει, νά άπελευθερώσει, νά τελειοποιήσει: ύπάρχει μόνο ή έννοια και ή πραγματικότητα μιάς εργασίας πού πρέπει νά καταργηθεί.

3) Όπως σωστά τό ύπογραμμίζει ή Christina Pennavaja (στήν παρουσίαση του Βιγκόντσκι, ή άνάλυση όδηγείται σ' ένα επίπεδο όπου ή φύση του άνταγωνισμού είναι τέτοια πού σε καμία περίπτωση δέν μπορούμε νά εκλάβουμε τή θεωρία τής άξίας ως θεωρία κλειστή, ούτε νά στηρίξουμε πάνω της κάποια θεωρία τής άναπαραγωγής και τής κυκλοφορίας πού νά βρίσκονται σε συνθήκες ίσορροπίας. «Στά *Grundrisse*, ό μαρξισμός παρουσιάζεται ως θεωρία άντι-οικονομική, ή κριτική κατά κανέναν τρόπο δέν περιορίζεται στην πολιτική οικονομία — αντίθετα ή ίδια ή επιστήμη είναι μία κίνηση άνταγωνιστική». Όλόκληρη ή λεγόμενη

σοσιαλιστική οικονομία αμφισβητείται ριζικά από την έκτιμηση αυτή του νόμου της αξίας. Ο μαρξισμός είναι έντελως άσχετος με τη σοσιαλιστική οικονομία, ουτοπική ή ύπαρκτη.

4) Το «σύστημα», σύστημα ανοιχτό και δυναμικό, καθορίζεται από το πρόβλημα της σχέσης κρίση - ανάδυση της επαναστατικής υποκειμενικότητας. Η σχέση αυτή είναι τόσο σημαντική που ο μαρξισμός θα μπορούσε να ονομαστεί: η επιστήμη της κρίσης και της ανατροπής. Τό να θεωρούμε την κρίση ως ασθένεια που χρειάζεται θεραπεία και ίαση δεν ισοδυναμεί μόνο με προδοσία του επαναστατικού κινήματος αλλά πάνω από όλα αποτελεί μία *φλυαρία* έντελως άσχετη με τις κατηγορίες του Μάρξ. Τό να προσπαθούμε να περιστεύουμε την υποκειμενικότητα στην εκμετάλλευση, σημαίνει ότι παρακάμπτουμε τον ίδιο τον όρισμό της υποκειμενικότητας που στον Μάρξ εμφανίζεται ως ανατροπή και μετάβαση.

Τά *Grundrisse* από την άποψη αυτή είναι τό σημαντικό, αν και όχι τό μοναδικό, κείμενο του Μάρξ για τη μετάβαση. Καί είναι άπορίας άξιον που ούτε ένας από τούς χιλιάδες λόγους που άκούμε για τη μετάβαση δεν τό παίρνει υπόψη του.

5) Ο όρισμός του Μάρξ για τόν κομμουνισμό, που βρίσκουμε στά *Grundrisse*, προσλαμβάνει μίαν εξαιρετικά ριζοσπαστική μορφή που προχωρεί πολύ πέρα από τό χαρακτηριστικά που τόν δρίζουν συνήθως. Ήδιαίτερα ή συνάρθρωση κομμουνισμός/ταξική σύνθεση παίζει βασικό ρόλο. Ύπάρχει έδω μιά αντίληψη της εξουσίας έντελως άσχετη προς τίς αντίληψεις της παραδοσιακής πολιτικής επιστήμης, συμπεριλαμβανομένου και του μαρξισμού. Σύνθεση τάξης - εξουσίας, σύνθεση τάξης - μετάβασης, οι σχέσεις αυτές άρθρώνονται πάνω στην υλικότητα της συμπεριφοράς, τών άναγκών, της δομής, της αυτοαξιοποίησης.

Τό θέμα της εξουσίας στον μαρξισμό πρέπει να υποβληθεί σε κριτικό έλεγχο, προκειμένου δέ να στηθεί σε νέες βάσεις είναι άπολύτως άπαραίτητο να διερευνηθούν οι άρθρώσεις αυτού του είδους. Πρόκειται για πρόβλημα της σημασίας του όποιου δεν μπορούμε πλέον να ύποτιμάμε.

6) Τό τελευταίο σημείο σχετίζεται με τη δυναμική τών έννοιών που στά *Grundrisse* προσδιορίζουν την *εργατική τάξη*. Έχουμε ήδη άρχισει να διακρίνουμε μερικές από τίς άρνητικές επιπτώσεις που άπορρέουν από τό ότι τό βιβλίο για τη μισθωτή εργασία (ή για τό μισθό) δεν γράφτηκε ποτέ και ότι όρισμένα από τά σημαντικά του στοιχεία έχουν συμπτυχθεί στην αντικειμενική έκθεση του Πρώτου Βιβλίου του *Κεφαλαίου*. Αυτό δεν σημαίνει ώστόσο ότι βρήκαμε και τη λύση του προβλήματος. Θά πρέπει τώρα παρακολουθώντας τά κείμενα να προσπαθήσουμε να άποκαταστήσουμε τίς σχέσεις που συνδέουν έννοιολογικά τόν κριτικό όρισμό του μισθού με τόν επαναστατικό όρισμό του κομμουνισμού και της κομμουνιστικής υποκειμενικότητας. Πρέπει δηλαδή να συλλάβουμε τουλάχιστον τό σχέδιο του βιβλίου που είχε προβλέψει ο Μάρξ για τό μισθό, προσπαθώντας να αντίληφθούμε τίς κυριότερες άρθρώσεις του.

Αυτά είναι όρισμένα από τά θεμελιώδη προβλήματα που θά έχουμε ύπόψη μας επιχειρώντας την άνάγνωση και τόν προσδιορισμό τών δύο μεγάλων στιγμών της άνάλυσης τών *Grundrisse* (ύπεραξία και πραγμάτωση).

Η εξαιρετική σημασία τών *Grundrisse* στη διαμόρφωση της μαρξικής σκέψης άφορά επίσης και τη μέθοδο. Μέ τό *Einleitung* και τη δημιουργική εφαρμογή

της στο σχέδιο τών *Grundrisse*, ο Μάρξ επιχειρεί στο επίπεδο της μεθοδολογίας τη σύνθεση τών προηγούμενων τάσεων. Θά έπιστρέψουμε διά μακρών στο *Einleitung* και δεν είναι έδω ή στιγμή της διεξοδικής του άνάλυσης. Άς άρκεστούμε για την ώρα να πούμε ότι τό τετράδιο Μ έπεξεργάζεται κατά τρόπο σαφή τη μέθοδο της προσδιορισμένης *άφαίρεσης* και της *τάσης*, τη μέθοδο του διαλεκτικού ύλισμού, και ότι ή έρευνα τών *Grundrisse* άποτελεί την πρώτη εφαρμογή που ένοφθαλμίζει την ύλιστική μέθοδο πάνω σε μίαν έκλεπτυσμένη διαλεκτική πρακτική. Η σύνθεση τών δύο διαλεκτικών τάσεων είναι άνοιχτή προς όλες τίς κατευθύνσεις.

Άπό τη μιά μεριά ο διαλεκτικός λογισμός έπεμβαίνει στη σχέση μεταξύ καθορισμού και τάσης, υποκειμενικοποιώντας την άφαίρεση, την λογικο-επιστημική διαμεσολάβηση, επιβάλλοντάς της έναν ιστορικό προσδιορισμό και μίαν αντίστοιχη ποιότητα.

Άπό την άλλη πλευρά, ή ύλιστική μέθοδος στο βαθμό άκριβώς που υποκειμενικοποιείται άπολύτως, εμφανίζεται έντελως άνοιχτή προς τά εμπρός και δημιουργική, που σημαίνει ότι δεν μπορεί να περιοριστεί σε μίαν όποιαδήποτε διαλεκτική όλότητα ή λογική μονάδα. Ο προσδιορισμός άποτελεί πάντοτε τό θεμέλιο κάθε σημασίας, κάθε τάσης, κάθε κίνησης. Όσον άφορά τη μέθοδο, είναι ή δυναμική πνοή που διατρέχει τό σύνολο της έρευνας όρίζοντας διαρκώς νέες βάσεις για να την κάνει να προχωρήσει. Κατ' αυτή την έννοια θά μπορούσε να πει κανείς και πάλι ότι τά *Grundrisse* είναι έργο ουσιαστικά άνοιχτό και ότι αυτό είναι τό κυριότερο χαρακτηριστικό τους, έστω κι αν ως προς τη μέθοδο, ή ύπόθεση αυτή χρειάζεται έκτενέστερη έπαλήθευση. Μπορούμε ακόμη να επιμείνουμε και στο γεγονός ότι ή φάση αυτή άποτελεί για τόν Μάρξ μιά στιγμή πλήρους ευτυχίας, μιά στιγμή που τοποθετείται στο μέσο του δρόμου και που δεν είναι ούτε έκλεκτική ούτε διαμεσολαβητική: ο πλούτος τών τάσεων δεν περιορίζεται σε έναν άδιάφορο μέσο όρο, όπου οι κατηγορίες ίσοπεδώνονται και όπου ή φαντασία λιμνάζει.

Οί γενικές αυτές άπόψεις, όσο σημαντικές και αν είναι, δεν φαίνονται ώστόσο άρκετά συγκεκριμένες. Τό μόνο που μπορούν είναι να άρχίσουν να ύποδεικνύουν πώς αναδύεται αυτό που άρέσκομαι να ονομάζω τό «πολλαπλό» *σύμπαν* της μεθόδου του Μάρξ. Δεν μπορούν ώστόσο να προσαγάγουν παραδείγματα. Δεν μπορούν να δείξουν τόν τρόπο που λειτουργεί τό εργαστήριο του Μάρξ. Στο Ύστερόγραφο (Post-scriptum) της δεύτερης έκδοσης του I βιβλίου του *Κεφαλαίου* (πρβλ. επίσης και *Τό Κεφάλαιο II*), ο Μάρξ διακρίνει την *Forschung* και τη *Darstellung*, τη στιγμή της έρευνας από τη στιγμή της επιστημονικής έκθεσης: «Η διαδικασία της έκθεσης πρέπει να διακρίνεται τυπικά από τη διαδικασία της άναζήτησης. Έργο της άναζήτησης είναι ή οικειοποίηση του ύλικού σε όλες του τίς λεπτομέρειες, ή άνάλυση τών διαφόρων μορφών της άνάπτυξης και ή άνεύρεση της έσωτερικής τους σχέσης. Όταν ολοκληρωθεί αυτό τό έργο, και μόνο τότε, ή πραγματική κίνηση μπορεί να έκτεθεί στο σύνολό της».⁹ Στά *Grundrisse* μπορεί κανείς να παρακολουθήσει σε όλες τίς φάσεις τη λογική διαδικασία που συντελείται μεταξύ *Forschung* και *Darstellung*. Άν, τώρα, λάβει κανείς ύπόψη του τίς προηγούμενες ύποδείξεις, πολύ γρήγορα αντιλαμβάνεται ότι κατά κανένα τρόπο δεν πρόκειται για διαδικασία γραμμική και κυρίως μονοσήμαντη. Τό διαλεκτικό σχήμα έρευνα/έκθεση, αντίθετα, είναι άνοιχτή από όλες τίς πλευρές: κάθε συμπέρασμα υπό τη μορφή έκθεσης της έρευνας άνοίγει πεδία

γιά μεταγενέστερη έρευνα και έκθεση. Και αυτό όχι μόνο εξαντλώντας κατά έναν τρόπο ορίζοντιο τά διαδοχικά πεδία της έρευνας αλλά κυρίως με μία ιστορική και δυναμική κίνηση όπου κάθε καθορισμός ενός νέου υποκειμένου αποκαλύπτει αυτόματως έναν νέο ανταγωνισμό και διαμέσου αυτού ενεργοποιεί μία διαδικασία από όπου αναδύεται ο προσδιορισμός νέων υποκειμένων. Έτσι ή *Darstellung* ακολουθείται διαλεκτικά από μία νέα *Darstellung*: έχουμε εδώ τή συστατική διαδικασία του συνόλου της πραγματικής κίνησης, ή οποία συλλαμβάνεται επιστημονικά και ανανεώνεται επιστημονικά. Δέν υπάρχει επομένως καμία γραμμική συνέχεια αλλά μία πολλαπλότητα απόψεων που διαρκώς επιζητείται σε κάθε δεδομένη στιγμή του ανταγωνισμού, σε κάθε άλμα της έκθεσης, στον ίδιο τό ρυθμό της έρευνας σε διαρκή αναζήτηση νέων εκθέσεων.

Κατ' αυτή την έννοια, τά *Grundrisse* αποτελούν από την άποψη της μεθόδου (μιας μεθόδου ή οποία κατά τρόπο ύλιστικό θεωρεί πάντοτε ως θεμελιώδη τόν ιστορικό και συγκεκριμένο καθορισμό και ή οποία, κατά τρόπο διαλεκτικό, βρίσκει πάντοτε τή δυναμική και τή βάση κάθε καθορισμού στην ίδια τήν κίνηση, όπου ο ιδιάζων ανταγωνισμός συγκροτείται, διαλύεται και προτείνεται εκ νέου) τά αποτελούν, λοιπόν, ένα «πολλαπλό» σύμπαν. Κάθε αποτέλεσμα της έρευνας, στην έκθεσή του, αποπειράται να χαρακτηρίσει τό ίδιον περιεχόμενο του ανταγωνισμού και τείνει να τό δει υπό τή μορφή του δυναμισμού που τό χαρακτηρίζει: όταν ο δυναμισμός αυτός ενεργοποιείται, πραγματοποιείται μία αληθινή διανοητική έκρηξη. Παρακάτω θά έχουμε τήν ευκαιρία να δοϋμε τά πράγματα λιγότερο σχηματικά και να φέρουμε όρισμένα παραδείγματα μεταξύ άλλων και για τόν τρόπο να τοποθετούνται πάντα μπροστά οι όροι της συζήτησης, συγκροτώντας μία νέα *Darstellung* — έτσι που ο προηγούμενος τρόπος έκθεσης να πρέπει ο ίδιος να υποβληθεί σε έρευνα και να αποτελέσει με τή σειρά του τό ύλικό της νέας έκθεσης.

Γιά να περιοριστώ εδώ στην παρουσίαση των υποθέσεων μου, άρκουμαι να αναφέρω τή δύναμη αυτή της μεθόδου των *Grundrisse*. τήν ικανότητα να συλλαμβάνουν μιά έννοια για να τήν κάνουν να έκραγει, να μεταθέτουν κάθε φορά τήν ανάλυση στο ακαθόριστο πεδίο που συγκρότησαν έτσι ώστε να τό επαναπροσδιορίζουν και να τό χαρακτηρίζουν. Και ούτω καθ' εξής.

Ο κριτικός ή διδακτικός, επομένως, τρόπος με τόν οποίο παρουσιάσαμε τή μέθοδο των *Grundrisse*, τή μέθοδο δηλαδή του Μάρξ, δέν θά πρέπει να αποδοθεί σε λόγους μεθοδολογικού φετιχισμού. Στά *Grundrisse* διαβλέπει κανείς τό πάθος της αλόγησης αλλά μόνο υπό τή μορφή άκολουθιών και αλμάτων, και ποτέ κατά τρόπο μονολιθικό: και τό κυριότερο, βρίσκει κανείς μία δυναμική που διαθέτει τήν πολλαπλότητα και τήν ποικιλία της υποκειμενικότητας, πράγμα που σημαίνει ότι δέν είναι σε κανένα σημείο κλειστή. Μερικές φορές, στην πολεμική για τόν τυφλό αντικειμενισμό μιας όρισμένης μαρξιστικής παράδοσης, απέδωσαν αυτή τήν κινητικότητα της μεθόδου στο πολιτικό ίδίωμα του μαρξισμού, προκειμένου να απελευθερώσουν έτσι τόν λεγόμενο «ρεαλισμό» από τήν τροχοπέδη ενός ύλισμού που έχει έκφυλιστεί σε ντετερμινισμό. Τό πρόβλημα όμως είναι πολύ σοβαρό και δέν λύνεται έτσι. Έκείνο που χρειάζεται είναι να προσδιοριστεί ή κινητικότητα του περιεχομένου που μελέτησε ο Μάρξ, ο πλούτος των υποκειμενικών όρισμών που εκφράζει

και κάποτε κατακτά. Η μέθοδος του Μάρξ είναι συστατική της επιστημονικής πραγματικότητας στο βαθμό που αποτελεί κατάλληλο εργαλείο προκειμένου να συλληφθεί τό πολυσχιδές και ο πολλαπλός δυναμισμός της πραγματικότητας. Η μέθοδος του Μάρξ είναι συστατική στον ίδιο βαθμό που οι ταξικοί άγώνες είναι συστατικοί έκρηκτικών ανταγωνισμών. Η έρευνα ως εκ τούτου όφείλει να βρει τή στιγμή της έκθεσής της — υπάρχει ένα ποιοτικό άλμα στην έκθεση που δέν αντιστοιχεί μόνο στο άπλο γεγονός της δεδομένης σύνθεσης που επιτελείται, αλλά μάλλον στο γεγονός ότι αυτή ή δεδομένη σύνθεση καθορίζει για τόν ανταγωνισμό και τις πιθανότητες/δυνατότητες έκρηξής του, μία νέα αναβαθμίδα διάχυσης κι ένα νέο πεδίο συγκρότησης. Όταν θά μελετήσουμε τή μετάβαση από τή θεωρία της υπεραξίας στη θεωρία της πραγματώσης, κατά κανέναν τρόπο δέν θά προσπαθήσουμε να εφαρμόσουμε τή μία θεωρία στην άλλη. Τό πρόβλημα θά είναι να δει κανείς πώς ή συγκρότηση του συνόλου της καπιταλιστικής έξουσίας αναπαράγει τή δυναμική της υπεραξίας σ' ένα κοινωνικό επίπεδο — υπό νέες μορφές, τόσο από τήν άποψη του κεφαλαίου όσο και από τήν άποψη της τάξης.

Όταν θά φτάσουμε να μελετήσουμε τή συγκρότηση της παγκόσμιας άγοράς και τις μεταβολές των σχέσεων της με τις έθνικές άγορές, θά χρειαστεί, και σ' αυτή τήν περίπτωση, να άποσαφηνίσουμε τήν έρευνα (και ως έρευνα και ως έκθεση) προς τήν κατεύθυνση νέων βαθμίδων γενίκευσης. Προσδιορισμένη άφαίρεση, μέθοδος της τάσης, νέα έκθεση και άποσαφήνιση του πεδίου της έρευνας: ο δυναμισμός αυτός της μεθόδου όρίζει ένα πολλαπλό σύμπαν μέσα στο οποίο όποιος κινείται αντιμετωπίζει πολλούς κινδύνους, καταλαβαίνει δύσκολα αλλά μπορεί και να ένθουσιασθεί τελικά.

Ένα τελευταίο στοιχείο σχετικά με τις άρχικές μας υποθέσεις για τήν μέθοδο των *Grundrisse*: πρόκειται για τήν κρίση του νόμου της αξίας, δηλαδή για τό άποκορύφωμα της μαρξικής έρευνας. Υποτίθεται ότι έχουμε μπει σε μία φάση κρίσης του νόμου της αξίας. Η μαρξιστική μας μέθοδος, ύλιστική και διαλεκτική, όφείλει να λογαριάσει τις αλλαγές που έχουν μεσολαμβάνει κι επομένως να προσαρμοστεί ανάλογα. Δέν άρκεί να θέτει κανείς τό πρόβλημα: πρέπει να διακινδυνέψει μιά άπάντηση. Αυτό είναι τό κεντρικό ζήτημα.

Μία μικρή παρένθεση τώρα. Στις μέρες μας, τό πρόβλημα της μεθοδολογίας των ανθρωπιστικών επιστημών πολύ συχνά ανάγεται σε πρόβλημα πολλαπλότητας των επιπέδων κοινωνικής αυτοβεβαίωσης, και δυναμισμού ανασύνθεσης. Μεθοδολογική ευαισθησία ή όποια όρισμένες φορές αντιπαράθεται προς τή μεθοδολογία του Μάρξ. Η πιο άπλη αναφορά στη *multiplicité des instances de recomposition*, για τή μετατρεψιμότητα της μεθόδου ανασύνθεσης, οδηγεί στη διατύπωση: Πέρα από τόν Μάρξ. Πέρα όμως από ποιόν Μάρξ; Αυτόν που διδάσκουν τά σχολεία του κόμματος; Η αντίθετα, αυτόν που ανακαλύπτουμε ξανά στην πρακτικοθεωρητική στιγμή της εργατικής και προλεταριακής πάλης; Αν ξαναδιαβάσει κανείς τά *Grundrisse*, έχει έντονο τό αίσθημα ότι εδώ βρισκόμαστε πραγματικά «πέρα από τόν Μάρξ», αλλά επίσης και πέρα από κάθε δυνατή μεθοδολογία του πλουραλισμού και της μετατρεψιμότητας. Τό πεδίο της έρευνας καθορίζεται από τή συνεχή τάση μεταξύ της πολλαπλότητας των πραγματικών επιπέδων και του έκρηκτικού δυϊσμού του ανταγωνισμού. Τό στοιχείο που προσδίδει τήν ένότητά του σ' αυτό τό συστηματι-

κό (ή αντι-συστηματικό) πλαίσιο, είναι ο ανταγωνισμός όχι ως βάση αυτής της ολότητας αλλά ως πηγή της ολότητάς και πίο ισχυρής και πολλαπλής επέκτασης του ίδιου του ανταγωνισμού. Στο μεθοδολογικό επίπεδο, η ταξική πάλη καθίσταται τόσο πίο ανταγωνιστική και καταστροφική όσο περισσότερο συνδυάζεται με την ελευθερία των υποκειμένων. 'Ο Μάρξ πέρα από τον Μάρξ; Τά *Grundrisse* πέρα από τό *Κεφάλαιο*; 'Ισως. 'Ενα πράγμα είναι βέβαιο, ότι ο θεμελιακός χαρακτήρας της θεωρίας της υπεραξίας αποκλείει κάθε επιστημονική απόπειρα νά εξαχθεί οποιοσδήποτε συγκεντρωτισμός ή οιαδήποτε κυριαρχία από τή θεωρία της αξίας. 'Η θεωρία της υπεραξίας εκφυλίζει τόν ανταγωνισμό σέ μιά μικροφυσική της εξουσίας. 'Η θεωρία της ταξικής συγκρότησης θέτει εκ νέου τό πρόβλημα της εξουσίας σέ μιά προοπτική όπου η ανασύνθεση δέν στοχεύει πλέον στήν ενότητα αλλά στήν πολλαπλότητα τών αναγκών, της ελευθερίας. 'Ο Μάρξ πέρα από τόν Μάρξ, αποτελεί και αυτό μιά σημαντική, άμεση και επείγουσα υπόθεση.

Οί πλέον έπιφανείς έρμηνευτές τών *Grundrisse* ύφιστανται τή γοητεία τους χωρίς νά μπορούν νά αντιδράσουν. 'Ετσι, μέ ελάχιστες εξαιρέσεις, κανείς δέν τολμά νά διαβάσει τό κείμενο ως έχει και οί περισσότεροι προσπαθούν νά τό μειώσουν ή νά τό περιορίσουν. 'Απόδειξη οί τίτλοι τών εργασιών τους: «'Η ιστορία μιάς μεγάλης ανακάλυψης». «Πρίν από τή σύλληψη του *Κεφαλαίου*». «Συμβολή στήν ιστορία της επεξεργασίας του *Κεφαλαίου*»: από όσα γράφονται στίς εργασίες αυτές μερικά είναι πάρα πολύ σωστά μέ τή διαφορά ότι τά *Grundrisse* δέν αντιμετωπίζονται πουθενά καθ' έαυτά αλλά πάντα υπό τό πρίσμα της γένεσης ενός άλλου κειμένου. Πρόκειται γιά μιά ιστοριογραφική έντελώς αντίθετη πρός τό πνεύμα του Μάρξ, μεθοδολογία ή όποία ικανοποιείται μέ τή συνέχεια της εξέλιξης και της ανάπτυξης τών ιδεών, και δέν δίνει προσοχή — ή δέν δίνει αρκετή προσοχή — στά άλλα, στίς τομές, στήν πολλαπλότητα τών οριζώντων και στό επείγον της *πρακτικής*.

Τό κακό είναι ότι τίσ φορές πού, αντίθετα, αυτή ή ύλικότητα τών *Grundrisse* λαμβάνεται υπόψη, επισυμ-

βαίνει μιά άλλη διαστρέβλωση πού αποβλέπει στήν ταξινόμηση ή τή συστηματοποίησή τους. Παραδέχονται ότι τά *Grundrisse* είναι πράγματι ένα έργο πρωτότυπο σέ τέτοιο όμως βαθμό πού θά πρέπει νά πάρει κανείς κατά γράμμα τίσ δηλώσεις του Μάρξ στήν αλληλογραφία: τά *Grundrisse* έχουν γραφεί μέσα στήν παραφορά μιάς πολύ δυνατής εμπνευσης, στήν απελπισία της απόλυτης μοναξιάς, σέ μιά στιγμή πού ή πρακτική είχε αποτύχει. Γραμμένα μέ πυρετό, μετά τά μεσάνυχτα. Αυτό όσον αφορά τή μορφή (και, πρός Θεού, ως μήν επιμείνουμε στίς λεπτομέρειες: όλοι οί μαθηματικοί ύπολογοί είναι λανθασμένοι, ή διαλεκτική μέθοδος συγχέει τίσ έννοιες και μπερδεύει τούς όρισμούς). 'Όσον αφορά τώρα τό περιεχόμενο, τά *Grundrisse* τοποθετούνται πρίν από τήν αυστηρά ύλιστική μεθοδολογική τομή, πού χαρακτηρίζει τή «θεωρία» του Μάρξ: αποτελούν τό τελευταίο από τά έργα της νεότητας του Μάρξ: ή συνάρθρωση τών έννοιών και ό τρόπος της ανάλυσης είναι παρακινδυνευμένα και πομπώδη: άν ή ανάπτυξη της θεωρίας της υπεραξίας είναι άκόμη έγκυρη, ή θεωρία της πραγμάτωσης, μέ τίσ εκρήξεις του ύποκειμενισμού και τόν καταστροφισμό της, αποτελεί πλήρη άποτυχία: ή ύλιστική διάρθωση δίνει τή θέση της σέ περίπου μεταφυσικές ή τουλάχιστον οργανικιστικές επιδράσεις (όπως στούς Προκαπιταλιστικούς σχηματισμούς) ή άνθρωπιστικές επιρροές (όπως τό 'Απόσπασμα γιά τίσ Μηχανές).

Τό κείμενο μπορεί ως εκ τούτου νά χαρακτηρίζεται από μιάν αξιοθαύμαστη προσπάθεια ανανέωσης αλλά τελικά τό μόνο πού επιτυγχάνει είναι νά συνεχίζει, νά επαναλαμβάνει και νά τονίζει στοιχεία πού ανήκουν στήν ούμανιστική προπαίδεια της νεότητας του Μάρξ. Τά *Grundrisse* είναι ένα πρόχειρο σχέδιασμα πού αποπνέει ιδεαλισμό και τήν άτομιστική ήθική — τό πρωτόλειο του όρισμού του κομμουνισμού πού βρίσκουμε στό Fragment αποτελεί μιά σύνθεση του επιστημονικού ιδεαλισμού του 18ου αϊ. και μιάς φιλελεύθερης και άτομιστικής στάσης.

Θά πρέπει νά όμολογήσω ότι άπέναντι σέ τέτοιου είδους κριτική, πολλές φορές δέν ξέρει κανείς τί νά πεί. Θά είχα τήν έπιθυμία νά δείξω, μέ μιά «γερμανική»

σχολαστικότητα, πώς στην πράξη, στη συγκεκριμένη ανάγνωση του κειμένου, ή κριτική αυτή δεν εϋσταθεί. Προς τί όμως; Πώς να εξηγήσει κανείς ότι δεν μπορούμε να αποδίδουμε στην παραφορά του Μάρξ την παραφορά του ύλικού μέσα στο οποίο κινείται και με τό οποίο κατασκευάζει τά όπλα της κριτικής του; "Ότι σ' αυτό ακριβώς τό ύλικό και στους πίο άκραιοϋς προσδιορισμοϋς πού επιδέχεται, έγκείται ή εξαιρετική ποιότητα των *Grundrisse*, και κυρίως ή εξύψωση από τή μαρξιστική έπιστήμη της αντίφασης πού προχωράει ώς τό σημείο όπου ό ύλικός ανταγωνισμός καθίσταται ανεπίλυτος.

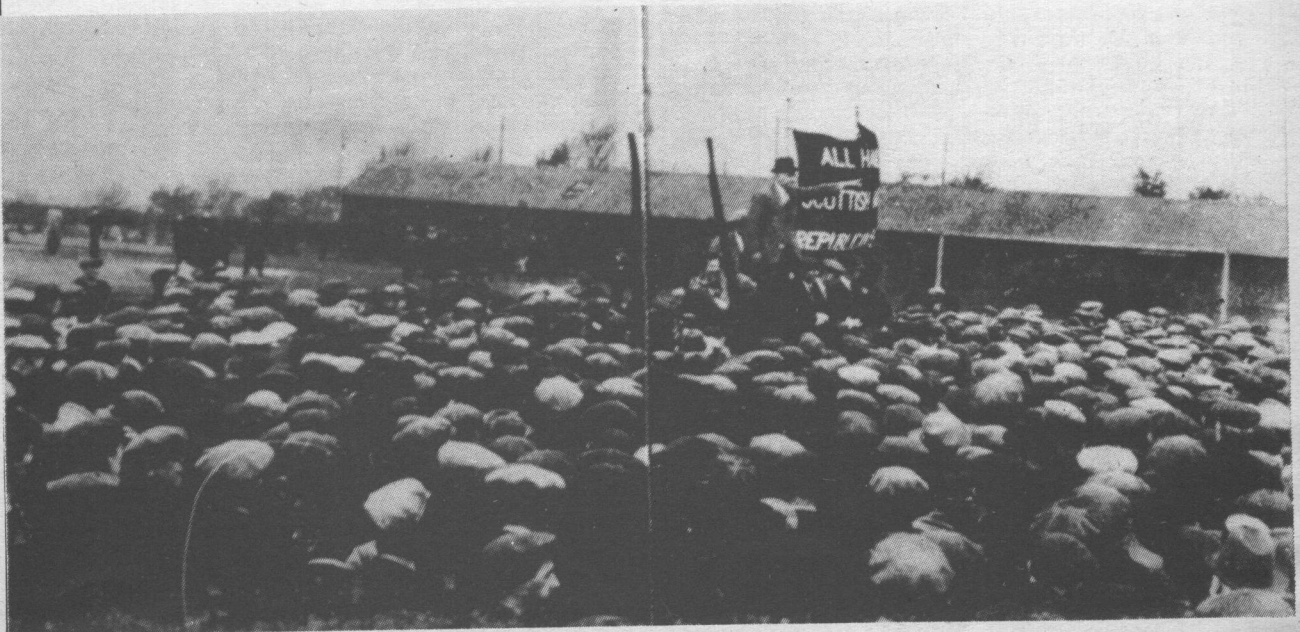
«Πρόθεσή μας είναι να καταδείξουμε τις αντιφάσεις (πού περιέχονται στο κεφάλαιο)» (*Fondements I*, 303/257): μέσα σ' αυτή την έπιστήμη όπου ή αντίφαση ανάγεται σε ανταγωνισμό, δεν υπάρχει θέση για τόν ανθρωπισμό άκόμη κι όταν υπάρχει άρκετός χώρος για μία παραφορά του ύλικού.

Άς επιστρέψουμε τώρα στις πίο πρόσφατες έρμηνείες οι όποιες, όπως αναφέραμε παραπάνω, επιμένουν κυρίως στην ιδέα της γένεσης και ενδιαφέρονται — σε βαθμό υπερβολικό κατά τή γνώμη μας — για τή συνέχεια της θεωρητικής εξέλιξης του Μάρξ. Άπό όλες αυτές τις έρμηνείες εκείνη πού ξεχωρίζει είναι αναμφισβήτητη ή έρμηνεία του Βιγκόντσκι: τό έργο του, εϋστοχο όταν ύπογραμμίζει τή σημασία του δρόμου πού διανύθηκε από τά *Grundrisse*, πολύ σημαντικό όσον άφορά τόν όρισμό και τή θεματική ανασύνθεση, δεν παύει ώστόσο να άποτελεί μέρος της «Άνανέωσης» της *Diamat*. "Όταν ή ταξική πάλη ενάντια στη λειτουργία του νόμου της άξίας (λειτουργία, ή όποία τελικά δεν άποτελεί παρά έπιβολή, στερημένη και από τό παραμικρό έστω πρόσχημα «οικονομικού όρθολογισμού»), όταν ή εξέγερση εναντίον του όρθολογισμού ύφέρπει, ό σοβιετικός μαρξισμός είναι αναγκασμένος να περάσει στην άμυνα, όποτε είναι άπαραίτητο να βρεθεί ένας τρόπος να ανανεωθεί ή *Diamat*. Τί καλύτερο και πίο λειτουργικό στην περίπτωση αυτή από τό να προσπαθήσει κανείς, χρησιμοποιώντας τή διαλεκτική των *Grundrisse*, να βελτιώσει τόν αϋστηρό αλλά πάρα πολύ άκαμπτο και τελικά άκατάλληλο μηχανισμό

του σοβιετικού ιδεολογικού συστήματος; Η σημασία της ανάγνωσης του Βιγκόντσκι δεν μπορεί να άμφισβητηθεί, όπως δεν μπορεί να άμφισβητηθεί και ό ρόλος του, πολιτική γραμμή, ή τό γεγονός ότι προορίζεται *ad usum delphini*.

Ό συνδυασμός των *Grundrisse* και της σοβιετικής βουλγάτας του *Κεφαλαίου* καθιστά δυνατή τή μερική έστω άνανέωση της *Diamat*, πού ό ταξικός άγώνας στην ΕΣΣΔ επιβάλλει σήμερα — πράγμα πού επιτρέπει στην έξουσία μία καλύτερη διαλεκτική και ανταγωνιστική χρήση του δυναμικού της κυριαρχίας πού ή θεωρία της άξίας και ή οικονομιστική και / ή σταλινική ανάγνωση του *Κεφαλαίου* εκφράζουν. Η πρωτοτυπία των *Grundrisse* χρησιμεύει έδώ ως στήριγμα για τήν ανάγνωση του *Κεφαλαίου* — και αυτό σ' ένα μέρος του κόσμου όπου ή ανάγνωση αυτή άσκει μία πραγματική κυριαρχία. Η έρμηνεία του Βιγκόντσκι μπορεί ως εκ τούτου να χαρακτηριστεί δόλια και παραπλανητική: τό γεγονός ότι είναι συχνά σωστή δεν άναρρεί κανένα από τά άρνητικά χαρακτηριστικά της, όπως και ό έντονος έπιστημονικός τους ρεαλισμός δεν άφαιρούσε από τους συγγραφείς του 16ου αι. τόν έπαμφοτερισμό τους ως προς τόν «κρατικό λόγο».

Άλλωστε, σε τελευταία άνάλυση, ή έρμηνεία του Βιγκόντσκι — παρά τά όποια θετικά στοιχεία της — στην οϋσία δεν επιτελεί καμία τομή ως προς τό περιεχόμενο: άν και επιμένει στα *Grundrisse* και διαμέσου αυτών στην ανταγωνιστική διάσταση της διαλεκτικής, στον ύλικό και θεμελιώδη χαρακτήρα της θεωρίας της υπεραξίας, ό Βιγκόντσκι πάντως δεν έπεκτείνει αυτή τή θεωρία στο σύνολο των μαρξικών θεωριών: αντίθετα, όπως σωστά τό ύπογράμμισε ή Πενάβαγια, καταλήγει τελικά στο συμπέρασμα ότι ή θεωρία του Μάρξ είναι «μία κλειστή οικονομική θεωρία», συμπέρασμα όπου δεν ξέρεי κανείς πιά άν είναι πίο παράλογο να όνομάζεται ό μαρξισμός «οικονομική θεωρία» ή να όρίζεται ως "geschlossen". Κλειστή οικονομική θεωρία, επομένως θεωρία ίσορροπίας: και βέβαια, θά άπαντούσε ό Βιγκόντσκι, προσθέτοντας: με μία μικρή δόση σύγκρουσης και όλίγη έλευθερία.

Καί φτάνουμε έτσι στον Ρομάν Ροσντόλσκι. Όποιαδήποτε κριτική στην πρωτοποριακή εργασία αυτού του συγγραφέα είναι και δύσκολη και άδικη, κυρίως για το λόγο ότι συνδέοντας τα *Grundrisse* και το *Κεφάλαιο* ο Ροσντόλσκι προσπάθησε, πάντα να κινηθεί σ' ένα ενδιάμεσο πεδίο· χωρίς ποτέ να αποπειραθεί τη μονομερή αναγωγή των *Grundrisse* στο *Κεφάλαιο*, επιχειρήσει μίαν επαναστατική έρμηνεία και μās έδωσε μίαν ανάγνωση συχνά πρωτότυπη και καινοτόμο του *Κεφαλαίου*. Τα *Grundrisse* και το *Κεφάλαιο*, για τον Ροσντόλσκι, βρίσκονται τό ένα μέσα στο άλλο, και τό σύστημα πού σχηματίζουν — γιατί τελικά περί συστήματος πρόκειται — καθορίζεται ολόκληρο από μία πολύ ισχυρή ανταγωνιστικότητα, σέ σημείο πού ο Μάρξ και/ή ο Γκρόσμαν νά αγγίζουν σχεδόν τήν ισχυρογνωμοσύνη και τόν καταστροφισμό. Τά όρια του Ροσντόλσκι (πέρα από κάποιες συγχύσεις και λάθη, όπως αυτό πού αναφέραμε ήδη σχετικά μέ τό «Βιβλίο για τό μισθό» ή και μερικά άλλα πού θά δοϋμε παρακάτω), σχετίζονται περισσότερο, κατά τή γνώμη μου, μέ τήν ιδεολογία τής «κομμουνιστικής άριστερας» του μεσοπολέμου, μέ τήν όποία είναι έμποτισμένος: από τή μία μεριά ή άκρατη αντικειμενικότητα, από τήν άλλη ή ανάγκη νά υποστηριχθεί ή αντικειμενικότητα και μαζί νά επανακτηθεί τήν όρθοδοξία. Τό ένα στοιχείο έξυπηρετεί τό άλλο: ή αντικειμενικότητα επιτρέπει τήν ύπαρξη μιάς μειωηφούς κομμουνιστικής άριστερας, πού ή όρθοδοξία θά έπρεπε νά νομιμοποιηθεί. Από τήν άποψη αυτή ο Γκρόσμαν άποτελεί ένα από τό πιο καθαρά παραδείγματα αυτής τής επιταγής.

Ο Ροσντόλσκι κινείται μέ πολλή εύλυγισία ανάμεσα στα αντικειμενικά όρια, διαθέτει ικανότητες μιάς συχνά εξαιρετικής ανάγνωσης, τελικά όμως παγιδεύεται μέσα στα όρια του.

Στήν ανάγνωση των *Grundrisse* αναζητά ένα μέσο όρο ανάμεσα στην εξαιρετική καινοτομία του κειμένου — πού ο Ροσντόλσκι συχνά προσεγγίζει μέ τήν όξυδέρκεια του πραγματικού διανοουμένου — και τή συνέχιση τής όρθοδοξίας. Και πάλι δέν συμφωνούμε, από θεωρητική άποψη, από τήν άποψη τής ανάγνωσης του κειμένου, όπως θά δοϋμε και παρακάτω. Δέν συμφωνούμε όμως και από πολιτική άποψη.

Διανύουμε μία φάση όπου τό επαναστατικό κίνημα αναζητά νέες βάσεις και μία νέα μορφή πού δέν θά αντιπροσωπεύει πλέον τή μειωηφία. Η όρθοδοξία μās είναι άχρηστη. Κι άκόμη θά ήμασταν πολύ ευχαριστημένοι άν μπορούσαμε νά απαλλαγούμε από τόν Μάρξ. Έχει επέλθει μία τομή — αυτό κανείς δέν μπορεί νά τό άρνηθεί. Η θεωρία τής άξίας έχει φθαρεί έντελώς, όσον άφορά τούς άγώνες μας. Η ανακάλυψη των *Grundrisse* μās άποκαθιστά τόν Μάρξ. Κι αυτό εξαιτίας τής δυνάμης τους και όχι τής πίστης μας. Δέν έχουμε πλέον τό καθήκον, εκτός άν μās άρέσει, νά συζητάμε μέ τούς όρθοδόξους — οί γλωσσες μας διίστανται, είναι αντιφατικές. Παρ' όλα αυτά, τά *Grundrisse* μās άποκαθιστούν τόν Μάρξ κατά πολλές έννοιες. Και πάνω από όλα ως θεωρητικό των μεγάλων ανατροπών του κεφαλαίου από τήν άποψη τής κρίσης του νόμου τής άξίας. Η άνάλυση, άν και άποσπασματική, πού ο Sergio Bologna επιχείρησε γι' αυτό τό θέμα είναι, όπως ξανάπαμε, πολύ σημαντική, για τό λόγο ότι αναλύει τά ιστορικά δεδομένα των *Grundrisse* και κυρίως τή σχέση πού συνδέει τήν πολεμική για τό χρήμα, τήν άνάλυση τής άμερικανικής και παγκόσμιας κρίσης (όπως διατυπώνεται στα άρθρα του Μάρξ αυτής τής περιόδου στο *New York Daily Tribune*) και τή θεωρητική έρευνα. Άκόμη και άν ή

σύνθεση αυτών των στιγμών δέν μπορεί νά επιτευχθεί στα πλαίσια μιάς φιλολογίας για τήν «επανάσταση άνά δύο» ή μιάς θεωρητικής άπάντησης για τήν «επανάσταση εκ των άνω» διευθυνόμενη από τήν καπιταλιστική έξουσία.

Ο Μάρξ των *Grundrisse* γνωρίζει πολύ καλά ότι δέν υπάρχει θεωρητική έναλλακτική λύση, ότι ή έναλλακτική αυτή λύση εξαρτάται από τά μαζικά κινήματα, άλλως δέν θά υπάρξει καθόλου, και ότι στη θεωρία δέν υπάρχει εκχώρηση. Η σύνθεση των διαφόρων στοιχείων τής άνάλυσης του Μάρξ βασίζεται στον όρισμό τής κρίσης ως ή στιγμή όπου τό επαναστατικό κίνημα αναζητά καινούριες βάσεις. Βασίζεται στην άδιάσπαστη συνέχεια του πρακτικο-θεωρητικού ιστού, τόν όποιο ή θεωρία πρέπει νά φτάσει και νά συλλάβει. Άντιστρέφοντας και παραφράζοντας τόν Χομπσμπάουμ, θά μπορούσε νά πεί κανείς ότι τά *Grundrisse* άποτελούν για τόν Μάρξ ένα είδος συλλογικής θεωρητικής στενογραφίας: αντιπροσωπεύουν τήν πεισματική προσκόλλησή στην θεωρία στην πρακτική. Η σύνθεση πού επιχειρούν τά *Grundrisse* παίρνει έτσι όλο της τό νόημα: τά *Grundrisse* είναι τό κέντρο τής θεωρητικής ανάπτυξης του Μάρξ γιατί αντιπροσωπεύουν τή στιγμή όπου τό έν ξελιίζει σύστημα χωρίς νά κλείνει, αντίθετα άνοίγει στο σύνολο τής πρακτικής. Η μέθοδος των *Grundrisse* είναι συστατική του ανταγωνισμού, τό σύνολο των κατηγοριών είναι συστατικό ένός πλέγματος έννοιών πού μόνο αυτό μās επιτρέπει νά έμβαθύνουμε και νά διευρύνουμε τόν ταξικό ανταγωνισμό. Ο καταστροφισμός των *Grundrisse*, για τόν όποιο έγινε λόγος, θά πρέπει νά αναχθεί σ' αυτή τήν πολιτικο-πρακτική συνάρθρωση, σ' αυτή τή στιγμή πού ή εργατική τάξη όφείλει νά επιβάλλει τή δυνάμη της αντίθετα προς τό σύστημα τής άξίας.

Όσο τά *Grundrisse* συμπλέκουν μέ τό *Κεφάλαιο*, δέν υπάρχει κανένα πρόβλημα. Οί έννοιες του *Κεφαλαίου* άποδεικνύονται σ' αυτή τήν περίπτωση έντελώς πρόσφορες για νά καταλάβει κανείς τήν ανάπτυξη του ανταγωνισμού. Υπάρχουν έντούτοις και πολλές περιπτώσεις όπου οί κατηγορίες του *Κεφαλαίου* δέν λειτουργούν κατ' αυτή τήν έννοια, πράγμα πού μās επιτρέπει νά θεωρήσουμε ότι κάποιος υπερβολικός αντικειμενισμός δικαιολογείται από τό γράμμα του *Κεφαλαίου*. Έτσι, άν ή σύγκλιση των *Grundrisse* προς τό *Κεφάλαιο* είναι μία διαδικασία έλεύθερη, δέν ισχύει τό ίδιο και κατ' αντίστροφη φορά. Τά *Grundrisse* αντιπροσωπεύουν τό ύψιστο σημείο τής επαναστατικής σκέψης του Μάρξ· μέ αυτά συντελείται ή θεωρητικο-πρακτική τομή πού ύποβαστάζει τήν επαναστατική συμπεριφορά καθώς και τή διαφορά της τόσο από τήν ιδεολογία όσο και από τόν αντικειμενισμό. Στα *Grundrisse* ή θεωρητική άνάλυση ύποστηρίζει τήν επαναστατική πρακτική. Στο σημείο αυτό θά πρέπει νά εκφράσουμε τήν εκτίμησή μας για τήν ανάγνωση ένός νέου συντρόφου, του Hans Jürgen Krahl, ο όποιος, πολύ έξυπνα για τήν εποχή του μπόρεσε νά αντιληφθεί στην κατηγοριακή ανάπτυξη των *Grundrisse* τίς στιγμές τής διαδικασίας συγκρότησης τής ταξικής πάλης. Για τήν άκρίβεια, δέν έχουμε νά κάνουμε μέ μία άφηρημένη πολεμική έναντίον του *Κεφαλαίου*: καθένas από μās μυήθηκε στη θεωρητική συνειδητοποίηση του ταξικού μίσους μελετώντας τό *Κεφάλαιο*. Τό *Κεφάλαιο* όμως είναι συγχρόνως τό κείμενο τό όποιο χρησιμοποιήθηκε για τήν αναγωγή τής κριτικής σέ οικονομική θεωρία, για τήν άκύρωση τής ύποκειμενικότητας

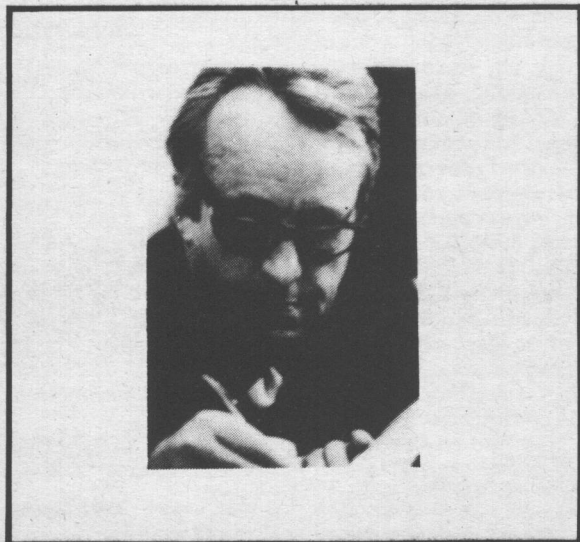
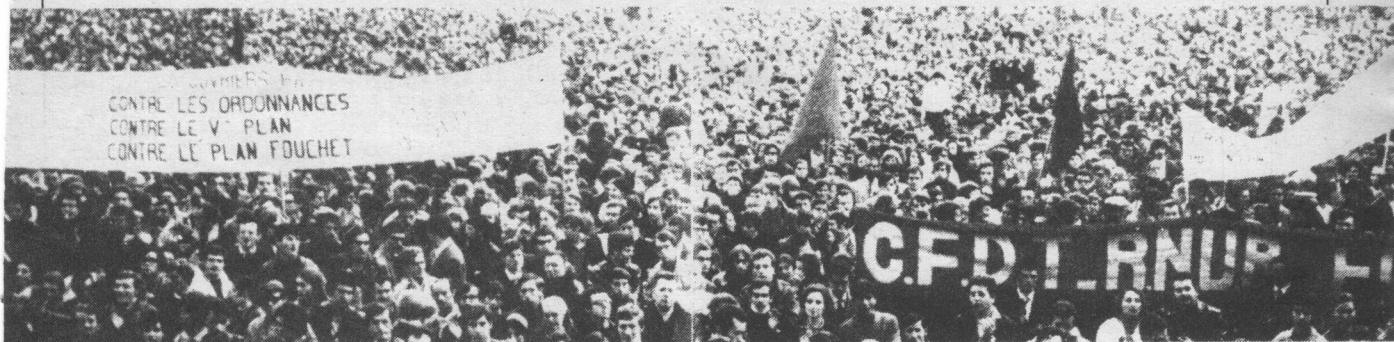
διά της αντικειμενικότητας, για την καθυποταγή της ανατρεπτικής ικανότητας του προλετάριου από την αναδιοργανώνουσα και κατασταλτική διάνοια της εξουσίας. Δέν είναι δυνατόν να ξανακερδίσουμε (δχι για χάρη της συνείδησης των διανοουμένων αλλά για χάρη της επαναστατικής συνείδησης των μαζών), μία σωστή ανάγνωση του *Κεφαλαίου*, παρά μόνο αν τό υποβάλλουμε στην κριτική των Grundrisse, υπό τόν όρο νά τό ξαναδιαβάσουμε μέ βάση τό κατηγορικό σύστημα των Grundrisse, τό όποιο καθορίζεται από έναν άπολύτως ανυπέβλητο ανταγωνισμό, έντελώς σύμφωνο προς τίς δυνατότητες του προλεταριάτου.

Άπό τήν άποψη αυτή τά Grundrisse αντιπροσωπεύουν τήν κριτική τής καπιταλιστικής «επανάστασης εκ τών άνω» πού παρεισέφρυσε στό πραγματικό κίνημα, και τήν έμπιστοσύνη στην «επανάσταση εκ τών κάτω».

είναι τό πιό ισχυρό δυναμικό τής καταστροφής κάθε είδους θεωρητικής και πολιτικής αυτονομίας, άποσπασμένης από τό πραγματικό κίνημα — πού τά Grundrisse αντιλαμβάνονται (διαμέσου τών κατηγοριών τους) ως τό μοναδικό θεμέλιο.

Μου φαίνεται ότι έχω ήδη πει πάρα πολλά. Θά ήθελα ώστόσο νά προσθέσω κάτι ακόμη: πόσο μου άρέσει νά φαντάζομαι τί θά είχαν κάνει ο Λένιν και ο Μάο αν είχαν στά χέρια τους τά Grundrisse, όπως σε μία δεδομένη στιγμή ο Μάρξ είχε στά χέρια του τή *Λογική του Χέγκελ*. Είμαι σίγουρος ότι θά είχαν πάρει μέ μεγάλο ένθουσιασμό μία εξαιρετική τροφή για τήν πρακτική. "Όπως οί μέλισσες από τά λουλούδια. Κι αυτός είναι ο δρόμος «πέρα από τόν Μάρξ» πού προτιμάμε.

Μετάφραση: Εύα Καλπουρτζή

Τό κείμενο αυτό είναι τό «Προλογικό Σημείωμα» πού συνοδεύει μία νέα έκδοση του *Κεφαλαίου* του Κάρλ Μάρξ από τίς εκδόσεις "Flammarion", Παρίσι 1970.

Γιά τούς αναγνώστες του «Πρώτου Βιβλίου» του *Κεφαλαίου*

του Λουί Άλτουσέρ

Γιά πρώτη φορά στην ιστορία των γαλλικών εκδόσεων, ιδού τό Πρώτο Βιβλίο του *Κεφαλαίου*, προσιτό στό ευρύ κοινό.

Τί είναι τό *Κεφάλαιο*;

Είναι τό μεγάλο έργο του Μάρξ στό όποιο αφιέρωσε τή ζωή του, από τό 1850 και μετά, και, μέσα σε φοβερές δοκιμασίες, θυσίασε ό,τι ιερότερο υπήρχε στην προσωπική του και οικογενειακή ζωή.

Τό *Κεφάλαιο* είναι τό έργο πάνω στό όποιο κρίνεται ο Μάρξ: μόνο σ' αυτό κι όχι στα έργα τής νεότητάς του πού πάσχουν ακόμη από ιδεαλισμό (1841-1844), ούτε στα διαφορούμενα έργα του όπως ή *Γερμανική Ίδεολογία*, ούτε ακόμη και σ' αυτά τά Grundrisse, δηλαδή τίς δοκιμές πού πρόσφατα μεταφράστηκαν στα γαλλικά μέ τόν λανθασμένο τίτλο «Θεμέλια τής Κριτικής τής Πολιτικής Οικονομίας»: ούτε ακόμη κρίνεται πάνω στον περιλάλητο «Πρόλογο» στη *Συμβολή*

(στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*), όπου ο Μάρξ με δρους πολύ διφορούμενους (καθόσον εγγελιανούς) καθορίζει τη «διαλεκτική» της «αντιστοιχίας και της μη αντιστοιχίας» ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις και τις σχέσεις παραγωγής.

Αυτό τό γιγαντιαίο έργο, τό *Κεφάλαιο*, άπλούστατα, περιέχει μιά από τίς τρείς μεγάλες έπιστημονικές ανακαλύψεις όλόκληρης της ανθρώπινης ιστορίας: τήν άνακάλυψη του συστήματος έννοιών (άρα της *έπιστημονικής θεωρίας*) που διανοίγει τό δρόμο της έπιστημονικής γνώσης σ' έκείνη τήν περιοχή που θά μπορούσαμε νά ονομάσουμε «ήπειρο της ιστορίας». Πρίν από τόν Μάρξ δύο άνάλογη σημασίας «ήπειροι» είχαν άνοιξει στην έπιστημονική γνώση: ή ήπειρος των Μαθηματικών από τούς Έλληνες τόν 5ο π.χ. αιώνα, και ή ήπειρος της Φυσικής από τόν Γαλιλαίο.

Σήμερα, άκόμη δέν μπορούσαμε νά μετρήσουμε τή σπουδαιότητα αυτής της άποφασιστικής ανακάλυψης κι άκόμα δέν μπορούσαμε νά συνάξουμε όλες τίς θεωρητικές συνέπειες. Ίδιαίτερα οί ειδικοί που δουλεύουν στόν τομέα των «άνθρωπινων έπιστημών» (και στόν πίο περιορισμένο τομέα των κοινωνικών έπιστημών), δηλαδή οίκονομολόγοι, ιστορικοί, κοινωνιολόγοι, ψυχολογικοί, ψυχολόγοι, ιστορικοί της τέχνης και της λογοτεχνίας, ιστορικοί της θρησκείας και των άλλων ιδεολογιών — οί γλωσσολόγοι έπίσης και οί ψυχαναλυτές —, όλοι αυτοί οί ειδικοί, οφείλουν νά γνωρίζουν ότι δέν είναι δυνατόν νά παράξουν πραγματικά έπιστημονικές γνώσεις στην ειδικότητά τους χωρίς νά αναγνωρίζουν ότι ή θεωρία που θεμελίωσε ο Μάρξ τούς είναι κυριολεκτικά άπαραίτητη. Διότι, καταρχήν, είναι ή θεωρία που «άνοίγει» στην έπιστημονική γνώση τήν ήπειρο στην όποία εργάζονται και που μέχρι σήμερα δέν κατάφεραν νά παράξουν τίποτε άλλο εκτός από μερικά στοιχεία ή θραύσματα γνώσης (ιστορία, κοινωνιολογία, ή οίκονομία σέ ελάχιστα κεφάλαια της) ή άυταπάτες που καταχρηστικά βαφτίστηκαν γνώσεις.

Μόνον οί στρατευμένοι στην προλεταριακή πάλη των τάξεων συνήγαγαν τά συμπεράσματα του *Κεφαλαίου*: αναγνωρίζοντας σ' αυτό τούς μηχανισμούς της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης και συσπειρώνόμενοι σέ οργανώσεις οίκονομικής ταξικής πάλης (τά συνδικάτα) και πολιτικής (τά σοσιαλιστικά κόμματα, κι ύστερα τά κομμουνιστικά) που εφαρμόζουν μιά μαζική «γραμμή» πάλης για τήν κατάκτηση της κρατικής έξουσίας, «γραμμή» θεμελιωμένη στή «συγκεκριμένη άνάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης» (Λένιν), κατάσταση στην όποία έχουν νά παλέψουν (δεδομένου ότι αυτή ή «άνάλυση» έχει πραγματοποιηθεί χάρη σέ μιά σωστή εφαρμογή των έπιστημονικών έννοιών του Μάρξ πάνω στή «συγκεκριμένη κατάσταση»).

Είναι παράδοξο ότι διανοούμενοι, ειδικοί, ύψηλης καλλιέργειας άνθρωποι, δέν κατενόησαν ένα βιβλίο που περιέχει τή θεωρία που χρειάζονται στους «κλάδους» τους, κι αντίθετα, οί άγωνιστές του εργατικού κινήματος κατανόησαν τό ίδιο βιβλίο, παρά τίς τεράστιες δυσκολίες του. Η έξήγηση αυτού του παράδοξου είναι άπλή και μάς δόθηκε στό *Κεφάλαιο*, και από τόν Λένιν στό έργο του.

Ήν οί εργάτες «κατάλαβαν» τόσο εύκολα τό *Κεφάλαιο* είναι γιατί μιλά με έπιστημονικούς όρους για τήν καθημερινή πραγματικότητα με τήν όποία έχουν νά κάνουν: τήν εκμετάλλευση της όποίας είναι αντικείμενο έξαιτίας του καπιταλιστικού συστήματος. Γι' αυτό τό *Κεφάλαιο* έγινε τόσο γρήγορα ή «Βίβλος» του διε-

θούς εργατικού κινήματος, όπως έλεγε ο Ένγκελς στό 1886. Αντίθετα, αν οί ειδικοί της ιστορίας, της πολιτικής οίκονομία, της κοινωνιολογίας, της ψυχολογίας κ.λπ., είχαν, κι έχουν άκόμη, τόσες δυσκολίες νά «κατανοήσουν» τό *Κεφάλαιο*, οφείλεται στό ότι ύπόκεινται στην κυρίαρχη ιδεολογία (της κυρίαρχης τάξης), που παρεμβαίνει άμεσα στην «έπιστημονική» τους πρακτική για νά ύπονομεύσει και τό αντικείμενο και τή θεωρία και τίς μεθόδους. Έκτός από μερικές έξαιρέσεις δέν άμφιβάλλουν, και δέν μπορούν νά άμφιβάλλουν, για τήν εκπληκτική δύναμη και τήν ποικιλομορφία της ιδεολογικής έπηρεας στην όποία ύπόκεινται στην ίδια τους τήν «πρακτική». Έκτός από μερικές έξαιρέσεις δέν είναι σέ θέση νά κρίνουν οί ίδιοι τίς άυταπάτες μέσα στις όποιες ζούν, και συμβάλλουν στην διατήρησή τους διότι είναι στην κυριολεξία τυφλωμένοι άπ' αυτές. Έκτός από μερικές έξαιρέσεις δέν είναι σέ θέση νά πραγματοποιήσουν τήν ιδεολογική και θεωρητική *έπανάσταση*, άπαραίτητη ώστόσο για νά αναγνωρίσουν στην θεωρία του Μάρξ έκείνη τή θεωρία που ή πρακτική τους έχει άνάγκη για νά γίνει έπιτέλους έπιστημονική.

Όταν μιλάμε για τή δυσκολία του *Κεφαλαίου* πρέπει, λοιπόν, νά έπιχειρήσουμε μιά διάκριση ύψιστης σημασίας. Η άνάγνωση του *Κεφαλαίου* παρουσιάζει, πράγματι, δύο ειδών δυσκολίες που δέν έχουν νά κάνουν άπολύτως τίποτε ή μία με τήν άλλη.

Η πρώτη *δυσκολία*, άπόλυτα και όλόκληρωτικά καθοριστική, είναι δυσκολία ιδεολογική, και σέ τελευταία άνάλυση *πολιτική*.

Μπροστά στό *Κεφάλαιο* ύπάρχουν δύο ειδών αναγνώστες: εκείνοι που έχουν άμεση έμπειρία της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης, (και πρίν άπ' όλους οί προλετάριοι ή μισθωτοί εργάτες της άμεσης παραγωγής, και έπίσης — με άποχρώσεις ώστόσο, άνάλογα με τή θέση τους στό σύστημα παραγωγής — οί μη προλετάριοι εργαζόμενοι μισθωτοί. Και εκείνοι που δέν έχουν τήν άμεση έμπειρία της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης, αλλά που, αντίθετα, ή πρακτική τους και ή συνειδησή τους κυριαρχείται από τήν ιδεολογία της κυρίαρχης τάξης, από τήν άστική ιδεολογία. Οί πρώτοι δέν έχουν πολιτικοϊδεολογικές δυσκολίες για νά καταλάβουν τό *Κεφάλαιο* διότι, άπλούστατα, μιλά για τή συγκεκριμένη ζωή τους. Οί δεύτεροι έχουν τεράστιες δυσκολίες νά καταλάβουν τό *Κεφάλαιο* (άκόμη κι αν είναι «έπιστήμονες», θά έλεγα: ιδίως αν είναι «έπιστήμονες») διότι ύπάρχει ένα *πολιτικό άσυμβίβαστο* ανάμεσα στό θεωρητικό περιεχόμενο του *Κεφαλαίου* και τίς ιδέες που έχουν στό κεφάλι τους, ιδέες που τίς «ξαναβρίσκουν» στις πρακτικές τους. Γι' αυτό ή ύπ' άριθ. 1 *δυσκολία* του *Κεφαλαίου* είναι μιά *δυσκολία* σέ τελευταία άνάλυση *πολιτική*.

Όστόσο τό *Κεφάλαιο* παρουσιάζει μιά άλλη δυσκολία που δέν έχει τίποτε νά κάνει με τήν πρώτη: ή *δεύτερη δυσκολία* ή *θεωρητική* δυσκολία.

Μπροστά σ' αυτή τή δυσκολία οί ίδιοι αναγνώστες διαρρούνται σέ δύο νέες ομάδες. Εκείνοι που είναι συνθιτισμένοι στό *θεωρητικό* στοχασμό (άρα οί πραγματικοί έπιστήμονες) δέν δοκιμάζουν, ή δέν θά 'πρεπε νά δοκιμάζουν, δυσκολίες στην άνάγνωση αυτού του *θεωρητικού* έργου που είναι τό *Κεφάλαιο*. Εκείνοι που δέν έχουν τή συνήθεια νά διαπραγματεύονται θεωρητικά έργα (εργάτες και πολλοί διανοούμενοι, που αν και διαθέτουν «μόρφωση» δέν έχουν *θεωρητική* κατάρτιση) πρέπει ή θά 'πρεπε νά δοκιμάζουν μεγάλες δυσκο-

λιες διαβάζοντας ένα βιβλίο καθαρής θεωρίας όπως είναι τό *Κεφάλαιο*.

“Όπως είναι φανερό, χρησιμοποιώ ύποθετικούς λόγους (δέν θά 'πρεπε... θά 'πρεπε). Τό κάνω όμως ακριβώς για νά καταστήσω φανερό αυτό τό γεγονός, άκόμη πίο παράδοξο άπό τό προηγούμενο: ότι άκόμη και άτομα χωρίς έξοικείωση μέ τά θεωρητικά κείμενα (όπως είναι οί εργάτες) δοκίμασαν λιγότερη δυσκολία μπροστά στό *Κεφάλαιο* σέ σχέση μέ άτομα φαρμένα στήν πρακτική τής καθαρής θεωρίας (όπως έπιστήμονες ή «καλλιεργημένοι» ψευδοεπιστήμονες).

Αυτά βέβαια δέν πρέπει νά μάς κάνουν νά μή μιλήσουμε για τό ιδιαίτερο είδος δυσκολιών πού παρουσιάζει τό *Κεφάλαιο* ως έργο καθαρής θεωρίας, έχοντας, ώστόσο, πάντα στό νοΰ τό θεμελιακό γεγονός ότι δέν είναι οί θεωρητικές δυσκολίες αλλά οί πολιτικές πού είναι σέ τελευταία άνάλυση οί καθοριστικές για όλόκληρη τήν άνάγνωση του *Κεφαλαίου* και για τό Πρώτο Βιβλίο του.

“Όλος ό κόσμος ξέρει ότι χωρίς τήν αντίστοιχη επιστημονική θεωρία δέν μπορεί νά υπάρξει επιστημονική πρακτική, δηλαδή πρακτική πού παράγει νέες επιστημονικές γνώσεις. Κάθε επιστήμη, λοιπόν, εδράζεται στή δική της θεωρία. Τό γεγονός ότι αυτή ή θεωρία αλλάζει, γίνεται σύνθετη, και τροποποιείται στό μέτρο πού άναπτύσσεται ή επιστήμη για τήν όποία γίνεται λόγος, δέν αλλάζει τίποτε άπό τήν ύπόθεση.

“Αλλά τί είναι αυτή ή θεωρία, άπαραίτητη σέ κάθε επιστήμη; Είναι ένα σύστημα *επιστημονικών έννοιών βάσης*. Άρκει νά προφερθεί αυτός ό άπλός όρισμός για νά άναδειχθούν άμέσως δύο ουσιαστικές πλευρές κάθε επιστημονικής θεωρίας: 1) οί έννοιες βάσης και 2) τό σύστημά τους.

Αυτές οί έννοιες είναι έννοιες, δηλαδή *άφηρημένα νοήματα*. Πρώτη δυσκολία τής θεωρίας: νά συνηθίσει κανείς στήν πρακτική τής *άφαίρεσης*. Αυτή ή μάθηση, διά τή πρόκειται για πραγματική μάθηση (όμοια μέ τή μάθηση μιάς όποιασδήποτε πρακτικής, λογουχάρη μέ τή μάθηση τής τέχνης του κλειδαρά), πραγματοποιείται στό εκπαιδευτικό μας σύστημα κυρίως μέ τά μαθηματικά και τή φιλοσοφία. Άπό τόν Πρόλογο κιόλας του Πρώτου Βιβλίου, ό Μάρξ μάς προειδοποιεί ότι ή *άφαίρεση* συνιστά όχι μόνο τόν τρόπο ύπαρξης τής θεωρίας, αλλά επίσης και τή μέθοδο άνάλυσής της. Οί πειραματικές επιστήμες διαθέτουν τό «μικροσκοπίο», ή μαρξιστική επιστήμη δέν έχει «μικροσκοπίο»: πρέπει νά χρησιμοποιήσει τήν *άφαίρεση* πού «τό αντικαθιστά».

Προσοχή όμως: ή επιστημονική *άφαίρεση* δέν είναι «άφηρημένη», αντίθετα μάλιστα. Παράδειγμα: όταν ό Μάρξ μιλάει για τό συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο, κανείς δέ μπορεί νά τό «πιάσει μέ τό χέρι», όταν μιλάει για «συνολική ύπεραξία», κανείς δέν μπορεί νά τήν άγγίξει μέ τό χέρι ούτε νά τή μετρήσει: ώστόσο οί δύο αυτές άφηρημένες έννοιες ύποδηλώνουν πράγματι ύπάρχουσες πραγματικότητες. Αυτό πού κάνει τήν *άφαίρεση* επιστημονική είναι ακριβώς τό γεγονός ότι ύποδηλώνει μία συγκεκριμένη πραγματικότητα πού όντως ύπάρχει, αλλά πού δέν μπορούμε νά τήν «άγγίξουμε μέ τό χέρι» ούτε νά τή «δοΰμε μέ τά μάτια». Έπομένως κάθε άφηρημένη έννοια παρέχει τή γνώση μιάς πραγματικότητας τής όποίας άποκαλύπτει τήν ύπαρξη: άφηρημένη έννοια λοιπόν σημαίνει φαινομενικά άφηρημένο τύπο, στήν πραγματικότητα όμως άφάνταστα συγκεκριμένο έξαιτίας του άντικειμένου πού αυτός ύποδηλώνει. Τό άντικείμενο αυτό είναι άπόλυτα

συγκεκριμένο επειδή είναι άσύγκριτα πίο συγκεκριμένο, πίο δραστικό, άπό τά άντικείμενα πού μπορούμε «νά άγγίξουμε μέ τό χέρι» ή «νά δοΰμε μέ τά μάτια» — και όμως δέν μπορούμε νά τό άγγίξουμε μέ τό χέρι ούτε νά τό δοΰμε μέ τά μάτια. “Όπως ή έννοια τής άνταλλακτικής άξίας, ή έννοια του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, ή έννοια τής κοινωνικά άναγκαίας εργασίας κ.λπ. “Όλα τούτα μπορούν εύκολά νά διευκρινιστούν.

“Άλλο σημείο: οί βασικές έννοιες ύπάρχουν μέ τή μορφή ενός *συστήματος* και αυτό είναι πού συνιστά μιά θεωρία. Πράγματι, θεωρία είναι ένα *άστηρό* σύστημα βασικών επιστημονικών έννοιών. Σέ μιά επιστημονική θεωρία, οί βασικές έννοιες δέν ύπάρχουν μέ όποιαδήποτε διάταξη, αλλά μέ μιά *άστηρή* διάταξη. Πρέπει λοιπόν νά τό ξέρουμε αυτό και νά μάθουμε βήμα πός βήμα τήν πρακτική τής *άστηρότητας*. “Η (συστηματική) *άστηρότητα* δέν είναι καμιά ιδιοτροπία ούτε καμιά μορφική πολυτέλεια, αλλά μιά ζωτική άνάγκη για κάθε επιστήμη, για κάθε επιστημονική πρακτική. “Ο Μάρξ τό άποκαλεί αυτό, στόν «Πρόλογό» του, *άστηρότητα* στή «*διάταξη άνάπτυξης*» μιάς επιστημονικής θεωρίας.

“Υστερα άπό αυτά, πρέπει νά ξέρουμε πού είναι τό άντικείμενο του *Κεφαλαίου*, μ' άλλα λόγια πού είναι τό άντικείμενο πού έξετάζεται στό Πρώτο Βιβλίο του *Κεφαλαίου*. “Ο Μάρξ τό λέει: είναι «*ό καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και οί καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και άνταλλαγής*». “Όμως αυτό τό ίδιο τό άντικείμενο είναι *άφηρημένο*. Πράγματι, και παρά τά φαινόμενα, ό Μάρξ δέν αναλύει καμιά «συγκεκριμένη κοινωνία», ούτε καν τήν Άγγλία για τήν όποία μιλάει διαρκώς στό Πρώτο Βιβλίο, αλλά αναλύει τόν ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟ ΤΡΟΠΟ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ και τίποτε περισσότερο. Τό άντικείμενο αυτό είναι *άφηρημένο*: πράγμα πού σημαίνει ότι είναι άφάνταστα πραγματικό, και ότι *δέν ύπάρχει* ποτέ άμιγές, έφόσον ύπάρχει μόνο σέ καπιταλιστικές κοινωνίες. “Απλώς όμως: για νά μπορεί κανείς νά αναλύσει τίς συγκεκριμένες αυτές καπιταλιστικές κοινωνίες (τήν Άγγλία, τή Γαλλία, τή Ρωσία κ.λπ.), πρέπει νά ξέρει ότι σ' αυτές κυριαρχεί ή *άφάνταστα συγκεκριμένη*, και «*άόρατη*» (διά γυμνού όφθαλμού), πραγματικότητα πού είναι ό καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής. «*Αόρατος*»: έπομένως *άφηρημένος*.

Βέβαια όλα αυτά συνοδεύονται άπό παρανοήσεις. Πρέπει νά είμαστε έξαιρετικά προσεκτικοί για νά άποφύγουμε τίς ψευδοδυσκολίες αυτών των παρανοήσεων. Λόγου χάρη, δέν πρέπει νά νομίσουμε ότι ό Μάρξ αναλύει τή συγκεκριμένη κατάσταση τής Άγγλίας όταν μιλάει γι' αυτή. Μιλάει γι' αυτή μόνο για νά «είκονογραφήσει» τήν (άφηρημένη) θεωρία του για τόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Συνοψίζοντας: ύπάρχει άναμφισβήτητα μιά δυσκολία στήν άνάγνωση του *Κεφαλαίου*, ή όποία είναι θεωρητικής τάξης. Δυσκολία πού όφείλεται στόν άφηρημένο και συστηματικό χαρακτήρα των βασικών θεωρητικών έννοιών ή τής θεωρητικής άνάλυσης. Πρέπει νά ξέρουμε ότι πρόκειται για πραγματική, αντικειμενική, δυσκολία πού δέν μπορούμε νά τήν ύπερβούμε παρά μόνάχα μέ τή μάθηση τής επιστημονικής άφαίρεσης και *άστηρότητας*. Πρέπει νά ξέρουμε ότι ή μάθηση αυτή δέν άποκτάται μέσα σέ μιά μέρα.

Για τούτο μιά *πρώτη* συμβουλή άνάγνωσης. Νά έχει κανείς πάντα στό νοΰ του τή σκέψη ότι Τό *Κεφάλαιο* είναι *θεωρητικό* έργο πού έχει ως άντικείμενο τούς μη-

χανισμούς του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, και μόνον αυτού.

Γιά τούτο και μία δεύτερη συμβουλή ανάγνωσης: να μην ψάχνει να βρει κανείς στο *Κεφάλαιο* ένα βιβλίο «συγκεκριμένης» ιστορίας ούτε ένα βιβλίο «εμπειρικής» πολιτικής οικονομίας, με τον τρόπο που οι ιστορικοί και οι οικονομολόγοι έννοούν αυτούς τους όρους. Άλλά να βρει σ' αυτό ένα βιβλίο θεωρίας που αναλύει τον ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟ ΤΡΟΠΟ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ. Ή Ιστορία (συγκεκριμένη) και η οικονομία (εμπειρική) έχουν άλλα αντικείμενα.

Γιά τούτο και μία τρίτη συμβουλή ανάγνωσης. Όταν σκοντάφτει κανείς σε κάποια δυσκολία ανάγνωσης θεωρητικής τάξης, να τό ξέρει και να παίρνει τά απαραίτητα μέτρα. Νά μή βιάζεται, να γυρνάει πρὸς τά πίσω, προσεκτικά, ἀργά, και να προχωρεί μόνο όταν τά πράγματα θά έχουν γίνει σαφή. Νά έχει υπόψη του ότι μία μάθηση τῆς θεωρίας είναι απαραίτητη για να διαβάσει ένα θεωρητικό ἔργο. Νά ξέρει ότι *μπορεί κανείς να μάθει να περπατάει περπατώντας*, ἀρκεί να τηρεί προσεκτικά τούς παραπάνω ὁρους. Νά ξέρει ότι δέ θά μάθει μονομιᾶς, ξαφνικά ούτε ὀριστικά να περπατάει στή θεωρία, ἀλλά σιγά σιγά, ὑπομονετικά και ταπεινά. Αυτό είναι τό τίμημα τῆς ἐπιτυχίας.

Στήν πράξη τούτο σημαίνει ότι δέν μπορεί κανείς να καταλάβει τό Πρῶτο Βιβλίο παρά μόνο ἂν τό ξαναδιαβάσει τέσσερις ἤ πέντε φορές στή συνέχεια, δηλαδή ὅσο χρόνο χρειάζεται για να μάθει να περπατάει στή θεωρία.

Σκοπός αὐτοῦ τῶν προλόγου είναι να ὀδηγήσει τά πρῶτα βήματα τοῦ ἀναγνώστη μέσα στή θεωρία.

Προτού ὁμως φτάσουμε ἐκεῖ, είναι ἀπαραίτητο να ποῦμε μερικά λόγια σχετικά με τό κοινό που θά διαβάσει τό Πρῶτο βιβλίο τοῦ *Κεφαλαίου*.

Ἄπό ποιούς είναι φυσικό να ἀποτελεῖται αὐτό τό κοινό;

1) Ἄπό προλετάριους ἢ ἀπό μισθωτούς που χρησιμοποιούνται ἀπευθείας στήν παραγωγή τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν.

2) Ἄπό μή προλετάριους μισθωτούς ἐργαζόμενους (ἀρχίζοντας ἀπό τόν ἀπλό ὑπάλληλο ὡς τά μεσαία και ἀνώτατα στελέχη, ὡς τό μηχανικό και τόν ἐρευνητή, ὡς τό διδάσκοντα κ.λπ.).

3) Ἄπό τεχνίτες τῶν πόλεων και τῆς ὑπαίθρου.

4) Ἄπό μέλη τῶν ἐλευθέρων ἐπαγγελμάτων.

5) Ἄπό φοιτητές και μαθητές τοῦ λυκείου.

Ἄνάμεσα στους προλετάριους ἢ τούς μισθωτούς που θά διαβάσουν τό Πρῶτο Βιβλίο τοῦ *Κεφαλαίου* ὑπάρχουν φυσικά ἄντρες και γυναῖκες που με τήν πρακτική τῆς πάλης τῶν τάξεων μέσα στίς συνδικαλιστικές και πολιτικές ὀργανώσεις τους σχημάτισαν μία ὀρισμένη «ἄποψη» τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας. Ἡ ἄποψη αὐτή μπορεί να είναι περισσότερο ἢ λιγότερο σωστή, ἀνάλογα με τό ἂν αὐτοί ἀνήκουν στους προλετάριους ἢ στους μή προλετάριους μισθωτούς, δέν είναι ὁμως ἀπόλυτα παραποιημένη.

Ἄνάμεσα στίς ἄλλες κατηγορίες που θά διαβάσουν τό Πρῶτο Βιβλίο τοῦ *Κεφαλαίου* ὑπάρχουν φυσικά ἄντρες και γυναῖκες που ἔχουν, κι αὐτοί, μία ὀρισμένη «ἄποψη» τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας. Οἱ πανεπιστημιακοί, λόγου χάρη, και ἀκριβέστερα οἱ «ιστορικοί», οἱ «οἰκονομολόγοι» και πολλοί ἰδεολόγοι διαφόρων ἐπιστημονικῶν κλάδων (διότι, ὅπως ξέρουμε, ὅλοι σήμερα στίς ἀνθρωπιστικές ἐπιστήμες δηλώνουν πῶς είναι «μαρξιστές»).

Ἄστόσο, αὐτό που ἔχουν στό κεφάλι τους ἐτοῦτοι οἱ

διανοούμενοι σχετικά με τή μαρξιστική θεωρία είναι, κατά 90%, λανθασμένες ἀπόψεις. Ἄπόψεις που διατυπώθηκαν ὅσο ζοῦσε ἀκόμα ὁ Μάρξ και στή συνέχεια ἐπαναλήφθηκαν ἀκατάπαυστα, χωρίς καμιά ἀξιοσημείωτη προσπάθεια τῆς φαντασίας. Οἱ λανθασμένες αὐτές ἀπόψεις κατασκευάστηκαν και ὑποστηρίχθηκαν ἐδῶ κι ἕναν αἰῶνα ἀπ' ὄλους τούς ἄστους και μικροαστούς οἰκονομολόγους και ἰδεολόγους για να «ἀναιρέσουν» τή μαρξιστική θεωρία.

Οἱ ἀπόψεις αὐτές δέν δυσκολεύτηκαν καθόλου να «κερδίσουν» ένα εὐρύ κοινό, μία και τό ἔχουν ἐκ τῶν προτέρων «κερδισμένο», χάρη στίς ἀντισοσιαλιστικές και ἀντιμαρξιστικές ἰδεολογικές προκαταλήψεις του.

Τό εὐρύ αὐτό κοινό ἀποτελεῖται κυρίως ἀπό διανοούμενους και ὄχι ἀπό ἐργάτες γιατί, ὅπως ἔλεγε ὁ Ἐνγκελς, ἀκόμα και όταν δέν διεισδύουν στούς πῖο ἀφηρημένους ἀποδεικτικούς συλλογισμούς, οἱ προλετάριοι «δέν ξεγελοῦνται».

Ἀντίθετα, οἱ διανοούμενοι και οἱ φοιτητές, ἀκόμα και οἱ πῖο εἰλικρινεῖς «ἐπαναστάτες» ἀπ' αὐτούς, «ξεγελοῦνται» με τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο πλάγιο τρόπο, ἀφοῦ στό σύνολό τους ὑφίστανται τίς προκαταλήψεις τῆς μικροαστικῆς ἰδεολογίας, δίχως, σε ἀντιστάθμισμα, τήν ἄμεση ἐμπειρία τῆς ἐκμετάλλευσης.

Εἶμαι λοιπόν ὑποχρεωμένος σ' αὐτό τόν πρόλογο να λάβω ὑπόψη μου ταυτόχρονα:

1) τίς δύο διαφορετικῆς τάξης δυσκολίες που ἤδη ἐπισήμανα (πρώτη δυσκολία: πολιτική· δεύτερη δυσκολία: θεωρητική).

2) τό διαχωρισμό τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινού σε δύο βασικές κατηγορίες: κοινό ἐργατῶν - μισθωτῶν, ἀπό τή μία πλευρά, κοινό διανοουμένων, ἀπό τήν ἄλλη, μήν ξεχνώντας ότι οἱ δύο αὐτές κατηγορίες τέμνονται σε κάποιο ὀριακό σημεῖο τους (ὀρισμένοι ἀπό τούς μισθωτούς είναι ταυτόχρονα «ἐργαζόμενοι διανοούμενοι»).

3) τήν ὑπαρξη, στήν ἰδεολογική ἀγορά, δῆθεν «ἐπιστημονικῶν» ἀναιρέσεων τοῦ *Κεφαλαίου*, που ἐπηρεάζουν λίγο ἢ πολύ σοβαρά, ἀνάλογα με τήν ταξική του προέλευση, ἐκεῖνο ἢ τό ἄλλο μέρος αὐτοῦ τοῦ κοινού.

Ἐχοντας ὑπόψη ὅλα αὐτά τά δεδομένα, ὁ πρόλογός μου θά πάρει τήν ἀκόλουθη μορφή:

Σημεῖο I: Συμβουλές για τήν ἀνάγνωση που προορίζονται για τήν ἀποφυγή προσωρινά τῶν πῖο σημαντικῶν ἀπό τίς παραπάνω δυσκολίες. Αὐτό τό σημεῖο τοῦ προλόγου θά είναι σύντομο και σαφές. Εὐχομαι να τό διαβάσουν οἱ προλετάριοι γιατί είναι γραμμένο κυρίως γι' αὐτούς, μολοντί ἀπευθύνεται σ' ὄλους.

Σημεῖο II: Ἐπισημάνσεις για τό χαρακτήρα τῶν θεωρητικῶν δυσκολιῶν τοῦ Πρῶτου Βιβλίου τοῦ *Κεφαλαίου*, δυσκολιῶν που χρησιμεύουν ὡς πρόσχημα σ' ὄλες τίς ἀναιρέσεις τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας.

Τό σημεῖο αὐτό θά είναι ἀναγκαστικά πῖο δύσβατο, ἐξαιτίας τοῦ χαρακτήρα τῶν θεωρητικῶν δυσκολιῶν τίς ὁποῖες θά ἐξετάσουμε, και ἐξαιτίας τῶν ἐπιχειρημάτων τῶν «ἀναιρέσεων» τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας τά ὁποῖα στηρίζονται σ' αὐτές τίς δυσκολίες.

ΣΗΜΕΙΟ I

Οἱ μεγαλύτερες θεωρητικές και ἄλλες δυσκολίες, που ἐμποδίζουν τήν εὐκολή ἀνάγνωση τοῦ Πρῶτου Βιβλίου τοῦ *Κεφαλαίου*, βρίσκονται συγκεντρωμένες δυστυχῶς (ἢ εὐτυχῶς) *στήν ἀρχή* κιόλας τοῦ Πρῶτου Βι-

βλίου, και συγκεκριμένα στο Πρώτο Μέρος του, το οποίο πραγματεύεται «Τό εμπόρευμα και τό χρήμα».

Δίνω λοιπόν τήν ακόλουθη συμβουλή: ΝΑ ΠΑΡΑΛΕΙΦΘΕΙ ΠΡΟΣΩΡΙΝΑ ΟΛΟ ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ, και ή ΑΝΑΓΝΩΣΗ Ν' ΑΡΧΙΣΕΙ ΑΠΟ ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ: «Ή μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο».

Κατά τή γνώμη μου δέν μπορεί κανείς ν' άρχισει (και μόνο ν' άρχισει) νά καταλαβαίνει τό Πρώτο Μέρος, παρά αφού θά έχει διαβάσει και ξαναδιαβάσει όλο τό Πρώτο Βιβλίο *άρχίζοντας από τό Δεύτερο Μέρος*.

Αυτή ή συμβουλή είναι κάτι περισσότερο από συμβουλή: είναι μία *έπιταγή* τήν όποία παίρνω τό θάρρος νά προτάξω στους άναγνώστες μου, μέ όλο τό σεβασμό πού τους όφείλω.

Όλοι μπορούν νά τό διαπιστώσουν αυτό στην πράξη.

Αν άρχισει κανείς νά διαβάσει τό Πρώτο Βιβλίο από τήν *άρχή* του, δηλαδή από τό Πρώτο Μέρος, ή δέ θά καταλαβαίνει, και θά τό εγκαταλείψει, ή θά νομίσει πώς καταλαβαίνει, πράγμα πού είναι ακόμα σοβαρότερο γιατί υπάρχουν πολλές πιθανότητες νά έχει καταλάβει έντελώς άλλα πράγματα από αυτά πού θά έπρεπε νά καταλάβει.

Από τό Δεύτερο Μέρος (μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο), τά πράγματα είναι σαφέστατα. Έδω μπαίνουμε κατευθείαν στην καρδιά του *Πρώτου Βιβλίου*.

Είναι ή θεωρία της *υπεραξίας*, πού οι προλετάριοι τήν καταλαβαίνουν χωρίς καμιά δυσκολία, γιατί άπλούστατα πρόκειται για τήν έπιστημονική θεωρία πού άποτελεί τήν καθημερινή έμπειρία τους: της *ταξικής έκμετάλλευσης*.

Ακολουθούν άμέσως δύο πολύ πυκνά, σαφέστατα όμως, μέρη πού είναι άποφασιστικά για τήν πάλη των τάξεων *άκριβώς σήμερα*: τό Τρίτο και τό Τέταρτο Μέρος. Σ' αυτά έξετάζονται οι δύο βασικές *μορφές* της *υπεραξίας*, τίς όποιες διαθέτει ή καπιταλιστική τάξη για νά εκμεταλλευτεί στό έπαικρο τήν εργατική τάξη: ό Μάρξ τίς όνομάζει *άπόλυτη υπεραξία* (Τρίτο Μέρος) και *σχετική υπεραξία* (Τέταρτο Μέρος).

Ή *άπόλυτη υπεραξία* (Τρίτο Μέρος) στηρίζεται στην διάρκεια της ήμερήσιας εργασίας. Ό Μάρξ έξηγεί ότι ή καπιταλιστική τάξη ώθει άμείλικτα στην αύξηση του χρόνου της ήμερήσιας εργασίας, και ότι ό άγώνας της εργατικής τάξης, περισσότερο από εκατό χρόνια τώρα, έχει στόχο ν' άποσπάσει μία *μείωση* αυτού του χρόνου, παλεύοντας ΚΑΤΑ της αύξησης αυτής.

Ίστορικά ξέρουμε τά στάδια αυτού του άγώνα: 12ωρο, 10ωρο, ύστερα 8ωρο και, τελικά, τήν εποχή του Λαϊκού Μετώπου, έβδομάδα των σαράντα ώρων.

Όλοι οι προλετάριοι ξέρουν από τήν πείρα τους αυτό πού ό Μάρξ άποδεικνύει στό Τρίτο Μέρος: τήν άκατανίκητη τάση του καπιταλιστικού συστήματος για τή μέγιστη αύξηση της εκμετάλλευσης μέ τήν παράταση της διάρκειας της ήμερήσιας (ή της εβδομαδιαίας) εργασίας. Ό καπιταλισμός τό πετυχαίνει αυτό είτε παρά τήν ύπάρχουσα νομοθεσία (οί 40 ώρες δέν εφαρμόστηκαν ποτέ πραγματικά), είτε μέσω της ύπάρχουσας νομοθεσίας (λόγου χάρι μέ τίς «υπερωρίες»). Φαινομενικά οι υπερωρίες δείχνουν νά «στοιχίζουν πολύ άκριβά» στους καπιταλιστές αφού τίς πληρώνουν 25%, 50%, ακόμα και 100% πάνω από τήν κανονική ώριαία άμοιβή. Στην πραγματικότητα όμως οι υπερωρίες συμφέρουν τους καπιταλιστές αφού αυτές επιτρέπουν στις «μηχανές», πού ή διάρκεια ζωής τους είναι

όλοένα και πίο σύντομη, χάρι στην γρήγορη πρόοδο της τεχνολογίας, νά δουλεύουν 24 ώρες τό 24ωρο. Μ' άλλα λόγια οι υπερωρίες επιτρέπουν στους καπιταλιστές νά έχουν τό μέγιστο κέρδος από τήν «παραγωγικότητα». Ό Μάρξ έδειξε πολύ καλά ότι ή καπιταλιστική τάξη δέν πληρώνει και δέ θά πληρώσει ποτέ υπερωρίες στους εργάτες για νά τους ευχαριστήσει ή για νά τους επιτρέψει νά συμπληρώσουν, σε βάρος της ήγείας τους, τό εισόδημά τους, αλλά για νά τους εκμεταλλευτεί περισσότερο.

Ή *σχετική υπεραξία* (Τέταρτο Μέρος), της όποίας ή ύπαρξη διαφαίνεται στό θέμα των υπερωριών πού αναφέραμε πίο πάνω, άποτελεί άναμφισβήτητα τή μεγαλύτερη μορφή της σύγχρονης εκμετάλλευσης. Είναι πολύ πίο λεπτή σε σχέση μέ τήν άπόλυτη υπεραξία, διότι είναι λιγότερο άμεσα έμφανής άπ' όσο ή αύξηση της διάρκειας εργασίας. Όστόσο οι προλετάριοι αντιδρούν αυθόρμητα αν όχι κατ' αυτής, τουλάχιστον, όπως θά δούμε, κατά των επιπτώσεών της.

Ή *σχετική υπεραξία* στηρίζεται πράγματι στην ανάπτυξη του εκμηχανισμού της παραγωγής (βιομηχανικής και άγροτικής), και έπομένως στην αυξανόμενη παραγωγικότητα πού προκύπτει. Στην εποχή μας ό εκμηχανισμός τείνει προς τήν αυτοματοποίηση. Ή άκατανίκητη τάση του καπιταλισμού είναι νά παράγει τή μέγιστη ποσότητα έμπορευμάτων στό χαμηλότερο κόστος, για νά άποκομίσει τό μέγιστο κέρδος. Ή τάση αυτή φυσικά συμβαδίζει μέ μία αυξανόμενη εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης.

Συνηθίζεται νά γίνεται λόγος για «προαγωγή» ή για «έπανάσταση» της σύγχρονης τεχνολογίας. Στην πραγματικότητα ό Μάρξ είχε ύποστηρίξει από τό *Μαυρόστο* κιόλας, και είχε άποδείξει στό *Κεφάλαιο* ότι ό καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής χαρακτηρίζεται από μία «αδιάκοπη έπανάσταση στα μέσα παραγωγής», πρώτα άπ' όλα στα όργανα παραγωγής (τεχνολογία). Αυτό πού συμβαίνει τά τελευταία δέκα - δεκαπέντε χρόνια διακηρύσσεται μεγαλοφώνως ως «άνευ προηγουμένου», και είναι άλήθεια πώς έδω και μερικά χρόνια τά πράγματα προχωρούν γρηγορότερα άπ' όσο πρωτύτερα. Πρόκειται όμως άπλώς για διαφορά *βαθμού* και όχι για διαφορά είδους. Όλόκληρη ή ιστορία του καπιταλισμού είναι ή ιστορία μιας εκπληκτικής άνάπτυξης της παραγωγικότητας, διαμέσου της τεχνολογικής άνάπτυξης.

Αποτέλεσμα αυτού στις μέρες μας, όπως άλλωστε και στα προηγούμενα χρόνια, είναι ή εμφάνιση όλο και πίο τελειοποιημένων μηχανών στην εργατική διαδικασία — πράγμα πού επιτρέπει νά παράγεται ή ίδια ποσότητα προϊόντων σε χρόνο δύο, τρεις ή και τέσσερις φορές λιγότερο άπ' όσο προηγουμένως — και έπομένως μία φανερή άνάπτυξη της παραγωγικότητας. Παράλληλα όμως αυτό έχει συγκεκριμένες συνέπειες για τήν εργατική δύναμη μέ τήν επιδείνωση της εκμετάλλευσής της (έπιτάχυνση των ρυθμών της εργασίας, κατάργηση θέσεων εργασίας, μείωση προσωπικού), συνέπειες όχι μόνο για τους προλετάριους αλλά και για τους μή προλετάριους μισθωτούς εργαζόμενους, στους όποιους συμπεριλαμβάνονται και όρισμένα τεχνικά στελέχη, ακόμα και άνωτερα, πού «δέν είναι πιά σε θέση νά παρακολουθήσουν» τήν τεχνική πρόοδο, και έπομένως δέν έχουν πιά έμπορευματική αξία, γι' αυτό και ή συνακόλουθη άνεργία.

Όλα αυτά τά αναλύει ό Μάρξ, μέ άπόλυτη έπιστημονική αυστηρότητα και μέ άπόλυτη άκρίβεια, στό Τέταρτο Μέρος (ή σχετική υπεραξία).

Αναλύει έναν πρὸς ἕνα τὸν μηχανισμό τῆς ἐκμετάλλευσης χάρι τὴν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικότητας, στίς συγκεκριμένες μορφές τῆς. Ἔτσι ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικότητας δὲν μπορεῖ ποτὲ αὐθόρμητα νὰ εἶναι ἐπωφελής γιὰ τὴν ἐργατικὴ τάξη, ἀντίθετα μάλιστα, ἀφοῦ γίνεται ἀκριβῶς γιὰ ν' αὐξήσει τὴν ἐκμετάλλευσή τῆς. Ὁ Μάρξ ἀποδεικνύει μὲ τρόπο ἀδιάσειστο ὅτι ἡ ἐργατικὴ τάξη δὲν μπορεῖ νὰ ἐλπίζει ὅτι θὰ ὠφεληθεῖ ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς σύγχρονης παραγωγικότητας προτοῦ ἀνατρέψει τὸν καπιταλισμὸ καὶ πάρει στὰ χέρια τῆς τὴν κρατικὴ ἐξουσία σὲ μιά σοσιαλιστικὴ ἐπανάσταση. Ἀποδεικνύει ὅτι μέχρι τὴ στιγμή τῆς κατάληψης τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση πού θ' ἀνοίξει τὸ δρόμο γιὰ τὸ σοσιαλισμὸ, ἡ ἐργατικὴ τάξη δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει ἄλλο στόχο, καὶ συνεπῶς ἄλλο μέσο, ἀπὸ τὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν συνεπειῶν τῆς ἐκμετάλλευσης πού τίς δημιουργεῖ ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικότητας, γιὰ νὰ περιορίσει αὐτές τίς συνέπειες (ἀγῶνας κατὰ τῶν ρυθμῶν ἐργασίας, κατὰ τῆς αὐθαιρεσίας τῶν πρῶν παραγωγικότητας, κατὰ τῶν ὑπερωρῶν, κατὰ τῆς κατάρτησης θέσεων, κατὰ «τῆς ἀνεργίας τῆς παραγωγικότητας»). Ἀγῶνας οὐσιαστικά ἀμυντικὸς καὶ ὄχι ἐπιθετικὸς.

Συμβουλευθῶ λοιπὸν τὸν ἀναγνώστη, ἀφοῦ τελειώσει τὸ Τέταρτο Μέρος, προσωρινὰ ν' ἀφήσει κατὰ μέρος τὸ Πέμπτο Μέρος (μεταγενέστερες ἐρευνες γιὰ τὴν ὑπεραξία) καὶ νὰ προχωρήσει ἀμέσως στὸ σαφέστατο Ἔκτο Μέρος πού ἀναφέρεται στὸ μισθό.

Ἐδῶ ἐπίσης οἱ προλετάριοι βρίσκονται κυριολεκτικὰ στὸ *χώρο τους*, ἀφοῦ ὁ Μάρξ ξεετάζει σ' αὐτὸ τὸ μέρος, ἐκτός ἀπὸ τὸ ἀστικό ψεῦδος πού δηλώνει ὅτι ἡ «ἐργασία» τοῦ ἐργάτη «πληρώνεται στὴν ἀξία τῆς», τίς διαφορὲς μορφές μισθοῦ: ὠρομίσθιο πρῶτα, ὕστερα μισθὸς μὲ τὸ κομμάτι, δηλαδή τίς διαφορὲς παγίδες μὲ τίς ὁποῖες ἡ ἀστικὴ τάξη προσπαθεῖ νὰ αἰχμαλωτίσει τὴν ἐργατικὴ συνείδηση γιὰ νὰ καταστρέψει σ' αὐτὴ κάθε θέληση ὀργανωμένης ταξικῆς πάλης. Ἐδῶ οἱ προλετάριοι θ' ἀναγνωρίσουν ὅτι ἡ ταξικὴ πάλη τους δὲν μπορεῖ παρά νὰ ἀνταχθεῖ μὲ ἀνταγωνιστικὸ τρόπο στὴν καπιταλιστικὴ τάση γιὰ ἐπιδείνωση τῆς ἐκμετάλλευσης.

Ἐδῶ θ' ἀναγνωρίσουν ὅτι, ὅσον ἀφορᾷ τὸ μισθὸ ἢ, καθὼς λένε οἱ ὑπουργοὶ καὶ οἱ ὁμόλογοί τους «οἰκονομολόγοι», ὅσον ἀφορᾷ τὸ «βιοτικὸ ἐπίπεδο» ἢ τὰ «εἰσοδήματα», ἡ οἰκονομικὴ ταξικὴ πάλη τῶν προλεταρίων καὶ τῶν ἄλλων μισθωτῶν δὲ μπορεῖ νὰ ἔχει παρά ἕνα μόνο νόημα: νὰ εἶναι ἕνας ἀμυντικὸς ἀγῶνας, κατὰ τῆς ἀντικειμενικῆς τάσης τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος γιὰ τὴν αὐξηση τῆς ὁποιασδήποτε μορφῆς ἐκμετάλλευσης.

Τονίζουμε, ἀμυντικὸς ἀγῶνας, συνεπῶς ἀγῶνας κατὰ τῆς μείωσης τοῦ μισθοῦ. Ἐννοεῖται ὅτι κάθε ἀγῶνας κατὰ τῆς μείωσης τοῦ μισθοῦ εἶναι ταυτόχρονα καὶ ἀγῶνας γιὰ τὴν αὐξηση τοῦ παρόντος μισθοῦ. Ὡστόσο νὰ μιλάει κανεὶς μόνο γιὰ ἀγῶνα ὑπὲρ τῆς αὐξησης, σημαίνει νὰ ὀρίζει τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ἀγῶνα κινδυνεύοντας νὰ ἀποσιωπήσει τὸ αἶτιο καὶ τὸ σκοπούμενο ἀντικείμενό του. Ἐφόσον ὁ καπιταλισμὸς τείνει ἀμείλικτα στὴ μείωση τοῦ μισθοῦ, ὁ ἀγῶνας γιὰ τὴν αὐξηση τοῦ μισθοῦ εἶναι ἐπομένως, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ διέπουσα ἀρχή του, ἕνας ἀμυντικὸς ἀγῶνας κατὰ τῆς καπιταλιστικῆς τάσης νὰ μειώνει τὸ μισθό.

Εἶναι λοιπὸν ἀπόλυτα σαφές, ὅπως τὸ ὑπογραμμίζει ὁ Μάρξ στὸ Ἔκτο Μέρος, ὅτι τὸ θέμα τοῦ μισθοῦ δὲν μπορεῖ μὲ κανένα τρόπο νὰ λυθεῖ «ἀπὸ μόνο του» μὲ τὸ νὰ «κατανεμηθοῦν» στοὺς ἐργάτες καὶ στοὺς ἄλλους

ἐργαζόμενους τὰ «ὀφέλη» τῆς, ἔστω καὶ ἐντυπωσιακῆς, ἀνάπτυξης τῆς παραγωγικότητας. Τὸ θέμα τοῦ μισθοῦ εἶναι θέμα ταξικῆς ἀγῶνα. Δὲ λύνεται «ἀπὸ μόνο του», ἀλλὰ μὲ τὸν ταξικὸ ἀγῶνα: κυρίως μὲ τίς διαφορὲς μορφές ἀπεργίας πού καταλήγουν κάποτε στὴ γενικὴ ἀπεργία.

Ἄν ἡ γενικὴ αὐτὴ ἀπεργία εἶναι καθαρὰ οἰκονομικὴ καὶ συνεπῶς ἀμυντικὴ («ὑπεράσπιση τῶν ὑλικῶν καὶ ἠθικῶν συμφερόντων τῶν ἐργαζομένων»), ἀγῶνας κατὰ τῆς διττῆς τάσης τοῦ καπιταλισμοῦ ν' αὐξήσει τὴ

1966

1974

διάρκεια εργασίας και να μειώσει το μισθό), ή αν παίρνει πολιτική μορφή και συνεπώς επιθετική (άγωνα για την κατάληψη της κρατικής εξουσίας, σοσιαλιστική επανάσταση, οικοδόμηση του σοσιαλισμού), όλοι όσοι γνωρίζουν τους διαχωρισμούς που κάνουν ο Μάρξ, ο Ένγκελς και ο Λένιν, ξέρουν ποιά διαφορά υπάρχει ανάμεσα στην πολιτική ταξική πάλη και στην οικονομική ταξική πάλη.

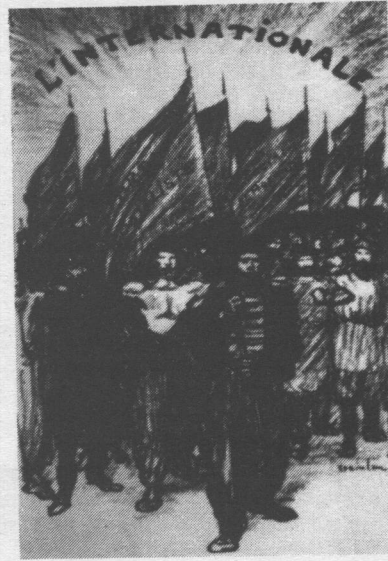
Η οικονομική (συνδικαλιστική) ταξική πάλη παραμένει άμυντική διότι οικονομική (κατά των δύο βασικών τάσεων του καπιταλισμού). Η πολιτική ταξική πάλη είναι επιθετική διότι πολιτική (για την κατάληψη της εξουσίας από την εργατική τάξη και τους συμμάχους της).

Είναι άπαραίτητο να διαχωριστούν οι δύο αυτοί άγῶνες, μολοντί στην πραγματικότητα διασταυρώνονται πάντα: λιγότερο ή περισσότερο ανάλογα με τη συγκυρία.

Ένα πράγμα είναι βέβαιο, και η ανάλυση που κάνει ο Μάρξ στο Πρώτο Βιβλίο των ταξικών οικονομικών άγῶνων στην Άγγλία τό αποδεικνύει: Ένας ταξικός άγῶνας που θά ήθελε κανείς σκόπιμα νά τον περιορίσει μόνο στο πεδίο του οικονομικού άγῶνα μένει και θά παραμείνει πάντα άμυντικός, επομένως δίχως έλπίδα ν' ανατρέψει κάποτε τό καπιταλιστικό καθεστώς. Αυτό είναι ο μεγαλύτερος πειρασμός των ρεφορμιστών, φαβιανών και τρεϊντιγιονιονιστών για τους όποιους μιλάει ο Μάρξ, και γενικότερα της σοσιαλδημοκρατικής παράδοσης της Β' Διεθνούς. Μόνον ένας πολιτικός άγῶνας μπορεί «ν' αντιστρέψει την πορεία», και νά ξεπεράσει αυτά τά όρια, επομένως νά πάψει νά είναι άμυντικός για νά γίνει επιθετικός. Αυτό τό συμπέρασμα μπορούμε νά τό διαβάσουμε όχι μονάχα ανάμεσα στις γραμμές του *Κεφαλαίου*. Μπορούμε νά τό διαβάσουμε ολοκάθαρα στα πολιτικά κείμενα του ίδιου του Μάρξ, του Ένγκελς και του Λένιν. Είναι τό σημαντικότερο θέμα του διεθνούς εργατικού κινήματος, από τότε που αυτό «συγχωνεύθηκε» με τή μαρξιστική θεωρία.

Στή συνέχεια οι αναγνώστες μπορούν νά διαβάσουν τό Έβδομο Μέρος («Η συσσώρευση του κεφαλαίου»), που είναι σαφέστατο. Σ' αυτό ο Μάρξ εξηγεί ότι ή τάση του καπιταλισμού συνίσταται στην άναπαραγωγή και στή διεύρυνση του ίδιου του βασικού κεφαλαίου, άφου συνίσταται στή μετατροπή της υπεραξίας σε κεφάλαιο, υπεραξίας ή όποια υπεξαίρεθηκε από τους προλετάρους: επομένως ότι τό κεφάλαιο δέ σταματάει «νά μεγαλώνει σά χιονοστιβάδα», για νά άποσπᾶ διάκοπα περισσότερη υπερεργασία (υπεραξία) άπ' τους προλετάρους. Ο Μάρξ τό αποδεικνύει αυτό έξοχα με μία συγκεκριμένη «εικονογράφηση»: χρησιμοποιώντας σάν παράδειγμα την Άγγλία της περιόδου 1846-1866.

Όσο για τό Όγδοο Μέρος («Η πρωταρχική συσσώρευση»), με τό όποιο τελειώνει τό Πρώτο Βιβλίο, περιέχει τή δεύτερη σημαντικότερη ανακάλυψη του Μάρξ. Η πρώτη είναι ή ανακάλυψη της «υπεραξίας». Η δεύτερη είναι ή ανακάλυψη των άπίστευτων μέσων με τά όποια πραγματοποιήθηκε «ή πρωταρχική συσσώρευση» χάρη στην όποια και χάρη επίσης στην ύπαρξη ενός πλήθους «ελεύθερων εργαζομένων» (που στερούνται δηλαδή μέσων εργασίας) καθώς και στις τεχνολογικές ανακαλύψεις, ο καπιταλισμός μπόρεσε «νά δει τό φώς» και ν' αναπτυχθεί στις δυτικές κοινωνίες. Τά μέσα αυτά είναι τά μέσα της χειρότερης βίας, της άρπαγής και της όμαδικής σφαγής που άνοιξαν

στον καπιταλισμό τή βασιλική όδό μέσα στην ιστορία της ανθρωπότητας. Τό τελευταίο αυτό κεφάλαιο περικλείει έναν αφάνταστο πλούτο παρατηρήσεων που δέν τίς έχουμε ακόμη εκμεταλλευθεί: ιδιαίτερα τή θέση (τήν όποια πρέπει κάποτε ν' αναπτύξουμε) ότι ο καπιταλισμός δέν έπαψε ποτέ νά χρησιμοποιεί, και συνεχίζει νά χρησιμοποιεί στην καρδιά του 20ου αιώνα, τά μέσα της χειρότερης βίας στα «περιθώρια» της μητροπολιτικής του ύπαρξης, δηλαδή στις άποικιοκρατούμενες και πρώην άποικιοκρατούμενες χώρες.

Συμβουλευώ λοιπόν, επιμένοντας σ' αυτό, την ακόλουθη μέθοδο άνάγνωσης:

1. Νά παραλειφθεί σκόπιμα, σε μία πρώτη άνάγνωση, τό Πρώτο Μέρος (Τό έμπόρευμα και τό χρήμα).
 2. Ν' άρχίσει ή άνάγνωση του Πρώτου Βιβλίου άπό τό Δεύτερο Μέρος (Η μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο).
 3. Νά διαβαστούν προσεκτικά τό Δεύτερο και Τρίτο Μέρος (Η παραγωγή της άπόλυτης υπεραξίας), και τό Τέταρτο Μέρος (Η παραγωγή της σχετικής υπεραξίας).
 4. Νά παραλειφθεί τό Πέμπτο Μέρος (Νέες έρευνες για τήν υπεραξία).
 5. Νά διαβαστούν προσεκτικά τό Έκτο Μέρος (Ο μισθός), τό Έβδομο Μέρος (Η συσσώρευση του κεφαλαίου), και τό Όγδοο Μέρος (Η πρωταρχική συσσώρευση).
 6. Νά διαβαστεί στο τέλος, με άπέραντη προσοχή, τό Πρώτο Μέρος (Τό έμπόρευμα και τό χρήμα), ξέροντας ότι θά παραμείνει πάντα έξαιρετικά δύσκολο στην κατανόησή του, άκόμα και άφου διαβαστούν πολλές φορές τά άλλα μέρη του Πρώτου Βιβλίου, χωρίς τή βοήθεια ενός όρισμένου αριθμού διεισδυτικών αναλύσεων.
- Διαβεβαιώνω ότι οι αναγνώστες που θά θελήσουν νά τηρήσουν με άπόλυτη ακρίβεια αυτή τή σειρά άνάγνωσης, έχοντας στο νοῦ τους όσα ειπώθηκαν για τίς πολιτικές και θεωρητικές δυσκολίες όποιασδήποτε άνάγνωσης του *Κεφαλαίου*, δέ θά τό μετανιώσουν.

ΣΗΜΕΙΟ II

Έρχομαι τώρα στις θεωρητικές δυσκολίες που παρεμποδίζουν μία γρήγορη ανάγνωση, και μάλιστα, σε όρισμένα σημεία, μία πολύ προσεκτική ανάγνωση του Πρώτου Βιβλίου του *Κεφαλαίου*.

Υπενθυμίζω ότι η άστική ιδεολογία χρησιμοποιεί αυτές τις δυσκολίες προσπαθώντας να πείσει τον έαυτό της — άραγε όμως τό κατορθώνει πραγματικά; — ότι «άνήρεσε» πρό πολλού τή θεωρία του Μάρξ.

Η πρώτη δυσκολία είναι πολύ γενική. Έγκειται στο άπλό γεγονός ότι τό Πρώτο Βιβλίο δέν είναι παρά τό πρώτο βιβλίο ενός έργου που περιλαμβάνει τέσσερα βιβλία.

Τονίζω: τέσσερα. Διότι αν γενικά είναι γνωστή ή ύπαρξη του Πρώτου, Δεύτερου και Τρίτου Βιβλίου, ή έστω και αν αυτά έχουν διαβαστεί, συνήθως δέ γίνεται λόγος για τό Τέταρτο Βιβλίο, αν υποθέσουμε ότι υποψιάζονται καν την ύπαρξή του.

«Τό μυστηριώδες» Τέταρτο Βιβλίο είναι μυστηριώδες μόνο για όσους νομίζουν ότι ο Μάρξ είναι ένας «ϊστορικός» ανάμεσα στους άλλους, συγγραφείς μιας *Ίστορίας των οικονομικών θεωριών*, αφού μ' αυτόν τον παράλογο τίτλο μετέφρασε, αν μπορούμε να τό ονομάσουμε έτσι, ο Μολιτόρ ένα όρισμένο σύγγραμμα απόλυτα θεωρητικό, που στην πραγματικότητα λέγεται *Θεωρίες της ύπεραξίας*.

Βέβαια, τό Πρώτο Βιβλίο του *Κεφαλαίου* είναι τό μόνο που δημοσιεύτηκε όσο ζούσε ο Μάρξ, ενώ τό Δεύτερο και Τρίτο Βιβλίο δημοσιεύτηκαν μετά τό θάνατό του, στά 1883, από τόν Ένγκελς, και τό Τέταρτο Βιβλίο από τόν Κάουτσκι. Στά 1886, στον πρόλογο της αγγλικής έκδοσης, ο Ένγκελς μπορούσε να πει ότι τό Πρώτο Βιβλίο «άποτελεί καθαυτό ένα όλο». Στην πραγματικότητα, επειδή δέ διέθεταν τά επόμενα βιβλία, έπρεπε τό Πρώτο Βιβλίο «νά θεωρηθεί ως ανεξάρτητο έργο».

Σήμερα δέν είναι πιά έτσι. Έχουμε πράγματι στη διάθεσή μας και τά τέσσερα βιβλία, στά γερμανικά και στά γαλλικά. Σημειώνω, για όσους τό μπορούν, ότι είναι πάρα πολύ χρήσιμο να προστρέχουν διαρκώς στο γερμανικό κείμενο, για να έλέγχουν τή μετάφραση όχι μόνο του Τέταρτου Βιβλίου (γιατί είναι γεμάτη από σοβαρά λάθη), αλλά και τή μετάφραση του Δεύτερου και Τρίτου Βιβλίου (όρισμένες δυσκολίες της όρολογίας δέν έχουν πάντοτε ξεπεραστεί) και, τέλος, τή μετάφραση του Πρώτου Βιβλίου, από τόν Ρουά, τήν όποια έλεγξε ολόκληρη ο ίδιος ο Μάρξ, διορθώνοντας σ' όρισμένα σημεία τό δικό του τό κείμενο και μάλιστα συμπληρώνοντάς το αίσθητά. Διότι ο Μάρξ, που άμφέβαλε για τις θεωρητικές ικανότητες των Γάλλων άναγνωστών, μερικές φορές άπλούστευσε επικίνδυνα τή διατύπωση των άφηρημένων έννοιών που ύπήρχαν στο πρωτότυπο κείμενο.

Η γνώση των τριών άλλων βιβλίων επιτρέπει να άρθεί ένας όρισμένος αριθμός σημαντικότερων θεωρητικών δυσκολιών του Πρώτου Βιβλίου, κυρίως των δυσκολιών που βρίσκονται συγκεντρωμένες στο τρομερό Πρώτο Μέρος (Τό έμπορεύμα και τό χρήμα), για τήν περίφημη θεωρία της «άξίας - εργασίας».

Ακολουθώντας τήν έγγελιανή σύλληψη της επιστήμης (για τόν Χέγκελ δέν ύπάρχει παρά μόνο φιλοσοφική επιστήμη, και γι' αυτό ακριβώς τό λόγο κάθε άληθινή επιστήμη *οφείλει να θέσει τά θεμέλια της δικής της άραρχής*), ο Μάρξ πίστευε τότε ότι «σε κάθε επιστήμη, ή άρχή είναι δύσβατη». Και πραγματικά, τό Πρώ-

το Μέρος του Πρώτου Βιβλίου έχει μία διάταξη ανάπτυξης της όποίας ή δυσκολία έγκειται ως ένα μεγάλο βαθμό σε τούτη τήν έγγελιανή προκατάληψη. Έξάλλου ο Μάρξ έγραψε περίπου δέκα φορές αυτή τήν άρχή, πριν της δώσει τήν «όριστική» μορφή της — σά να σκόνταφτε έδω σε μία δυσκολία που δέν ήταν άπλως και μόνο δυσκολία ανάπτυξης — και δικαιολογημένα.

Δίνω με λίγα λόγια τή μέθοδο λύσης.

Η θεωρία της «άξίας - εργασίας» του Μάρξ, τήν όποια επέκριναν όλοι οι «οικονομολόγοι» και άστοι ιδεολόγοι, καταδικάζοντάς την με γελοία επιχειρήματα, είναι κατανοητή, αλλά είναι κατανοητή μόνο ως μία ειδική περίπτωση μιάς θεωρίας που ο Μάρξ και ο Ένγκελς ονόμασαν «νόμο της άξίας», ή νόμο της κατανομής της ποσότητας της διαθέσιμης εργατικής δύναμης ανάλογα προς τούς διάφορους κλάδους της παραγωγής, κατανομής άπαραίτητης για τήν *άναπαραγωγή* των όρων παραγωγής. «Άκόμα κι ένα παιδί» θά τήν καταλάβαινε, λέει ο Μάρξ ήδη στά 1868, χρησιμοποιώντας μία έκφραση που διαψεύδει έπομένως τήν άναπόφευκτη «δύσβατη άρχή» κάθε επιστήμης. Σχετικά με τή φύση αυτού του νόμου, παραπέμπω, μεταξύ άλλων κειμένων, στα γράμματα του Μάρξ προς τόν Κούγκελμαν, με ήμερομηνία 6 Μαρτίου και 11 Ίουλίου 1868.

Η θεωρία της «άξίας - εργασίας» δέν είναι τό μόνο δύσκολο σημείο του Πρώτου Βιβλίου. Πρέπει φυσικά να αναφέρουμε τή θεωρία της «ύπεραξίας», που τήν άπεχθάνονται οι οικονομολόγοι και άστοι ιδεολόγοι οι όποιοι της προσάπτουν ότι είναι «μεταφυσική», «άριστοτελική», «άναποτελεσματική», κ.λπ. Όστόσο, ή θεωρία της ύπεραξίας είναι κι αυτή κατανοητή μόνο ως μία ειδική περίπτωση μιάς ευρύτερης θεωρίας: της θεωρίας της *ύπερεργασίας*.

Η ύπερεργασία ύπάρχει σε κάθε «κοινωνία». Στις άταξικές κοινωνίες *κατανέμεται*, αφού άφαιρεθεί τό άναγκαίο μέρος για τήν άναπαραγωγή των όρων παραγωγής, στα μέλη της «κοινότητας» (πρωτόγονης, κομμουνιστικής). Στις ταξικές κοινωνίες, αφού άφαιρεθεί τό άναγκαίο μέρος για τήν άναπαραγωγή των όρων παραγωγής, οι κυρίαρχες τάξεις *τήν άποσπούν* από τις υπό έκμετάλλευση τάξεις. Στην ταξική καπιλιστική κοινωνία, όπου, για πρώτη φορά στην ιστορία, ή εργατική δύναμη γίνεται *έμπορεύμα*, ή ύπερεργασία που άποσπάται παίρνει τή μορφή *ύπεραξίας*.

Κι έδω επίσης δέ θά αναπτύξω τό θέμα: άρκούμαι μόνο στο να ύποδειξω τή μέθοδο λύσης, ή όποια θά άπαιτούσε λεπτομερείς άποδεικτικούς συλλογισμούς.

Τό Πρώτο Βιβλίο περιέχει επίσης και άλλες θεωρητικές δυσκολίες, που συνδέονται με τις προηγούμενες ή με άλλα προβλήματα.

Λόγου χάρη, ή θεωρία της διάκρισης που πρέπει να γίνει ανάμεσα στην *άξία* και στην *μορφή-άξία* ή, λόγου χάρη, ή θεωρία της ποσότητας της *κοινωνικά άναγκαίας εργασίας* ή ή θεωρία της *άπλης εργασίας* και της *σύνθετης εργασίας* ή, τέλος, ή θεωρία των *κοινωνικών άναγκών*, κ.λπ. Έπίσης ή θεωρία της *όργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου* ή, άκόμα, ή περίφημη θεωρία του «*φετιχισμού*» του έμπορεύματος και ή μεταγενέστερη γενίκευσή της.

Όλα αυτά τά έρωτήματα — και πολλά άλλα άκόμα — άποτελούν πραγματικά άντικειμενικές δυσκολίες, έρωτήματα στα όποια τό Πρώτο Βιβλίο δίνει είτε προσωρινές λύσεις είτε ένμέρει λύσεις. Γιατί έτούτη ή άνεπάρκεια;

Πρέπει να ξέρουμε ότι όταν ο Μάρξ δημοσίευσε το Πρώτο Βιβλίο του *Κεφαλαίου*, είχε συντάξει το Δεύτερο Βιβλίο κι ένα μέρος του Τρίτου (τό τελευταίο υπό μορφή δοκιμών). Όπωςδήποτε, όμως, ο Μάρξ, όπως τό αποδεικνύει η άλληλογραφία του με τόν Ένγκελς, είχε «συλλάβει τά πάντα στό μυαλό του», τουλάχιστο, *έν αρχή*. Πρακτικά, όμως, ήταν αδύνατο να μπορέσει να εκθέσει «τά πάντα στό χαρτί» στό Πρώτο Βιβλίο ενός έργου πού θά περιλάμβανε τέσσερα βιβλία. Έπιπρόσθετα, αν ο Μάρξ είχε όντως «τά πάντα στό μυαλό του», δέν διέθετε ώστόσο όλες τίς απαντήσεις στό έρωτήματα πού τόν απασχολούσαν — πράγμα πού φαίνεται σέ όρισμένα σημεία του Πρώτου Βιβλίου. Δέν είναι τυχαίο αν μόνο στό 1868, δηλαδή ένα χρόνο μετά τήν έκδοση του Πρώτου Βιβλίου, ο Μάρξ έγραψε ότι η κατανόηση του «νόμου τής άξίας», από τόν όποιο έξαρτάται η κατανόηση του Πρώτου Μέρους, είναι προσιτή άκόμα και σ' ένα «παιδί».

Ο άναγνώστης του Πρώτου Βιβλίου πρέπει, λοιπόν, να πειστεί για ένα γεγονός, άπόλυτα κατανοητό, αν θελήσει να σκεφτεί ότι ο Μάρξ προχωρούσε, για πρώτη φορά στην ιστορία τής ανθρώπινης γνώσης, σέ μία παρθένο ήπειρο: τό Πρώτο Βιβλίο περιέχει όρισμένες λύσεις προβλημάτων τά όποια θά τεθούν μόνο στό Δεύτερο, Τρίτο και Τέταρτο Βιβλίο, και όρισμένα προβλήματα πού οι λύσεις τους θά δοθούν μόνο στό Δεύτερο, Τρίτο και Τέταρτο Βιβλίο.

Οι περισσότερες από τίς άντικειμενικές δυσκολίες του Πρώτου Βιβλίου όφείλονται κυρίως σ' αυτόν τό χαρακτήρα τής «έκκρεμότητας», ή, αν προτιμάτε, τής «πρόρρησης». Πρέπει λοιπόν να τό ξέρει κανείς αυτό και να ένεργήσει άνάλογα, δηλαδή να διαβάσει τό Πρώτο Βιβλίο, λαμβάνοντας υπόψη του τό Δεύτερο, Τρίτο και Τέταρτο Βιβλίο.

Υπάρχει, ώστόσο, μία δεύτερη σειρά δυσκολιών, πού αποτελούν πραγματικό εμπόδιο για τήν άνάγνωση του Πρώτου Βιβλίου. Οι δυσκολίες αυτές όφείλονται όχι πιά στό γεγονός ότι τό *Κεφάλαιο* περιέχει τέσσερα βιβλία, αλλά στις επιβιώσεις, τόσο στην έκφραση όσο και στην ίδια τή σκέψη του Μάρξ, τής επίδρασης τής έγγελιανής σκέψης.

Προσπάθησα πρόσφατα, όπως ίσως ξέρουν οι άναγνώστες, να υποστηρίξω τήν άποψη ότι η σκέψη του Μάρξ ήταν άπόλυτα διαφορετική από τή σκέψη του Χέγκελ, έπομένως ότι ύπήρχε άνάμεσα στους δύο μία πραγματική τομή, ή, αν θέλετε, ρήξη. Όσο προχωράει ο καιρός, τόσο περισσότερο θεωρώ ότι η θέση αυτή είναι σωστή. Όφείλω ώστόσο να όμολογήσω ότι διατύπωσα έξαιρετικά κατηγορηματικά αυτή τή θέση, προτείνοντας τήν άποψη ότι θά μπορούσαμε να τοποθετήσουμε αυτήν τήν τομή στό 1845 (*Θέσεις για τόν Φόουερμαχ, Γερμανική Ίδεολογία*). Πράγματι, κάτι τό αποφασιστικό άρχίζει για τόν Μάρξ στό 1845 αλλά θά του χρειαστεί μία πολύ μακρόπνοη δουλειά, θά του χρειαστεί να διαγράψει μία όλόκληρη περιστροφή για να κατορθώσει να καταγράψει με πραγματικά καινούργιες έννοιες τή ρήξη πού συντελέστηκε με τή σκέψη του Χέγκελ. Ο περίφημος «Πρόλογος» του 1859 (στήν *Κριτική τής πολιτικής οικονομίας*) είναι άκόμα βαθύτατα έγγελιανο-ελεγκτικός. Τά *Grundrisse* πού χρονολογούνται στό χρόνια 1857-1859, είναι κι αυτά βαθιά επηρεασμένα από τή σκέψη του Χέγκελ, του όποιου ο Μάρξ είχε ξαναδιαβάσει μαγεμένο στό 1858 τή *Μεγάλη Λογική*.

Όταν εκίδεται τό Πρώτο Βιβλίο του *Κεφαλαίου* (1867) μένουν άκόμα σ' αυτό ίχνη τής έγγελιανής επί-

δρασης. Θα εξαφανιστούν όλότελα μόνο άργότερα: *Η Κριτική του προγράμματος τής Γκότα* (1875) καθώς και οι *Πρόχειρες σημειώσεις για τόν Βάγκνερ* (1882) έχουν άπόλυτα και όριστικά άπαλλαγεί από κάθε ίχνος έγγελιανής επίδρασης.

Συνεπώς για μäs έχει έξαιρετική σημασία να ξέρουμε *άπό πού προερχόταν ο Μάρξ*: προερχόταν από τό νεο-γγελιανισμό πού ήταν μία έπιστροφή από τόν Χέγκελ στόν Κάντ και στόν Φίχτε, ύστερα από τόν καθαρό φοϋερμαχισμό, τέλος από τόν Φόουερμαχ μοχλασμένο με Χέγκελ (*Χειρόγραφα του '44*), προτού ξαναβρεί στό 1858 τόν Χέγκελ.

Έχει σημασία επίσης να ξέρουμε *πού πήγαινε*. Η *τάση* τής σκέψης του τόν ώθοϋσε άκατανίκητα στό να εγκαταλείψει *όλοκληρωτικά*, όπως τό διαπιστώνουμε στην *Κριτική του προγράμματος τής Γκότα* (1875) και στις *Πρόχειρες σημειώσεις για τόν Βάγκνερ* (1875), κάθε ίχνος έγγελιανής επίδρασης. Έγκαταλείποντας άνεπιστροφα κάθε επίδραση του Χέγκελ, ο Μάρξ δέν έπαψε ποτέ να άναγνωρίζει κάτι σημαντικό πού του χρωστοϋσε: τό γεγονός ότι πρώτος ο Χέγκελ συνέλαβε τήν ιστορία ως μία «διαδικασία χωρίς ύποκείμενο».

Παίρνοντας υπόψη μας αυτή τήν τάση τής μαρξιστικής σκέψης, μπορούμε να θεωρήσουμε ως επιβιώσεις, οι όποιες άρχίζουν να ξεπερνιόνται, τά ίχνη τής έγγελιανής επίδρασης πού ύπάρχουν στό Πρώτο Βιβλίο.

Επισήμανα ήδη τά ίχνη αυτά στό, τυπικά έγγελιανό, πρόβλημα τής «δύσβατης άρχής» κάθε έπιστήμης, πού τό Πρώτο Μέρος του Πρώτου Βιβλίου άποτελεί τήν λαμπρή έκφραση. Για να ακριβολογήσουμε, αυτή η έγγελιανή επίδραση μπορεί να έντοπιστεί στό *λεξιλόγιο* πού χρησιμοποιεί ο Μάρξ στό Πρώτο Μέρος:

στό γεγονός ότι μιλάει για δύο όλότελα διαφορετικά πράγματα, για τήν κοινωνική χρησιμότητα τών προϊόντων από τή μία πλευρά, και για τήν ανταλλακτική άξια τών ίδιων προϊόντων από τήν άλλη, μέ δρους πού έχουν πράγματι *μία λέξη από κοινού*, τή λέξη «άξια»: από τή μία χρηστική άξια, από τήν άλλη ανταλλακτική άξια. Αν ο Μάρξ διαπομπει με τή γνώση του οξύτητα τόν ένλόγω Βάγκνερ (αυτόν τόν *vir obscurus*) στις *Πρόχειρες σημειώσεις* του 1882, είναι γιατί ο Βάγκνερ κάνει πώς πιστεύει ότι, μία και ο Μάρξ χρησιμοποιεί και στις δύο περιπτώσεις τήν ίδια λέξη: *άξια*, ή χρηστική άξια και η ανταλλακτική άξια προέρχονται από τήν (γγελιανή) διάσπαση τής έννοιας «άξια». Γεγονός είναι ότι ο Μάρξ δέν είχε προσέξει να άφαιρέσει τή λέξη *άξια* από τήν έκφραση «χρηστική άξια», και να μιλήσει μόνο, όπως θά έπρεπε να τό είχε κάνει, για *κοινωνική χρησιμότητα τών προϊόντων*. Έτσι έξηγείται γιατί ο Μάρξ, στό 1873, στόν Έπίλογο τής δεύτερης γερμανικής έκδοσης του *Κεφαλαίου*, ξαναστοχάζεται πάνω στό κείμενό του και όμολογεί ότι τόληψε μάλιστα «στό κεφάλαιο πού άναφέρεται στή θεωρία τής άξιας» (άκριβώς τό Πρώτο Μέρος), να «φλερτάρει» (Kokettieren) «με τήν ιδιαίτερη όρολογία του Χέγκελ». Πρέπει να βγάλουμε λοιπόν τά συμπεράσματά μας, πράγμα πού σημαίνει άκόμα και να *ξαναγράψει τό Πρώτο Μέρος του Κεφαλαίου*, ώστε να μην άποτελεί πιά καθόλου μία «δύσβατη άρχή», αλλά μία άπλη και εύκολη άρχή.

Η ίδια έγγελιανή επίδραση φανερώνεται και στην άστοχαστη διατύπωση στό κεφάλαιο 32 του Όγδοου Μέρους του Πρώτου Βιβλίου, όπου ο Μάρξ, μιλώντας για τήν «άπαλοτρύωση τών άπαλοτρύωντων», δηλώνει: «είναι η άρνηση τής άρνησης». Άστοχαστη, διότι δέν έπαψε να προξενεί συμφορές, μολονότι ο

Στάλιν είχε, για λογαριασμό του, δίκαιο να καταργήσει «τὴν ἄρνηση τῆς ἄρνησης» ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς διαλεκτικῆς, ἂν καὶ εἶναι ἀλήθεια ὅτι αὐτὸ ἔγινε πρὸς ὄφελος ἄλλων σφαλμάτων, ἀκόμα σοβαρότερων.

Τελευταῖο ἴχνος τῆς ἐγγελιανῆς ἐπίδρασης, ἐμφανέστατο αὐτὴ τῆ φορά καὶ ἐξαιρετικὰ ἐπιζήμιο (ἐφόσον ὅλοι οἱ θεωρητικοὶ τῆς «πραγμοποίησης» καὶ τῆς «ἀλλοτριώσεως» βρῆκαν ἐδῶ ὅ,τι τοὺς χρειαζόταν «γιά νά θεμελιώσουν» τίς ἰδεαλιστικές τους ἐρμηνεῖες τῆς μαρξιστικῆς σκέψης): ἡ θεωρία τοῦ «φетиχισμοῦ» («Ὁ φетиχικός χαρακτήρας τοῦ ἐμπορεύματος καὶ τὸ μυστήριό του», 4ο τμῆμα τοῦ Πρώτου Κεφαλαίου τοῦ Πρώτου Μέρους).

Ὁ ἀναγνώστης θά καταλάβει ὅτι δέ μου εἶναι δυνατό νά ἐπεκταθῶ ἐδῶ σχετικά μέ τὰ διάφορα αὐτά σημεῖα, πού θά ἀπαιτοῦσαν ὀλόκληρη ἀνάλυση. Τά ἐπισημαίνω ὡστόσο διότι, μαζί μέ τόν πολύ ἀμφισβητήσιμο καὶ (ἀλίμονο!) διάσημο πρόλογο τῆς *Συμβολῆς στήν Κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας* (1859), ὁ ἐγγελιανισμός καὶ ὁ ἐξελικτισμός (ὁ ἐξελικτισμός εἶναι ὁ ἐγγελιανισμός τοῦ φτωχοῦ) μέ τοὺς ὁποίους εἶναι φορτισμένα, ἔκαναν θραύση στήν ἱστορία τοῦ ἐργατικοῦ μαρξιστικοῦ κινήματος. Σημειῶνω ὅτι ὁ Λένιν δέν ὑπέκυψε οὔτε μιά στιγμή στήν ἐπίδραση τῶν ἐγγελιανο-ἐξελικτικῶν αὐτῶν σελίδων, ἀλλῶς δέ θά εἶχε μπορέσει νά πολεμήσει τὴν προδοσία τῆς Β' Διεθνούς, νά ἰδρῦσει τὸ Κόμμα τῶν Μπολσεβίκων, νά κατακτήσει, καθοδηγώντας τίς λαϊκές ρωσικές μάζες, τὴν κρατική ἐξουσία γιά νά ἐγκαθιδρῦσει τὴ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου καὶ νά προχωρήσει στήν ἀνοικοδόμηση τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Σημειῶνω ἐπίσης ὅτι, γιά κακοτυχία τοῦ διεθνούς κομμουνιστικοῦ κινήματος καὶ πάλι, ὁ Στάλιν χρησιμοποίησε τὸν «Πρόλογο» τοῦ 1859 ὡς κείμενο ἀναφορᾶς του, ὅπως μπορεῖ νά τό διαπιστώσει κανεὶς ἀπὸ τὸ κεφάλαιο τῆς *Ἱστορίας τοῦ κομμουνιστικοῦ (μπολσεβικικοῦ) κόμματος* πού ἔχει τὸν τίτλο: «*Διαλεκτικός ὕλισμός καὶ ἱστορικός ὕλισμός*» (1938), πράγμα πού ἐξηγεῖ δίχως ἀμφιβολία πολλά πράγματα αὐτοῦ τὸ ὁποῖο ἀποκαλεῖται μ' ἓνα ὄρο πού δέν ἔχει τίποτε τὸ μαρξιστικό: «περίοδος τῆς προσωπολατρίας». Θά ἐπανέλθουμε σ' αὐτὸ τὸ θέμα ἄλλου.

Προσθέτω ἀκόμα μερικά λόγια, γιά νά βοηθήσω τὸν ἀναγνώστη τοῦ Πρώτου Βιβλίου νά ἀποφύγει μιά πολύ σοβαρὴ παρανόηση, ἡ ὁποία δέν ἔχει καμιά σχέση αὐτῆ τῆ φορά μέ τίς δυσκολίες πού ἀνέφερα πῶς πάνω, ἀλλὰ πού ἀφορᾶ τὴν ἀναγκαιότητα νά *διαβαστεῖ* πολὺ προσεκτικὰ τὸ κείμενο τοῦ Μάρξ.

Ἡ παρανόηση αὐτὴ σχετίζεται μέ τὸ ἀντικείμενο πού ἐξετάζεται ἀπὸ τὸ Δεύτερο Μέρος τοῦ Πρώτου Βιβλίου (Ἡ μετατροπὴ τοῦ χρήματος σέ κεφάλαιο). Πράγματι, ὁ Μάρξ μιλάει σ' αὐτὸ γιά τὴν ὀργανικὴ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, λέγοντας ὅτι, στήν καπιταλιστικὴ παραγωγή, ὑπάρχει γιά κάθε δεδομένο κεφάλαιο ἓνα τμῆμα (ἂς ποῦμε 40%) πού ἀποτελεῖ τὸ πάγιο κεφάλαιο (πρώτη ὕλη, κτίρια, μηχανές, ἐργαλεῖα), κι ἓνα ἄλλο τμῆμα (ἂς ποῦμε λοιπὸν 60%) πού ἀποτελεῖ τὸ μεταβλητὸ κεφάλαιο (δαπάνη ἀγορᾶς τῆς ἐργατικῆς δύναμης). Τὸ πάγιο κεφάλαιο ὀνομάζεται ἔτσι γιατί μένει σταθερὸ στὴ διαδικασία τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς: δέν παράγει καινούργια ἀξία, μένει ἐπομένως πάγιο. Τὸ μεταβλητὸ κεφάλαιο ὀνομάζεται μεταβλητὸ γιατί παράγει καινούργια ἀξία, ἀνώτερη ἀπὸ τὴν προηγούμενῆ τῆς ἀξία, χάρη στήν ἀπόσπασση τῆς ὑπεραξίας (πού πραγματοποιεῖται μέ τὴν χρησιμοποίηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης).

Ὅμως ἡ τεράστια πλειοψηφία τῶν ἀναγνωστῶν, στοὺς ὁποίους συμπεριλαμβάνονται φυσικὰ καὶ οἱ «οἰκονομολόγοι» οἱ ὁποῖοι εἶναι, ἂν μπορῶ νά πῶ ἔτσι, προορισμένοι, ἐξαιτίας τῆς ἐπαγγελματικῆς τους διαστρέβλωσης ὡς τεχνικῶν τῆς ἀστικῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς, γι' αὐτὴ τὴν «γκάφα», νομίζουν πῶς ὁ Μάρξ κατασκευάζει, ὡς πρὸς τὴν ὀργανικὴ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, μιά θεωρία τῆς ἐπιχειρήσεως ἢ, γιά νά χρησιμοποίησουμε μαρξιστικούς ὄρους, μιά θεωρία τῆς μονάδας παραγωγῆς. Ὡστόσο ὁ Μάρξ λέει πραγματικὰ τὸ ἀντίθετο: μιλάει πάντοτε γιά τὴ σύνθεση τοῦ *συνολικοῦ* κοινωνικοῦ κεφαλαίου, ἀλλὰ ἐν εἶδει παραδείγματος φαινομενικὰ συγκεκριμένου ὅταν *δίνει ἀριθμούς* —λόγου χάρι στὰ ἑκατὸ ἑκατομμύρια, πάγιο κεφάλαιο = σαράντα ἑκατομμύρια (40%) καὶ μεταβλητὸ κεφάλαιο = ἐξήντα ἑκατομμύρια (60%). Ἐπομένως ὁ Μάρξ δέ μιλάει, μέ τὸ *ἀριθμητικὸ* αὐτὸ παράδειγμα, γιά τὴ μιά ἢ γιά τὴν ἄλλη ἐπιχειρήσεως, ἀλλὰ γιά ἓνα «τμῆμα τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου». Ἀναλύει τὸ συλλογισμό του, γιά νά διευκολύνει τὸν ἀναγνώστη καὶ γιά νά τοῦ «βάλλει σέ τάξη τὴ σκέψη του», μ' ἓνα «συγκεκριμένο» (ἐπομένως ἀριθμητικὸ) παράδειγμα, ἀλλὰ ἐτοῦτο τὸ συγκεκριμένο παράδειγμα τοῦ χρησιμεύει μόνον ὡς παράδειγμα γιά νά μιλήσει γιά τὸ *συνολικὸ* κοινωνικὸ κεφάλαιο.

Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, σημειῶνω ὅτι δέν ὑπάρχει πουθενά στὸ *Κεφάλαιο* μιά θεωρία τῆς μονάδας παραγωγῆς οὔτε καμιά θεωρία τῆς μονάδας κατανάλωσης στὸ καπιταλιστικὸ σύστημα. Ὡς πρὸς αὐτὰ τὰ δύο σημεῖα ἐπομένως ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ μένει νά συμπληρωθεῖ.

Ἐπισημαίνω ἐπίσης τὴν *πολιτικὴ* σημασία αὐτῆς τῆς σύγχυσης, τὴν ὁποία διέλυσε ὀριστικά ὁ Λένιν μέ τὴν θεωρία του τοῦ Ἰμπεριαλισμοῦ. Ξέρουμε πῶς ὁ Μάρξ σκόπευε νά μιλήσει στὸ *Κεφάλαιο* γιά τὴν «παγκόσμια ἀγορά», δηλαδή γιά τὴν ἐπεκτατικὴ τάση σ' ὀλόκληρο τὸν κόσμον τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς. Αὐτὴ ἡ «τάση» βρῆκε τὴν ὀλοκληρωμένη τῆς μορφῆς τὸν Ἰμπεριαλισμό. Εἶναι πολὺ σημαντικό νά προσδιορίσουμε τὴν ἀποφασιστικὴ πολιτικὴ σπουδαιότητα αὐτοῦ τοῦ γεγονότος πού ὁ Μάρξ καὶ ἡ Πρώτη Διεθνὴς εἶχαν εὐθύς ἐξαρχῆς ἐπισημάνει.

Πράγματι, ἐάν ἡ καπιταλιστικὴ ἐκμετάλλευση (ἐξαγωγή τῆς ὑπεραξίας) ὑπάρχει *μέσα* στὶς καπιταλιστικές ἐπιχειρήσεις ὅπου ἀσχολοῦνται μισθωτοὶ ἐργάτες (καὶ οἱ ἐργάτες ὄντας τὰ θύματα ἐκμετάλλευσης εἶναι καὶ ἄμεσοι μάρτυρες τῆς), αὐτὴ ἡ *τοπικὴ* ἐκμετάλλευση δέν ὑπάρχει παρά ὡς ἀπλό τμῆμα ἑνὸς συστήματος *γενικευμένης* ἐκμετάλλευσης, πού ἀπλώνεται ἀπὸ τὴ μιά μεγάλη βιομηχανικὴ ἐπιχειρήσεως τῆς πόλης στήν ἄλλη, τίς ἀγροτικές καπιταλιστικὲς ἐπιχειρήσεις, μετὰ στὶς σύνθετες μορφές ἄλλων τομέων (ἀστικὴ καὶ ὑπαίθρια βιοτεχνία: «οἰκογενειακὲς ἀγροτικές» ἐκμεταλλεύσεις, ὑπάλληλοι καὶ δημόσιοι λειτουργοὶ κ.λπ.) ὄχι μόνο σέ *μιά* καπιταλιστικὴ χώρα, ἀλλὰ στὸ *σύνολο* τῶν καπιταλιστικῶν χωρῶν, καὶ τέλος σέ *ὀλόκληρο* τὸν *ὑπόλοιπο* (μέσω τῆς ἄμεσης ἀποικιακῆς ἐκμετάλλευσης πού στηρίζεται στήν στρατιωτικὴ κατοχὴ, δηλαδὴ τὴν ἀποικιοκρατία καὶ στὴ συνέχεια μέσω τῆς *ἐμμεσης*, χωρὶς στρατιωτικὴ κατοχὴ νεοαποικιοκρατίας).

Ὑπάρχει λοιπὸν μιά πραγματικὴ καπιταλιστικὴ Διεθνὴς, πού ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα ἔγινε ἡ Ἰμπεριαλιστικὴ Διεθνὴς, στήν ὁποία τὸ ἐργατικὸ κίνημα καὶ οἱ μεγάλοι ἡγέτες του (ὁ Μάρξ ἀρχικὰ, ἔπειτα ὁ Λένιν) ἀπάντησαν μέ μιά ἐργατικὴ Διεθνή (τὴν Πρώ-

τη, τη Δεύτερη, την Τρίτη Διεθνή). Οί στρατευμένοι εργάτες αναγνωρίζουν αυτό το γεγονός στην πρακτική της προλεταριακής Διεθνούς. Συγκεκριμένα αυτό σημαίνει ότι γνωρίζουν πολύ καλά:

1. "Ότι είναι άμεσα εκμεταλλεύόμενοι μέσα στην καπιταλιστική επιχείρηση (κλάδος παραγωγής) όπου εργάζονται.

2. "Ότι δέν μπορούν ν' αγωνίζονται αποκλειστικά στό επίπεδο της δικής τους επιχείρησης, αλλά ότι πρέπει ν' αγωνίζονται στό επίπεδο της εθνικής παραγωγής (συνδικαλιστικές όμοσπονδίες Μεταλλουργίας, Οικοδομών, Συγκοινωνιών κ.λπ.), έπειτα στό επίπεδο του εθνικού συνόλου των διαφόρων κλάδων της παραγωγής (για παράδειγμα: Γενική Συνομοσπονδία Έργατών), έπειτα σέ παγκόσμιο επίπεδο (για παράδειγμα: παγκόσμια συνδικαλιστική Όμοσπονδία).

Αυτά σ' ό,τι άφορρά στην οικονομική πάλη των τάξεων.

Τό ίδιο, φυσικά, προκύπτει, παρά την τυπική εξαφάνιση της Διεθνούς, και σέ ό,τι άφορρά την πολιτική πάλη των τάξεων.

Αυτός είναι ό λόγος πού πρέπει νά διαβαστεί τό Πρώτο Βιβλίό του *Κεφαλαίου* στό φώς όχι μόνο του *Μανιφέστου* («Προλετάριοι όλων των χωρών, ένωθειτε!»), αλλά έπίσης στό φώς των καταστατικών της Πρώτης Διεθνούς, της Δευτέρας και της Τρίτης, και, έννοείται, στό φώς της λενινιστικής θεωρίας του ιμπεριαλισμού.

Τά προηγούμενα καθόλου δέν σημαίνουν ότι *βγαίνουμε* από τό Πρώτο Βιβλίό του *Κεφαλαίου*, για «νά κάνουμε πολιτική», μ' άφορμή ένα έργο πού φαίνεται νά διαπραγματεύεται μόνο την «πολιτική οικονομία».

Σημαίνουν αντίθετα, ότι παίρνουμε στά σοβαρά τό γεγονός ότι ό Μάρξ, χάρη σέ μιά έκπληκτική ανακάλυψη, άνοιξε στην έπιστημονική γνώση και την συνειδητή πρακτική των ανθρώπων μιά νέα ήπειρο, την "Ηπειρο - ιστορία, και, ότι, όπως κάθε ανακάλυψη νέας έπιστήμης, και τούτη ή ανακάλυψη προεκτάθηκε μέσα στην ιστορία της έπιστήμης και μέσα στην πολιτική πρακτική των ανθρώπων πού αναγνωρίστηκαν μέσα σ' αυτήν. Έάν ό Μάρξ δέν μπόρεσε νά γράψει τό τμήμα του *Κεφαλαίου* πού σχεδίαζε με τον τίτλο «Παγκόσμια Άγορά», ως θεμελίωση του προλεταριακού διεθνισμού, σ' αντιπαράθεση με την καπιταλιστική και έν συνεχεία ιμπεριαλιστική Διεθνή, ή Πρώτη Διεθνή, πού ίδρυσε τό 1864, είχε ήδη, τρία χρόνια πριν τή δημοσίευση του Πρώτου Βιβλίου του *Κεφαλαίου*, άρχίσει νά γράφει εμπράκτως αυτό τό ίδιο κεφάλαιο, τό όποιο στην συνέχεια έγραψε ό Λένιν, όχι μόνο με τό βιβλίό του *Ίμπεριαλισμός, άνώτερο στάδιο του καπιταλισμού*, αλλά και με την ίδρυση της Τρίτης Διεθνούς (1919).

"Όλα αυτά, έννοείται, είναι άν όχι άκατανόητα, τό λιγότερο πολύ δυσνόητα όταν κανείς είναι «οικονομολογος» ή έστω «ιστορικός», και πολύ περισσότερο όταν είναι ένας «άπλος» ιδεολόγος της άστικής τάξης. "Όλα αυτά, αντίθετα, είναι πολύ εύκολα νά κατανοηθούν όταν είναι κανείς προλετάριος, δηλαδή μισθωτός εργάτης «άπασχολημένος» στην καπιταλιστική παραγωγή (άστική ή άγροτική).

Γιατί αυτή ή δυσκολία; Γιατί αυτή ή σχετική εύκολία; Νομίζω ότι έχω δώσει μιάν άπάντηση στό έρώτημα άκολουθώντας τά ίδια τά κείμενα του Μάρξ και τίς

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Προτείνουμε την έξής διάκριση:

A. Κείμενα πού προηγούνται χρονολογικά από τό Πρώτο Βιβλίό του *Κεφαλαίου* και τά όποια μπορούν νά χρησιμεύσουν τόσο για την κατανόηση των έρευνών του Μάρξ πού όδήγησαν στό *Κεφάλαιο* όσο και για την κατανόηση του ίδιου του *Κεφαλαίου*.

1. *Τό Μανιφέστο* (1847).

2. *Η άθλιότητα της Φιλοσοφίας* (1848): κριτική στον Προυττόν.

3. *Μισθωτή εργασία και Κεφάλαιο* (1848): διάλεξη σέ ένα κοινό έργατών πάνω στις έννοιες - κλειδιά της θεωρίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Μετά τό 1850, την επόμενη της συντριβής των εργατικών εξεγέρσεων σ' όλόκληρη την Εύρώπη, ό Μάρξ, έχοντας καταφύγει στό Λονδίνο, άποφασίζει νά «ζαναξικινήσει άπ' την αρχή» τή μελέτη της πολιτικής οικονομίας για την όποια ή γνώση του ήταν μέχρι τότε έμμεση και έπιφανειακή. Δουλειά σκληρή στις βιβλιοθήκες, πάνω στά γραπτά των οικονομολόγων, στις αναφορές των έπιθεωρητών εργασίας, και σ' όλόκληρο τό υπάρχον υλικό (βλέπε τά γράμματα πού έγραφε αυτήν την εποχή, συγκεκριμένα στον τόμο (Lettres sur le Capital).

4. Τά *Grundrisse*, προπαρασκευαστικά χειρόγραφα στην *Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* πού εκδίδεται τό 1859. "Ένα μέρος μόνο αυτών των κειμένων πέρασε στην *Συμβολή*. "Η άξιοσημείωτη «Εισαγωγή» στην «Συμβολή» είχε μείνει άδημοσίευτη. Σέ πολλά χωρία των *Grundrisse* (υπό έκδοση από τή έκδ. "Ανήγορος" με τον άτυχο τίτλο *Θεμέλια της κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*), μπορούμε νά σημειώσουμε μιά ισχυρή εγε-

λιανή επίδραση συνδυασμένη με όσμές από τον φουεερμπανχικό ούμανισμό. Μαζί με τή *Γερμανική Ίδεολογία*, τά *Grundrisse* θά έφοδιάσουν όλα τά άμφιλεγόμενα άποσπάσματα πού έχουν ανάγκη οι ιδεαλιστικές έρμηνείες της μαρξιστικής θεωρίας: μπορούμε νά τό προβλέψουμε χωρίς κανένα κίνδυνο λάθους.

5. *Η Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (1859) της όποιας τό ουσιαστικό (θεωρία του χρήματος) καταχωρήθηκε στό I τμήμα του A' Βιβλίου του *Κεφαλαίου*: ό φημισμένος πρόλογος είναι, δυστυχώς, βαθιά σημαδεμένος από μιά έξελικτική έγελιανή σύλληψη πού θά εξαφανισθεί κατά 99% στό *Κεφάλαιο*, και όλοσχερώς στά τελευταία έργα του Μάρξ.

6. *Μισθός, Τιμή και Κέρδος* (1865). Διαλέξεις του Μάρξ σέ εργατικό κοινό, Κείμενο πολύ σημαντικό, όπου οι έννοιες του *Κεφαλαίου* έχουν ήδη ξεκαθαρισθεί.

7. *Η Άλληλογραφία για τό Κεφάλαιο*, ή πριν από τό 1867. Στην άλληλογραφία αυτή μπορούμε νά δούμε ότι ό Μάρξ έννημερώνεται από τό φίλο του και εξαίρετο «καπιταλιστή» Ένγκελς για τή διαδικασία της εργασίας, τά εργαλεία της εργασίας (μηχανές), για την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου σέ μιά επιχείρηση, για την κύκλωση των διαφόρων τμημάτων του κεφαλαίου κ.λπ. Βλέπουμε στην «Άλληλογραφία» τον Μάρξ νά υποβάλλει στον Ένγκελς τίς υποθέσεις του, τά άποτελέσματά του, νά του θέτει έρωτήματα και νά ύπολογίζει στις άπαντήσεις του.

B. Κείμενα μετά τό *Κεφάλαιο*

1. Τό δεύτερο μέρος του *Άντι-Ντύρινγκ* του Ένγκελς (1877).

διευκρινίσεις που δίνει ο Λένιν, όταν στους πρώτους τόμους των *Απάντων* του, σχολιάζει τό *Κεφάλαιο* του Μάρξ. Διότι οι άστοί ή μικροαστοί διανοούμενοι έχουν ένα άστικό (ή μικροαστικό) «ταξικό ένστικτο» ενώ οι προλετάριοι έχουν ένα προλεταριακό ταξικό ένστικτο. Οι πρώτοι, τυφλωμένοι από την άστική ιδεολογία, που κάνει τά πάντα για ν' αποκρύψει την ταξική έκμετάλλευση, δέν μπορούν νά δούν την καπιταλιστική έκμετάλλευση. Οι δεύτεροι, αντίθετα, παρά την άστική και μικροαστική ιδεολογία που βαραίνει πραγματικά πάνω τους, δέν μπορούν νά μήν δούν την έκμετάλλευση, άφού συνιστά την καθημερινή τους ζωή.

Γιά νά κατανοήσουμε τό *Κεφάλαιο*, άρα και τό Πρώτο Βιβλίο του, πρέπει νά σταθοΰμε στις ταξικές θέσεις του προλεταριάτου, δηλαδή νά τοποθετηθοΰμε από τή πλευρά εκείνης της όπτικής γωνίας που καθιστά *όρατή* την πραγματικότητα της έκμετάλλευσης της μισθωτής εργατικής δύναμης, πραγματικότητα που συγκροτεί όλόκληρο τό καπιταλιστικό σύστημα.

Κάτι τέτοιο για τούς εργάτες, τηρουμένων των αναλογιών, και μέ την προϋπόθεση ότι άγωνίζονται εναντίον της άστικής και μικροαστικής ιδεολογίας που βαραίνει επάνω τους, είναι σχετικά εύκολο. Καθώς έχουν «έκ φύσεως» ένα «ταξικό ένστικτο» διαμορφωμένο στό σκληρό σχολείο της καθημερινής έκμετάλλευσης, τούς άρκει μία συμπληρωματική εκπαίδευση, πολιτική και θεωρητική, για νά καταλάβουν αντικειμενικά όσα αισθάνονται άποκειμενικά, διαισθητικά. Τό *Κεφάλαιο* τούς δίνει αυτό τό συμπλήρωμα θεωρητικής μόρφωσης, μέ τή μορφή εξηγήσεων και αντικειμενικών άποδείξεων πράγμα που τούς βοηθάει νά περάσουν από

τό ένστικτο της προλεταριακής τάξης σε μία (άντικειμενική) θέση της προλεταριακής τάξης.

Όμως, αυτά είναι έξαιρετικά δύσκολα για τούς ειδικούς και άλλους «διανοούμενους», άστους και μικροαστούς (συμπεριλαμβανομένων των φοιτητών). Διότι δέν άρκει μία άπλή καλλιέργεια της συνείδησής τους, ούτε και μία άπλή άνάγνωση του *Κεφαλαίου*. Αυτόι πρέπει νά πραγματοποιήσουν μία άληθινή *ρήξη*, μία άληθινή *επανάσταση* στην συνείδησή τους για νά περάσουν από τό ταξικό τους ένστικτο, άναγκαστικά άστικό ή μικροαστικό, σε προλεταριακές ταξικές θέσεις.

Κάτι τέτοιο είναι έξαιρετικά δύσκολο, όμως δέν είναι άπόλυτα άδύνατο. Άπόδειξη: ό ίδιος ό Μάρξ, που ήταν γιός μιας καλής φιλελεύθερης άστικής οικογένειας (πατέρας δικηγόρος), και ό Ένγκελς, της ύψηλης καπιταλιστικής μπουρμουαζίας, και, επί είκοσι χρόνια, ό ίδιος καπιταλιστής στό Μάντσεστερ. Όλη ή πνευματική ιστορία του Μάρξ μπορεί και πρέπει νά κατανοηθεί ως έξής: ως μία μακρά, δύσκολη και άδυνηρή ρήξη, για νά περάσει από τό μικροαστικό ταξικό του ένστικτο σε θέσεις της προλεταριακής τάξης, για τόν προσδιορισμό των όποιών ή συμβολή του υπήρξε άποφασιστική στό *Κεφάλαιο*.

Πρόκειται για ένα παράδειγμα που μπορεί και πρέπει νά τό συλλογιστοΰμε, σκεπτόμενοι κι άλλα έπιφανή παραδείγματα: στην πρώτη γραμμή εκείνο του Λένιν, γιό ενός φωτισμένου μικροαστού (προοδευτικού δασκάλου), που έγινε ό ήγέτης της Όκτωβριανής επανάστασης και του παγκόσμιου προλεταριάτου στό στάδιο του *ιμπεριαλισμού*, στό άνώτατο, δηλαδή τό έσχατο, στάδιο του καπιταλισμού.

Μετάφρασή: Μιράντα Μουλλά

2. *Η Κριτική του Προγράμματος της Γκότα* του Μάρξ (1875). Άπλές σημειώσεις πάνω στό σχέδιο του Προγράμματος ("Randglossen") μέ βάση τό όποιο τό «Εργατικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα» (μαρξιστικό) και Γενική Όμοσπονδία των Γερμανών Έργατών (Ασαλική) συνομολόγησαν την όργανική τους ένότητα στό πλαίσιο του Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος. Τό τελικό πρόγραμμα δέν πήρε καθόλου υπόψη του τις παρατηρήσεις αυτές έτσι που ό Μάρξ και ό Ένγκελς σκέφτονταν νά καταγγείλουν δημόσια τή νέα όργάνωση, αλλά παραιτήθηκαν γιατί ή άστική τάξη «βλέπει τό Πρόγραμμα σαν κι αυτό που δέν είναι». Οι άπλές Σημειώσεις του Μάρξ είναι άνεκτίμητες. Μιλά για τις άρχές που πρέπει νά διέπουν κάθε πολιτική ένότητας, για την επανάσταση και τό σοσιαλισμό. Βρίσκουμε άκόμη εκεί στοιχεία χρήσιμα για τή θεμελίωση μιας θεωρίας του Δικαίου: τό Δίκαιο είναι πάντα άστικό. Δέν είναι ή «συλλογική ιδιοκτησία» (νομική έννοια) των «μέσων παραγωγής» αλλά ή «συλλογική ιδιοποίηση» που προσδιορίζει τόν σοσιαλιστικό τρόπο παραγωγής. Θέση θεμελιώδης: δέν πρέπει νά συγχέουμε τις νομικές σχέσεις μέ τις σχέσεις παραγωγής.

3. *Πρόχειρες σημειώσεις στό Βάγκνερ*, του Μάρξ (1882). Τελευταίο κείμενο του Μάρξ. Καμιά άπολύτως σχιά έγγελιανής ή φουρμπαχο-άνθρωπιστικής έπιρροής.

4. Οι «Πρόλογοι», άρθρα του Ένγκελς δημοσιευμένα μέ τόν τίτλο *Μελέτες πάνω στό Κεφάλαιο*. Αναλύσεις πρώτης τάξεως, διαυγέστατες, αλλά προσβεβλημένες, όπως συμβαίνει μερικές φορές μέ τόν Ένγκελς παρά τή θεωρητική του μεγαλοφυΐα, από μερικά έλαττώματα (π.χ. ή θέση ότι ό «νόμος της αξίας» έπαψε νά δεσπόζει μετά τόν 15ο αιώνα.

5. *Τί είναι οι «Φίλοι του Λαού»*, του Λένιν. Κριτική της ιδεαλιστικο-οϋμανιστικής ιδεολογίας των λαϊκιστών. Έκθεση των έπιστημολογικών άρχών της έπιστημονικής ανακάλυψης του Μάρξ. Κατηγορηματική άπόφαση ότι ή διαλεκτική του Μάρξ δέν έχει τίποτε νά κάνει μέ τή διαλεκτική του Χέγκελ.

6. *Η άνάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία*, του Λένιν (1899, ήταν τότε 29 χρονών). Τό μοναδικό έργο έπιστημονικής κοινωνιολογίας στον κόσμο, που όλοι οι κοινωνιολόγοι θά πρέπει νά μελετήσουν προσεκτικά. Έφαρμογή της θεωρίας του φεουδαρχικού και καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στον ρωσικό κοινωνικό σχηματισμό του τέλους του 19ου αι., όπου οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και άνταλλαγής διεισδύουν στην ρωσική ύπαιθρο και ύποσκειλίζουν τις φεουδαρχικές σχέσεις παραγωγής.

7. *Μαρξισμός και άναθεωρητισμός* (Λένιν, 1908).

8. *Οι τρεις πηγές του μαρξισμού* (Λένιν, 1913).

9. *Ο ιστορικός προσορισμός της θεωρίας του Μάρξ* (Λένιν 1913).

10. *Ο ιμπεριαλισμός...* (Λένιν, 1916).

11. *Κράτος κι επανάσταση* (Λένιν, 1917).

Σταματώ εδώ αυτή τή μικρή κριτική βιβλιογραφία. Υπάρχει σημαντικός αριθμός δοκιμών, κριτικών γενικών ή πολύ κριτικών, που έχουν άφιερωθεί στην «έρμηνεία» της θεωρίας του Μάρξ και κυρίως του *Κεφαλαίου*. Καμιά ιδιαίτερη εύαισθησία: τό πρώτο τμήμα του Πρώτου Βιβλίου, πάνω άπ' όλα οι θεωρίες της «εργασιακής αξίας», της «ύπεραξίας», του «νόμου της αξίας».

Λ.Α.

Vladimir Ja. Propp

ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΠΑΡΑΜΥΘΙΟΥ 1928

ΣΥΝΤΟΜΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ *Μορφολογία τοῦ παραμυθιοῦ* ἐκδόθηκε στὰ ρωσικά τὸ 1928.¹ Τὸ 1958 μεταφράζεται στὰ ἀγγλικά καὶ κυκλοφορεῖ στὴν Ἀμερική μὲ ἐπιμέλεια καὶ εἰσαγωγή τῆς Svatlana Pirkona-Jakobson.² Τὸ 1949, μεταφράζονται καὶ κυκλοφοροῦν στὰ ἰταλικά. *Οἱ ἱστορικές ρίζες τῶν μαγικῶν παραμυθιῶν*³ (Istorigeskie korni volsebnj skazki, Μόσχα 1946), πού μαζί μὲ τὴ *Μορφολογία* «ἀντιπροσωπεύουν τὰ δύο μέρη ἢ τοὺς δύο τόμους ἑνὸς ἐνιαίου καὶ πλατύτερου ἔργου· τὸ δεύτερο βγαίνει ἄμεσα ἀπὸ τὸ πρῶτο, τὸ πρῶτο εἶναι ἡ προϋπόθεση τοῦ δευτέρου» (210). Τὸ 1960, ἡ *Μορφολογία* καὶ ὁ συγγραφέας τῆς ἀποκοτῶν διεθνή ἀπήχηση, πού ὀφείλεται στὸ δοκίμιο τοῦ Λεβί-Στρῶς *La structure et la forme*. Τὸ 1966 μεταφράζεται καὶ στὰ ἰταλικά, στὰ πλαίσια τῶν στρουκτουραλιστικῶν ἐνδιαφερόντων πού ἀρχίζουν νὰ ἀναπτύσσονται καὶ στὴ χώρα αὐτή.

Τὸ ἀνανεωμένο ἐνδιαφέρον πού ἐκδηλώνεται γιὰ τὸ βιβλίο του τριάντα χρόνια μετὰ ἀπὸ τὴν πρώτη ἐκδοσὴ του καὶ λίγα μόλις χρόνια μετὰ τὸν πόλεμο, ὁ Ρῶσος λαογράφος τὸ ἀποδίδει στὶς καινούργιες μεθόδους πού υἰοθετοῦνται ἀπὸ τίς ἀνθρωπιστικές σπουδές ὅπως εἶναι: «Ἡ ἀντίληψη τῆς τέχνης ὡς συστήματος σημείων, ἡ πρόδος πού σημειώνεται στὴν τυποποίησιν καὶ τὴ σχηματοποίηση, ἡ δυνατότητα τῆς χρήσης μαθηματικῶν ὑπολογισμῶν, στοιχεῖα πού ὑπάρχουν ὡς προκατάθεση σ' αὐτὸ τὸ ἔργο, ἂν καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴ πού τὸ ἐπεξεργάζονται, δὲν ὑπῆρχαν ἀκόμη οὔτε αὐτὲς οἱ ἐννοιες οὔτε αὐτὴ ἡ ὁρολογία» (σ. 203). Ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ «προκατάθεση» κατέστησε τὴ *Μορφολογία* τοῦ παραμυθιοῦ, σημεῖο ἀναφορᾶς τῶν στρουκτουραλιστῶν, ἀπομονωμένη ὅμως ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο εὐρύτατο ἔργο τοῦ Ρῶσου λαογράφου. Ὁ Ἰταλὸς ἀνθρωπολόγος A. Cirese στὴν εἰσαγωγή τῆς ἰταλικῆς μετάφρασης τοῦ βιβλίου τοῦ Πρόπ *Ἱστορικές, ρίζες τῶν μαγικῶν παραμυθιῶν*, ἀναλύοντας τὸ πολιτικὸ καὶ ἰδεολογικὸ κλίμα στὴν Ἰταλία καὶ στὴν Ἀμερική πού εὐνόησε ἀντίστοιχα στὴν πρώτη τὴν πρόωμη μετάφραση (1949) «τῶν ἱστορικῶν ριζῶν» καὶ στὴ δεύτερη τὴν ὀψιμη τῆς *Μορφολογίας*, γράφει: «Στὰ πλαίσια τῶν ἰδεολογικῶν καὶ ἐπιστημολογικῶν τάσεων πού διαμορφώνονται στὶς ΗΠΑ ἀπὸ τὸν Jakobson (πού συνδέεται καὶ βιογραφικά μὲ τὰ γεγονότα τοῦ ρωσικοῦ φορμαλισμοῦ) φαίνεται πράγματι ἀρκετὰ φυσικὴ ἢ προβολὴ τῆς *Μορφολογίας* ἢ ὁποῖα μάλιστα (καθὼς τυπώνεται μόνη, ἀποκομμένη καὶ ὄχι ὡς μιά στιγμὴ ἢ φάση μιᾶς εὐρύτερης καὶ ὀλοκληρωμένης ἐρευνας) ἐπιτρέπει τὸ ἄλλοθι μιᾶς νόθας ἰδεολογικῆς οὐδετερότητας ἀφοῦ

δὲν καταπιάνεται ἄμεσα μὲ τὰ μεγάλα καὶ ἐπείγοντα, ἱστορικὰ καὶ ἀνθρώπινα προβλήματα».

Ἡ μετάφραση τοῦ 1958 προκάλεσε, ὅπως καὶ ἡ πρώτη ἐκδοσὴ τοῦ βιβλίου, ἀντιδράσεις θετικές καὶ ἀρνητικές, «Ὁ συγγραφέας του, γράφει ὁ ἴδιος ὁ Πρόπ, ἐπικρίθηκε γιὰ «φορμαλισμό», ἐπίκριση πού τοῦ ἀποδίδεται καὶ σήμερα» (σ. 203), ὑπονοώντας τὴν κριτικὴ τοῦ Λεβί-Στρῶς. Ἀξονας αὐτῆς τῆς κριτικῆς εἶναι ἡ ἀντιπαράθεση τοῦ στρουκτουραλισμοῦ καὶ τοῦ «φορμαλισμοῦ», ὡς πρὸς τὴ σχέση τους μὲ τὸ συγκεκριμένο. «Ὁ στρουκτουραλισμός, ἀντίθετα μὲ τὸν φορμαλισμό», γράφει ὁ Λεβί-Στρῶς, ἀρνεῖται νὰ ἀντιτάξει τὸ συγκεκριμένο στὸ ἀφηρημένο καὶ νὰ ἀναγνωρίσει σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο πλεονεκτικὴ θέση. Ἡ *μορφὴ* ὀρίζεται ὡς ἀντίθεση σ' ἕνα ὑλικὸ πού τῆς εἶναι ξένο· ἡ *δομὴ* ὅμως δὲν ἔχει περιεχόμενο διακριτὸ, αὐτὴ εἶναι τὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενο, διατυπωμένο μὲ μιά λογικὴ ὀργάνωση ὡς ἰδιότητα τῆς πραγματικότητας» (σ. 165).

Ἀπάντηση σ' αὐτὴ τὴν κριτικὴ λοιπὸν ἀποτελεῖ τὸ δοκίμιο τοῦ συγγραφέα πού περιλαμβάνεται στὴν ἰταλικὴ ἐκδοσὴ τοῦ 1966, γραμμένο εἰδικὰ γι' αὐτὴ τὴν ἐκδοσὴ. Ὁ Πρόπ, μὲ τὸν ὄρο μορφολογία ἐννοεῖ τὴ *μελέτη τῆς μορφῆς*, τὴν ἐπιστημονικὴ δηλαδὴ περιγραφὴ καὶ μελέτη μιᾶς σειρᾶς φαινομένων καὶ τῶν σχέσεων πού τὰ συνδέουν. Τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου, τὸν δανείστηκε ἀπὸ μιά ἐνότητα μελετημάτων τοῦ Γκαίτε, συγκεντρωμένα κάτω ἀπὸ τὸν γενικὸ τίτλο *Μορφολογία*. Παρατηρεῖ ὡστόσο ὅτι: «Ὁφείλω νὰ ἀναγνωρίσω ὅτι ὁ ὄρος *Μορφολογία*, πού κάποτε μοῦ ἦταν τόσο προσφιλὴς καὶ πού τὸν εἶχα δανειστῆ ἀπὸ τὸν Γκαίτε, ἀποδίδοντάς του ὄχι μόνον ἐπιστημονικὴ ἀλλὰ κατὰ κάποιον τρόπο καὶ φιλοσοφικὴ καὶ σχεδὸν ποιητικὴ σημασία, δὲν ὑπῆρξε πράγματι σωστὴ ἐπιλογή. Καὶ γιὰ νὰ ἀκριβολογήσω δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ μιλήσω γιὰ *Μορφολογία* ἀλλὰ νὰ δεχτῶ μιά ἐννοια πὸ περιορισμένη ὅπως «σύνθεση» καὶ νὰ τιτλοφορήσω τὸ βιβλίο «σύνθεση τῶν λαϊκῶν μαγικῶν παραμυθιῶν» (σ. 213). Αὐτὴ τὴ φιλοσοφικὴ καὶ ποιητικὴ προέκταση πού θέλησε νὰ προσδώσει στὴ μελέτη του ὁ Πρόπ, τὴν ὑπαινίχθηκε ἔμμεσα μὲ τίς ἐπιγραφές πού δανείστηκε ἀπὸ κείμενα τοῦ Γκαίτε, ἐπιγραφές πού ἀνοίγουν τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κεφάλαια τῆς *Μορφολογίας*. Οἱ ἐπιγραφές αὐτές ἀφαιρέθηκαν ἀθαιρέτα ἀπὸ τὸν μεταφραστὴ τῆς ἀμερικανικῆς ἐκδοσῆς τοῦ 1958, προφα-

νώς «γιατί τά θεώρησε άχρηστα κοσμήματα», όπως παρατηρεί ο συγγραφέας (205).

Τή μορφολογική άνάλυση όμως, ως επιστημονική μέθοδο άκριβώς έπειδή τή θεωρεί τό πρώτο βήμα σέ κάθε μελέτη, δέν τήν έγκατέλειψε ποτέ για νά επιδοθεί μόνο στήν ιστορική έρμηνεία, όπως ισχυρίζεται ο Λεβί-Στρών. Άπόδειξη άποτελεί τό βιβλίο του *Ιστορικές ρίζες των μαγικών παραμυθιών*. Σχετικά ο Πρόπ γράφει: «Άν ο Λεβί-Στρών είχε ύπόψη του τό βιβλίο, θά διαπίστωνε ότι άρχίζει με τήν έκθεση εκείνων των θέσεων πού άναπτύσσονται στή *Μορφολογία* και ότι τό μαγικό παραμύθι όρίζεται όχι σέ σχέση με τήν πλοκή (μεταβλητά στοιχεία) αλλά με τή σύνθεσή του (σταθερά στοιχεία). Καί άφού διαπίστωσα τήν ένιαία σύνθεσή τους, δέν είχα παρά νά άναζητήσω τά αίτια αύτου του φαινομένου. Τό γεγονός ότι αυτά τά αίτια δέν ένυπάρχουν σέ νόμους τυπικούς και αιώνιους αλλά θά έπρεπε νά τά άναζητήσω στίς πρώτες φάσεις τής ιστορίας ή όπως προτιμούν νά τήν ονομάζουν προϊστορία, δηλαδή σέ εκείνο τό στάδιο εξέλιξης τής ανθρώπινης κοινωνίας πού είναι άντικείμενο μελέτης τής έθνογραφίας και τής έθνολογίας, φυσικά μου ήταν ξεκάθαρο από τήν άρχή». Άλλά πió άδιάσειστη άπόδειξη άποτελεί τό βιβλίο του *Οί ρωσικές άγροτικές γιορτές*, (*Russkie agrarnye prazdniki 1963*) στο όποιο χρησιμοποίησε άκριβώς τήν ίδια μέθοδο τής μορφολογικής άνάλυσης των δεδομένων και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «όλες οι σπουδαιότερες άγροτικές γιορτές άποτελούνται από ταυτόσημα στοιχεία διαφορετικά οργανωμένα». Τέλος, με έμφαση επανέρχεται στο θέμα και τονίζει ότι τή μορφολογική άνάλυση τή θεωρεί άπαραίτητη προϋπόθεση όχι μόνο για τήν ιστορική έρμηνεία αλλά και για τή λογοτεχνική κριτική άξιολόγηση (σ. 222): «Άν, γράφει, για τά βιβλία του, ή *Μορφολογία του παραμυθιού*, άποτελεί τό πρώτο μέρος μίας ευρύτερης έρευνας και οι *Ιστορικές ρίζες των μαγικών παραμυθιών*, τό δεύτερο, τό τρίτο μέρος θά τό άποτελούσε ή λογοτεχνική άξιολόγηση».

πού βρίσκεται στή βάση των μαγικών παραμυθιών, ύπάρχει στο ύπόστρωμα των πλοκών, κάτι σαν σκελετός». Και καταλήγει: «Ένώ ο φιλόσοφος θά θεωρεί ως σωστά (άκριβή) τά γενικά κριτήρια πού άνταποκρίνονται στο ένα ή στο άλλο φιλοσοφικό σύστημα, ο έπιστήμονας θά θεωρεί άκριβή και σωστά τά κριτήρια εκείνα πού άντιπροσωπεύουν τό άποτέλεσμα τής μελέτης του συγκεκριμένου ύλικού».

Άλλο ένα θέμα πού συζητά ο Πρόπ είναι τό επίμαχο θέμα τής μορφής και του περιεχομένου: «Γιά τή μορφή και τό περιεχόμενο», γράφει, «ως γενικές φιλοσοφικές έννοιες μπορούμε νά συζητάμε κατά βούληση, μά οι συζητήσεις θά άποβαίνουν άγονες αν άρχικός στόχος θά είναι μόνο ή μορφή και τό περιεχόμενο γενικά χωρίς συγκεκριμένη άναφορά σέ όλη τήν ποικιλία του ύλικού» (σ. 220). Άντιμετωπίζοντας τό πρόβλημα από αύτή τή θέση, δηλαδή τή μορφή και τό περιεχόμενο στο συγκεκριμένο ύλικό των μαγικών παραμυθιών και του φορέα τους, πού είναι ο λαός κάθε χώρας, καταλήγει στο συμπέρασμα: «Η σύνθεση (μορφή) και τό περιεχόμενο (πλοκή) είναι άξεχώριστα, τό περιεχόμενο δέν μπορεί νά ύπάρξει έξω από τή σύνθεση και ή σύνθεση χωρίς τό περιεχόμενο. Ξεκινώντας από τό ύλικό μας, διαπιστώνουμε ότι μορφή και περιεχόμενο είναι άξεχώριστα».

Σχετικά με τή μέθοδο και τό άντικείμενο τής μελέτης του, ο Πρόπ ύποστηρίζει ότι ή μέθοδός του δέν ύπήρξε άπόρροια άφηρημένης σύλληψης αλλά καρπός τής άνάλυσης του συγκεκριμένου ύλικού των ρωσικών μαγικών παραμυθιών. Δέν συνέλαβε πρώτα τή μέθοδο και μετά άναζήτησε τό ύλικό πάνω στο όποιο θά τήν εφαρμόζε, ως λαογράφος πού ήταν. Άμεσο άντικείμενο έρευνας είχε τό παραμύθι και όχι π.χ. τους μύθους των προγόνων. «Τό σχήμα όμως πού άποκαλύφθηκε από τή μελέτη τής μορφής αύτου του ύλικού, δέν είναι», τονίζει, «ένα άρχέτυπο, ούτε άνακατασκευή ενός παραμυθιού πού δέν ύπήρξε ποτέ, αλλά τό ένιαίο σχήμα

Ευαγγελή Α. Ντάτση

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ή μέθοδος και τό ύλικό

«Ήμουν άπόλυτα πεπεισμένος ότι ο γενικός τύπος πού στηρίζεται στους μετασχηματισμούς, διαπερνά όλα τά οργανικά όντα και μπορεί εύκολα νά παρατηρηθεί σέ όλα τά σημεία όποιασδήποτε ενδιάμεσης τομής».

Γκαϊτε

Και πρώτα άς δούμε τί μορφή θά πάρει ή έργασία μας. Όπως αναφέραμε στήν εισαγωγή, αύτή ή μελέτη είναι άφιερωμένη στα μαγικά παραμύθια. Ός αναγκαία ύπόθεση έργασίας θεωρούμε ότι τά μαγικά παραμύθια άποτελούν ξεχωριστή κατηγορία. Μαγικά παραμύθια έννοούμε ως τώρα εκείνα πού σημειώνονται από τον Άαρνε με τους αριθμούς 300-749. Αύτός ο όρισμός είναι τεχνητός μά πió κάτω θά έχομε τήν ευκαιρία νά τά προσδιορίσουμε με περισσότερη άκρίβεια, με βάση τά συμπεράσματα στα όποια θά έχομε καταλήξει. Θα

άντιπαραβάλουμε λοιπόν αυτά τά παραμύθια, τίς πλοκές τους και για τό σκοπό αυτό συγκρίνοντας θά ξεχωρίσουμε τά συστατικά τους μέρη με έπιμέρους έπεξεργασίες, συστατικά πού θά μās χρησιμεύσουν ως βάση για τή σύγκρισή τους. Θα προκύψει μιά μορφολογία του παραμυθιού δηλαδή περιγραφή συστατικών μερών και των σχέσεων μεταξύ τους και με τό σύνολο.

Άλλά με ποιά μέθοδο μπορούμε νά πετύχουμε μιά άκριβή περιγραφή του παραμυθιού;

Άς παραβάλουμε τίς παρακάτω περιπτώσεις:

1. 'Ο βασιλιάς δίνει σ' έναν αξιωματούχο έναν άετό. 'Ο άετός τόν μεταφέρει σ' άλλο βασίλειο.

2. 'Ο παπούς δίνει στον Σουτσένκο ένα άλογο. Τό άλογο τόν μεταφέρει σ' άλλο βασίλειο.

3. 'Ο μάγος δίνει στον 'Ιβάν μιά βάρκα. 'Η βάρκα τόν μεταφέρει σ' άλλο βασίλειο.

4. 'Η κόρη του βασιλιά δίνει στον 'Ιβάν ένα δαχτυλίδι. Μέ τό δαχτυλίδι καλεί τά παλικάρια του πού τόν μεταφέρουν σ' άλλο βασίλειο.

Στίς περιπτώσεις πού αναφέραμε έχουμε μεγέθη σταθερά και μεγέθη μεταβλητά. 'Αλλάζουν τά όνόματα (και μαζί τους τά χαρακτηριστικά) των προσώπων μά όχι οι πράξεις ή λειτουργίες τους και επομένως μπορούμε νά συμπεράνουμε πώς στό παραμύθι, συχνά ή ίδια πράξη αποδίδεται σέ διαφορετικά πρόσωπα. Αυτό μās παρέχει τή δυνατότητα νά μελετήσουμε τό παραμύθι σύμφωνα μέ τίς λειτουργίες των προσώπων.

Θά πρέπει νά προσδιορίσουμε σέ ποιο βαθμό αυτές οι λειτουργίες θά είναι πράγματι σταθερά μεγέθη, πού επαναλαμβάνονται δηλαδή στό παραμύθι. 'Η θέση όλων των άλλων προβλημάτων θά εξαρτηθεί από τή λύση του πρώτου: πόσες λειτουργίες συναντούμε στά παραμύθια; 'Η έρευνά μας θά αποδείξει πώς ή επαναληπτικότητα των λειτουργιών είναι έκπληκτική. "Ετσι και ή γριά μάγισσα και ό χιονάνθρωπος και ή άρκουδά και τό πνεύμα του δάσους και τό κεφάλι της φοράδας υποβάλλουν σέ δοκιμασία τήν προγονή και τήν άνταμείβουν. Συνεχίζοντας τίς παρατηρήσεις μας ανακαλύπτουμε πώς τά πρόσωπα του παραμυθιού, άρκετά διαφορετικά μεταξύ τους μπορούν νά πραγματοποιούν συχνά τήν ίδια πράξη. Και ό τρόπος όμως μέ τόν όποιο συντελείται ή λειτουργία μπορεί νά αλλάξει, εκφράζει άρα ένα μέγεθος μεταβλητό.

'Ο χιονάνθρωπος ενεργεί διαφορετικά από τήν γριά μάγισσα. Μά ή πράξη του καθεαυτή είναι μέγεθος σταθερό. Γιά τήν άνάλυση του παραμυθιού λοιπόν σημαντικό είναι τί κάνουν τά πρόσωπα και όχι ποιός και πώς ενεργεί, αυτά τά τελευταία προβλήματα έχουν έπουσιώδη χαρακτήρα. Οι λειτουργίες των προσώπων είναι έκφραση εκείνων των συστατικών στοιχείων πού μπορούν νά αντικατασταθούν από τά «μοτίβα» του Veselovskij ή από τά «στοιχεία» του Bedier. "Ας θυμηθούμε ότι ή επαναληπτικότητα των λειτουργιών και τά διαφορετικά πρόσωπα πού τίς εκτελούν από καιρό είχαν προσεχθεί από τούς ιστορικούς των θρησκειών στους μύθους και στίς δοξασίες ενώ δεν είχαν προσεχθεί από τούς μελετητές του παραμυθιού (Βούντ, Νεγκελέιν).¹ "Όπως τά χαρακτηριστικά και οι λειτουργίες των θεών περνούν από τόν ένα στον άλλο και τελικά καταλήγουν στους χριστιανούς άγίους, άκριβώς μέ τόν ίδιο τρόπο μεταφέρονται οι λειτουργίες από τό ένα στό άλλο πρόσωπο των παραμυθιών. Προκαταβολικά μπορούμε νά πούμε πώς οι λειτουργίες είναι έξαιρετικά περιορισμένες και τά πρόσωπα έξαιρετικά πολλά. Αυτό εξηγεί τήν άντιφατικότητα των παραμυθιών. 'Η έξαιρετική ποικιλία τους και ή γραφική έτερογένεια από τήν μιά πλευρά και από τήν άλλη ή έξίσου έκπληκτική ένότητα της μορφής και της επαναληπτικότητας.

Οι λειτουργίες των προσώπων αντιπροσωπεύουν λοιπόν τά βασικά στοιχεία του παραμυθιού και είναι εκείνες πού πρέπει νά έρευνησουμε πρώτα πρώτα.

1. W. WUNDT, Völkerpsychologie, vol. II, parte I: Mythus und Religion; J.V. NEGELEIN, Germanische Mythologie. 'Ο Negelein δημιουργεί τόν άρκετά αινιγματικό όρο "Deposse-dierte Gottheiten".

Γιά νά ξεχωρίσουμε τίς λειτουργίες είναι άνάγκη νά μπορούμε νά τίς όρίσουμε και οι όρισμοί θά πρέπει νά ξεκινούν από δύο σημεία: από τό ένα μέρος σέ καμιά περίπτωση δεν πρέπει νά λάβουμε υπόψη μας τό πρόσωπο πού ενεργεί. 'Ο όρισμός θά συνίσταται σχεδόν πάντοτε σέ ένα όνομα δηλωτικό της πράξης (άπαγόρευση, έρώτηση, φυγή κ.λπ.). 'Από τό άλλο ή πράξη δεν θά μπορεί νά όριστεί χωρίς άναφορά στην θέση της στην εξέλιξη της αφήγησης. 'Εκείνο πού πρέπει νά προσεχθεί είναι ή σημασία μιάς δεδομένης λειτουργίας στό γίνεσθαι της διήγησης.

"Ετσι άν ό 'Ιβάν παντρεύεται τήν κόρη του βασιλιά αυτό δεν πρέπει καθόλου νά συσχετιστεί μέ τό γάμο του πατέρα μέ τή χήρα μέ τά δύο κορίτσια. "Ας δούμε άλλο ένα παράδειγμα: άν στή μιά περίπτωση ό ήρωας παίρνει από τόν πατέρα εκατό ρούβλια και μέ αυτό τό ποσό αγοράζει μιά γάτα πού προλέγει τό μέλλον και στην άλλη άνταμείβεται μέ χρήματα για ένα από τά κατορθώματά του, και έτσι τελειώνει τό παραμύθι, βρισκόμαστε μπροστά σέ διαφορετικά μορφολογικά χαρακτηριστικά, άν και πρόκειται για τήν ίδια πράξη (μεταβίβαση χρήματος). Κατά κάποιο τρόπο, πράξεις ταυτόσημες μπορούν νά σημασιοδοτηθούν διαφορετικά και άντίθετα. "Ως λειτουργία έννοούμε τήν ενέργεια ενός προσώπου πού όρίζεται μέσα από τήν όπτική της σημασίας της στην εξέλιξη των γεγονότων.

Τά άποτελέσματα των παρατηρήσεών μας μπορούν νά συνοψιστούν ως εξής:

I. Τά σταθερά στοιχεία των παραμυθιών είναι οι λειτουργίες των προσώπων άνεξάρτητα από τήν ταυτότητα του προσώπου πού δρά και του τρόπου δράσης. Αυτές άποτελούν τά βασικά συστατικά στοιχεία των παραμυθιών.

II. 'Ο άριθμός των λειτουργιών πού συναντούμε στά παραμύθια είναι περιορισμένος.

'Από τή στιγμή πού θά άπομονώσουμε τίς λειτουργίες μπαίνει τό πρόβλημα πώς αυτές συνδυάζονται μεταξύ τους και μέ ποιά σειρά τίς συναντούμε. "Ας δούμε λοιπόν τήν άλληλουχία τους. Σύμφωνα μέ μερικούς αυτή είναι τυχαία. 'Ο Βεσελόφσκι υποστηρίζει: «'Η έπιλογή της διάταξης των άθλων και των συγκρούσεων (παραδείγματα μοτίβων) προϋποθέτει μιά έλευθερία έπιλογής». 'Ακόμη πιά άποφασιστικά εκφράζεται ό Σκλόβσκι: «Είναι τελείως άκατανόητο για ποιο λόγο στίς περιπτώσεις σύγχυσης θά πρέπει νά διατηρήσουμε τήν τυχαία (ή πλάγια γραφή είναι του Σκλόβσκι) άλληλουχία των μοτίβων. Στίς μαρτυρικές καταθέσεις άκριβώς ή άλληλουχία των γεγονότων είναι εκείνη πού άλλοιώνεται πιά πολύ». Αυτή ή άναφορά στίς μαρτυρικές καταθέσεις είναι άρκετά άτυχη. "Αν πράγματι οι μάρτυρες άλλοιώνουν τήν άλληλουχία, ή κατάθεσή τους θά είναι άσυνάρτητη ή άλληλουχία όμως των γεγονότων έχει τούς δικούς της νόμους, όπως τούς έχουν οι λογοτεχνικές αφήγησης και οι όργανικοί σχηματισμοί. Μιά κλοπή δεν μπορεί νά συμβεί πριν από τήν παραβίαση. "Όσον άφορά τέλος τό παραμύθι, αυτό έχει τούς δικούς του νόμους, τελείως ειδικούς και ξεχωριστούς. "Όπως θά δούμε πιά κάτω ή άλληλουχία των στοιχείων είναι πάντοτε ή ίδια και ή δυνατότητα παραλλαγών έχει πολύ περιορισμένα όρια πού μπορούν ώστόσο νά εξακριβωθούν μέ άκριβή. Φτάνουμε έτσι στην τρίτη βασική θέση της έρευνάς μας θέση, πού παρακάτω θά αναπτυχθεί και θά άποδειχτεί.

III. 'Η άλληλουχία των λειτουργιών είναι πάντοτε ίδια. Σχετικά μέ τούς συνδυασμούς τους πρέπει καταρχή νά πούμε πώς οι λειτουργίες είναι άρκετά σχοινοτενείς για νά εμφανίζονται σέ όλα τά παραμύθια. Αυτό

βέβαια δέν ἐπιρεάζει καθόλου τούς νόμους τῆς ἀλληλουχίας τῶν λειτουργιῶν, ἀφοῦ ἡ ἔλλειψη μερικῶν δέν μεταβάλλει τή σειρά τῶν ἄλλων. Θά ἔχουμε τήν εὐκαιρία νά σταθοῦμε κι ἄλλο σ' αὐτό τό φαινόμενο γιά τήν ὥρα θά ἀσχοληθοῦμε μέ τούς συνδυασμούς μέ τήν ἀκριβή ἔννοια τοῦ ὄρου. Ἡ ἴδια ὕψη τοῦ προβλήματος μᾶς ὀδηγεῖ στό νά σχηματίσουμε τήν ὑπόθεση πῶς ἀπό τήν στιγμή πού θά ξεχωρίσουμε τίς λειτουργίες θά εἶναι δυνατόν νά καθορίσουμε ποιά παραμύθια ἀποτελοῦνται ἀπό τίς ἴδιες λειτουργίες. Αὐτά τά παραμύθια μποροῦν νά θεωρηθοῦν «μονοτυπικά». Μέ αὐτή τήν προϋπόθεση θά μπορέσουμε νά συντάξουμε ἕνα κατάλογο τῶν τύπων πού δέν θά στηρίζεται στά χαρακτηριστικά τῆς πλοκῆς, τά ὁποῖα εἶναι ἀρκετά ἀσαφῆ καί ἀπροσδιόριστα, ἀλλά σέ δομικά στοιχεῖα πού θά ἔχουμε ξεχωρίσει σέ ἀκρίβεια. Αὐτό φαίνεται πράγματι δυνατό ἀλλά ἂν προχωρήσουμε πέρα ἀπό τή σύγκριση τῶν δομικῶν τύπων μεταξύ τους προβάλλει ἕνα φαινόμενο τελείως ἀπροσδόκητο: οἱ λειτουργίες δέν μποροῦν νά χωριστοῦν σέ κατηγορίες πού νά ἀποκλείει ἡ μία τήν ἄλλη. Αὐτό τό φαινόμενο θά φανεῖ πολύ συγκεκριμένα στό ἐπόμενο καί στό τελευταῖο κεφάλαιο.

Μποροῦμε λοιπόν νά τό ἀποσαφηνίσουμε: ἂν χαρακτηρίσουμε μέ τό γράμμα Α τή λειτουργία πού κατέχει πάντοτε τήν πρώτη θέση καί μέ τό γράμμα Β τή λειτουργία πού ὅπου ὑπάρχει τήν ἀκολουθεῖ πάντοτε ἀμέσως ὄλες οἱ λειτουργίες τοῦ μαγικοῦ παραμυθιοῦ διατάσσονται σέ μιά μόνο ἀφηγηματική γραμμή χωρίς νά ἀποβάλλεται καμία ἀπό τή σειρά ἀποκλείοντας ἡ μία τήν ἄλλη ἢ νά βρίσκεται σέ ἀντίφαση μαζί της. Αὐτό εἶναι ἕνα συμπέρασμα πού δέν μποροῦμε νά τό λάβουμε ἀπόλυτα ὑπόψη μας. Στήν πραγματικότητα θά περιμέναμε πῶς ἐκεῖ ὅπου ἐμφανίζεται ἡ λειτουργία Α δέν εἶναι δυνατό νά βρεθοῦν ὀρισμένες λειτουργίες πού ἀνήκουν σέ ἄλλες διηγήσεις, θά περιμέναμε δηλαδή νά ἔχουμε διαφορετικές σειρές. Ἀντίθετα θά πετύχουμε μιά μόνο γιά ὅλα τά μαγικά παραμύθια. Αὐτά λοιπόν εἶναι μονοτυπικά καί οἱ συνδυασμοί τούς ὁποίους ὑπαινιχθήκαμε ἀντιπροσωπεύουν ὑπό-τύπους. Ἀπό πρώτη ματιά αὐτό τό συμπέρασμα φαίνεται περιεργο ἀκόμη καί παράδοξο ἀλλά μπορεῖ νά ἐλεγχθεῖ μέ πῶς ἀκριβή τρόπο. Αὐτή ἡ μονοτυπικότητα παρουσιάζει πῶς σύνθετο τό πρόβλημα, στό ὁποῖο θά πρέπει νά ἐπανέλθουμε ἀκόμη λίγο καί θά προκαλέσει μιά ὀλόκληρη σειρά ἀπό ζητούμενα.

Φτάνουμε λοιπόν στήν τέταρτη βασική θέση τῆς ἐρευνᾶς μας.

IV. Ὅλα τά μαγικά παραμύθια ἔχουν μονοτυπική δομή.

Περνάμε τώρα στήν ἐκθεση τοῦ ὕλικου καί μάλιστα στήν ἐξέταση καί τήν ἐπιμέρους ἐπεξεργασία αὐτῶν τῶν θέσεων. Θέλουμε νά ὑπενθυμίσουμε πῶς ἡ μελέτη τοῦ παραμυθιοῦ θά πρέπει νά ἔχει ὡς ἀρχή (καί ἀπό τέτοια ἀρχή διέπεται οὐσιαστικά αὐτή ἡ μελέτη) τήν τυπική ἐπαγωγική μέθοδο, δηλαδή ξεκινᾶμε ἀπό τή μελέτη τοῦ ὕλικου γιά νά φτάσουμε στά συμπεράσματα. Ἡ διαπραγμάτευση ὁμως τοῦ ὕλικου μπορεῖ νά ἀκολουθήσει ἀντίθετη σειρά γιατί γιά τόν ἀναγνώστη εἶναι πῶς εὐκόλο νά ἀκολουθήσει τήν ἀνάπτυξη τοῦ θέματος ὅταν ἤδη γνωρίζει τά γενικά βασικά χαρακτηριστικά του.

Ὅμως πρῖν ἀρχίσουμε τήν ἐπεξεργασία εἶναι ἀπαραίτητο νά ὀρίσουμε πάνω σέ ποῖο ὕλικό θά δουλέψουμε.

Ἴσως ἀπό πρώτη ματιά θά φανεῖ ἀναγκαῖο ὅτι θά πρέπει νά προσφύγουμε σέ ὅλο τό ὑπάρχον ὕλικό, μά δέν ἔχουν ἔτσι τά πράγματα. Ἀφοῦ ἀναλύουμε τό πα-

ραμύθι σύμφωνα μέ τίς λειτουργίες τῶν προσώπων, ἡ ἐξέταση καινούριου ὕλικου μπορεῖ νά σταματήσει τήν στιγμή πού θά διαπιστώσουμε ὅτι αὐτό δέν μᾶς δίνει τή δυνατότητα νά ἀνακαλύψουμε νέες λειτουργίες. Βέβαια ὁ ἐρευνητής ὀφείλει νά ἐρευνήσει μιά μεγάλη ποσότητα ὕλικου ἐλέγχου. Ἀλλά δέν ὑπάρχει κανένας λόγος νά τό χρησιμοποιοῦμε ὄλο κατά τήν ἐπεξεργασία. Συμπεραίνουμε ὅρα πῶς 100 παραμύθια ἀντιπροσωπεύουν κάτι παραπάνω ἀπό ἰκανοποιητικό ἀριθμό.

Ἀπό τή στιγμή πού ὁ μελετητής θά εἶναι ἀδύνατο νά ξεχωρίσει νέες λειτουργίες θά μπορεῖ νά συνεχίσει τήν ἐρευνα σέ διαφορετικό ἐπίπεδο (σύνταξη καταλόγου πλήρη κατάταξη, ἱστορική μελέτη). Ἀλλά ἂν εἶναι δυνατόν νά ὀρίσουμε τήν ποσότητα τοῦ ὕλικου, αὐτό δέν σημαίνει ὅτι ἡ ἐπιλογή μπορεῖ νά εἶναι αὐθαίρετη. Ἀντίθετα μάλιστα θά πρέπει νά υἱοθετηθεῖ ἕνα ἐξωτερικό κριτήριο. Ἄς πάρουμε τήν συλλογή τοῦ Ἀφανάσιφ ἀρχίζοντας τή μελέτη ἀπό τόν ἀριθμό 50 (ὁ ὁποῖος κατὰ τόν συντάκτη ἀντιπροσωπεύει τόν πρῶτο μαγικό παραμύθι τῆς συλλογῆς) καί ἄς συνεχίσουμε ὡς τόν ἀριθμό 151.

Αὐτή ἡ ὀριοθέτηση τοῦ ὕλικου θά προκαλέσει χωρίς ἀμφιβολία πολλές ἀντιρρήσεις ὁμως εἶναι δικαιολογημένη σέ θεωρητικό ἐπίπεδο. Γιά νά ἔχουμε ὁμως πλατύτερη δικαίωση θά εἶναι ἀναγκαῖο νά ἐξαρτήσουμε τό θέμα ἀπό τό βαθμό τῆς ἐπαναληπτικότητας τῶν φαινομένων τοῦ παραμυθιοῦ. Ἐάν αὐτή ἡ ἐπαναληπτικότητα εἶναι μεγάλη μποροῦμε νά ἀνατρέξουμε σ' ἕνα καθορισμένο ὕλικό, ἂν εἶναι περιορισμένη αὐτό εἶναι ἀδύνατο. Ἀλλά ἡ ἐπαναληπτικότητα τῶν βασικῶν δομικῶν στοιχείων, ὅπως θά δοῦμε, εἶναι ἀνώτερη ἀπό κάθε προσδοκία καί γι' αὐτό ἀπό θεωρητική ἄποψη εἶναι θεμιτό νά ἐξετάσουμε ἕνα περιορισμένο ἀριθμό δειγμάτων. Σέ πρακτικό ἐπίπεδο αὐτός ὁ περιορισμός τῆς ποσότητας τοῦ ὕλικου εἶναι δικαιολογημένος ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ προσφυγή σέ μιά τόσο μεγάλη ποσότητα ὕλικου θά μεγάλωνε ὑπερβολικά αὐτόν τόν τόμο. Ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει δέν εἶναι τόσο ἡ ποσότητα τῶν ντοκουμέντων ἀλλά ἡ ποιότητα τῆς ἐπεξεργασίας τους. Ἐκατό παραμύθια εἶναι τό ὕλικό τῆς δουλειᾶς μας, τό ὅποιο εἶναι ὕλικό ἐλέγχου καί παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον μόνο γιά τόν εἰδικό ἐρευνητή.

Μετάφραση: Εὐαγγελή Α. Ντάση

Κυκλοφορεῖ το 6ο τεῦχος
με ἀφιέρωμα στήν ἐνοτητα

ΚΟΛΟΣ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

ΦΥΛΛΑΔΙΟ

ΓΙΑ ΤΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

ΣΤΑ ΚΕΝΤΡΙΚΑ ΒΙΒΛΙΟΠΛΕΙΑ - ΣΕ ΣΥΝΟΙΚΙΑΚΑ ΠΕΡΙΠΤΕΡΑ
ΣΤΑ ΕΠΑΡΧΙΑΚΑ ΠΡΑΚΤΟΡΕΙΑ - ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ 8219.175

- Γιά τήν ἐννοια τῆς ἐνοτητας
- Ἐνοτητα καί στρατηγικές συμμαχιῶν
στο διεθνές κίνημα
- Ἑλληνική ἀριστερά: Ἀποψεις καί
πρακτικές γιά τήν ἐνοτητα
- Ἐθνική Λαϊκή Ἐνοτητα
- Νά βαθυνουν οἱ διασπάσεις
- Γιά τήν ἐνοτητα σήμερα

- Ἀμερικανικές βασεις: Ἀπ το 53 στο 83
- ΠΑΣΟΚ καί ολοκληρωτισμός
- ΠΑΣΟΚ: Εἰδικότερα στοιχεία τῆς πορείας του
- Ἡ διασπαση του 76 στο ΠΑΣΟΚ

ΚΕΙΜΕΝΑ: Κ. Ἀνθρανασπουλος - Γ. Ἀλητριης
Α. Ἐλεφντινης - Σ. Ἐταγγιλιτας - Ο. Καλαμιλιος
Γ. Καπαρος - Γ. Πολυμινακος - Α. Σιλλιος
Α. Τζουλιος - Δ. Τζουβανος - Β. Λοριταριος

Δημήτρης Γληνός, «Απαντα»

Έκδοτική φροντίδα, εισαγωγή, σημειώσεις: Φίλιππος Ήλιου, τόμ. Α' (1898-1910), τόμ. Β' (1910-1914), «Θεμέλιο», Αθήνα 1983

Κανονικά, δηλαδή μέσα σέ ένα διαφορετικό πολιτισμικό κλίμα, μιά έκδοση σάν αυτή πού θά σχολιάσουμε εδώ, θά άποτελοῦσε, βέβαια, άξιοσημείωτο γεγονός, αλλά θά ήταν και αυτονόητα άναμενόμενη. Για τά ελληνικά πράγματα όμως, οὔτε αυτονόητη είναι, οὔτε άναμενόμενη είναι έκπληξη. Έκπληξη — και πολύ ευχάριστη μάλιστα — είναι πρώτα ή ίδια ή πραγματοποίησή της: άποτελεί κατάληξη μιάς διαδικασίας πού άρχισε τό 1965 και συνεχίστηκε παρά τίς εθνικές περιπέτειες τής τελευταίας εικοσαετίας και τίς διεργασίες πού σημειώθηκαν στό χώρο τής ελληνικής Άριστεράς. Ύστερα, είναι έκπληκτικό ότι τό προσωπικό άρχείο μιάς προσωπικότητας ὅπως ὁ Δημήτρης Γληνός πού γνώρισε άλλεπάλληλες διώξεις, φυλακίσεις και έξορίες διασώθηκε μέ τέτοια πληρότητα ὥστε νά επιτρέπει τήν έκδοση αυτή.

Άλλά αυτά, επιτέλους, είναι συνδρομές τής τύχης, άποτέλεσμα τής

πρόνοιας του Γληνού, άποδείξεις άγάπης, φροντίδας και έπιμονής των οικείων του και του έπιμελητή τής έκδοσης: φαινόμενα σπάνια στους καιρούς μας αλλά χωρίς άμεση σχέση μέ τήν έπιστημονική άξία του έργου. Έκείνο πού περισσότερο προκαλεί τήν ευχάριστη έκπληξη είναι ή σύνθεσή του, ή μεθοδολογία πού υιοθετήθηκε και ή ποιότητα τής εργασίας πού συντελείται. Έδώ δημιουργείται προηγούμενο πού άκόμη κι άν θεωρηθεῖ δύσκολο νά άποτελέσει γρήγορα τόν κανόνα για άνάλογες εργασίες, παρέχει ὡστόσο ένα μέτρο για τήν άποτίμησή τους. Γιατί ὁ έπιμελητής χρειάστηκε νά πάρει αποφάσεις πού από τή μιά μεριά τοποθετοῦν τά προβλήματα για τίς συνολικές εκδόσεις προσωπικών έργων και από τήν άλλη καθορίζουν ὀρισμένες άρχές για τήν αντιμετώπισή τους.

Η έλλειψη — άπ' ὅσο γνωρίζω — άνάλογων εργασιών (τουλάχιστο για τήν εποχή και τόν πολιτισμικό

χώρο ὅπου άνήκει ὁ Γληνός) επιβάλλει μιά προσεκτική συζήτηση των λύσεων πού προκρίθηκαν εδώ, και τής έκδοτικής μεθοδολογίας πού ακολουθεῖται. Γιατί — για νά μείνουμε στους μεγάλους του εκπαιδευτικο-κοινωνικοῦ δημοτικισμού — τά *Απαντα* του Μανόλη Τριανταφυλλίδη (ιδιαίτερα έπιμελημένη έκδοση μέ τή φροντίδα των στελεχών του Νεοελληνικοῦ Ίνστιτούτου τής Θεσσαλονίκης) περιέχουν μόνο τά δημοσιευμένα έργα και δέν είναι ύπομνηματισμένα. Του Άλέξανδρου Δελμούζου διαθέτουμε μόνο τή συγκέντρωση (στό *Μελέτες και Πάρεργα*) κάποιων σκόρπιων μικρών δημοσιευμάτων, πού κι αυτά τά είχε επιλέξει ὁ ίδιος ὁ συντάκτης τους, και έκδόθηκαν μετά τό θάνατό του χωρίς ύπομνηματισμό. Η άλληλογραφία του Τριανταφυλλίδη παραμένει ανέκδοτη, ενώ του Δελμούζου έχει δημοσιευτεί σέ σώμα μόνο ένα μικρό μέρος τής χάρη στή φροντίδα του Χ.Γ. Χαρίτου (*Τό Παρθεναγωγείο και τά «άθεικά» του Βόλου. Η άλληλογραφία των πρωταγωνιστών* [Α. Δελμούζου και Δ. Σαράτση]) πού ὁμως — δικαιολογημένα, για λόγους πού θά γίνουν, έλπίζω, προφανείς εδώ πιά κάτω — δέν μπόρεσε νά έξαντλήσει τίς άνάγκες του ύπομνηματισμοῦ. Άς προστεθεῖ, τέλος, στήν πρόχειρη αυτή απαρίθμηση, ότι τής Πηνελόπης Δέλτα (πού άνήκει στήν ίδια εποχή και στό ίδιο κλίμα) διαθέτουμε μόνο τήν άλληλογραφία (μέ ύποδειγματικό ύπομνηματισμό του Παύλου Ζάννα).

Γιά τόν Γληνό ὁ Φίλιππος Ήλιου στοχεύει στήν πληρότητα: Τά *Απαντα* θά περιλάβουν τό σύνολο των δημοσιευμάτων, τό σύνολο των ανέκδοτων κείμενων, και (σέ ξεχωριστό τόμο) τήν άλληλογραφία: οι σημειώσεις και τά ύπομνήματα του έπιμελητή είναι (και έχουμε κάθε λόγο νά πιστεύουμε ότι θά είναι και στους επόμενους τόμους) έξαντλητικά. Έτσι προκύπτει ένας τεράστιος ὄγκος υλικού και μιά ιδιαίτερα δύσκολη έρευνητική εργασία τόσο για τόν έντοπισμό (άλλά καθώς φαίνεται και τήν υλική πρόσκτηση) των σκόρπιων δημοσιευμάτων, ὅσο και για τή συλλογή των πληροφοριών πού έντάσσονται στις σημειώσεις.

Έδώ πρέπει νά σταματήσουμε μιά στιγμή για νά έπισημανθεῖ άκόμη μιά φορά ή άπίστευτη φτώχεια πού παρατηρεῖται σέ έργα ύποδομής για τά θέματα πού αναφέρονται στή νεότερη πολιτισμική μας ιστο-

ρία, καί κυρίως στίς κοινωνικο-εκπαιδευτικές της ὀψεις. Χωρίς βιογραφικά λεξικά (συνήθως ἀκόμη καί ἡ ἀναγραφή τῶν ἀκράϊων βιογραφικῶν χρονολογιῶν γιά τά πρόσωπα πού δέν ὑπῆρξαν στήν πρώτη σειρά τῆς ἐπικαιρότητας ἀπαιτεῖ ἰδιαίτερη ἐρευνα), χωρίς μονογραφίες γιά ἄτομα, θεσμούς καί ἰδρύματα (ἐδῶ ἡ μικρή βιβλιογραφία περιορίζεται κατά κανόνα σέ δημοσιεύσεις ρητορικῶν κειμένων — ὅπως, λ.χ., οἱ ἐπικήδειοι ἢ ἐπετειακοί λόγοι) καί — σχεδόν αὐτοπόνητα ὕστερα ἀπ' αὐτά — χωρίς συνθετικές ἱστορικές μελέτες, ὁποῖος καταπιάνεται μέ τά θέματα αὐτά ἀναγκάζεται νά καταναλῶνει πολύ περισσότερο χρόνο ἀναζητώντας τά realia παρά στό στοχασμό. Ἀλλά καί αὐτό τό στοιχειῶδες στάδιο τῆς ἐρευνητικῆς ἐργασίας γίνεται ἀκόμη πιό δύσκολο ἀπό τήν ἀνυπαρξία ἐιδικευμένων βιβλιοθηκῶν (ὄσες ὑπάρχουν ὀφείλονται σέ κάποιες ἰδιωτικές πρωτοβουλίες καί ἀναλύσεις), τήν ἀκαταστασία τῆς μοναδικῆς ἔθνικῆς βιβλιοθήκης, μέ ἀρχεῖα πού ὅταν εἶναι δημόσια εἶναι ἀκατάτακτα ἢ καί ἀπρόσιτα (καί συχνά ἐλέγχονται ἀπό τούς ἐκάστοτε ἀρχειοφύλακες σάν νά ἀποτελοῦν προσωπικό τους κτήμα) καί ὅταν εἶναι ἰδιωτικά φυλάγονται σάν νά ἀποτελοῦν ἀνεκτίμητη πηγή γιά οἰκονομικά ὀφέλη ἢ γιά δόξα. Οἱ ἐξαιρέσεις, ὅπως πάντα, ἐπιβεβαιώνουν καί ἐνισχύουν τόν κανόνα. Ἄν ἐντάξει κανεῖς σ' αὐτά καί τή συγκέντρωση ὄλων σχεδόν τῶν πηγῶν καί ὄλου τοῦ ὑλικοῦ στήν Ἀθήνα (κάποτε καί στή Θεσσαλονίκη), καταλαβαίνει εὐκολά τήν ἀδυναμία τῶν ἐρευνητῶν τῆς ἐπαρχίας (ὅπως ὁ Χ. Χαρίτος) νά καλύψουν τά κενά τῆς πληροφόρησής τους καί νά φτάσουν στά ὑψηλῆς ποιότητας ἔργα στά ὁποῖα ἀσφαλῶς στοχεύουν.

Στίς δυσκολίες αὐτές πρέπει νά προστεθεῖ καί ἡ ἔλλιπέστατη προετοιμασία τῶν νέων ἐπιστημόνων μας γιά ἐρευνητικό ἔργο καί γιά ἐπιστημονικές ἀνακοινώσεις. Ἐδῶ ἡ εὐθύνη τῶν πανεπιστημιακῶν δασκάλων εἶναι μεγάλη, ἀφοῦ οἱ ἀπόφοιτοι τῶν φιλοσοφικῶν μας σχολῶν κατά κανόνα δέν γνωρίζουν πῶς γίνεται μιά ἀποδελτίωση ἢ μιά βιβλιογραφική παραπομπή. Καθώς μάλιστα ἡ νεοελληνική ἐπιστημονική δεοντολογία φαίνεται νά ἀνέχεται (ἢ καί νά παραδέχεται) τήν ἀνεξέλεγκτη ἐπανάληψη στοιχείων πού προέρχονται ἀπό «δευτερογενεῖς» πηγές καί τήν ταύτιση τοῦ σχολίου μέ τήν πληροφορία, ὅποιος

θέλει νά κάμει σοβαρή δουλειά ἀναγκάζεται νά ἐπαναλαμβάνει τά στάδια τῆς βασικῆς ἐρευνας.

Ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ ἀντιμετώπισε ὄλες αὐτές τίς δυσκολίες, οἱ ἀποφάσεις πού πῆρε ὡς πρός τήν ἐκταση τοῦ ἔργου, καί οἱ λύσεις τίς ὁποῖες προέκρινε δίνουν στά "Ἀπαντα τήν ἰδιαίτερη ἐπιστημονική τους διάσταση. Θά ὑπάρξουν, βέβαια — καί πρέπει νά ὑπάρξουν, γιατί εἶναι πάντα γόνιμες — καί σοβαρές συζητήσεις σέ μεθοδολογικά θέματα. Ὑποθέτω, ἄς ποῦμε, ὅτι ἡ χρονολογική κατάταξη τῶν κειμένων πού τηρεῖται σχολαστικά σέ τούτη τήν ἐκδοση — συνέπεια τοῦ αὐστηρά ἀρχεῖακοῦ χαρακτῆρα τόν ὁποῖο ἐπιδιώκεται νά ἔχει — θά προκαλέσει ἐπιφυλάξεις καί θά δημιουργήσει κάποιες δυσκολίες στή χρήση. Ὁ ἐπιμελητής δέν ἔχει ἀμφιβολίες γιά τήν ὀρθότητά της: «ἡ κατάταξη», λέει, «εἶναι, φυσικά, χρονολογική» (τόμ. Α', σελ. λε' — ἡ ὑπογράμμιση δική μου). Ὅταν, ὁμως, ὁ ἀναγνώστης βρῆκε γιά τό λόγο αὐτό ποιήματα τοῦ Γληνοῦ ἀνάμεσα σέ ἕναν λόγο του σέ μνημόσυνο τοῦ Βερναρδάκη (στήν καθαρεύουσα) καί σέ ἕνα σχόλιο γιά τόν *Οιδίποδα Τύραννο* τοῦ Στέλιου Σεφεριάδη (στή δημοτική) (τόμ. Α', σελ. 106-118) δέν μπορεῖ παρά νά ἀντιμετωπίσει δυσκολίες μεταπήδησης ἀπό τό ἕνα θέμα στό ἄλλο καί ἀπό τό ἕνα κλίμα στό ἄλλο. Καί πάντως ἡ διαχρονική θεώρηση μιᾶς συγκεκριμένης πλευρᾶς τῆς προσωπικότητας τοῦ Γληνοῦ (ὅπως, λ.χ., ἡ ποιητική του δημιουργία) ἢ ἐνός θέματος (ὅπως, λ.χ., τά σχετικά μέ τό μάθημα τῶν νέων ἑλληνικῶν) θά ἀπαιτεῖ ἕνα διασπαστικό στάδιο ἀναζήτησης. Ἴσως ἕνα λεπτομερειακό εὑρητήριο (μέ πολύ ἐνορατικά καταρτισμένο λημματολόγιο) πού ἔτσι καί ἄλλιῶς εἶναι ἀπαραίτητο, θά μπορέσει ὅταν ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἐκδοση, νά διευκολύνει σημαντικά πρός τήν κατεύθυνση αὐτή. Ἄλλωστε περιμένει κανεῖς στό τέλος τοῦ ἔργου καί ἄλλα βοηθητικά στοιχεῖα: μιά πλήρη βιβλιογραφία (ἐτοιμασμένη κιόλας, ὅπως σημειώνεται στήν Εἰσαγωγή, στό μέγιστο μέρος της, «ὑποδειγματικά» ἀπό τήν Αἰκάτερινη Ἀσδραχᾶ), ἕνας «χρονολογικός πίνακας» (τά βιογραφικά στήν Εἰσαγωγή εἶναι — σκόπιμα, κατά τόν ἐπιμελητή — ἰδιαίτερα περιορισμένα) κ.ἄ.

Ἐνα δεύτερο σημείο πού θά μπορούσε νά ὀδηγήσει σέ κάποιες συζητήσεις εἶναι ἡ σχέση ἀνάμεσα στά κείμενα πού ἐντάσσονται στό

κύριο σῶμα τοῦ ἔργου καί σέ ἐκεῖνα πού συναποτελοῦν τά Παραρτήματα κάθε τόμου. Στίς περισσότερες περιπτώσεις ἡ διάκριση εἶναι προφανής, ἄλλοτε ὁμως, θά ἦταν, ἴσως, χρήσιμο καί ἐνδιαφέρον νά γνωρίζουμε τό σκεπτικό πού ὀδήγησε σέ τούτη ἢ σέ ἐκείνη τήν ἐνταξη. Πάντως, ἀφοῦ μιλήσαμε γιά διασπάσεις, ἡ ὑπαρξη τῶν Παραρτημάτων καί μόνη της δημιουργεῖ δυσκολίες στή χρονολογική θεώρηση στήν ὁποία ἀποβλέπει ὁ ἐπιμελητής. Ἡ ξεχωριστή (στό τέλος τοῦ ἔργου) ἐκδοση τῆς Ἀλληγογραφίας, θά εἶναι ἕνα τρίτο στοιχεῖο στό ὁποῖο θά πρέπει νά ἀναφέρεται κανεῖς, προκειμένου νά ἔχει πλήρη τήν εἰκόνα τῆς χρονολογικῆς συνέχειας.

Ὅλα αὐτά — ἐπιμένο — δέν ἀποτελοῦν μειονεκτήματα τῆς ἐκδοσης. Ὅποιαδήποτε ἄλλη λύση κι ἂν εἶχε προκριθεῖ θά ὑπῆρχαν ἐπιφυλάξεις καί ἀντιρρήσεις, καί τό στοιχεῖο τῆς ἐκδοτικῆς αὐθαιρεσίας θά ἦταν ἴσως πολύ μεγαλύτερο. Ἄν ἐπισημαίνονται ἐδῶ αὐτά τά σημεία εἶναι ἀκριβῶς γιατί εἶναι, ὅπως εἶπα, ἡ πρώτη φορά πού μᾶς ἐπιτρέπεται νά συζητήσουμε τέτοια μεθοδολογικά θέματα μέ βάση ἕνα ἔργο πού καταρτίζεται μέ τάση φρόνησης, ἐπιμέλειας καί συστηματικότητας.

Πέρα ὁμως ἀπό τοῦτα τά γενικά ἐκδοτικά, οἱ δύο πρῶτοι τόμοι τῶν Ἀπάντων, ἂν δέν ἐπιτρέπουν ἀκόμη νά μιλήσουμε γιά μιά ἀναθεώρηση καί ὀλοκλήρωση τῆς κοινῆς ἐντύπωσης γιά τήν προσωπικότητα τοῦ Γληνοῦ, δίνουν στόν καθένα

μας τήν εὐκαιρία νά ἀνακαλύψει νέες διαστάσεις στά θέματα πού τόν ἀπασχολοῦν, νά ἐπιβεβαιώσει ἢ νά μεταβάλλει κάποιες ὑποθέσεις του, νά ἐπισημάνει χαρακτηριστικά παράλληλα φαινόμενα. Ἔτσι, ἄς πούμε, προκειμένου γιά τήν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς ἐκπαίδευσης μποροῦν νά γίνουν μερικές ἐνδιαφέρουσες διαπιστώσεις σχετικά μέ τίς στάσεις καί τίς ἀντιδράσεις τῶν δασκάλων πού προσπάθησαν νά «μεταρρυθμίσουν» τό σύστημα μέσα ἀπό τή σχολική πράξη. Γιατί καί ὁ Γληνός στό μικρό σχετικό διάστημα πού ὑπῆρξε — στήν ἀρχή τῆς σταδιοδρομίας του — καθηγητής σέ σχολεῖα, ἀγανάκτησε μέ τίς ἴδιες νοοτροπίες καί προχώρησε σέ ἴδιες λύσεις ὅπως καί οἱ ἄλλοι «μεταρρυθμιστές». Ὅταν σέ μιά στιγμή καταγράφει τήν ἀπογοήτευση του σημειώνοντας πρόχειρα σ' ἕνα χαρτί «Ὅλο μου τό εἶναι διαμαρτύρεται» (τόμ. Α', σελ. 120) ἀντιδρᾷ ὅπως ἀντέδρασαν ὁ Δελμούζος καί ὁ Κουντουρᾶς ὅταν ἦρθαν γιά πρώτη φορά σέ ἐπαφή μέ τή σχολική πραγματικότητα: «Κλείστε τά σχολεῖα», θά φωνάξει ὁ Κουντουρᾶς, διαπιστώνοντας ἀπό ἄμεση ἐμπειρία πόσο κακή ἀγωγή προσφέρεται σ' αὐτά, καί ὁ Δελμούζος θά παρομοιάσει τό Σχολεῖο του μέ «Κρυφὸ Σχολεῖο».

Ἀλλά ὁ Γληνός εἶχε τήν εὐκαιρία νά δουλέψει σέ σχολεῖα τοῦ «Ἐξω Ἑλληνισμοῦ» (στή Λήμνο τό 1903-1904, στά Βουρλά τό 1905-1906 καί στή Σμύρνη τό 1906-1908) καί συνεπῶς — ἀντίθετα πρὸς τοὺς ἄλλους δύο — ἀδέσμευτος ἀπὸ τήν ἰδιαίτερα καταπιεστική κρατική κυριαρχία. Τοῦ ἦταν ἔτσι πιὸ εὐκολο νά καινοτομήσει (χωρὶς αὐτό νά σημαίνει πὼς δὲ γνώρισε κι ἐκεῖνος τελικά τόν κατατρεγμὸ) καί νά διαπιστώσει τήν καταλυτική ἐπίδραση τοῦ συγκεντρωτισμοῦ: Τό 1911 θά παρατηρήσει πὼς «Ἡ ἑλληνική παιδεία στήν Τουρκία ἔχοντας[...] ἕνα πολὺτιμο μέ τό μέρος τῆς ἀγαθῆς, τήν ἀποκέντρωση, ὄχι μόνο δὲν ἔμεινε ὀργανικά καθόλου πίσω ἀπὸ τήν παιδεία τοῦ ἐλεύθερου κράτους, μά καί σέ μερικά σημεῖα προπορεύτηκε[...]. Καί ἀπὸ τήν ἀποκέντρωση τῆς σχολικῆς διοίκησης στήν Τουρκία ἤμποροῦμε νά ἐλπίζουμε καί πολλά ἀκόμα ἀγαθὰ γιά ὅλη τήν ἑλληνική παιδεία» (τόμ. Β', σελ. 76). Ἄν δὲν κάνω λάθος, ὁμως, (κι ἂν τό περιεχόμενο τῶν ἐπόμενων τόμων δὲν διαψεύσει τήν ἐντύπωση) ὁ Γληνός, ὅταν ἀργότερα ἀσχολήθηκε μέ τά ὀργανωτικά

τῆς ἐκπαίδευσης, δὲν συνέβαλε τελικά στόν κλονισμό τοῦ συγκεντρωτισμοῦ.

Πάντως στά λίγα αὐτά χρόνια δοκιμάστηκαν ἀπὸ τόν Γληνὸ μέτρα πού ἀργότερα ξαναδοκιμάστηκαν ἀπὸ τοὺς ἄλλους δύο «μεταρρυθμιστές τῆς πράξης» (κι ἀπὸ μερικούς ἄλλους, ὅπως ὁ Μιχαὴλ Παπαυῆρος, ἀλλά σέ μικρότερη — ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε, τουλάχιστο — ἔκταση) πρὶν νά ἀρχίσουν νά ἐντάσσονται ὀργανικά καί νόμιμα στό σύστημα· μερικά, ἄλλωστε, παραμένουν καί σήμερα ἀτόμη αἰτήματα μέ περιορισμένες, μάλιστα, πιθανότητες οὐσιαστικῆς καθιέρωσης, καθώς τώρα ἔχει ἐξουδετερωθεῖ κάθε δυνατότητα ἀτομικῆς πρωτοπορίας στά σχολικά πράγματα. Ἔτσι ἡ ὀργάνωση εἰδικοῦ μαθήματος γιά τά νέα ἑλληνικά, ἡ καταπολέμηση τοῦ «παπαγαλισμοῦ», ὁ περιορισμὸς τῆς σημασίας τῶν ἐξετάσεων, ὁ ὑποτονισμὸς τοῦ μαθήματος τῶν λατινικῶν, ἡ ἔμφαση στά πρακτικά μαθήματα ἀνάγονται στίς πρώτες πρακτικὲς μεταρρυθμιστικὲς προσπάθειες τοῦ Γληνοῦ καί ἐπαναλαμβάνονται — πάλι σέ πειραματική - πρωτοποριακή μορφή — ἀπὸ τόν Δελμούζο στό Βόλο κι ἀπὸ τόν Κουντουρᾶ στή Θεσσαλονίκη.

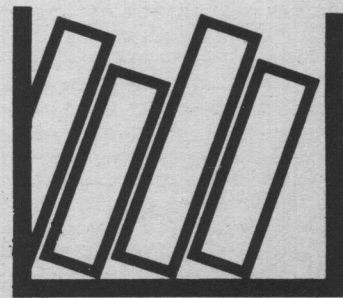
Ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά χαρακτηριστικὸς γιά τήν ἀτμόσφαιρα στήν ὁποία κινήθηκαν οἱ «μεταρρυθμιστές» εἶναι καί ὁ συνδυασμὸς τῆς διδακτικῆς καινοτομίας μέ τήν παιδαγωγική παράδοση: Τὴν ἴδια ἐποχή πού ὁ Γληνὸς προσπαθοῦσε στά Βουρλά νά ἐκσυγχρονίσει τά προγράμματα, νά ἀνατρέψει τήν ἀξιολόγηση τῶν γνωστικῶν ἀντικειμένων τους καί νά ἐφαρμόσει νέες παιδαγωγικὲς μεθόδους, ζητοῦσε, προκειμένου γιά τοὺς μαθητὲς πού ὑστέρησαν στίς ἐπιδόσεις τους, νά «λάβουν ὑπ' ὄψιν οἱ γονεῖς τῶν ὅτι ἐάν καθ' ἕνα οἰονδήποτε τρόπον δὲν βελτιώσουν τά τέκνα των εἶνε περιττόν νά τά ἀποστέλλουν εἰς τό Σχολεῖον» (τόμ. Α', σελ. 104).

Οἱ παραλληλισμοὶ καί οἱ διαφορὲς δὲν περιορίζονται, φυσικά, σέ τούτα τά λίγα σημεῖα. Ἀναφέρθηκαν ἐδῶ μονάχα γιά νά φανεῖ πόσο τά Ἄπαντα μᾶς ἀνοίγουν νέες προοπτικὲς γιά συγκρίσεις καί ταυτίσεις. Μετὰ τήν ὀλοκλήρωση τοῦ ἔργου θά ἔρθει ἡ ὥρα γιά τὴ συγκριτικὴ δουλειά, γιά τὴν ἐνταξὴ τῆς νέας γνώσης στό γενικότερο πλαίσιο. Καί, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τοὺς πρώτους τόμους, ὀλόκληρα κεφάλαια

τῆς ἐκπαιδευτικῆς μᾶς ἱστορίας θά πρέπει νά ἀναθεωρηθοῦν ἢ ἀπλῶς θά μπορέσουν νά γραφοῦν. Θά εἶναι, ἄς πούμε, εὐκαιρία τώρα πού ἡ ἔκδοσή μᾶς θυμίζει ὅτι ὁ Γληνός (ὅπως καί ὁ Μανόλης Τριανταφυλλίδης) μετεῖχε στά Εὐαγγελικά μέ τοὺς πολέμιους τῆς μετάφρασης, νά ἀναζητήσουμε γιά ἄλλη μιά φορά καινούριες ἐρμηνεῖες — πιὸ περίπλοκες ἀπὸ τίς καθιερωμένες — γιά τὰ κίνητρα τῆς ἐξεγερσης ἐκείνης. Ἐξάλλου, χάρις στή δημοσίευση ἀνέκδοτου ὕλικου, θά μπορέσουμε, ἐλπίζω, νά σχηματίσουμε μιά πλήρη εἰκόνα τῶν θεμάτων τῶν σχετικῶν μέ τήν ἐκπαίδευση τῶν δασκάλων καί τῶν καθηγητῶν τῆς μέσης βαθμίδας (ἐδῶ τά κείμενα γιά τὰ Μονοτάξια Διδασκαλεῖα καί γιά τὸ Διδασκαλεῖο Μέσης Ἐκπαίδευσως εἶναι ἰδιαίτερα πολὺτιμα) πού μένουν ἀκόμη οὐσιαστικά ἀγνωστα.

Ἔτσι τὰ Ἄπαντα καθώς θά συμπληρώνεται ἡ ἔκδοσή τῶν τόμων τους θά γίνονται (τόσο τὸ κύριο σῶμα τους ὅσο καί στίς σημειώσεις τοῦ ἐπιμελητῆ) σημαντικὴ πηγή πληροφοριῶν γιά τὴ νεότερη πολιτισμική μας ἱστορία, ἀλλά καί ἐργαλεῖο δουλείας, σημεῖο ἐπαναλαμβανόμενης ἀναφορᾶς γιά ὅλα τὰ σχετικὰ θέματα. Κι αὐτὸ πέρα ἀπὸ τὴν εὐκαιρία πού θά δοθεῖ νά γίνει μιά θεμελιωμένη, ἀντικειμενικὴ ἐκτίμηση τοῦ ἔργου καί τῆς δράσης τοῦ Δημήτρη Γληνοῦ, νά περάσουμε ἀπὸ τὴ μυθοποίηση τῆς παρουσίας του στή νεοελληνικὴ ἱστορία σέ μιά ἐπιστημονικὰ θεμελιωμένη ἀποτίμησή της. Θά ἦταν εὐκαταῖο τὸ ἔργο αὐτὸ νά τὸ ἀναλάβει ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ: Ἡ εὐσυνειδησία καί τὸ ὑψηλὸ ἐπιστημονικὸ ἦθος πού χαρακτηρίζουν τὴ συμβολὴ του στήν ἔκδοση τῶν Ἄπάντων, καί ἡ γνώση του γιά τὴ ζωὴ καί τὴν πνευματικὴ παραγωγή τοῦ Γληνοῦ, στηρίζουν τὴ βεβαιότητα ὅτι μπορεῖ, μέ τὸν ἴδιο τρόπο, νά προχωρήσει, μετὰ τὴν ἀνάληψη, στή συνθετικὴ θεώρηση.

Ἄλξης Δημαρᾶς

Ζάν - Μισέλ Παλμιέ, Λακάν

Νεφέλη 1983, μετάφραση Κωστής Παπαγιώργης

Τό νά μεταφράσει κανείς Λακάν στό ελληνικά ἀποτελεῖ ἕνα μικρό ἄθλο. Ἡ ἀπόδοση τῆς ὀρολογίας προκαλεῖ ἀμηχανία ἀκόμα καί στούς Ἄγγλους μεταφραστὲς πού ἔχουν ἤδη στή διάθεσή τους (σέ ἀντίθεση πρὸς τοὺς Ἕλληνες συναδέλφους τους) ἕνα στόκ ἀπὸ δοκιμασμένους ψυχαναλυτικούς καί φιλοσοφικούς ὄρους. Ἄλλὰ ἡ ὀρολογία δέν εἶναι τὸ μεγαλύτερο πρόβλημα· δέν εἶναι κἀν μεγάλο πρόβλημα δίπλα στό ὑπόλοιπο. Στό κάτω κάτω μπορεῖ πάντα κανεὶς νά ἀφήνει ἀμετάφραστο ἕναν σπάνιο ὄρο μὲ μιά ἐπεξηγηματικὴ ὑποσημείωση. Δέν εἶναι καλὴ λύση αὐτὴ ἀλλὰ μπορεῖ νά βγάλει προσωρινά τοὺς μεταφραστὲς ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο καί τὸν κίνδυνο νά καταφύγουν σέ παρεξηγήσιμη ὑπεκφυγὴ, μέχρι νά βρεθεῖ ἡ κατάλληλη ὀρολογία. Ὁ Λακάν ὅμως παίζει μὲ τίς πιὸ λεπτές ἀποχρώσεις τῆς γαλλικῆς γλώσσας, ἀποχρώσεις πού συχνά δέν ἔχουν οὔτε τὸ μακρινὸ τους ἀντίστοιχο στό ελληνικά. Καί τὸ χειρότερο εἶναι πὼς στηρίζεται σ' αὐτές τίς ἀποχρώσεις γιὰ νά ἀναπτύξει ἕνα ἐπιχείρημα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸ πολυσυζητημένο ὕφος τοῦ Λακάν μεταφραζόμενο δέν καταστρέφει ἀπλὰ καί μόνο τὴ γοητεία τοῦ πρωτοτύπου, ὅπως μπορεῖ νά συμβεῖ μ' ἕνα λογοτεχνικὸ κείμενο· καταστρέφει κάποτε τὴν ἴδια τὴν οὐσία τοῦ λακανικοῦ λόγου καθὼς οὐσία καί ὕφος γίνονται ἀξεχώριστα. Μ' αὐτὰ τὰ δεδομένα δέν εἶναι παράξενο πὺ τὰ κείμενα τοῦ Λακάν καί τῶν ὀπαδῶν του ἔχουν μὲ τέτοια ἐπιτυχία ἀντισταθεῖ στοὺς Ἕλληνες ἐκδότες πού δύσκολα ἀφήνουν νά τοὺς ξεφύγει ἕνα ὄνομα πού κυκλοφορεῖ τόσο πολὺ στὴν πιάτσα.

Ὅλες ὅμως οἱ ἀντιστάσεις ἔχουν τὰ ὄριά τους καί στό τέλος ὑποκύπτουν καί σπᾶνε. Μὲ τὸν Λακάν ἔγινε πιά ἀρχή, πού σημαίνει ὅτι ἐπεται συνέχεια — καλὴ ἢ κακὴ. Ἐδῶ θά σταθῶ σέ μιά κακὴ στιγμή αὐτῆς τῆς ἱστορίας. Ὅχι γιὰ νά γκριιάξω ἐπειδὴ ἔχασα ἄδικα τὸ χρόνο μου διαβάζοντας ἕνα βιβλίον, οὔτε γιὰ νά

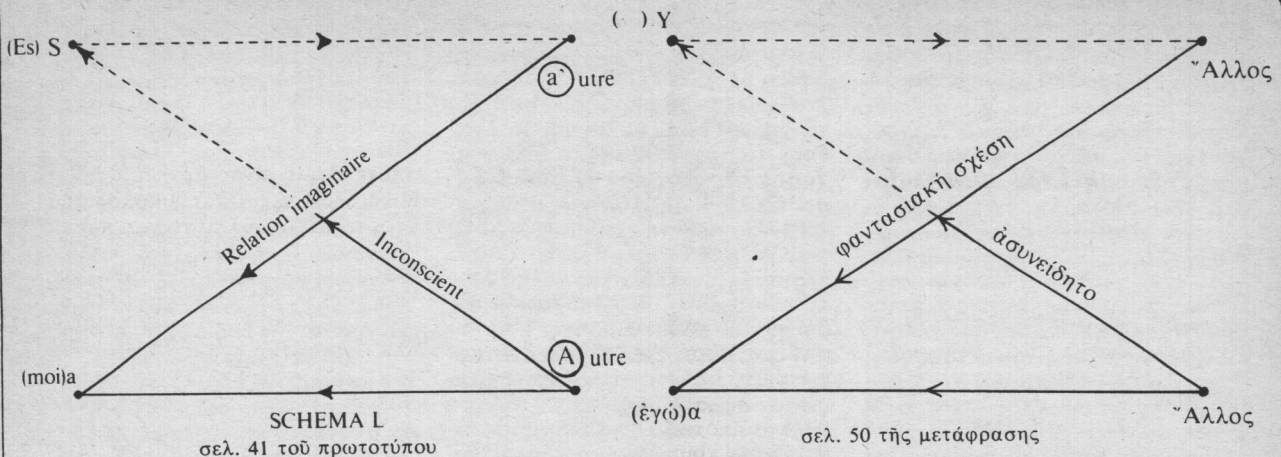
ἀποτρέψω κανέναν ἀπὸ τὸ νά συνεχίσει τίς προσπάθειες — ἀλίμονο, οἱ νόμοι τῆς ἀγορᾶς εἶναι ἀμείλικτοι — ἀλλὰ γιὰ νά ὑποστηρίξω τὸ παράδοξο ὅτι οἱ κακὲς ἐκδόσεις, ἰδίως ὅταν πουλᾶνε, εἶναι τελικὰ εἰς βᾶρος καί τῶν ἰδίων τῶν ἐκδοτῶν.

Οἱ ἐκδόσεις «Νεφέλη», πού ἔχουν στό ἐνεργητικὸ τους πολλὰ καλὰ καί καλαίσθητα βιβλία, ἀποφάσισαν πρόσφατα νά ψαρέψουν στό θολὰ νερά τοῦ λακανισμοῦ. Χρησιμοποιοῦ ἐπιτηδες αὐτὴ τὴν ἔκφραση καί θά προσπαθῶ νά ἐξηγήσω γιὰτί. Τὸ πρόβλημα ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ βιβλίον πού διάλεξαν νά ἐκδώσουν. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ Παλμιέ ἔγραψε τὸ βιβλίον του γιὰ τὸν Λακάν τὸ 1968 ὅταν οἱ μελέτες γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Γάλλου ψυχαναλυτῆ ἦταν ἀκόμα λιγιστὲς — ὄχι ὁμως καί ἀνύπαρκτες. Δυστυχῶς, αὐτὸ τὸ πρόσωπο ἐνδιαφέρον τοῦ Παλμιέ δέν ἀρκεῖ γιὰ νά βελτιώσει τὴ γενικὴ ἐντύπωση πού δίνει τὸ βιβλίον του. Πρόκειται γιὰ ἐργασία ἐπιφανειακὴ καί πρόχειρη. Στὴν εἰσαγωγὴ ὑπάρχει μιά καταδίκη μὲ πολὺ ὕφος αὐτῶν «πού ψάλλουν μονότονα τίς ρήσεις τοῦ δασκάλου» ἀλλὰ στὴν πορεία ἀντιλαμβάνεται κανεὶς πὼς ὁ Παλμιέ δέν προχωρεῖ πολὺ πέρα ἀπὸ τίς ρήσεις αὐτές. Μὲ τρόπο ἐπαναληπτικὸ γίνεται ἕνα διαρκὲς στριφογύρισμα πάνω στίς πιὸ πολυσυζητημένες προτάσεις. Παρ' ὅλα αὐτὰ, τὸ βιβλίον τοῦ Παλμιέ δέν εἶναι εὐκολονόητο. Γιὰ νά γράψει κανεὶς κάτι εὐκολονόητο γιὰ τὸν Λακάν πρέπει νά τὸν ἔχει καταλάβει πολὺ καλὰ καί αὐτὴ δέν εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ συγγραφέα μας. Σέ κάθε δυσκολία ὁ Παλμιέ ὑπεκφεύγει ἄλλοτε παραφράζοντας καί ἄλλοτε παραθέτοντας αὐτοῦσιες περικοπὲς τοῦ Λακάν. Ὁ Λακάν ὡς γνωστόν εἶναι δυσνόητος, ἀλλὰ οἱ περικοπὲς ἢ οἱ παραφράσεις περικοπῶν του εἶναι ἀκατανόητες. Ὁ Παλμιέ λοιπὸν θεωρεῖ ὅτι ἔκανε τὸ καθῆκον του νά μιλήσει ἀπλὰ, φορτώνοντας τίς δυσκολίες στὸν ἴδιο τὸν Λακάν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη συμπυκνώνει τὰ ἀσυμπιέστα γιὰ νά γίνει τὸ κείμενό του σύντομο. Τὸ

ἀποτέλεσμα εἶναι ἀρνητικόν. Ὅχι μόνο δέν γίνεται πιὸ εὐκολοδιάβατος ὁ Λακάν, ἀλλὰ γίνεται πιὸ παράλογος. Τέλος πάντων, καλὸ ἢ κακὸ τὸ βιβλίον, διαβάστηκε ὅσο διαβάστηκε, ἔκανε καί δευτέρη ἔκδοση τὸ 1970 καθὼς δέν ὑπῆρχαν πολλὰ παρόμοια στὴν ἐποχὴ του νά τὸ συναγωνισθοῦν.

Σήμερα τὰ πράγματα ἔχουν ἀλλάξει. Ἀπὸ τὸ 1968 μέχρι τὸ θάνατό του ἔχουν δεῖ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας σημαντικότερα ἔργα τοῦ Λακάν καθὼς καί πολλῶν ὀπαδῶν καί φίλων του. Ἡ γενικὴ εἰκόνα τοῦ λακανισμοῦ ἔχει ἀλλάξει χαρακτηριστικά. Ἐκτός ἀπ' αὐτὸ ἀρκετοὶ ἄλλοι μελετητὲς ἔχουν γράψει ἀξιόλογες μελέτες γιὰ νά παρουσιάσουν τὸν Λακάν στό εὐρύτερο κοινόν. Σημειῶν ἔνδεικτικά τίς μελέτες τοῦ A. Wilden, *Lacan and the Discourse of the Other*, 1968, καί τῆς A. Lemaire, *Jacques Lacan*, 1970, πού χωρὶς νά εἶναι ἀπόλυτα ἱκανοποιητικὲς ἀποτελοῦν καί οἱ δύο εὐσυνειδήτες προσπάθειες κατανόησης καί παρουσίασης τῆς λακανικῆς σκέψης. Βέβαια τὸ βιβλίον τῆς Λεμέρ εἶναι κάπως μεγαλύτερο ἀπ' αὐτὸ τοῦ Παλμιέ ἀλλὰ αὐτὸ δέν μπορεῖ νά ἀποτελέσει ἐμπόδιο γιὰ τὴν «Νεφέλη». Θά μπορούσε νά παραλείπει ἕνα - δύο κεφάλαια καί νά τὸ φέρει στό μέτρο πού ἤθελε, ὅπως ἔκανε ἄλλοτε καί μὲ τὸ βιβλίον τοῦ Παλμιέ πού περιέκοψε ἀπροειδοποίητα 26 σελίδες τοῦ πρωτοτύπου — τόσες εἶναι συνολικά τὸ ἐπίμετρο καί ἡ βιβλιογραφία.

Δέν ξέρω μὲ τί κριτήρια διάλεξαν οἱ ἐκδόσεις «Νεφέλη» αὐτὸ τὸ κατὰ τὴ γνώμη μου κακὸ καί ἀντικειμενικὰ ξεπερασμένο βιβλίον, ἀλλὰ τὸ πρόβλημα δέν σταματᾷ ἐδῶ. Ἡ μετάφραση ἀποτελεῖ πρόκληση καί σκάνδαλο. Δέν θά πῶ πὼς κακοποιεῖται ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα γιὰτί αὐτὸ εἶναι κάτι πού δέν συγκινεῖ πολλούς. Οὔτε θά πῶ πὼς ἡ ἀπόδοση τῆς ὀρολογίας εἶναι λανθασμένη γιὰτί κι αὐτὸ εἶναι ὅπωςδὴποτε ψιλά γράμματα. Θά δώσω λίγα παραδείγματα μόνο, ἀπὸ τὰ πολλὰ πού θά μπορούσα, γιὰ νά δικαιολογήσω τοὺς βαρεῖς χαρακτηρισμούς μου. Ἀρχίζω ἀπὸ τὴ σελίδα 50 ὅπου ὑπάρχει τὸ περίφημο schéma L τοῦ Λακάν — ἕνα ἐπεξηγηματικὸ διάγραμμα ὅπου ἐντοπίζονται οἱ σχέ-

σεις των βασικών ψυχικών τόπων. (Βλέπε σχεδιάγραμμα δίπλα). Κάτω δεξιά είναι η θέση του *Autre*, πάνω δεξιά του *autre*. Δεν θά μπόψ φυσικά έδω σέ συζήτηση τής ουσίας του διαγράμματος. Άρκει νά πώ πώς για νά μή μείνει καμιά άμφιβολία στον άναγνώστη ως προς τή διαφορά των δύο όρων, ό Λακάν βάζει σέ κύκλοσ τό κεφαλαίο Α και τό μικρό α. Ούτε οι κύκλοι όμως δέν στάθηκαν ίκανοί νά έπισημάνουν τή διαφορά στους υπεύθυνους τής ελληνικής έκδοσης, μιάς και οι δύο όροι άποδίδονται πανομοιότυπα μέ τον όρο «Άλλος». Έπάνω άριστερά έμφανίζεται ή γερμανική λέξη (es) μέσα σέ παρένθεση, που όμως επειδή δέν υπάρχει σέ κανένα γαλλοελληνικό λεξικό άφησε τον μεταφραστή μέ τήν άπορία τί νά τήν κάνει. Άντί όμως νά τήν άφήσει άμετάφραστη, όπως θά ήταν ίσως και τό σωστό, τήν παρέλειψε τελείως και άφησε μόνο τήν παρένθεση. Τό άποτέλεσμα είναι τραγελαφικό. Όχι μόνο δέν βγαίνει νόημα από τό διάγραμμα αλλά φαντάζει σάν κάτι τό έντελώς παράλογο.

Στή σελίδα 21 ό τίτλος *Le stade du miroir et la constitution du sujet*, άποδίδεται ως *Τό στάδιο του καθρέφτη και ή συγκρότηση του εγώ*. Τό νά μήν ξέρει ό μεταφραστής ενός κειμένου σχετικού μέ τήν ψυχανάλυση ότι τό *Υποκείμενο* και τό *Εγώ* δέν είναι τό ίδιο πράγμα είναι άσυγχώρητο. Τό νά μήν ξέρει όμως ότι τό *sujet* είναι *υποκείμενο* και όχι *εγώ* είναι άπίστευτο. Δώδεκα σειρές πιο κάτω διαβάζουμε πάλι στή μετάφραση τή φράση - κλειδί *συγκρότηση του εγώ* αλλά έδω τό γαλλικό έχει *formation du je*. Τρεις σελίδες μετά γίνεται διάκριση ανάμεσα στό *je* και τό *moi*. Ό μεταφραστής αποφασίζει νά λύσει τό μεταφραστικό

πρόβλημα νίοθετώντας τό *εγώ* για τό *moi* (πού τό δίνει σέ παρένθεση) και άφήνοντας τό *je* άμετάφραστο. Έστω. Δεν γυρίζει όμως πίσω τρεις σελίδες για νά διορθώσει τό *εγώ* μέ τό όποιο είχε άποδώσει τό *je*. Είναι φανερό πώς ό μεταφραστής αντιλαμβάνεται τής μεταφραστικές δυσκολίες στήν πορεία τής εργασίας του και δέν ύποπτεύεται πώς τής έχει κιάλας άφήσει πίσω του χωρίς νά τό ξέρει. Ό μεταφραστής δέν ξέρει βέβαια τή διαφορά ανάμεσα στό *paranoïaque* και τό *paranoïde* δέν βλέπει όμως ότι τουλάχιστον αισθητικά πρόκειται για διαφορετικές λέξεις που δέν μπορούν νά μεταφραστούν και οι δύο *paranoϊκή* (σσ. 20 και 24); Τί νά πεί κανείς για τό *theorie du fantasme* που γίνεται *θεωρία του φαντάσματος* (σελ. 17 — μπερδεψε βλέπετε τό *fantasme* μέ τό *fantôme*), για τό *terreur panique* που γίνεται *τρομώδης πανικός* (σελ. 22 — αλήθεια, γιατί όχι *πανικόδης τρόμος*). Στή σελίδα 25 τό *persécutions intestines* γίνεται *εμφύλιες συρράξεις*: φυσικά δέν βγαίνει νόημα, αλλά όταν δίπλα στό *εμφύλιες* μās δίνεται σέ παρένθεση (*intestines*: έντόσθιες), τό πράγμα γίνεται γελοίο. Ένα άλλο νόμιμο πρόβλημα είναι ότι συχνά οι τίτλοι βιβλίων δίνονται μέ μικρά γράμματα και έτσι δέν φαίνεται πώς είναι τίτλοι. Έτσι στή σελ. 22 διαβάζουμε. «Τέλος ή *άγρια σκέψη* θά καταγγείλει τήν έκβολή του ίδιου του *coqito...*». Πρόκειται βέβαια για τήν *Άγρια Σκέψη* του Λεβί-Στρώς αλλά ποιός μπορεί νά τό καταλάβει. Μετά από άμέτρητα τέτοια (όλα μου τά παραδείγματα είναι από τό πρώτο κεφάλαιο μόνο) δέν έχει νόημα νά διαμαρτυρηθεί κανείς πού τό *demande* γίνεται *αίτηση* και τό *forclusion* *άποκλεισμός*.

Πρέπει νά γίνει σαφές πώς δέν

πρόκειται για μεταφραστική γκρίνια — γιατί τό μετέφρασε έτσι κι όχι άλλως. Πρόκειται για στοιχειώδη κατανόηση του κειμένου. Τό ξαναείπα παραπάνω: άν δέν μπορούσε νά βρει μιά λέξη ως τήν άφησε άμετάφραστη. Δεν συγχωρείται όμως, ιδίως σ' ένα τέτοιο κείμενο, νά προσποιείται ένας μεταφραστής πώς δέν υπάρχει πρόβλημα και νά μεταφράζει μέ ό, τι του 'ρθει στό κεφάλι. Τό 1979 ή Α. Σκαρπαλέζου μεταφράζοντας στον *Πολίτη* (τ. 25) τό *Le stade du miroir comme formateur de la fonction du Je* του Λακάν, μετέφρασε τό *je* ως *πρώτο ένικό πρόσωπο (Je)*. Σίγουρα δέν είναι κομψή λύση, αλλά δηλώνει τό πρόβλημα κι αυτό δέν είναι λίγο. Τό 1982 ό Α. Νικολαΐδης έγραψε ένα άρθρο στις *Τομές* (τ. 80) για τό *Forclusion* του Λακάν και έξηγοϋσε γιατί διάλεξε τον όρο *διάκλειση*. Μπορεί νά έχει κανείς όποια αντίρρηση θέλει, αλλά δέν μπορεί νά πεί πώς τον ξεγέλασαν και του έμφάνισαν σάν πολύ άπλό κάτι που άποτελεί ουσιαστική καινοτομία. Είναι ύπερβολικό νά ζητάει κανείς από τον μεταφραστή του Λακάν νά έχει διαβάσει τής τρεις ή τέσσερις προσπάθειες που έχουν γίνει μέχρι στιγμής;

Άλλά και ή τυπογραφική έπιμέλεια του βιβλίου είναι κακή. Στή σελ. 115 ξεχάστηκε ό τίτλος του *Τεταρτου Κεφαλαίου*. Στίς ύποσημειώσεις γίνονται άπάρადεκτες περικοπές, όπως στήν ύποσημείωση 18 τής σελ. 151 που μένει ή πρόταση στή μέση και έτσι ενώ ανοίγουν κάπου εισαγωγικά, δέν κλείνουν πούθενά. Άφήνω τό περίφημο *Psych. των ύποσημειώσεων* που για νά γλιτώσει έξι γράμματα μās παραπέμπει ταυτόχρονα στά *psychologie, psychanalyse, psychiatrie*.

Μέ κίνδυνο πιά νά φανώ έντελώς

Παράινέσεις ενός 'Επιστημολόγου

Στό άρθρο του «'Η υπανάπτυξη τών κοινωνικών επιστημών στην 'Ελλάδα» (*Καθημερινή*, 11-12.9.83) ο Δ. Δημητράκος επιχειρεί να γιαιτρέψει την υπανάπτυξη τών κοινωνικών επιστημών κατατοπίζοντας τόν άμυθο αναγκών και άπλοϊκό επιστήμονα σχετικά μέ τις τελευταίες εξελίξεις στην επιστημολογία τών θετικών επιστημών, έτσι ώστε να καταλάβει και αυτός ότι οι κοινωνικές επιστήμες δέν ύστερον σέ τίποτα από τις θετικές. Τό επιχείρημά του είναι ότι κυκλοφορεί μιά λανθασμένη εικόνα τών θετικών επιστημών, ή όποια οδηγεί τόν κοινωνικό επιστήμονα στη δουλική μίμηση αυτού τού έσφαλμένου προτύπου ή στη χρήση ενός εκ διαμέτρου αντίθετου, έξισου έσφαλμένου, προτύπου. "Όταν αντικατασταθεί αυτή ή λανθασμένη εικόνα μέ την όρθή πού προτείνει ο κ. Δημητράκος, γίνεται αντιληπτό ότι οι κοινωνικές επιστήμες δέν διαφέρουν ούσιαστικά από τις θετικές.

Δέν θά έπεκταθώ στη συνέχεια αυτού τού παραμυθιού, διότι οι παρατηρήσεις πού έχω να κάνω άφορούν κυρίως τό τμήμα τού άρθρου πού εκθέτει τό «όρθό» πρότυπο τών θετικών επιστημών. Καί για να μή μακρύνει πολύ αυτό τό σημείωμα, δέν θά άσχοληθώ καθόλου μέ όρισμένες καίριες σημασίας λεπτομέρειες πού παραβλέπει ή επιχειρηματολογία τού συγγραφέα.¹ Θά σταθώ σέ μερικές μονάχα από τις άνακρίβεις και τις πολλές παρανοήσεις και άσυνέπειες πού περιέχει τό άρθρο.

Δέν μπορώ να κάνω συγκεκριμένες παρατηρήσεις για τις πρώτες δύο παραγράφους («'Επιστημονισμός και άπομονωτισμός» και «Τό φετίχ της βεβαιότητας»), επειδή δέν είναι σαφές άν όλες οι θέσεις πού περιέχουν άποδίδονται στους επιστημολογικά άπλοϊκούς επιστήμονες ή άν μερικές άπ' αυτές είναι θέσεις τού ίδιου τού συγγραφέα. Προχωρώντας, όμως, στην παράγραφο 3 («Θετικότητα ή άλήθεια»), όπου τίγεται τό θέμα της «βεβαιότητας» της επιστημονικής γνώσης, διαβάζουμε ότι «τό αντικείμενο τών επιστημών δέν είναι ή βεβαιότητα αλλά ή άλήθεια...» Μά π ρ ο φ α ν ώ ς τό αντικείμενο τών επιστημών δέν

είναι ή βεβαιότητα — εκτός άν πρόκειται για τήν επιστήμη της ψυχολογίας. Οι ψυχολόγοι, πράγματι, μπορεί να διερευνούν τή βεβαιότητα — ως ψυχολογική ιδιότητα. Οι επιστημολόγοι όμως διερευνούν τήν *έγκυρότητα* της γνώσης πού παρέχουν οι διάφορες επιστήμες. Ούτε, βέβαια, ή άλήθεια είναι αντικείμενο της επιστήμης. "Ισως, στόχος της κάθε επιστήμης να είναι να άνακαλύψει, να διατυπώσει ή να κατασκευάσει άληθείς θεωρίες για τό ιδιαίτερο αντικείμενό της. "Ισως, πάλι, να μήν είναι αυτός ο στόχος της κάθε επιστήμης... "Αντιπαρέρομαι τό θέμα, μιά και ο κ. Δημητράκος γράφει σέ εφημερίδα και όχι σέ επιστημονικό περιοδικό. Παρατηρώ μόνον ότι σέ μιά εφημερίδα ή μέν παρουσίαση αυτής της θέσης ως πρωτότυπης και έντυπωσιακής είναι άστοχη, διότι ή θέση αυτή είναι κοινός τόπος μεταξύ τών επιστημολογικά και φιλοσοφικά άπαιδύτων. "Η δέ παρουσίασή της ως μοναδικής, άδιαμφισβήτητης και καθολικά άποδεκτής είναι, τό λιγότερο, παραπλανητική.

"Από τήν ίδια παράγραφο επιλέγω άκόμη ένα από τά πολλά δείγματα συγκεκριμένων σκέψεων και έννοιών πού χαρακτηρίζουν τό άρθρο. Γράφει, λοιπόν, ο συγγραφέας σχετικά μέ τις προβλέψεις τών θετικών επιστημών: «'Η σχέση τών [προβλεπομένων] άποτελεσμάτων αυτών μέ τις άρχικές συνθήκες πού προϋποτίθενται πρέπει να είναι λογική συνέπεια (να μπορεί να «παραχθεί») από τή θεωρία πού προτάσσεται». Μιά όρθή έπαναδιατύπωση αυτής της πρότασης θά ήταν: «Οι προβλέψεις αυτές (και όχι 'τά άποτελέσματα είναι γεγονότα και, όπως είναι γνωστό, λογικές ιδιότητες έχουν, και λογικές σχέσεις ισχύουν μεταξύ γλωσσικών αντικειμένων και όχι μεταξύ γεγονότων) είναι λογικές συνέπειες της θεωρίας πού προτάσσεται και (της περιγραφής) τών άρχικών συνθηκών». Δηλαδή αυτό πού προσπαθεί να πεί ο κ. Δημητράκος είναι ότι μιά πρόβλεψη (τών φυσικών επιστημών) είναι τό συμπέρασμα ενός συλλογισμού, τού όποιου προκείμενες είναι κάποια θεωρία και ή περιγραφή τών άρχικών

συνθηκών. Αυτό πού κατορθώνει όμως να πεί είναι ότι τό συμπέρασμα ενός συλλογισμού, τού όποιου μοναδική προκείμενη είναι κάποια θεωρία, είναι ότι *ή σχέση μεταξύ μιάς πρόβλεψης και της περιγραφής τών άρχικών συνθηκών είναι λογική συνέπεια*. Φαίνεται ότι τις έμπειρικές θεωρίες τις χρησιμοποιούμε για να παράγουμε νεφελώδεις ισχυρισμούς πού άνήκουν στη δικαιοδοσία της Λογικής.

Στήν παράγραφο 4 («Τό πρόβλημα της ανάπτυξης και όριοθέτησης της επιστημονικής γνώσης»), τίθεται τό πρόβλημα της όριοθέτησης τών επιστημών. "Η άσυνέπεια πού χαρακτηρίζει αυτή τήν παράγραφο είναι υπερβολική άκόμη και για τόν άρθρογράφο μας. Πρώτα μäs λέει ότι ή «δυναμική της ...άναπτυξης [της επιστήμης]...χρησιμεύει...ως κριτήριο διαχωρισμού της από τή μη επιστήμη» μετά, ότι οι Πόπερ, Κούν, Λάκατος και Φέγιεραμπεντ όριοθετούν τήν επιστημονική γνώση μέ «άφετηρία» τήν εξήγησή τους αυτής της άνάπτυξης. Στη συνέχεια, πάλι, μäs λέει ότι κριτήριο της επιστήμης, της κάθε επιστήμης, είναι τό ότι αναπτύσσεται. "Ενώ στό τέλος της προηγούμενης παραγράφου μäs έχει πεί ότι «κοινή μήτρα τών επιστημών...είναι...ή παραγωγική συμπερασματικότητα». Δέν ξέρω, βέβαια, τί ακριβώς έννοει μέ τόν όρο 'κοινή μήτρα'. "Εμένα πάντως μου μοιάζει συνώνυμος μέ τόν όρο 'διαχωριστικό κριτήριο' σ' αυτή τή συνάφεια. "Ισως περιττεύει να έπισημάνω ότι, όπως και να έχει τό πράγμα, μέ αυτόν τόν ισχυρισμό του ο άρθρογράφος δέν λέει τίποτα παραπάνω από τό ότι οι επιστήμονες — όπως εξάλλου και όλοι μας πού και πού — χρησιμοποιούν και τήν άπαγωγική λογική.

"Αλλά ως έπιστρέψουμε στα πρώτα τρία κριτήρια πού προτείνει: τήν άνάπτυξη-της-επιστήμης, τή δυναμική

1. Παραπέμπω ένδεικτικά στον Davidson, D., "Mental Events", (1970), άναδημ. στο *Actions and Events* (Oxford, 1980), 207-227, όπου προβάλλονται ούσιαστικά έπιχειρήματα — πού φαίνεται να άγνοεί ο άρθρογράφος — εναντίον της ταύτισης τών κοινωνικών επιστημών μέ τις θετικές. "Επιλέγω αυτό τό άρθρο διότι άνήκει στην αναλυτική φιλοσοφία (μέ τήν όποία πρέπει να έχει άσχοληθεί ο Δ. Δημητράκος άφού είναι διαβασμένος στον Πόπερ) και έχει άποτελέσει τόν πυρήνα σειράς δημοσιευμάτων πρós τήν ίδια κατεύθυνση.

-της-ανάπτυξης-της-επιστήμης και κριτήρια μέ-άφετηρία-τή-δυναμική -της-ανάπτυξης-της-επιστήμης. Βέβαια, τό ότι ή έπιστήμη αναπτύσσεται, δέν θεωρείται διαχωριστικό κριτήριο από κανέναν. Καί τά μαθηματικά αναπτύσσονται. Δέν θεωρούνται όμως εμπειρική επιστήμη. Ο ισχυρισμός του, πάλι, ότι οι σύγχρονοι επιστημολόγοι — αντίθετα μέ τούς παλαιότερους — όριοθετούν τήν επιστήμη μέ άφετηρία τήν εξήγησή τους γιά τό πώς αναπτύσσεται, είναι μία κενή γενικολογία πού ισχύει καί γιά τούς παλαιότερους επιστημολόγους, τούς θετικιστές του Κύκλου της Βιέννης: 'Η επιστήμη αναπτύσσεται είτε μέ τήν προσθήκη έπαληθεύσιμων καί (έν-μέρει) έπαληθευμένων θεωριών καί νόμων είτε μέ τήν άναγωγή τέτοιων θεωριών καί νόμων σέ «εϋρύτερες» θεωρίες, πού καθίστανται έτσι έξί-σου έπαληθεύσιμες καί έπαληθευμένες μέ τίς άναγόμενες θεωρίες. Μέ «άφετηρία», λοιπόν, αυτή τήν εξήγηση, θέτουν ως διαχωριστικό κριτήριο τήν έπαληθευσιμότητα μιάς θεωρίας από πιθανές παρατηρήσεις.

Τέλος, σχετικά μέ τή δυναμική-της-ανάπτυξης-της-επιστήμης ως γενικό χαρακτηρισμό των κριτηρίων πού θεσπίζουν οι σύγχρονοι επιστημολόγοι, άναφέρω ένδεικτικά ότι ό μέν Φέγιεραμπεν στά ύστερά του έργα είναι άμφιβολο άν προτείνει κάποιο κριτήριο — μάλιστα λέει ρητά ότι «Ο διαχωρισμός της ιστορίας μιάς επιστήμης καί της φιλοσοφίας της από τήν ίδια τήν επιστήμη διαλύεται, όπως καί ό διαχωρισμός της επιστήμης από τή μή-επιστήμη». ² Ο δέ Κούν δέν ταυτίζει τή δυναμική της ανάπτυξης της επιστήμης μέ τήν επιστημονικότητα: Μιά επιστήμη αναπτύσσεται μέ τήν έναλλαγή περιόδων φυσιολογικής επιστήμης καί περιόδων επαναστατικής επιστήμης. Στίς πρώτες κυριαρχεί σέ μιά επιστημονική κοινότητα ένα κοινό Παράδειγμα-³ στόχος της επιστήμης είναι νά άποσαφηνίσει, νά διαρθρώσει καί νά αξήσει τήν άκρίβεια του Παραδείγματος αυτού. Στίς δεύτερες περιό-

δους, τό κυρίαρχο Παράδειγμα άμφισβητείται καί άντικαθίσταται από κάποιο άλλο. 'Η δυναμική αυτής της άμφισβήτησης καί άντικατάστασης είναι φυσικά σημαντικότερο κεφάλαιο της δυναμικής της ανάπτυξης της επιστήμης. Αυτό, όμως, πού χαρακτηρίζει τήν επιστήμη είναι τό γεγονός ότι διανύει περιόδους φυσιολογικής επιστήμης όπου δέν άμφισβητείται ή ισχύς του κοινου Παραδείγματος. Σ' αυτό τό σημείο ό Κούν είναι κατηγορηματικός.⁴

Συνεχίζω μέ τήν παράγραφο 5 («Κριτική καί 'σχετικιστική' στάση στην έπιστήμη»). Γράφει ό κ. Δημητράκος ότι στίς φυσικές επιστήμες «ή άρχή του 'σώζειν τά φαινόμενα' (κατά τήν έκφραση του Ντυέμ)⁵ προέχει της ύποχρέωσης του 'σώζειν τήν θεωρίαν'». Μά άκόμα καί ό Πόπερ άναγνωρίζει τώρα πιά ότι πρέπει πού καί πού νά σώζουμε τή θεωρία.⁶ Ο δέ Λάκατος πιστεύει ότι, μέ μεθοδολογική άπόφαση, περισώζουμε καί πρέπει νά περισώζουμε όρισμένα τμήματα μιάς θεωρίας (τόν «σκληρό πυρήνα» της) από όποιαδήποτε άντιπαράθεση μέ τά «φαινόμενα».⁷ Ο Κούν, πάλι,

μάς λέει ότι σέ περιόδους φυσιολογικής επιστήμης ή δραστηριότητα της επιστημονικής κοινότητας έντοπίζεται στην προσπάθειά της νά στριμώξει τά «φαινόμενα» μέσα στά καλούπια πού της προσφέρει τό κυρίαρχο Παράδειγμα. 'Η άποτυχία μιάς τέτοιας προσπάθειας δέν βάλλει κατά της όρθότητας του Παραδείγματος, αλλά κατά της ικανότητας του επιστήμονα. Τά δέ φαινόμενα πού άντιστέκονται συστηματικά σέ τέτοιες προσπάθειες συσσωρεύονται ως άνωμαλίες πού θά διευθετηθούν στό μέλλον.⁸ Τέλος, ό Φέγιεραμπεν διδάσκει ότι συνήθως δέν έγκαταλείπουμε καί δέν πρέπει νά έγκαταλείπουμε μιά θεωρία όταν διαψεύδεται από τά φαινόμενα. Τά «φαινόμενα» συγκροτούνται από παλαιότερες ιδεολογίες-θεωρίες· κι έτσι, αυτό πού άποκαλούμε 'άντιπαράθεση θεωρίας-πραγματικότητας' δέν είναι παρά μιά άντιπαράθεση δύο ή περισσότερων θεωριών-ιδεολογιών.⁹ 'Αν, λοιπόν, έγκαταλείψουμε κάποια θεωρία, δέν είναι γιά νά σώσουμε τά φαινόμενα αλλά γιά νά σώσουμε κάποια άλλη θεωρία. Οι θεωρίες όμως, συνεχίζει ό Φέγιεραμπεν, δέν πρέπει νά έγκαταλείπονται αλλά αντίθετα νά πολλαπλασιάζονται. Διότι μιά θεωρία χρησιμεύει ως εργαλείο γιά τήν άνακάλυψη, δηλαδή τή συγκρότηση, νέων φαινομένων. Καί χρησιμοποιώντας όσο τό δυνατόν περισσότερες θεωρίες, ξεθάβουμε φαινόμενα πού έμπλουτίζουν τίς θεωρίες μας διευρύνοντας τό πεδίο έφαρμογής τους.¹⁰

Λίγο παρακάτω στην ίδια παράγραφο, ό άρθρογράφος ισχυρίζεται ότι στίς φυσικές επιστήμες «γίνονται συχνά άποφασιστικά πειράματα, πειράματα πού άποφασίζουν άνάμεσα σέ δύο άντιμαχόμενες θεωρίες». Αυτή ίσως είναι ή άποψη του Πόπερ.¹¹ 'Υπάρχουν, όμως, καί άλλες άπόψεις. 'Ο Λάκατος λέει ρητά ότι δέν υπάρχουν άποφασιστικά πειράματα, δηλαδή πειράματα πού

2. Feyerabend, P., 'Ενάντια στη Μέθοδο, έπιμ. Γ. Γκουνταρούλης (Θεσσαλονίκη 1983), σ. 81.

3. Τό Παράδειγμα στη διδασκαλία του Κούν άντικαθίστα τή θεωρία στη διδασκαλία των Κάρναπ, Νάγκελ, Πόπερ, κ.λπ.

4. Kuhn, T., "Logic of Discovery or Psychology of Research?" στό I. Lakatos καί A. Musgrave (έπιμ.), *Criticism and the Growth of Knowledge* (Cambridge, 1972) σ.6.

5. 'Η έκφραση «σώζειν τά φαινόμενα» δέν άποδίδεται στον Ντυέμ. Ο Ντυέμ, βέβαια, έχει γράψει ένα βιβλίο μέ τίτλο *Sozein ta Phainomena* (Paris 1908), αλλά καί ό Mittelstrass έχει γράψει ένα βιβλίο μέ τίτλο *Retzung der Phänomene* (Berlin 1962). Παρ' όλα αυτά, συνεχίζουμε νά άποδίδουμε τήν έκφραση αυτή στον Πλάτωνα: πηγή μας ό Συμπλίκιος, *Είς τό Περί Ούρανοϋ*, σ. 488, στ. 23-24 (έκδοση Heiberg). 'Επισημαίνω ότι ό λόγος γιά τόν όποιο παραθέτω αυτή τήν ύποσημείωση είναι ότι τά δημοσιογραφικά άρθρα του κ. Δημητράκου έχουν επιστημονικές αξιώσεις: άπόδειξη τό βιβλίο του *Φιλοσοφία καί Πολιτική* (Αθήνα 1981) όπου, μεταξύ άλλων, άναδημοσιεύονται καί άρθρα του συγγραφέα από τήν έφημερίδα *Τά Νέα*.

6. Πρβλ. Popper, K., "Normal Science and its Dangers" στό I. Lakatos καί A. Musgrave (έπιμ.), *δ.π.*, σ. 55 καί *Conjectures and Refutations* (London 1974), σ.49.

7. Lakatos, I., "Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes" στό I. Lakatos καί A. Musgrave (έπιμ.) *δ.π.*, σσ. 133-134, 157, 176-177.

8. Kuhn, T., *Η Δομή των 'Επιστημονικών 'Επαναστάσεων*, έπιμ. Β. Κάλφας (Θεσσαλονίκη 1981), κεφ. III-V.

9. Feyerabend, *δ.π.*, κεφ. 4.

10. *Ο.π.*, κεφ. 3.

11. 'Επισημαίνω ότι στό *Conjectures and Refutations*, *δ.π.*, σ. 235, υπάρχει μιά έλαφρά ύπαναχώρηση ως προς αυτή τή θέση.

νά ανατρέπουν μία θεωρία στη στιγμή. Μόνον εκ των υστέρων, αφού έχουμε πιά εγκαταλείψει για καλά μία θεωρία, και έχουμε άσπαστεί κάποια άλλη, απονέμουμε τόν τιμητικό τίτλο 'άποφασιστικό πείραμα'. Αυτός ο τίτλος, όμως, είναι πάντοτε ανακλητός — και συχνά ανακαλείται καθώς ξαναγράφεται ή ιστορία.¹²

Ο Κούν και ο Φέγιεραμπεντ, πάλι, άρνούμενοι τή δια-θεωρητική αντίληψη τής πραγματικότητας, ισχυρίζονται ότι ή πραγματικότητα (και συνεπώς και τά άποφασιστικά πειράματα) συγκροτείται από κάποια θεωρία: éναλλακτικές θεωρίες συγκροτούν éναλλακτικές πραγματικότητες και éναλλακτικά άποφασιστικά πειράματα. Και άρνούμενοι τήν αντίληψη του δια-θεωρητικού, «ουδέτερου» πειράματος που προϋποθέτει τό Δόγμα του 'Αποφασιστικού Πειράματος, άρνούνται και τήν ισχύ του Δόγματος...¹³

Τέλος, ό άρθρογράφος εξετάζει τό θέμα του σχετικισμού που, όπως γράφει, «βασίζεται στην άρκετά διαδεδομένη και άρκετά άνόητη ρήση: "Όλα είναι σχετικά" ή "Η αλήθεια είναι σχετική"». Σωστά ό κ. Δημητράκος αντιμετώπιζει μία τόσο άνόητη διατύπωση με μία έξισου άνόητη άπάντηση: «Σχετικά με τί; Προφανώς με τίποτε και με όλα».

Τό πρόβλημα του άρθρογράφου είναι ότι δέν μπορεί νά ξεφύγει από μία ρητορική των έντυπώσεων. Δέν μπορεί νά καταλάβει ότι τό επιστημολογικό, και άκόμα περισσότερο τό φιλοσοφικό, είδος λόγου διαφέρει ούσιωδώς από τήν κοινοτοπία: για νά αντιμετώπισει τόν επιστημολογικό του αντίπαλο άναγκάζεται νά τόν μετατρέψει σε ένα άνόητο και φιλοσοφικά άπαιδέυτο συνομιλητή. Η μετατροπή αυτή προκαταλαμβάνει και καλύπτει τήν έλλειψη επιχειρηματολογίας, έφόσον επιφέρει, αυτόματα, τή δυσφήμιση του αντίπαλου του.

Ίσως, θά τόν βοηθούσε νά καταλάβει ποιό είναι τό επιστημολογικό πρόβλημα του σχετικισμού, αν διάβαζε πιό προσεκτικά τουλάχιστον τούς συγγραφείς που άναφέρει — τόν Πόπερ, τόν Κούν, τόν Λάκατος και τόν Φέγιεραμπεντ. Και για νά

καταλάβει τί θά πεί φιλοσοφικό έπιχείρημα, του συνιστούμε νά διαβάσει πώς αντιμετώπιζουν τόν σχετικισμό — τόν πραγματικό του, δηλαδή, αντίπαλο, κι όχι τόν αντίπαλο που στήνει στή θέση του για νά έχει μία εύκολη νίκη — οι Davidson, Rorty, Kripke και Putnam.¹⁴

Στό άρθρο αυτό ό κ. Δημητράκος παρουσιάζει ως μοναδικό, τελεσιδικό και καθολικά άποδεκτό ένα πρότυπο των θετικών επιστημών που έχει άμφισβητηθεί σε όλα του τά σημεία από σοβαρούς επιστημολόγους. Τά έπιχειρήματα αυτά ούτε τά αντιμετώπιζει ό συγγραφέας, ούτε καν άναφέρει τήν ύπαρξή τους.¹⁵ Ο μόνος αντίπαλος που άναγνωρίζεται στό άρθρο είναι δικής του κατασκευής: τό λανθασμένο πρότυπο των θετικών επιστημών που κυκλοφορεί στην άπλοϊκή άγορά των επιστημολογικά άπαιδευτων. Άκόμα και τόν σχετικισμό — τό μοναδικό του σημείο έπαφής με τήν επιστημολογία — τόν έξουδετερώνει μεταμορφώνοντας τον στον σχετικισμό τής χαρτορίχτρας.

Η συναίνεση του άναγνώστη, λοιπόν, επιδιώκεται με τήν άπλή αντιπαράθεση δύο κατάλληλα σκηνοθετημένων éναλλακτικών λύσεων: 'Από τή μία μεριά έχουμε ένα πρότυπο των επιστημών που είναι εκ προοιμίου άκυρο — αφού είναι αυτό που κυκλοφορεί μεταξύ των επιστημολογικά άπαιδευτων — και που έπιπλέον φέρεται ως υπεύθυνο για τήν ύπανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών στην 'Ελλάδα. Άπό τήν άλλη μεριά έχουμε τό σωτήριο πρότυπο που προτείνει ό συγγραφέας και που άντλεί τό όποιοδήποτε κύρος του από τόν τρόπο παρουσιάσής του και μόνο. Για νά

τό επικυρώσει, ό συγγραφέας παριστάνει τήν επιστημολογική έξουσία άπέναντι στον άναγνώστη, τόν άπλοϊκό έπιστήμονα και τό κράτος — ό υπέρτιτλος του άρθρου είναι 'Μία επικίνδυνη στασιμότητα', ό υπότιτλος του 'Οί εϋθύνες κράτους και επιστημονικής κοινότητας'. Τό ίδιο τό πρότυπο φέρεται νά κυκλοφορεί άνεμπόδιστα στην έγκυρη άγορά των επιστημολόγων — δέν έπισημαίνεται πουθενά ότι άμφισβητείται στις μέν λεπτομέρειές του καθολικά, άκόμα και από τόν ίδιο τόν Πόπερ, στά δέ κύρια σημεία του από μία σημαντική μερίδα επιστημολόγων. Σ' αυτό βοηθάει και ή άπόκρυψη τής καταγωγής του — δέν άναφέρεται πουθενά ότι εκτίθενται οι θέσεις ενός συγκεκριμένου επιστημολόγου, του «πρώμου» Πόπερ.

Είναι άπλή σωτηριολογία: Για νά άποφύγουμε τόν κίνδυνο του άπλοϊκού προτύπου, μάς προσφέρεται ως μοναδική διέξοδος και σωτηρία τό ποπεριανό μοντέλο.

Ίόλη Πατέλλη

14. Βλ. Davidson, D., "On the Very Idea of a Conceptual Scheme". *Proc. American Philosophical Association* 47 (1973-74), 5-20, Rorty, R., "The World Well Lost", *The Journal of Philosophy*, LXIX (1972), 649-665, Kripke, S., "Naming and Necessity" στό D. Davidson και G. Harman (έπιμ.), *Semantics of Natural Language* (Dordrecht-Holland 1972), 253-355, και Putnam, H.: "Explanation and Reference" στό G. Pearce και P. Maynard (έπιμ.) *Conceptual Change* (Dordrecht-Holland 1973), 199-221.

15. Η μοναδική εξαίρεση είναι κάποια μνεία στις «τόσο διαφορετικές μεταξύ τους επιστημολογίες των Πόπερ, Κούν, Λάκατος και Φέγιεραμπεντ».

12. Lakatos, δ.π., σ. 173 κ.έ.

13. Η συνέχεια στα κεφ. III-X του 'Η Δομή των 'Επιστημονικών 'Επαναστάσεων, δ.π., και στα κεφ. 2-8 του 'Εναντία στη Μέθοδο, δ.π.

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ

ΖΩΟΔΟΧΉ ΠΗΓΗΣ 17, 253 36 39 980

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΠΙΛΟΓΗ
ΧΑΜΗΛΟΤΕΡΕΣ ΤΙΜΕΣ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ

Ἡ ἔκθεση τοῦ Βιβλίου στό Πεδίο τοῦ Ἄρεως

Οἱ ἐκθέσεις τοῦ βιβλίου, πού μετά τή μεταπολίτευση πολλαπλασιάστηκαν πολύ γρήγορα ἔχασαν (ἢ μάλλον δέν μπόρεσαν νά ἀποκτήσουν ποτέ) κάθε σοβαρό, λειτουργικό ρόλο στήν πολιτιστική ζωὴ τοῦ τόπου.

Ἰδια γέυση

Καί στή φετινὴ Ἐκθεση Βιβλίου, στό πεδίο τοῦ Ἄρεως, ὅπως καί σ' ὄλες τίς προηγούμενες, στήν Κηφισιά, στό Ζάππειο, στή Θεσσαλονίκη, στά φεστιβάλ τῶν Νεολαίων, τό βιβλίο ἐκτέθηκε ἀνεπανόρθωτα. Στά κιόσκια πού στήθηκαν στό χώρο τοῦ πεδίου τοῦ Ἄρεως φάνηκε ἡ πραγματικὴ του κατάσταση: μαγειρικές, Ἄπαντα, περιπετειώδη, «ἱστορικά» ἀναγνώσματα, λεξικά, πολλά λεξικά κι ἐγκυκλοπαιδείες (ἴσως ἡ Ἑλλάδα διαθέτει τίς περισσότερες κατά κεφαλὴν — ἢ κατακέφαλα — ἐγκυκλοπαιδείες τοῦ κόσμου), ἐργόχειρα, ψυχολογίες, σεξουαλικά, μαγείες, φιλοσοφίες, ἀστρολογίες, λογοτεχνίες παλιές καί νέες, ἀρία καί πού πολιτικά βιβλία, ἐπιστημονικά. Ὅλα τουρλού, τουρλού, μαντρωμένα στά κιόσκια, πνεῦμα ὑπὸ ἐκποίηση πάνω στοὺς πάγκους.

Τό πνεῦμα ὅμως τῆς ἐκθέσης αὐτῆς δέν ἦταν νά διαφωτιστεῖ ὁ κόσμος, νά μάθει, νά ἐνημερωθεῖ. Ἡ ἐκθεση δέν χρονολογοῦσε τὸν ἑαυτό της. Ἐκεῖνο τὸ 1983 θά μπορούσε νά εἶναι 1977 ἢ 1985 καί μόνο οἱ «ἄκρως ἐνήμεροι» διακρίνουν κάθε φορά τὸ νέο ἀπὸ τὸ παλιότερο, τὴ διαφορὰ, τὸ προχώρημα ἢ τὴ στασιμότητα. Ἐχω δηλαδή τὴ γνώμη ὅτι αὐτές οἱ ἐκθέσεις, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν συμβάλλουν στήν ἐκποίηση τοῦ στόκ τοῦ ἐκδοτῶν (λέγεται ὅτι φέτος οἱ πωλήσεις πῆγαν καλά. Μακάρι) μοιάζουν σά νά θέλουν ν' ἀποκρύψουν τὸ ἐμπόρευμα πού διαλαλοῦν. Ἴσως γιατί ἂν ἦταν φανερὴ ἡ ποσότητα, καί κυρίως ἡ ποιότητα τοῦ νέου, τότε ἡ στασιμότητα ἢ ἡ ὀπισθοδρόμηση θά ἦταν ὀλοφάνερη. Τά ἀνακατωμένα ὀνόματα, τὰ γιαλιστερά ἐξώφυλλα, ἡ εἰκόνα τοῦ μανάβικου δημιουργεῖ τελικὰ τὴν ψευδαίσθηση ὅτι τὸ εἶδος ἀνθεῖ, ὅτι πᾶμε καλά.

Ἄλλὰ ἂν, γιὰ παράδειγμα, οἱ ὀργανωτές διέπρατταν τὸ κατόρθωμα

— γιατί, πραγματικά κατόρθωμα θά ἦταν — νά ὀργανώσουν μερικά κοινὰ περίπτερα, ὅπου θά ἔμπαιναν μόνο βιβλία τῆς τελευταίας χρονιάς ἢ τῆς τελευταίας διετίας — π.χ. χωριστά γιὰ τὸ ἐπιστημονικὸ βιβλίο, τὴ λογοτεχνία, τὸ δοκίμιο, τὴ φιλοσοφία, τὸ πολιτικὸ βιβλίο κ.λπ. ἢ, ἂν κοντὰ στὰ τόσα ἀτομικὰ περίπτερα τῶν ἐκδοτῶν ὑπῆρχε ἓνα ἄς ποῦμε «Γενικὸ Βιβλιοπωλεῖο» ὅπου στὰ ράφια του καί στοὺς πάγκους του ὁ κόσμος θά ἔβρισκε τὴ νέα παραγωγή, καί τὴν παλιότερη, ὅπως ταξινομεῖται στὰ βιβλιοπωλεῖα — τότε ὁ βιβλιόφιλος ἐπισκέπτης θά ἔφευγε ἀπὸ τὴν ἐκθεση ἔχοντας πάρει μιὰ σαφὴ εἰκόνα τοῦ τομέα τῆς πνευματικῆς δημιουργίας πού τὸν ἐνδιαφέρει, θά ἔφευγε δηλ. ἀπὸ τὴν ἐκθεση μὲ ἀνάγκες πνευματικές.

Φυσικὰ ὁ κόσμος πηγαίνει σ' αὐτές τίς ἐκθέσεις. Καί φέτος πῆγε πολὺς. Καί μάλλον θά εὐχαριστήθηκε, εἶδε φίλους, εἶδε κόσμο, χάζεψε, ἀκουσε διαλέξεις, εἶδε βαλκανικὰ μπαλέτα, «λαϊκά», ἀγόρασε βιβλία, οἱ ἐκδότες πούλησαν. Τίποτε τὸ ἀντιπαθητικὸ ἢ τὸ ἀρνητικὸ δέν ὑπάρχει σ' ὅλα αὐτά. Ὑποτίθεται ὅμως ὅτι οἱ ἐκθέσεις, ἐκτός ἀπ' ὅλα αὐτά, προάγουν τὸ Βιβλίο: δηλαδή διευρύνουν τὴν ἀγορὰ, δημιουργοῦν ἀνάγκες πνευματικές — ὄχι μόνο καταναλωτικές — στὸν πολὺ κόσμο, συντελοῦν στίς συγκρίσεις, τίς κρίσεις, τὴν κριτικὴ, συντελοῦν νά ξεχωρίζει ἢ ἦρα ἀπ' τὸ στᾶρι.

Τὸ βιβλίο δέν ἔχει ζήτηση

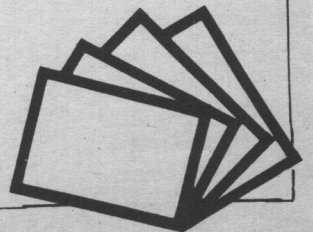
Τὸ πρόβλημα δέν εἶναι ἡ ἐκθεση τοῦ Βιβλίου αὐτὴ καθ' αὐτὴ ἀλλὰ τὸ ἴδιο τὸ βιβλίο. Ἄλλωστε ἀκόμη κι ἂν ἡ διοργάνωση ἦταν ἄσπογη πάλι ἡ κατάσταση δέν θά ἄλλαζε ριζικά, ἀπλῶς θά ἦταν ἓνα βῆμα γιὰ μιὰ μελλοντικὴ καλυτέρευση. Ἄλλὰ γιὰ τὴ σημερινὴ κακοδαιμονία του ἄλλοι θά κατακεραυνώσουν τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ πού δέν ἐπιδοτεῖ ἄρκετὰ τίς ἐκδόσεις κι ἄλλοι τοὺς ἐκδότες. Π.χ. τὸ 1977 τὸ κράτος διέθεσε 23.800.000 δρχ. γιὰ τίς βιβλιοθήκες ἔναντι 958.079.000 δρχ. γιὰ τὸν Ἀθλητισμὸ ἐνῶ, ἀκόμη χειρότερα, τὸ 1983 διέθεσε 45 ἐκ. δρχ. γιὰ τίς βιβλιοθήκες καί γιὰ τὸν ἀθλητισμὸ οἱ πιστώσεις ἀνέβηκαν στίς 4,5 δις. (Ἀπὸ ἐκθεση τοῦ

προέδρου τοῦ Συλλόγου Ἐκδοτῶν Βιβλιοπωλῶν Ν. Ἀντωνόπουλου, ΑΝΤ7, 30 Σεπτ. 1983, τεύχ. 242). Δηλαδή τὸ Κράτος παρά τίς ρητορείες γιὰ τὴ μόρφωση, τὴν Λαϊκὴ Ἐπιμόρφωση, καί τὴ Νέα Γενιά δέν θεωρεῖ τὸ βιβλίο πολιτιστικὸ ἀγαθό. Ὅσο γιὰ τοὺς ἐκδότες, πού συνήθως εἰσπράττουν τίς γκρίνιες ὅλων μας, ἀναμφισβήτητα συνεργοῦν κι αὐτοὶ ὅσο μποροῦν στήν ἐκμηδένιση τοῦ βιβλίου.

Οἱ προχειρότητες τῶν ἐκδόσεων, οἱ κλεψιυπιές, τὸ χοντρεμπόριο (τυπωμένου) χάρτου, οἱ ἀνεύθυνες μεταφράσεις, τὸ ἀγχώδες κυνηγητὸ τοῦ «μπέστ σέλλερ», οἱ μόδες, ἡ ἀσημαντότητα τῶν ἐπενδύσεων, εἶναι τὸ κλίμα, τὸ πνευματικὸ καί τὸ ἐμπορευματικὸ, πού δημιουργοῦν, ἐν πολλοῖς, οἱ ἴδιοι οἱ ὑπεύθυνοι τῆς παραγωγῆς τοῦ βιβλίου. Οἱ λαμπρές ἐξαιρέσεις μᾶς δίνουν μόνο τὸ μέτρο τοῦ τί θά μπορούσε νά γίνει καί, κυρίως, δακτυλοδεικτοῦν τὴ γενικὴ φτώχεια.

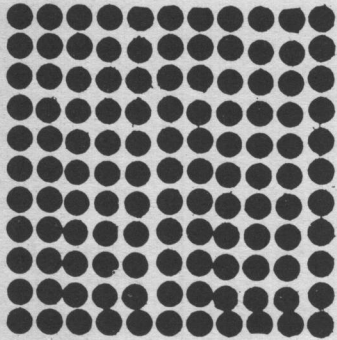
Παρά ταῦτα, ἂν θέλαμε νά ψάξουμε λίγο πιὸ πολὺ τὰ πράγματα, ἡ ἀδιαφορία τοῦ κράτους καί ὁ ἐκδοτικὸς μαρasmus δέν εἶναι παρά τὸ φανερό μέρος τοῦ παγόβουλου. Γιατί ἐκεῖνος πού πιὸ πολὺ καταδικάζει τὸ βιβλίο σὲ μαρasmus εἶναι ἡ ἴδια ἡ κοινωνία: τὸ βιβλίο — ἡ ἀνάγνωσή του — δέν ἔχει περάσει στή ζωὴ μας. Δέν τὸ ζητᾶμε οὔτε σάν ἐμπόρευμα οὔτε σάν πολιτιστικὸ ἀγαθό. Ἡ ἀγορὰ τοῦ βιβλίου εἶναι στενὴ, κυρίως, γιατί τὸ ἐμπόρευμα δέν ἔχει ζήτηση, καί δέν ἔχει ζήτηση γιατί οὔτε κἂν ἡ μορφωμένη τάξη τῶν ἀνθρώπων πού ζοῦν σ' αὐτὸ τὸν τόπο (πάνω ἀπὸ 600.000 πτυχιούχοι ἀνωτέρων Σχολῶν καί φοιτητές) τοῦ ἀφιερώνει μέσα σ' ἓνα χρόνο ὅσα, σέ χρήμα καί φροντίδα, ἀφιερώνει γιὰ τίς μπριζόλες μιᾶς ἑβδομάδας. Καί ὅταν ἡ ἀγορὰ εἶναι στενὴ, τότε, εἶναι ἀδύνατο νά μιλήσουμε γιὰ ποιότητες, γιὰ δημιουργίες, γιὰ ἐκδοτικὰ ἐπιτεύγματα, προσεγμένα βιβλία. Ἀπ' τὸ Ζάππειο ὡς τὸ Πεδίο τοῦ Ἄρεως θά γκρινιάζουμε καί θά ζητᾶμε ἐπιδοτήσεις ἀπ' τὰ Ὑπουργεῖα.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

POP ELEVEN

ΤΟ ΦΘΗΝΟΤΕΡΟ
ΚΑΙ ΤΟ ΠΛΗΡΕΣΤΕΡΟ
ΚΑΤΑΣΤΗΜΑ ΔΙΣΚΩΝ

POP ELEVEN

Για καλύτερη μουσική εκεί που συμβαίνει
Πινδάρου-Τσακάλωφ 1ος όροφος
τηλ. 3630868

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ - ΚΡΙΤΙΚΗ
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΛΑΤΗΣ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

ΟΚΤΩΒΡΗΣ-ΔΕΚΕΜΒΡΗΣ 83

5

ΔΕΥΚΑΛΙΩΝ

Περιοδική έκδοση
του Κέντρου Φιλοσοφικών Έρευνών

Τεύχος 36:

Ο ΓΟΡΓΙΑΣ ΚΑΙ Η ΣΟΦΙΣΤΙΚΗ

ΓΟΡΓΙΑΣ: Έλένης Έγκώμιον,
Υπέρ Παλαμήδους άπολογία.
Εισαγωγή, επιμέλεια, μετάφραση,
Π. ΚΑΛΛΙΓΑΣ.

G. B. KERFERD: The Interpretation
of Gorgias' Treatise Περί του μή
δντος ή περί φύσεως.

Γ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ: Η πιθανολό-
γηση ως μέθοδος άπόδειξης στο
Γοργία.

Π. ΜΠΑΣΑΚΟΣ: Η θέση της σο-
φιστικής στη διαλεκτική του
Άριστοτέλη. Παρατηρήσεις
στά Τοπικά και στους Σοφιστι-
κούς Έλέγχους.

ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟ

Η άναγγελία της έκδοσης του Δεκαπενθήμερου Πολίτη προκά-
λεσε όπως ήταν φυσικό ποικίλες αντιδράσεις. Πολλοί φίλοι κι
άναγνώστες μās ρωτούσαν επίμονα πώς, γιατί, με ποιο στόχο ή
νέα έκδοση, άλλοι είχαν επιφυλάξεις για τό σκόπιμο ή τό έφικτό
της προσπάθειας. Δέν έλειψαν, βέβαια, οι ένθουσιώδεις.

Μερικοί εξέφρασαν γραπτές τις αντιδράσεις τους στο νέο. Τους
εϋχαριστούμε, όπως κι όλους εκείνους που με τις υποδείξεις τους
και την κριτική τους μās βοήθησαν στην καλύτερη έκτίμηση της
κατάστασης και των προβλημάτων που αντιμετωπίζουμε.

Παρακάτω, δημοσιεύουμε τις επιστολές που λάβαμε:

Άγαπητέ Πολίτη,

Μās ανακοίνωσε ότι θά γίνεις
και Δεκαπενθήμερος. Χαρά στο
κουράγιο σου. Έδω μιά φορά τό
μήνα κυκλοφορούσες, ή περίπου
μιά φορά τό μήνα, και δέν καταφέ-
ρατε να πιάσετε τόν παλμό του κό-
σμου που λένε και νομίζετε ότι μ'
αυτή την επέκταση θά τό πετύχετε;
Άς μιλήσουμε σοβαρά. Είναι σί-
γουρο ότι μορείτε να τυρβάζετε
θαυμάσια περί πολλά και ιδιαίτερα
να μās πασαλείβετε με τις άκαδη-
μαϊκές - πανεπιστημιακές σάλτσες.
Δέ λέω, χρήσιμα πράγματα όλα αυ-
τά είτε για τό ψωμάκι είτε για την
«έπιστήμη» είτε για την επιστήμη
(χωρίς εισαγωγικά) αλλά αν τό διά-
βημά σας είναι και πολιτικό — και
είναι — γιατί τάχα ό Πολίτης με
15νθήμερο ένδυμα θά μπορέσει να
άφορα όσους, έστω αυτούς, άρ-
νούνται τά ψευτοδιλήμματα της πο-
λιτικής ζωής; Τουλάχιστον ό Κύρ-
κος παίζει φυσαρμόνικα ή σφυρίζει
Μπετόβεν σε υπόκρουση Ρεζάν. Έ-
σεις τί θά κάνετε; Άν είστε συνε-
χώς με την πάλη των τάξεων λάβε-
τε υπόψη ότι την έχει πάρει εργολα-
βία ό Μηλιός. Κάποτε, επιτέλους,
πρέπει να άσχοληθούμε και με την
πάλη των ανθρώπων είτε παλεύουν
στά εργοστάσια είτε άναστενάζουν
στο Λυκαβηττό.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι θά έχουμε
φάσεις έτοϋτο τό χειμώνα. Γουστά-
ρω. Μόνο που να, όλα αυτά είναι
κάπως άνιαρά. Δέν θέλω να σας ά-
ποτρέψω, τό έναντίον σας ευχομαι
τά καλύτερα. Έμεις πάντως θά γί-
νουμε μπαλάκι του πίκκ-πόγκ. Άν-
τί - Σχολιαστής - Πολίτης - Πρό-
κληση, Άριστερά Σήμερα και πάλι
άπ' την άρχή.

Έγώ πάντως δέν καταλαβαίνω
τίποτε, θθεν και διατηρώ την άνω-
νμία μου. Δύσπιστος όσο δέ γίνε-
ται άλλο, έτοιμος να σπάσω πλάκα
ή άκόμη (ποιός ξέρει;) να σας ά-
κούσω.

Για την ώρα έχω δουλειά
Άνώνυμος
(άπό πεποίθηση)

Υστερόγραφο: Μιά συμβουλή, αν
έπιτρέπετε. Ξεχάστε όσο γίνεται
γρηγορότερα εκείνα τά περί δια-
γραμμάτου|της κριτικής ύποστήρι-
ξης του Έσωτερικού. Άν είναι έ-
τσι, τό καλύτερο που έχετε να κά-
νετε είναι να γίνετε έσωτερικοί στα
ίσα.

Φίλοι του Πολίτη

Η άναγγελία της έκδοσης του Δε-
καπενθήμερου Πολίτη ήταν για μέ-
να μιά ευχάριστη έκπληξη. Νομί-
ζω, πράγματι, ότι ό Πολίτης θά
μπορούσε να προσφέρει όχι μόνο
στόν τομέα που ως τώρα κινήθηκε
άλλά και σε ένα άλλο έπίπεδο, πιο
κοντά στην καθημερινή πολιτική
και κοινωνική έπικαιρότητα. Φο-
βάμαι όμως μήπως αυτό τό άνοιγμα
ζημιώσει την, άναμφισβήτητα, θετι-
κή παρουσία του περιοδικού. Μήν
τυχόν, προκειμένου να ανταποκρι-
θείτε στις καινούριες υποχρεώσεις,
που όπως φαντάζομαι είναι βαρύτε-
ρες και περισσότερες, αντί για κα-
λό γίνει κακό. Δηλαδή ό μόν Πολί-
της που ξέραμε να μην συνεχίσει τη
δουλειά που έκανε (θεωρητική, έπι-
στημονική, πολιτική άνάλυση
κ.λπ.) ό δέ Δεκαπενθήμερος ή να ύ-
ποκύψει κάτω άπό τό βάρος της
πυκνής περιοδικότητας ή να βγαί-
νει μόν αλλά χωρίς κανένα ιδιαίτε-
ρο χρώμα. Φαντάζομαι ότι αυτά τά
ένδεχόμενα θά σας έχουν άπασχο-
λήσει. Κι ελπίζω να τά ξεπεράσετε.
Άλλά που βασίζετε την αισιοδοξία
σας, όταν όλοι ξέρουμε πόσο κατα-
θλιπτικά άδρανής είναι σήμερα ή
Άριστερά κι ό κόσμος της; Μή-
πως, λοιπόν, δέν θά ήταν καλύτερα
να συγκεντρώσετε τις δυνάμεις σας
στόν Πολίτη, και να τόν βελτιώσε-
τε; Μήπως δέν θά ήταν προτιμότε-
ρο να εξασφαλίσετε τη μηνιαία έκ-
δοση του περιοδικού, πράγμα που
τόρα δέν συμβαίνει; Άς μή χαλάμε
τόν ΆιΒασίλη για να χτίσουμε τόν
Άι Δημήτρη.

Σας ευχομαι πάντως καλή έπιτυ-
χία.
Ζήσης Κοντογιάννης
Θεσσαλονίκη

Σύντομη ομιλία, έκτενης δεξίωση, πολλές ευχαριστίες

Σύμφωνα με τό Πρόγραμμα του «Β' ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ», τό Συνέδριο αυτό οργανώθηκε «μετά τή λαμπρή επίτυχία του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου Φιλοσοφίας» και στόχος τών οργανωτών του «είναι τά Συνέδρια του είδους αυτού ν' αποβούν ουσιαστικώς πανελλήνια (όχι άπλώς πανελλαδικά)». Ήπειδή, προφανώς, οί «φιλοσοφικές δυνάμεις του Έλληνισμού» είναι πολυπληθείς, στά Συνέδρια του είδους αυτού υπάρχει πρόβλημα χρόνου. Έτσι, σύμφωνα πάντα με τό Πρόγραμμα, στην πρωινή συνεδρία τής Τρίτης 27-9-83, μία έπιστημονική ανακοίνωση προγραμματίστηκε να διαρκέσει από τις 12.00 ως τις 12.00 (σέ χρόνο μηδέν πού λένε και στό στρατό). Αντίθετα, ή «Δεξίωση του Δημάρχου Αθηναίων κ. Δημ. Μπέη προς τιμήν τών Συνέδρων» προγραμματίστηκε για τή Δευτέρα 27-9-83 από τις 20.00 ως τις 9.30 (τής Τρίτης;). Ύστερα από αυτά, οί οργανωτές κάποιον έπρεπε να ευχαριστήσουν. Πάντα σύμφωνα με τό Πρόγραμμα, ή οργανωτική επιτροπή «Ίδιαίτερα επιθυμεί να εκφράσει τήν ευγνωμοσύνη της προς τούς Προέδρους, κυρίους Κωνσταντίνον Καραμανλήν και Σπυρ. Κυπριανού πού έθεσαν τό Συνέδριο υπό τήν ύψηλή προστασία τους». Καί άφού τό επιθυμεί, τό κάνει χωρίς να χάσει χρόνο, στην άμέσως επόμενη παράγραφο: «Ή Ή Οργανωτική Έπιτροπή του Συνεδρίου εκφράζει τήν ευγνωμοσύνη της προς τούς Προέδρους, κυρίους Κωνσταντίνον Καραμανλήν και Σπύρον Κυπριανού, πού έθεσαν τό Συνέδριο υπό τήν ύψηλή προστασία τους». Στη συνέχεια εκφράζονται και θερμές ευχαριστίες προς τόν Έλληνικό Όργανισμό Τουρισμού. (Ίσως ό Ε.Ο.Τ. να είχε αναλάβει να διατηρήσει τήν καλοκαρία κατά τό τριήμερο του Συνεδρίου). Πάντως, οί οργανωτές «αισθάνονται υπερήφανοι και πιστεύουν πώς ακολουθούν ως προς τό θέμα αυτό, τό σωστό δρόμο».

Χριστιανομαρξιστικά - άντισημιτικά - άπολύτως άντιδραστικά

Μέσα στις άμπελοσοφίες του χριστιανομαρξιστικού «διαλόγου» πού κατασκεύασε ή Έλευθεροτυπία (κεσάτια γάρ) άκούστηκαν πολλά. Δικαίωμα του καθενός να άερολογεί, δικαίωμα τών πάντων να τή βγάσουν με άερολογίες, κανενός όμως δικαίωμα να άσχημονεί φασιστοειδώς.

Κάποιος κύριος Δημήτρης Σέργιος, δικηγόρος (μορφωμένος ό άνθρωπος) θέλοντας να συμβάλει στην συνάντηση Μαρξισμού - Χριστιανισμού, πού τήν ανέβασε σε άνωτερα επίπεδα ό δημοσιογράφος Π. Μακρής (μορφωμένος άνθρωπος κι αυτός, δικηγόρος) πρόσθεσε και τά ακόλουθα:

»Προσέξτε ότι: Ένώ ή Κυβέρνηση τής Άλλαγής έχει τή λεβεντιά να λείει πάμπολλα στρατιωτικοπολιτικά «όχι» στους δυτικούς εταίρους της, δέν έχει πεί, μέχρι στιγμής, ούτε ένα «όχι» στις πολιτιστικές απαιτήσεις τους: Προσαρμόζει τήν κοινωνική ζωή στο δυτικό πρότυπο, φέρνει τήν (Έβραία!) Σιμόν Βείλ να έπιστατήσει στην τροποποίηση του οικογενειακού δικαίου κατά τις πιέσεις του Έυρωκοινοβουλίου, μεταρρυθμίζει για αντίστοιχους λόγους τό πνεύμα και τόν τρόπο τής γενικής εκπαίδευσης, αφήνει να εισβάλλουν στα μέσα ενημέρωσης τά κύματα τής συνειδησιακής και στοχαστικής αλλοτρίωσης. (Κατά τά άλλα, έχουμε βέβαια και πολλή φιλολογία περι «παράδοσης» για να τήν πιπιλίζει ή Φωτεινή... Πιπιλή ένθουσιωδώς στα φεμινιστικά ρεπορτάζ της...) Σ' αυτά τά φασιστοειδή χριστιανομαρξιστικά τό μόνο πού ένόχλησε τή σύνταξη τής «Ε» ήταν ή... παραβίαση τής επαγγελματικής (συντεχνιακής) άλληλεγγύης. Ίδου τό μόνο πού βρήκε να πεί:

• Σημ. σύντ.: Ή μόνη επιφύλαξή μου στην ένδιαφέρουσα τοποθέτηση του δικηγόρου Δ. Σέργιου είναι για τήν αναφορά του στα φεμινιστικά ρεπορτάζ τής αγαπητής συναδέλφου...

»Όπου να 'ναι θά του άνατεθεί κάποιον συγκλονιστικό ρεπορτάζ με τούς επιζώντες του Μπούχενβαλντ.

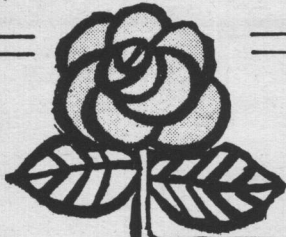
Μονά χάνω ζυγά κερδίζεις

Είναι κι αυτό κανόνας του χριστιανομαρξιστικού «διαλόγου». Μιά εφαρμογή:

Ο διάλογος αυτός (ό χριστιανομαρξιστικός), σέ άλλα πλάτη της γής επίτευγμα ήδη και έργαλειο της επαναστατικής Πράξης, συναντά ώστόσο στον τόπο μας — δίπλα στό ένθουσιαστικό ένδιαφέρον των πολλών — και τήν άμήχανη ή πεισματικά άρνητική στάση μεγάλου μέρους του προοδευτικού αλλά — γιά τους αντίθετους λόγους — και του συντηρητικού κόσμου μας.

(Έλευθεροτυπία 23.9.83; Κ. Μοσκόφ)

Προκειμένου νά προπαγανδίσουμε στον τόπο μας τον χριστιανομαρξισμό επικαλούμαστε, χωρίς νά τό λέμε, Ίταλούς, Γάλλους, Ίσπανούς ή, ίσως, και Πολωνούς μαρξιστές πού άνοιξαν διάλογο θεωρητικό και πολιτικό μέ τους καθολικούς, άν και ποτέ δέν θεώρησαν τον εαυτό τους χριστιανομαρξιστή ή «Καθολικό» (κατά τό Όρθόδοξο). Έκεί χωρίς τόπο και όνομα ή Πράξη είναι γιά τον Κ. Μοσκόφ Έπαναστατική. Από τήν άλλη μεριά, οί ίδιοι οί φορείς αυτού του διαλόγου, κόμματα στελέχη της άριστερας ή θεωρητικοί και γιά τον ίδιο λόγο άκριβώς ήταν πάντα γιά τον Μοσκόφ ρεβιζιονιστές, δεξιοί και όπαδοί της ταξικής συνεργασίας (όθεν ένάντιοι στην επαναστατική Πράξη). Πώς αίρεται αυτή ή διαλεκτική αντίφαση; Προφανώς μέ τήν άρνηση της άρνησης και τή σύνθεση μέσα στην κατάπτωση του χριστιανομαρξιστικού διαλόγου.

Και ή άνθαγορά στό Μενίδι

Κι αυτή στό Μενίδι. Μετά τή μελετώμενη μεταφορά του Σταθμού Λαρίσης στό Μενίδι, τό ύπουργείο Γεωργίας άνήγγειλε ότι μέσα στό 1984, γιά νά έξυγιανθεί τό έμπόριο λουλουδιών, ή Κεντρική Άνθαγορά θά μεταφερθεί στό Μενίδι. Παλιότερα ύπήρχαν σκέψεις νά πάει κάπου στην Παιανία, αλλά τελικά είπαν νά τή φέρουν πίο κοντά. Τέρμα, λοιπόν, τό Γαλάτσι και οί άλλες λουλουδαγορές. Όποιος θέλει στό έξής μαντζουράνες, βασιλικούς ή κακτοειδή δέν έχει παρά νά πεταχθεί μία στιγμή στό Μενίδι, όπου θά βρει ό,τι θελήσει σέ περιβάλλον πολιτισμένο, άρχιτεκτονημένο και δροσερό. Θα συμβάλει έτσι έμπράκτως και στην άποκέντρωση.

Καμιά φορά ή ποιότητα μιās έξουσίας φαίνεται καλύτερα άπ' τις μικρολεπτομέρειες. Οί ύπεύθυνοι δέν μπορεί νά σκεφτούν ότι ό κάτοικος της Άθήνας και του Πειραιά, γιά νά άπαλύνει κάπως τό τσιμεντένιο σκηνωμά του μέ λίγη πρασινάδα στη βεράντα του, είναι άδύνατο νά ταξιδέψει τρεις ώρες. Πώς τότε θά σκεφτούν προβλήματα πίο σύνθετα.

Σημειολογικά

Ό κ. Γ. Βέλτσος (Έλευθεροτυπία 5.10.83) άφού χώρισε τον κόσμο σέ όρθολογιστές και άνορθολογιστές, άφού άποφάνθηκε ότι οί μέν είναι μέ τό Κράτος οί δέ μέ τό Θεό, κατέληξε στό συμπέρασμα ότι οί άνθρωποι ένγένει διακρίνονται σέ εκείνους πού καταλαβαίνουν και σέ κείνους πού **κατ-άλλα-βαίνουν**. Άπεφάνθη επίσης ότι ή Πάντειος κι όλα τά Πανεπιστήμια χρειάζονται νέους καθηγητές (τό θέμα είναι ή σύγκρουση στην Πάντειο μέ τό διορισμό του θεολόγου κ. Γιανναρά σέ έδρα Φιλοσοφίας). Νέους άνθρωπους δηλαδή πού έγκαταλείπουν τό «δίπολο όρθολογισμού - άνορθολογισμού και δέν έγκλωβίζονται σέ έννοιες όπως άντικειμενικότητα, πρόδος ή αντίστοιχα άγάπη, μετάνοια κ.λπ.».

Διαβάζοντας όλα αυτά εξακολουθούσαμε νά μήν καταλαβαίνουμε και νά μήν κατ-άλλα-βαίνουμε, ξέροντας, βέβαια, ότι ή φιλοσοφία είναι έρμητική. Γιά ποιούς τάχα νά μιλάει; Στην άπορία, παρευρισκόμενος παρατήρησε: «Μά δέν βλέπετε βρέ παιδιά τον εικονιζόμενο, στή φωτογραφία πού συνοδεύει τό άρθρο του Βέλτσου;»

Παράσημο του Πατριαρχείου Έροσολύμων στον Άντ. Λιβάνη

Τό Πατριαρχείο Έροσολύμων άπένευμε τό παράσημο του Άνώτερου Ταξίαρχη, στον διευθυντή του Πολιτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού κ. Άντώνη Λιβάνη.

Η τελετή της παρασημοφόρησης έγινε στην Έξαρχία του Πατριαρχείου στην Ελλάδα. Σ' αυτήν τονίστηκε ή μεγάλη σημασία της προσφοράς του κ. Λιβάνη, όπως και τό ένδιαφέρον της κυβέρνησης και του ελληνικού λαού γιά τή συνέχιση της μακραίωνης παράδοσης στη διακονία των άγιων προσκνημάτων της Παλαιστίνης από Έλληνες μοναχούς.

Καταλάβετε μήπως έσείς ποιό είναι τό κάτορθωμα του κ. Λιβάνη γιά τό όποιο παρασημοφορήθηκε;

Νηπιοτροφεία

Μιλούσε στό Ραδιόφωνο («Κάθε μέρα παντού», 4.10.83), μία ύπεύθυνος του Έθνικού Όργανισμού Προνοίας γιά τους παιδικούς σταθμούς στην έπαρχία, πού τώρα όνομάζονται **νηπιοτροφεία**, κατά τό θηριοτροφεία, ιχθυοτροφεία, όρνιθοτροφεία κ.λπ. Μέ τό δίκιο της ή γυναίκα θεώρησε άναγκαίο νά προσθέσει ότι «ό όρος αυτός έμένα προσωπικά μέ ξενίζει, αλλά τέλος πάντων, καθιερώθηκε», ή κάπως έτσι.

Βεβαίως! Τά νήπια έχουν ανάγκη από τροφή. Άρτον (ή γάλα). Τό θέαμα θά έρθει άργότερα όταν θά έχει έξασφαλισθεί ή ύλική ύποδομή.